KÂVYASANGRAHA. 25.

THE POEMS

OF

VITHTHAL KAVIS.

(POPULAR MARÂTHÎ POETS OF MAHÂRÂSHTRA.)

"*Poetry makes a principal amusement among unpolished nations*'

GOLDSMITH.

EDITED WITH

CRITICAL AND EXPLANATORY NOTES

BY

VÂMAN DÂJÎ OKA,

HEAD MASTER, HIGH SCHOOL, RAIPORE.

Second Edition.

PUBLISHED

BY

PÂNDURANG JÂWAJÎ,

PROPRIETOR OF THE "NIRNAYA-SÂGARA" PRESS,

BOMBAY.

1924.

Price 2½ Rupees.

Published by Pandurang Jawaji, at the "Nirnaya Sagar" Press,
23, Kolbhat Lane, Bombay.

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the 'Nirnaya-sagar' Press,
23, Kolbhat Lane, Bombay.

काव्यसंग्रह. २५.

महाराष्ट्रकविविठ्ठलकृत

कवितासंग्रह.

हा

वामन दाजी ओक,

हेडमास्तर, हायस्कूल, रायपुर;

यांनीं अर्थनिर्णायक व अवांतर माहितीच्या टीपा देऊन
जुनाट हस्तलिखित अनेक प्रतींच्या आधारें
शुद्ध करून तयार केला.

(आवृत्ति दुसरी.)

मुम्बईत
पांडुरंग जावजी यांनीं
आपल्या "निर्णयसागर" छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध केला.

१९२४.

किंमत २॥ रुपये.

हा ग्रंथ,

कै० माधव चंद्रोबा डुकले,

अमूल्य महाराष्ट्रकाव्योदधि 'सर्वसंग्रह' याचे संपादक व प्रकाशक

यांच्या अमर आत्म्यास,

त्यांचे मराठी काव्यग्रंथांच्या उद्धाराविषयीं अविरत परिश्रम
काव्यग्रंथप्रसारणेच्छा, त्याचें मार्मिक व हृदयंगम
अर्थप्रकाशन, कविताप्रेम, महाराष्ट्रभाषेची आस्था,
इत्यादि अनेक परम दुर्मिळ गुणांच्या
अभिनंदनार्थ परमपूज्यबुद्धीनें

अर्पण केला आहे.

'काव्यसंग्रह'कार.

अनुक्रमणिका.

एकंदर ग्रंथसंख्या–१९९६

परिशिष्टें.

सूचना—या पुस्तकांतील काव्यग्रंथ मिळवून देण्याच्या कामीं रा० रा० भगवंत बाळकृष्ण पै रायकर, ह० भ० प० गोविंदबोवा गोसावी निगडीकर, रा० श्रीनिवास नीलकंठ सरमोकादम, व्यंकटेश यशवंत शिंगबाळ, गोविंद विष्णु श्रीखंडे, डा० रामजी धोंडजी खानोलकर यांनीं व प्रत्यंतरासाठीं आणखी प्रती मिळवून देण्याच्या कामीं श्री० रघोजीराव भोसले, यांचे विशाळ, विविध व उत्तम पुस्तकसंग्रहांतील जुने लेखी ग्रंथ रा० रा० तुकाराम तात्या पडवळ, पांडुरंग केशव ओव्हरसीयर, व चिंतो गोविंद वैशंपायन यांचें फार साहाय्य झालें यास्तव आम्हीं या सर्व सज्जनांचे फार फार आभार मानतों आणि 'असेंच वारंवार साहाय्य करावें' असें सविनय सुचवितों.

'काव्यसंग्रह'कार.

विठ्ठलत्रयाविषयीं दोन शब्द.

प्रत्येक कवीचे ग्रंथ समग्र छापून झाले म्हणजे त्याच्याविषयीं जी कांहीं माहिती मिळाली असेल, ती वाचकांस सादर करावी असा आमचा परिपाठ आहे. त्यास अनुसरून विठ्ठलत्रयाविषयीं जी थोडीशी माहिती उपलब्ध झाली आहे ती येथें देतों. या भागांत एकंदर विठ्ठल नांवाच्या तीन कवींची कविता प्रसिद्ध झाली आहे, तेव्हां त्या तिघांविषयींही येथें दोन शब्द लिहिण्याचें योजिलें आहे. माहिती मिळेल या हेतूनें आजपर्यंत वाट पाहिली, पण तसा सुयोग जुळला नाहीं आणि जुळण्याची तूर्त आशाही नाहीं. तेव्हां पुढील अल्प लेखावरच निर्वाह केला पाहिजे.

(१) **बीडकर विठ्ठल कवि**—हा कवि रामदासस्वामींचा, (शा० श० १५३०–१६०३) मुक्तेश्वराचा, आणि वामनाचा समकालीन होता असें यानें आपल्या काव्यांच्या शेवटीं दिलेल्या शकवर्षावरून निष्पन्न होतें. यानें शके १५९६ त 'रुक्मिणीस्वयंवर' केलें. [पृ० १२६ श्लो० १.] याच वर्षी यानें आपलें दुसरें लघु काव्य 'पांचालीस्तवन' हें संपविलें.[पृ० २४६ श्लो० २२.] त्यानें 'सीतास्वयंवर' हें काव्य शके १५९९ मध्यें समाप्त केलें. [पृ० ६४ श्लो० ४७.] तसेंच भानुदासकृत संस्कृत 'रसमंजरी'चें महाराष्ट्र भाषांतर. 'रसमंजरी' हें प्रकरण शा० शके १६०१ प्रभवनाम संवत्सरीं शहागड येथें केलें. [पृ० २४२–उपसंहार श्लो० १-२.] 'द्रौपदीवस्त्रहरण' हें लघुकाव्य शके १६०२ रौद्रनाम संवत्सरीं माघ मासांत केलें. [पृ० ३०८ श्लो० ४३.] यावरून हा कवि छत्रपति शिवाजी महाराजांचे वेळीं होऊन गेला असें ठरतें. हा कवि बीड शहरानजिक गौरीपुर येथील राहणारा होय, म्हणून यास आम्ही 'बीडकर' असें उपपद लाविलें आहे. सुप्रसिद्ध ज्योतिर्विदग्रणी भास्कराचार्य[१] हे याच गांवचे होत. तेव्हां विठ्ठल आणि भास्कराचार्य हे एक ग्रामस्थ होत. विठ्ठल हा जातीनें ऋग्वेदी ब्राह्मण असून कौशिकगोत्रोत्पन्न होता. [पृ० ६४ श्लो० ४६, पृ० १२७ श्लो० १-२, पृ० १७५ श्लो० ४, पृ० २४२ श्लो० २]. बीड हा गांव मोंगलाईंत पैठणाच्या आग्नेयीस सुमारें ५० कोस, अहमदनगराच्या पूर्वेस ४० कोस आणि दौलताबादेच्या दक्षिणेस ६० कोस आहे. [पृ० १२७ टीप ३ पहा.] याच्या वडिलांचें नांव अनंत असावें असें वाटतें. [पृ० २४६ श्लो० २२.] या कवीनें प्राचीन संस्कृत काव्यग्रंथ वाचिले होते असें त्याच्या काव्यांतून जे कोठें कोठें उल्लेख केले आहेत त्यांजवरून वाटतें. याचा प्राचीन काव्यग्रंथाशीं बराच परिचय होता असें म्हटलें तरी चालेल. वाल्मीकिकृत 'बालकांड' वाचल्याविषयीं त्यानें स्पष्ट उल्लेख केला आहे. [पृ० ६४ श्लो० ४५.] असाच उल्लेख 'हनुमन्नाटक,' 'रघुवंश' आणि आदिकविप्रमेयरचना' यांजविषयीं सीतास्वयंवरा'च्या तृतीय सर्गाच्या आरंभीं दृष्टीस पडतो. [पृ० २८ श्लो० १.] आपला श्रीमद्भागवताशीही परिचय होता असें यानेंच सांगितलें आहे. [पृ० ६६ श्लो० ९.] याला छंदःशास्त्राची आणि चित्रकाव्याची चांगली माहिती होती. याचें छंदःशास्त्रनैपुण्य आणि चित्रकाव्यकौशल्य हीं 'सीतास्वयंवर' आणि 'रुक्मिणीस्वयंवर' या काव्यांत चांगलीं दिसून येतात.

---

१. 'भारतीयज्योतिःशास्त्र' पृ०२४८–२६७–२७१ पहा.

यानें योजिलेल्या वृत्तांचीं नावें आणि लक्षणें जागोजाग दाखल केलीं आहेत आणि निर-निराळ्या बंधांचीं चित्रें याच्या काव्यसंग्रहाच्या शेवटीं जोडिलीं आहेत. मोरोपंताच्या 'सन्मणिमाले'वरून विठ्ठलानें 'चित्रकूटात्मक' काव्यरचना केली असें स्पष्ट होतें. पंत म्हणतातः-'विठ्ठलकविच्या भलता लंघूं न शकेचि चित्रकूटातें । प्रबलतर हि पर जेंवी श्रीरामनिवास चित्रकूटातें. ॥' ७४ ॥ [सन्मणिमाला-पृ० १०.] संस्कृत साहित्यशास्त्र-ग्रंथांत चित्रकाव्याची गणना कनिष्ठप्रतीची मानिली आहे हें सुप्रसिद्ध आहे. विठ्ठलाला याच काव्याची अतोनात हौस होती. आम्ही जे बंध शेवटीं जोडिले आहेत तसे बंध याच्या काव्यांत अन्यत्रही आहेत. याची कविता संस्कृत काव्याच्या धाटणीवर केलेली दिसते. 'सीतास्वयंवर'काव्याच्या आरंभींच [सीतास्वयंवर-स० १ श्लो० ६ पृ० १५] 'छंदादिनानाविध' प्रकारांचा समावेश केल्याचें कवीनें दर्शविलें आहे. यानें अनेक गण-वृत्तांची योजना आपल्या काव्यांत केली आहे तरी गणवृत्तांची माहिती आपल्यास फारशी नाहीं, असें कबूल करून कालिदासाप्रमाणें आपलें मंदत्व दर्शविलें आहे, ही गोष्ट कवीच्या विनयाची सूचक होय. [पृ० १५ श्लो० ९.] याची वर्णन करण्याची शैली बरीच मनोरम आणि सरळ आहे. याच्या काव्यांत साधारण वाचकास आनंद देणारीं अशीं स्थळें अनेक आहेत. याची कविता श्रेष्ठ प्रतीची अशी जरी गणितां आली नाहीं तरी तींत मार्दव, वृत्तवैचित्र्य आणि सौष्ठव असल्यामुळें तिला मोहकत्व प्राप्त झालें आहे. कोठें कोठें वृत्तसुखार्थ कवीनें व्याकरणशुद्धतेकडे विशेष लक्ष पुरविलें नाहीं असें दिसतें. पण तो ज्या कालीं उदय पावला त्या कालाकडे दृष्टि दिली असतां तें क्षम्य होय असें म्हटलें पाहिजे. या भागांत बीडकर विठ्ठलकवीची कविता-(१) सीतास्वयंवर, (२) रुक्मिणीस्वयंवर, (३)विद्वज्जीवन, (४)बिल्हणचरित्र, (५)रसमंजरी, (६)पांचालीस्तव, (७)पदें१-२।४-११। १४-२०।२२-२६।३०-३७।४१-७३।७७-८०।८२।९४।१०१-१०२।१०९।१२५-१२६, (८) भूपाळ्या-पाळणा, (९) कूटसंग्रह, (१०) द्रौपदीवस्त्रहरण (दुसरें) इतकी आहे. यानें कृष्णली-लावर्णनपर आणखी बरीच कविता केली असावी असें हरिदासांच्या कीर्तनांतील प्रसंगो-पात्त कानीं पडणाऱ्या चुटक्यांवरून दिसून येतें.

(२) दीक्षित विठ्ठल-या भागांत भगवद्गीतेवर एक कटिबंध प्रसिद्ध झाला आहे तो बीडकर विठ्ठलाचा नव्हे. या प्रकरणाच्या अखेरीस [पृ० २०७ ओळ २] 'दीक्षित विठ्ठल' असें नांव आलें आहे. यावरून हा कटिबंध विठ्ठल दीक्षिताचा असावा हें उघड आहे. या कवीची आणखी कविता आहे. ती एका मित्रानें मिळवून देण्याचें अभिवचन दिलें आहे. ती सुदैवानें हातीं आल्यास तिचें प्रकाशन यथावकाश अवश्य करूं. या लहा-नशा कटिबंधांत भगवद्गीतेचें सार संगृहीत करून कवीनें आपलें शब्दरचनाचातुर्य दाख-विलें आहे. अनेक ठिकाणीं शब्दांची योजना अशा प्रकारची केली आहे कीं, ध्वनिमा-धुर्यानेंच कर्णतृप्ति होऊन मन तल्लीन होतें.

---

१. हीं कूटें तिसऱ्या विठ्ठलाचीं आहेत असें कित्येकांचें म्हणणें आहे. पण सबळ प्रमाणें खात्री करण्याजोगीं अद्यापि कोणी पुढें आणिलीं नाहींत. तसें होईपर्यंत लोकग्रहाप्रमाणें आम्हींही प्रथम विठ्ठलासच कूटजनकत्व देत आहों.

(३) **केरीकर विठ्ठल**-या भागांत ज्या तिसऱ्या **विठ्ठलाची** कविता आली आहे, तो **विठ्ठल नरसिंह** होय. हा गोमांतकांतील **केरी** नामक गांवचा राहणारा म्हणून याला **केरीकर विठ्ठल** असें नांव दिलें आहे. या भागांतील (१) **वामनचरित**, (२) **शुकरंभा-संवाद**, (३) **कबीरकथा**, आणि (४) पदें ३।१२।१३।२१।२७-२९।३८-४०।७४-७६।८१।८३-९३।९५-१००।१०३-१०८।११०-१२४।१२७-१३३ इतकी कविता **विठ्ठल नरसिंह** याची होय. या कवीविषयीं माहिती आमचे सन्मान्य मित्र रा० रा० **भगवंत बाळकृष्ण पै रायकर** यांनीं कृपा करून पाठविली. तिचा सारांश असाः-हा **काश्यप-**गोत्रोत्पन्न **गौडसारस्वत** ब्राह्मण **गोमंतकांतील केरीगांवीं** राहाणारा होता. याचें **पुरें** नांव '**विठ्ठल नरसिंह नाईक सांखोळकर**' असें होतें. यानें आपल्या पदांत आपलें कुलदैवत **मंगीश** याचा वारंवार उल्लेख केला आहे. **मंगीशाचें** देवालय **अंत्रूज** महालांत **वेलंग** नांवाच्या गांवीं आहे. हा **विठ्ठल नरसिंह** जाडा विद्वान असून यानें **काशीच्या** पंडितांपासून मानपत्र मिळविलें होतें. त्यांत त्यास बहुमानादाखल आसनास दोन पाट टेवावे असें होतें, म्हणून त्यास '**दुपाटी विठ्ठल**' असें म्हणण्याचा परिपाठ होता. हा इतका विद्वान् होता तरी त्यास उपरतिज्ञानाचा गंधही नव्हता असें दिसतें आणि हा कवि विशेषसा प्रसिद्धीस न येण्याचें कारण हेंच असावें असें वाटतें. याच्या विद्वत्तेवरून त्यास '**विठ्ठलाचार्य**' असेंही म्हणत असत. एकदां एके ठिकाणीं मौंजीबंधनप्रयोग चालला होता. त्या ठिकाणीं हे विठ्ठलाचार्य पोंचले. पण तेथें यांचा बहुमान झाला नाहीं म्हणून त्यांस फार वाईट वाटलें. त्या वेळीं 'आच्छादनं दूरीकृत्य' या प्रयोगास नुकताच आरंभ झाला होता; तेव्हां यांनीं ऋत्विग्मंडळीस प्रश्न केला कीं, 'या आपल्या दूरीकरणाची मर्यादा कोठपर्यंत समजावयाची? मंडपाचे तटापर्यंत, कीं गांवचे सीमेपर्यंत, कीं कोठपर्यंत, तें सांगावें? ऋत्विग्मंडळींस कांहीं सांगतां येईना तेव्हां त्यांनीं याची माफी मागून बहुमान दिला व प्रयोगास सुरवात झाली. हा कवि वेदशास्त्रकलानिपुण होता त्याप्रमाणें गायन-कलाभिज्ञ असावा असें त्याच्या पदांवरून दिसतें. ह्या कवीचा निश्चित काळ कळत नाहीं. तरी पण हा कवि **बांदेंग्रामस्थ सोहिरोबा आंबिये** यांचे वेळीं म्हणजे सुमारें १५०-१७५ वर्षांपूर्वीं होऊन गेला असावा असें वाटतें.

(४) या भागांत '**द्रौपदीवस्त्रहरण**' [पृ० १७६-२००] म्हणून एक काव्य आहे तें **बीडकर** विठ्ठलाचें म्हणून आह्मी प्रसिद्ध केलें. पण त्याचें जनकत्व संशयग्रस्त दिसतें. ह्या काव्याच्या अखेरीस कवीचें नांव नाहीं आणि वर्णनपद्धति आणि रचनाशैली यांचें सादृश्य या भागांतील इतर कोणत्याही काव्याशीं, नाहीं यावरून हें काव्य पूर्वोक्त **विठ्ठलांपैकीं** कोणाचेंच नव्हे, असें तूर्त म्हटलें पाहिजे.

या भागांतील काव्यांच्या कर्त्यांविषयीं ज्यास्त माहिती कोणी कळविल्यास तिचा आम्हीं मोठ्या आदरानें स्वीकार करून '**काव्यसंग्रहा**'च्या वाचकांस उपयोग होईल अशी व्यवस्था करूं.

'**काव्यसंग्रह**'**कार.**

विठ्ठलकविकृत काव्यें.

[1]वामनचरित.

(गीतिवृत्त.)

जो भक्तिनें अदितिच्या आला उदरासि त्याचि [2]बटु हरितें ।
वंदुनि, चरित तयाचें गातां कलिजन्य[3]वृजिन [4]पटु हरितें. ॥ १
[5]स्वसुताचें [6]दितिजांनीं हरिलें [7]सर्वस्व म्हणुनि तडफडली; ।
[8]अदिति पतीस निवेदी हृद्गत चिंता समग्र, जड पडली. ॥ २
हास्य करुनि कश्यपमुनि बोले दयितेस, 'आयिकें सुभगे ! ।
हे हरिमाया चित्रचि, विचारितां काय तें अशुभ शुभ गे ! ॥ ३
यश अपयश जय अपजय समयविशेषेंचि पावती [9]जंतू, ।
परि तें मायिक विसरुनि, हरि न विसरिजे [10]जगत्पटीं तंतू.' ॥ ४
अदिति वदे, 'मुनिराया ! हें [11]ब्रह्मज्ञान काय [12]वनितांतें ।

---

१. प्रल्हादाचा पौत्र आणि विरोचनाचा पुत्र बळी यानें इंद्राचा पराभव करण्यासाठीं दैत्यकुलगुरु भृगु (शुक्राचार्य) यांच्या प्रसादानें विश्वजिन्नामक यज्ञ करून अग्नीपासून दिव्यरथ, इंद्राच्या घोड्यांसारखे घोडे, सिंहांकित ध्वज, धनुष्यबाण, इत्यादि युद्धोपयोगी सामग्री मिळवून त्या अजिंक्य रथावर आरोहण करून इंद्रावर स्वारी केली आणि त्याचा मोड करून इंद्रपद घेतलें. तेव्हां तें त्यास परत देण्यासाठीं श्रीविष्णूनें कश्यपापासून अदितीच्या उदरीं वामनाचा अवतार घेऊन बटुवेषानें बळीपासून यज्ञ करीत असतां त्रिपादभूमिदानाचें उदक स्वहस्तीं घेतलें. बळीनें उदक सोडतांच, वामनानें विराटरूप धारण करून एका पावलांत पृथ्वी आणि दुसऱ्या पावलांत आकाश व्यापून, तिसरें पाऊल ठेवण्यासाठीं पाऊलभर जमीन मागितली. तेव्हां बळीनें आपल्या मस्तकावर तिसरें पाऊल ठेवण्यास सांगितलें. मग वामनानें तिसरें पाऊल त्याच्या मस्तकीं दिलें आणि त्यास पाताळीं लोटिलें. अशी कथा या आख्यानांत आहे म्हणून यास 'वामनचरित' असें नांव आहे. ही कथा श्रीमद्भागवताच्या आठव्या स्कंधांत अध्याय १५-२३ यांत वर्णिली आहे. २. मुंज झालेला द्विजबालक. ३. पातक. ४. कुशलपणें. ५. देवाचें. ६. दिति ही कश्यपऋषीची दुसरी स्त्री. हिचा पुत्र हिरण्यकशिपु. त्याचाच प्रपौत्र बलि, तेव्हां दितिजांनीं=बलि इत्यादि दैत्यांनीं. (अध्याय १६ श्लोक १). ७. इंद्रपद (स्वर्ग). ८. देवमाता. ९. प्राणी. हें गीत्यर्ध सुभाषितरूप आहे. १०. जगत् हा पट (वस्त्र) असून त्यांत तंतूसारखा (धाग्यासारखा) आहे; तंतूशिवाय पट असावयाचा नाहीं. ११. ज्यांत ईश्वरसत्ता दैव याचें प्राधान्य, आणि प्रयत्न लोकव्यवहार याची निंदा आहे अशा तात्पर्याचें भाषण. १२. स्त्रियांतें.

तुष्ट करावें मातें स्वसुतातें विविधदुःखजनितातें. ॥ ५
सत्वर सुतांसि माझ्या सुरभुवनप्राप्ति संपतीसहित ।
व्हावी, सुख मज तेणें, लेंकीं[1] सुख तेंचि दंपतीस हितें[2]'. ॥ ६
मुनि तीस वदे, 'चतुरे ! सुतहितकारिणि विचारितां गमतें, ।
सकलसुखास्पद[3] विष्णुव्रत विश्वीं मान्य आत्मयोनिमतें[4]. ॥ ७
ज्यासि पयोव्रत[5] आख्या[6] तें आचरितांचि कामनापूर्ती[7] ।
हे गोष्टि सत्य मानीं, मी तुज सांगेन कां मनापूर्ती ?' ॥ ८
मुनिर्गदित[8] विधीपूर्वक[9] विष्णुव्रत सांग[10] आचरोनि सती ।
झाली त्रिभुवनधन्या, तत्तुल्या अन्य बहु तशा नसती. ॥ ९
तीच्या व्रतपुण्यबळें वरदेशें[11] तीस दाविली वरता, ।
सायुध सांग चतुर्भुज 'वर माग' म्हणे 'सुरांबिके[12] ! पुरता.' ॥ १०
अदिति वदे, 'सर्वज्ञा ! हृद्गत तुजलागिं काय सांगावें ? ।
विश्वमनोगत[13] जाणसि, नाम तुझें त्यजुनि दुःख कां गावें ?' ॥ ११
दनुजत्रस्तसुतास्तव[14] जीव तुझा सति ! उदास कळकळला, ।
मी भक्तपक्षपाती[15], वृत्तांत तुझा मला सकळ कळला. ॥ १२
मी पूर्णकाम[16], परि निजभक्तांचा पक्षपात मज करणें, ।
त्वरितचि पूर्ण मनोरथ करितों, हा अंतरीं समज करणें. ॥ १३
सुत[17] होऊनि तुझा मी स्वपदाप्रति पाववीन सुरबंधु, ।
कां तुज हृद्गत चिंता, मी असतां दीनबंधु[18] सुखसिंधु ?' ॥ १४
आश्वासुनि सुरमातेप्रति अंतर्धान[19] पावला हरि तो, ।
जो दुःख दुःखितांचें स्मरतां तत्काळ सदय परिहरितो[20]. ॥ १५

---

१. पुत्राला. २. कल्याणप्रद. हा चरण सुभाषितरूप आहे. ३. सर्व सुखाचें स्थान. ४. आत्मयोनीच्या (ब्रह्मदेवाच्या) मताप्रमाणें. ५. ईश्वरप्राप्ति व्हावी म्हणून गाईच्या गोठ्यांत एक महिना किंवा बारा दिवस अथवा तीन दिवस किंवा एक दिवस देवाला दुधाचा (पयाचा) नैवेद्य समर्पून तें प्राशन करण्याचें व्रत. (अध्याय १६ श्लोक २५-२६). ६ नांव. ७. इच्छा सफल होणें. ८. सांगितलेलें. ९. अध्याय १६ श्लोक २६-६२ पहा. १०. परिपूर्ण. ११. वरद+ईश=वर देणाऱ्यांच्या स्वामीनें. (विष्णूनें.) १२. देवमाते (अदिति). १३. सकल विश्वाचे मनोव्यापार. १४. दानवांनीं पीडिलेल्या मुलासाठीं. १५. स्वभक्ताचा कैवारी. १६. सफलमनोरथ. १७. वामनरूपें पुत्र होऊन. (अध्याय १७ श्लोक १८). १८. दीनांचा नाथ. १९. अध्याय १७ श्लोक २१ पहा. २०. लयाला नेतो.

तदुपरि[1] पतिसहवासें झाली ते अदिति अजितगर्भवती;[2] ।
ती जाणे खुण कश्यप, जाणे तैसीच पद्मसंभव[3] ती. ॥ १६

गर्भस्तुति[4] करि हरिची ब्रह्मा येऊनि निकट पाय नमी, ।
'तूं स्वजनपक्षरक्षक, तेथें बहु काय करुनि गायन मी?' ॥ १७

विधि विनवुनि जाय, तदा अमरांचें[5] वृंदं[6] जाहलें तुष्ट; ।
म्हणति[7], 'सहाय अजित, मग कोठुनियां कष्ट? नाशती[8] दुष्ट.' ॥ १८

तयिं रोमविवरगर्भीं धरि जो ब्रह्मांडकोटिच्याकोटी, ।
तो अज अव्यय अच्युत अवतरला हो! अदीतिचे पोटीं. ॥ १९

बाहुचतुष्टय करधृतचक्रगदाशंखपद्म रमणीय, ।
पीतांबरधर, ज्याचें नयननलिन[9]युग विलोल[10] कमनीय[11]. ॥ २०

नीरद[12]नीलद्युतिमान् चल[13]मकराकारकुंडलें लसती[14], ।
श्रवणीं[15] श्रीमद्वदनीं कुंडलमणिसुप्रभा करी वसती. ॥ २१

श्रीवत्सांकित वक्षःस्थल, वनमाला[16] विराजती कंठीं, ।
तत्सुरभिगंधहर्षे[17] मधुकरमाला[18] सदा समय[19] कंठी. ॥ २२

मस्तकिं किरीट, वलयांगदयुत बाहुप्रदेश शोभविती, ।
रुणझुणति[20] पदीं नूपुर[21] योगिमनो[22] मधुकरांसि लोभविती. ॥ २३

यापरि कश्यपसदनीं तो माधव निजतनुप्रभा[23] मिरवी, ।
कंठीं कौस्तुभ ज्याच्या जैसा अतिनीलगगनगामि रवी. ॥ २४

तेकाळीं भूतेंद्रियदेवातें हर्ष जाहला भारी ।
प्रतिती तेथेंचि नसे भावी जो मीच पद्मनाभारी. ॥ २५

---

१. त्यानंतर. २. अजित (विष्णु) आहे गर्भी जिच्या अशी. ३. विधाता. (पद्मापासून=कमळापासून संभव=जन्म ज्याचा तो; अब्जयोनि). ४. अध्याय १७ श्लोक २५-२८ पहा. ५. देवांचें. ६. समूह. ('वृंद' शब्द संस्कृतांत नपुंसकलिंगीं आहे.) ७. अमर म्हणती. ८. दुष्ट नाश पावतील. ९. कमल. १०. चंचल. ११. सुंदर, लोभनीय. १२. नीरद (मेघ) नील (निळा, श्याम) द्युतिमान् (कांतियुक्त)=मेघासारखा नीलप्रभ. १३. चल (चंचल) मकराकार (माशाचा आकार) कुंडलें=चंचलमत्स्याकृति कर्णभूषणें. १४. शोभती. १५. कानांत. १६. आपादलंबिनी माला. 'आजानुलंबिनी माला सर्वर्तुकुसुमोज्ज्वला। मध्ये स्थूलकदंबाढ्या वनमालेति कीर्तिता ॥.' (अध्याय १८—श्लोक १-३). १७. त्या मालेच्या मधुर सुवासाच्या आनंदानें. १८. भ्रमरपंक्ति. १९. घालवी, लोटी. २०. वाजती. (रुणझुण=पैंजण=तोरड्या इत्यादि भूषणांचा शब्द.) २१. पैंजण. २२. योग्यांच्या मनोरूप भ्रमराला भुलवितात. २३. स्वशरीरकांति.

निजगर्भी अवतरला हरि निरखुनि तोष देवजननीला, ।
तैसाच कश्यपातें होय, म्हणे, 'धन्य धन्य घननीला[1] !' ॥ २६
बटुवेषवामनातें निरखुनि मुनिवर्य हर्षले सकळ, ।
करविति कर्मे[2] कश्यप पुढें करुनि न पडतां मनास कळ. ॥ २७
उपनीयमान[3] बटुतें सावित्रीतें[4] कथी तदा सविता[5] ।
दे ब्रह्मसूत्र गीष्पति[6], दे पुत्रालागिं मेखला सविता[7]. ॥ २८
मृगचर्म[8] मेदिनी दे, दे दंड शशांक[9] जो धरि शशाला; ।
जननी कौपीनातें, दे छत्र स्वर्ग[10] वंदुनि तशाला ॥ २९
दे विधि कमंडलूतें, देती सप्तर्षि[11] नूतन कुशाला[12]. ।
दे अक्षमालिकेतें[13] सरस्वती रम्य परम पुरुषाला. ॥ ३०
दे यक्षप[14] पात्रीतें[15], दे भिक्षेतें उमा अनादि सती[16]. ।
तो तरला हरिलीला हे रम्या ज्याचिया मना दिसती. ॥ ३१
नयनीं फुटल्या रसना[17], त्यातें गमला सुधासुरसभेला[18]. ।
तो ब्रह्मवर्चसें[19] बटु रुचला राया[20] ! बुधा ! सुरस[21] भेला. ॥ ३२
व्रतबंधकर्म विधिवत् संपादुनि जेथ यज्ञ बळि करितो, ।
त्या नर्मदातटाकीं[22] याचकवेषेंचि जाय बटु हरि तो. ॥ ३३
तो अश्वमेधयज्ञीं भृगुवंशोत्पन्न विप्र त्यास हित ।
पृच्छक ते क्षणिं तेथें शंकित यजमान होय त्यांसहित. ॥ ३४
बोलति परस्परें ते, 'येतो यज्ञासि कोण हा रविसा[23], ।
कीं वन्हि कीं सनक हा, भा[24] सर्वांच्या हि येथ हरविसा[25]?' ॥ ३५
त्या यज्ञमंडपीं[26] ते करितां तर्कासि छत्रधर बटु तो ।

---

१. हे घनश्यामा (अध्याय १८ श्लोक ११). २. जातकर्मादिक संस्कार (श्लोक १३). ३. उपनयनास योग्य अशा. ४. मंत्रातें. ५. सूर्य (श्लोक १४). ६. बृहस्पति. ७. जन्म देणारा जनक. (कश्यप). ८. कृष्णाजिन. ९. चंद्र. चंद्राला वनस्पति म्हणजे वनांचा पति–असें मूळांत म्हटलें म्हणून त्यानें दंड दिला.) १०. मूळांत 'द्यौ' असें आहे. ११. मरीचि, अत्रि, अंगिरस्, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु आणि वसिष्ठ हे सात ऋषि होत. १२. दर्भाला. १३. जप करण्याची रुद्राक्षांची माळ. १४. कुबेर. १५. भिक्षापात्र. १६. भगवती अंबिका. १७. जिव्हा. १८. सुधा+सुरस+भेला. अमृताचा मधुर भेला (गुळाचा लहान बांधलेला गोळा.) १९. तपःस्वाध्यायादिकांच्या तेजानें. २०. परीक्षित् राजा. २१. देवांच्या सभेला. २२. नर्मदेच्या उत्तरतीरीं. २३. सूर्यासारखा. अध्याय १८ श्लोक २१–२३ पहा. २४. तेज, कांति. २५. घेणारा असा. २६. अश्वमेधमंडपांत.

आला सभेंत, पाहुनि नृप चित्तीं हर्षला परम पटु तो. ॥ ३६
दंड कमंडलु हातीं, मौंजी मध्यासि[1] शोभली बरवी, ।
सर्वांसि जो स्वतेजें प्रत्युत्थानादि[2] तत्क्षणीं करवी. ॥ ३७
आसन[3] देऊनि बळी स्वागत पुसतां, मनीं चमत्कार ।
भासे ज्यासि, परम सुख मानुनि, त्यातें करी नमस्कार. ॥ ३८
बटुचरण प्रक्षालुनि घे माथां भूप दुरितहर[4] जळ तें ।
जेणें शशिधर[5] खरगर[6] निववी स्वशरीरपुरित हर जळतें[7]. ॥ ३९
नृप[8] बोले, 'विप्रशिशो ! आगमनें यज्ञ जाहला सांग, ।
झाले तृप्त पितर[9], परि काय अपेक्षा[10] तुझी मला सांग. ॥ ४०
जें जें वांछिसि चित्तीं तें तें निःशंक वित्त मागावें, ।
कांचन[11] रथ गज वाजी[12] किंवा घे ब्रह्मवित्तमा ! गांवें[13].' ॥ ४१
'बोलसि[14] यथार्थ राया ! सत्यत्वाचा तुझ्या कुळास ठसा, ।
दृष्ट श्रुत न च ऐसा कोणी वंशांत जाहला शठसा[15]. ॥ ४२
या तुझिया वचनाचे हे साक्षी विप्रवर महाराजा ! ।
परलोकाच्या ठायीं वेत्ता प्रल्हादही तुझा आजा. ॥ ४३
रणतीर्थदानविषयीं पाठी तुझिया कुळांत नर सरला, ।
नायिकलाचि कदापि हि, तूं कां सरशील सांग ? न रस मला. ॥ ४४
यास्तव मत्पदमितिनें[16] तुजपासुनि तीन पाउलेंच मही ।
मी वांछितसें राया ! तुज दातृत्वासि किमपि न श्रमही. ॥ ४५
येणेंचि तृप्ति असतां, चिंतीना चित्त वस्तु यापरतें, ।
दातृत्वशक्तिपरतें मागावें तें अयोग्य पापरतें.' ॥ ४६
हास्य करुनि बलि बोले येथें विप्रापुढें करी पाणी[17], ।
'वांछित काय तुझें हें ? असो, शिशो ! सोडितों करीं पाणी[18]'. ॥ ४७
भाव नृपाचा समजुनि दानातें शुक्र तद्गुरु निवारी. ।
बोले, 'राया[19] ! हरि हा, वससी स्वकरांत कां धरुनि वारी[20] ? ॥ ४८

---

१. कमरेला. २. सत्कारार्थ उठून उभें राहणें इत्यादि क्रिया. ३. अध्याय १८ श्लोक २६-२७ पहा. ४. पापनाशक. ५. चंद्रमौली. ६. उग्रविष. ७. जाज्वल्य. ८. बळी. (अध्याय १८ श्लोक २९-३२.) ९. पूर्वज (श्लोक ३०). १०. इच्छा, कामना. ११. सोनें. १२. घोडे. १३. ग्राम (श्लोक ३२). १४. अध्याय १९ श्लोक १.१०. १५. ठगासारखा. १६. माझ्या पावलाच्या प्रमाणानें (अध्याय १९ श्लोक १६). १७. हस्त. १८. उदक. १९. अध्याय. १९ श्लोक ३०-३४ पहा. २०. उदक.

बटुसा तुज गमतो परि तंतुचि हा विश्वमायिकपटाचा. ।
विबुधहितास्तव[1] धरिला वेष, तुला वंचनार्थ[2] कपटाचा. ॥ ४९
न कळे चरित तुज जरी, परि मजला हें नृपा ! सकळ कळतें, ।
श्रम पावशील यास्तव मानस तुज सत्कृपास कळकळतें.' ॥ ५०
'अनृत[3] वदावें, तरि मज संकट तें काय? आज वद गुरुजी ! ।
वाग्दत्त[4] जाहल्यावरि, मजवरती व्यर्थ करिसि गुरगुर[5] जी. ॥ ५१
विष्णु असो, अथवा हा याचक कोणी तरी असो भलता, ।
मी देउनि चुकलों, तूं याची कां छेदितोसि लोभलता?' ॥ ५२
नायिकतां स्वाज्ञापित[6], दे बळितें शुक्र शाप कविवर तो, ।
हतदैव[7] पुरुष जैसा नेणुनि निज हित मनांत न विवरितो. ॥ ५३
'मद्वचनोल्लंघनफल[8] पावसि निःश्रीकता[9] नराधिपते ! ।
पडती व्यसनीं जे गुरुवचन न धरिती मनीं नराधिप[10] ते'. ॥ ५४
कथिलें गुरुनें हा सुरकार्यार्थी हरि तवाहित[11] रिपू जी ! ।
तद्वचनशाप न गणुनि तो बलि त्या माधवा हि तरि पूजी. ॥ ५५
तत्पत्नी[12] विंध्यावलि कलश करीं, त्यांत विमल जल भरिलें, ।
ओती बटुचरणावरि धुउनि चरण तें नृपें शिरीं धरिलें. ॥ ५६
त्या कर्मातें स्तविती[13] सुरमुनिगंधर्वकिन्नरादि, किती ।
वर्षति कुसुमसमूहें, यश गाउनि, सुजन मस्तकें तुकिती[14]. ॥ ५७
विस्मयकर रूपातें अनंतगुण जाहला तदा वरिता, ।
पातालभूमिनभदिक्चक्रांतरिं पाहतां न ठाव रिता. ॥ ५८
भुवनें स्वतनुविभागीं हरिनें बळिलागिं दाविलीं[15] चवदा, ।
जैसा सधन पसारी दावी स्वदुकानमंडपीं[16] सवदा[16]; ॥ ५९
एकपदें क्रमिली महि, पदें द्वितीयें त्रिविष्टपें[17] भरलीं, ।
तृतिय[18] चरण मोजावें तरि विधिभवनातळीं स्थळें सरलीं. ॥ ६०

---

१. देवांच्या हितास्तव. २. फसविण्यासाठीं. ३. खोटें. (अन्+ऋत=असत्य). ४. वाचेनें दिलेला. ५. क्रोधावेशसूचक शब्द. ६. आपली आज्ञा. ७. दुर्दैवी, दैवप्रहित. (अध्याय २० श्लोक १४). ८. माझी आज्ञा मोडण्याचें फळ. ९. निर्धनता, लक्ष्मीनाश. १०. राजे. हें गीत्यर्ध सुभाषितरूप आहे. ११. तव+अहित. तुझें अकल्याण करणारा. १२. त्या बलीची भार्या. १३. अध्याय २० श्लोक १७-२० पहा. १४. डोलविती. १५. श्लोक २२ पहा. १६. 'दुकान' आणि 'सवदा' हे शब्द फारशी आहेत. 'स्वदुकानमंडपीं' हा संस्कृतप्राकृत शब्दांचा समास चिंतनीय आहे. १७. स्वर्ग. १८. वृत्तसुखार्थ येथें 'ति' ह्रस्व आहे.

ते हरिपद विधि भावुनि प्रवेशतां विधि सभासदांसहित ।
निरखुनि वदूनि पूजुनि म्हणति पदातें करीं स्वदासहित. ॥ ६१
हरिपदमार्जित जल तें सरिद्वरा[1] होय भारता राया! ।
गगनपथें उतरे या महिवरि कृतदुरितभार[2] ताराया. ॥ ६२
सर्वस्वहरण[3] बळिचें निरखुनि ते दानवी सकल सेना ।
वामनहननार्थ निघे, चित्त जिचें लव नृशंस कळसेना[4]. ॥ ६३
नंदसुनंदादि तदा हरिगण ताडिति तदीय कटकातें;[5] ।
बळि दनुजांसि म्हणे, 'कां मरतें मत्सैन्य फुकट ? हटका तें. ॥ ६४
अस्मद्धितकर हरि तो झालासे साह्य विबुधनिकरातें[6] ।
जय अपजय कालोद्भव समजुनि करिती न विबुध निकरातें[7]. ॥ ६५
जो त्रिदशपक्षपाती त्यातें हा पक्ष कायसा[8] मान्य ? ।
धरिला सुरार्थ जेणें पहा पहा काय काय सामान्य.' ॥ ६६
या बलिवचनश्रवणें दितिदनुसुतकुल[9] रसातळीं[10] शिरलें ।
कुशल हि काय करिल तरि जरि समयें दैव पाठिशीं[11] फिरलें ? ॥ ६७
तदुपरि हरिचित्ताशय[12] जाणुनि विनतासुतें[13] तया बळिला ।
धरुनि वरुणपाशांहीं दृढ बांधुनि तद्धितार्थ आंवळिला. ॥ ६८
श्रीहरिभावार्थ असा कीं याची निरसिजे अहंममता[14] ।
यास्तव हरूनि दोन्ही दावी बळिलागिं आपुली समता. ॥ ६९
श्रीविहत[15] परि स्थिरमति धर्मात्मा जो कधीं न पापरत, ।
त्यासि वदे हरि, 'दिधलें या वचनातें न धर्मपा[16] ! परत.' ॥ ७०
जें जें इच्छिसि मातें त्या तुझिया सकळ कामना[17] पुरती[18] ।
मागसि मज बळिलागुनि ते मागें गोष्टि वामना ! पुरती[19] ॥ ७१

---

१. मोठी नदी. २. केले आहेत दुरिताचे भार (पापराशि) ज्यांनीं त्यांला. ३. अध्याय २१ श्लोक १०-१२ पहा. ४. लवेना. ५. अध्याय २१ श्लोक १८-२४ पहा. ६. देवांच्या समुदायाला. ७. देवांचा कैवार घेणार. ८. देह. ९. दैत्य, दानव दितीच्या पुत्रांला 'दैत्य' आणि दनूच्या पुत्रांला 'दानव' म्हणतात. दैत्य आणि दानव. हे समस्वभाव असल्यामुळें त्यांत फारसा भेद मानीत नाहींत. १०. पाताळांत. (अध्याय २१ श्लोक २५ पहा). ११. हें गीत्यर्ध सुभाषितरूप आहे. १२. हरीच्या मनांतील अभिप्राय. १३. गरुडानें. विनता ही गरुडाची माता (श्लोक २६). १४. अहंपणा आणि ममता. १५. निर्धन, दैवहत. १६. हे धर्मरक्षका बळे. १७. इच्छा. १८. सफल होती. १९. परिपूर्ण.

ऐसें असतां तुज मी मागितली तीन पाउलें [१]धरणी ।
ते देउनि मज आतां वाक् संरक्षीं महत्पुरःसरणी ॥ ७२
एकाचि पाउलें महि भरली, दुसऱ्या पदें गगन [२]भरलें, ।
दे तिसरें पद उरलें नाहीं तरि बोल 'मद्वचन हरलें.' ॥ ७३
वाग्दत्त न परिहरतां जासी [३]नरकासि [४]विगतसंदेह; ।
ऐसेचि अहंममतायोगें श्रमलेत बहुत मंदेह.' ॥ ७४
ऐसा छळिला जरि तरि न ढळे सत्त्वासि [५]दानवेश [६]शमी ।
तो वदतो श्रीहरितें, 'मद्वचनातें कसा नसें वश मी ? ॥ ७५
तुजलागिं वचन दिधलें त्यातें देवा ? न मी कदापि सरें, ।
पदयुग्मपूर्ति झाली तरि दे पद वंद्य मस्तकीं तिसरें. ॥ ७६
भीती मज नरकाची न दरिद्राची न वरुणपाशाची. ।
लोकीं [७]दुर्वादाची भीति मला एक, इतर काशाची ? ॥ ७७
[८]पारोक्ष्य परम गुरु तूं असुरांचा सर्व गर्व हारविसी, ।
तम निरसी विश्वाचें म्हणवुनि कीं काय दोष हारविसी ? ॥ ७८
तुजशीं वैर करुनि बहु [९]विबुधेतर खळभवांबुधी तरले, ।
गुह्य असें नेणति जे, पाय तुझे त्यांस मात्र अंतरले. ॥ ७९
सकल प्रपंच मिथ्या समजुनि तव चरणपल्लवीं जडला, ।
त्या प्रल्हादश्रेयें निरुपम मज योग हा तुझा घडला. ॥ ८०
शरण [१०]पितामह माझा अनुसरला [११]पतितपावना ! तूतें ।
झाला सुखीच तत्कुलसंभव हा पतित पाव नातूतें.' ॥ ८१
ते समयीं प्रल्हादहि [१२]येउनि वर्णूनि वंद्य गुण बळिचा ।
स्तविताहे श्रीहरिला, 'रक्षावा दास दनुजकुलबळिचा.' ॥ ८२
बळिपत्नी विंध्यावलि वंदुनि देवासि सुवदनें विनवी, ।
'[१३]त्वद्दत्त समर्पुनि तुज देती हे मूढ काय जोड नवी ?' ॥ ८३
विधि विनवी देवातें, 'या समयीं योग्य काय हा [१४]निर्कर ? ।

---

१. पृथ्वी. २. व्यापिलें. (अध्याय २१ श्लोक ३१). ३. अध्याय २१ श्लोक ३२ पहा. ४. निःसंशय. ५. बळि. ६. शांतिसंपन्न. ७. असाधुवादाची. (अध्याय २२ श्लोक १-३). ८. अदृश्य, अलोकनीय, शत्रुछलानें असणारा. (श्लोक ४ पहा). ९. देवांहून अन्य. १०. प्रल्हाद. ११. पातकीजनांला पावन करणारा. १२. अध्याय २२ श्लोक १२ पहा. १३. अध्याय २२ श्लोक २० पहा. १४. निग्रह. पाशांत बांधून ठेवणें यासमयीं योग्य नाहीं—असा भाव. (श्लोक २१).

सर्वस्व अर्पिलें तुज तें बळिलागूनि काय हानिकर ? ॥ ८४
फलजलदूर्वार्पण तुज करितां देतोसि बा ! निज [1]गतीतें ।
यासि घडेल कशी ते तुजचि समर्पूनि हानि [2]जगतीतें.' ॥ ८५
स्तुति विधिची ऐकुनि हरि बोले देवाधिदेव धात्यासी, ।
'मद्भक्तगर्वहर मी, तो बा ! ठेवीन सांग कां त्यासी ? ॥ ८६
बहुतचि छळिला मी परि हा माझ्या उतरला [3]छळकसातें, ।
याच्या सत्वगुणांचें वंचिन तरि मी महत्फल कसा तें ? ॥ ८७
मन्वंतर [4]सावर्णीमनुचें सरतांचि [5]नाकपालकता ।
पावेल इंद्र होउनि मग इतरांची उडेल चालकता. ॥ ८८
तंवपर्यंत [6]सुतळ जें रचिलें अतिरम्य विश्वकर्मकरें, ।
तेथें असोनि येणें भोगावीं शुभ फळें [7]सुशर्मकरें. ॥ ८९
[8]आधिव्याधिजराभयबाधा जेथें न जननमरणाची. ।
तेथें राहुनि येणें स्मृति रक्षावी मदीय चरणाची. ॥ ९०
रे [9]इंद्रसेन राया ! जावें सुतळासि [10]दितिजेंपरिवारें; ।
मच्चक्र तेथ रक्षक न कृतांताचेंहि जेथ परि वारें. ॥ ९१
रे बळिराया ! तूझें निरुपम मज मानलें [11]महाशील, ।
यास्तव तुझिया द्वारीं वसेन मजला सदा पहाशील.' ॥ ९२
वंदुनि हरितें सहगण गेला सुतळासि बळि वसायाला, ।
त्याच्या भक्तीस्तव हरि सोडूं तरि मी म्हणे कसा याला. ॥ ९३
बळि सुतळाप्रति जातां, [12]उपेंद्र ही जाय [13]विबुधलोकासी, ।
हृष्ट करूनि अदितितें केला देवेंद्र तेथ [14]मोकासी. ॥ ९४
यापरि हरिचीं चरितें ऐकुनि गाउनि [15]भवार्णवीं तरती ।
त्याच्या चरणरजाची विठ्ठलहृदयांत पूर्ण सतत [16]रती. ॥ ९५

---

१. उत्तम गतीतें. २. पृथ्वीतें. (अध्याय २२-श्लोक २२-२३ पहा). ३. छळाच्य कसोटीला. ४. चवदा मनूंतील आठवा. (सवर्णराजाचा पुत्र सवार्णि). ५. बळि इंद्र होऊन स्वर्गाचें राज्य पावेल. ६. पाताळ. (अध्याय २२ श्लोक ३२). हें सप्तपाताळांतील एक होय. ७. उत्तम शर्म (सुख) देणारीं. ८. आधि= मनोव्यथा, व्याधि=शरीरपीडा. ९. हे बळे. (अध्याय २२ श्लोक ३३-३६). १०. ज्ञातीसह. ११. उत्तम स्वभाव. १२. इंद्राच्या मागें इंद्रपदवीचा जो अधिकारी तो. १३. स्वर्गलोकास. १४. मिरासदार, जमिनदार इनामदार. १५. संसारसमुद्रांत. १६. गोडी, प्रीति.

शुकरंभासंवाद[1].

(गीतिवृत्त.)

श्रीनरहरिपद[2]पद्मीं मानस[3]मधुपासि पाजवील सुधा, ।
कामासि तोचि जिंकिल, करिल पदरजें पवित्र हे वसुधा[4]. ॥ १
वंदुनि संतजनाप्रति वर्णिन विश्वांत मान्य सुकथा रे ! ।
शुक[5]रंभा[6]संवादश्रवणें चित्तांत शांतिसुख थारे[7]. ॥ २
प्रयत निरंजन[8]देशीं उपवन[9] घन शांत जें विवेकाचें, ।
वैराग्यवसंतोज्जृंभितासनचि तेथ मानस शुकाचें. ॥ ३
त्याच्या तपसामर्थ्यें सहस्रकर[10]चंद्र लोपती तारा, ।
अमरासनेंहि चळती, स्वर्गीं शक्रासि ना निघे थारा. ॥ ४
ते काळीं मुनि नारद येतां स्वर्गासि वासवाजवळी[11] ।
सकळ सुरांसह सुरपति[12] वंदुनि पदयुग्म आदरें कवळी. ॥ ५
पूजा करुनि यथाविधि सप्रेमें श्रीविरिंचितनयातें[13]. ।
प्रश्न करी संक्रंदन[12] वचनें जावूनि पूर्ण विनयातें. ॥ ६
'भूमंडळप्रदेशीं स्वामी ! तप कोण आचरे सुकृती[14] ।
सर्वज्ञ तुम्ही जाणा त्रिभुवनभुवनांत धन्य परम कृती.' ॥ ७
मुनि वदतां शुकमहिमा, श्रवण करुनि शक्र मानसीं विवरी[15] ।
'कवण तपातें खंडुनि निःसार[16] करी तयासि भूमिवरी ?' ॥ ८
यापरि हृदयिं विवरितां तपनाशालागिं कल्पिली ललना[17]; ।
स्त्रीयोगें बहु थकले ज्ञानीहि तपांत पावले चलना. ॥ ९
त्रिपुरांतक चतुरानन मी सुरपति इंद्र तापसांत किती ? ।
विश्वामित्र पराशर शृंगी व्यासादि कोण करिल मिती ? ॥ १०

---

१. हें प्रकरण महाभारतांत शांतिपर्वांतर्गत 'मोक्षधर्म' नामक भागांत आहे. २. चरणकमळीं. ३. मनोरूप भ्रमरास. (मधुप=मध पिणारा भ्रमर). ४. पृथ्वी. ५. शुक हा कृष्णद्वैपायनव्यासाचा घृताचीअप्सरेपासून झालेसा पुत्र. ६. रंभा ही इंद्रानें शुकाचें मन मोहण्यास्तव पाठविलेली अप्सरा. ७. वसे. ८. जन्ममरणदुःखसुखादिरहित. ८. बाग. १०. सूर्य. (सहस्र आहेत कर किरण=ज्याला तो). ११. इंद्रासमीप. १२. इंद्र. १३. विरिंचीच्या (विधात्याच्या) मुलातें-नारदातें. १४. कुशल, पुण्यशाली. १५. विवरण करी, विचार करी. १६. निःसत्त्व, बलहीन. १७. सुंदर स्त्री.

दंभी[1] जंभाहित[2] संरंभें[3] रंभोरु[4] आणवी रंभा[5] ।
[6]संभावुनि परमोचित जृंभित वाक् कल्पि तो समारंभा. ॥ ११
'तुम्हीं स्त्रियांनिं बहुतचि तपोनिधी करुनि दाविलेत रिते, ।
तूं ही जाणसि, तेथें किमर्थ बोलूनि दाखवूं तरि तें ? ॥ १२
जाऊनि मृत्युभुवनीं[7] शुकमुनिच्या सत्तपासि नाश करीं, ।
साहित्य युक्त घेउनि जैसें मीनासि दाश[8] पाश करीं.' ॥ १३
मान्य करुनि ती सुकुचा रंभा निर्जरवरेशपाय[9] नमी. ।
विनवी, 'केंवि उरे शुक करितां संगीत नृत्य गायन मी ? ॥ १४
चंद्रमुखी चपलाक्षी चूर्णकचा चारुचित्रचीरधरा ।
लिकुचकुचा चामीकर[10]रुचिरुचिरा पाहते शुकोच्चधरा. ॥ १५
सीमंत[11]मध्यदेशीं सिंदूरारक्त रेखितें रेखा ।
वेणीफणी सुकुंकुम कज्जल धरितांचि काय शुकलेखा[12]. ॥ १६
नासाभरण सुरंजित कर्णफुलें जडुनि रत्नकापासी, ।
मुक्ताहारांगदकंकणरम्या पावत्यें शुकापाशीं. ॥ १७
धरितें बहु मृदु जांबूनद[13]रंजित रम्य रत्न हीरमणी, ।
लीन निरंतर चरणीं, वंद्य नसे काय मोहिनी रमणी, ॥ १८
[14]मंजीरशिंजितें मीं रंजवितें राजयोगिरायातें ।
स्त्रीचरित विदित असतां सहस्रनयन न शिणो गिरा यातें.' ॥ १९
जीं जीं वाक्यें वदली तच्छतगुणितें सुरांगना[15] नटली, ।
पाहूनि सुरपतीच्या चित्तांतचि तत्क्षणीं निशा पटली. ॥ २०
मलयपवन कुसुमाकर[16] मित्रमुकुटमणि सहायकर जोडी, ।
ती सहसा साहित्यें गीतें संक्रंदनासि[17] कर जोडी. ॥ २१

---

१. कपटी. २. इंद्र. (जंभासुराचा वैरी). ३. व्यग्रतेनें; व्याकुळ होऊन. ४. रंभा+ऊरु=केळीच्या गाभ्यासारख्या मांड्या आहेत जिच्या अशी. ५. रंभादिक अप्सरांचा व्यवसाय गाननर्तनादिक व्यापारानें देवांस संतुष्ट करणें, आणि देवांचा राजा इंद्र याला कोणाच्या तपश्चर्येचें भय पडलें असतां, त्याच्या आज्ञेनें त्या तपस्विवर्यास भुलवून तपोभंग करणें, असा वर्णिलेला आहे. ६. आदर करून. ७. मर्त्यलोकांत, पृथ्वीवर. ८ कोळी, धीवर. ९. इंद्राचे पाय. (निर्जरांत–देवांत जे वर–श्रेष्ठ त्यांचा ईश–स्वामी). १०. सोनें. ११. भांग. १२. पाड. १३. सुवर्णमंडित. १४. तोरड्या, (पैंजण इत्यादि पादभूषण मंजीर) त्याच्या आवाजानें. १५. देवांगना. १६. वसंत. १७. इंद्राला.

पुरुहूताज्ञा[1] वंदुनि रंभा भूमंडळीं शुकाजवळी ।
येऊनि गायनाचे फेरे मारुनि बहु निज माज वळी. ॥ २२
कुसुमाकरें रचुनि वनशोभासंपत्ति दाविली बरवी, ।
फलपुष्पसुरभिगंधित सभोंवतीं रम्य वाटिका हिरवी. ॥ २३
स्पर्शुनि कुसुमसमूहा मलयानिल[2] तेथ भंवत आकाशीं, ।
मंद सुगंध सुशीतल लागे जाऊनि मुनिस नाकासी. ॥ २४
कारंडवकोकिलशुकहंसमयूरादिपक्षिनादानें ।
उद्यान हृद्य[3] तेथें मर्त्योद्यानें अवद्य[4] नादानें. ॥ २५
परिमलजलकासारीं सुवर्णपद्मासभोंवते भ्रमती, ।
भ्रमर प्रमोदगुंजारवें शुकालागिं दावि संभ्रम ती. ॥ २६
आयास बहुत रंभा करितां योगी नव्हेचि तो जागा, ।
कां पुनरावृत्ति करी ज्याला संप्राप्त होय तो जागा. ॥ २७
अयुतदलसुपंकजगत वायु निरोधूनि आत्मलाभानें, ।
पूर्ण सुखी मग कोठुनि देहेंद्रियजन्य त्याजला भानें ? ॥ २८
जे रजनी[5] विश्वाची तेथें तो योगिराज जागतसे, ।
त्या द्रष्टयाची रजनी तेथें हें भूतजात[6] वागतसे. ॥ २९
ब्रह्मानंदसमुद्रीं निमग्न जो जाहला दिवारजनी, ।
त्या लाभाहुनि त्याला बोलें बोलाल काय सार जनीं ? ॥ ३०
यत्न विफलचि विलोकुनि शुकतनुवरि चैलपल्लवें[7] वारा ।
घाली, चळे न तो मग, मानी रंभा वृथा स्वपरिवारा[8]. ॥ ३१
ती ब्रह्मनिष्ठितातें स्पर्शून करें बळेंच हालविते, ।
आनंदनिर्भराच्या वृत्त्यमृतीं कालकूट[9] कालविते. ॥ ३२
स्पर्श करिल हरिमाया यास्तव उदरांत जननिच्या बारा ।
वत्सर वसे तपस्वी रंभेचा त्यास काय परि वारा ? ॥ ३३
वर्षें द्वादश होतां श्रीहरि जैमीन[10] देउनी व्यासें ।
बाहेर आणिला जो तो रंभेच्या भ्रमेल हव्यासें. ॥ ३४

---

१. इंद्राची आज्ञा. २. मलयपर्वतापासून येणारा अनिल (वायु). ३. रमणीय. ४. क्षुद्र. ५. रात्र. ('या निशा सर्वभूतानाम्' इत्यादि भगवद्गीतांतर्गत श्लोकाचा यास आधार आहे. भगवद्गीता–अध्याय २ श्लोक ६९). ६. प्राणिसमूह. ७. वस्त्राच्या पदरानें. ८. आपल्या साहाय्यकर्त्या जनाला. ९. भयंकर विष. १०. हा शब्द आरबी आहे.

परतोनि शुका पाहें या व्यासोच्चस्वरासि ओ देती ।
सकल वनस्पति तेणें सह रंभा काय करुन मोदे ती. ॥ ३५
तीच्या दुराग्रहास्तव समाधि सोडूनि लागला बोलूं, ।
यानंतर दोघांचे परस्परें स्पष्ट बोल ते बोलूं. ॥ ३६
'कोठील कोण तूं ? कां येथें येणें किमर्थ सांगावें. ? ।
मी दीन तापसी; मजपाशीं येऊनि फुकट कां गावें?' ॥ ३७
'श्रृंगारमूर्ति रंभा सुरलोकीं मान्य देवरायातें[1], ।
आलें स्वामींस्तव मी, आज्ञा मज आजि दे वरायातें.' ॥ ३८
'स्त्रीलब्धिलुब्ध[2] असतों तरि कां मी बायिला[3] वनीं वसतों ? ।
संसारसुखीं ठसतों तरि कां मी बायिला जनीं बसतों ? ॥ ३९
हरिहरविधि संसारीं रमती कांतांसवें[4] महा ज्ञानी, ।
स्त्रीसंभोगाविण सुख अन्य वदावें स्मरूनि सुज्ञांनीं. ॥ ४०
प्रापंचीं सुख असतें तरि कां योगी वनांतरीं बसती ? ।
स्त्रीस विसर्जुनि फसती, तरि कां एकांत सेवुनी वसती ? ॥ ४१
अतिविमलतरल[5]हारा हरिणाक्षी वृत्त[6]पीनकुचभारा. ।
संभोगाविण संसृति[7] ये त्याचा व्यर्थ देहभव सारा. ॥ ४२
मांसासृ[8]ङ्मज्जास्थीसांकर्यें व्याप्त जो मळें मूत्रें, ।
त्या देहातें स्तविसी रंभे ! जो बद्ध नाडिकासूत्रें. ॥ ४३
मर्त्यस्थलोकवनितेपरि दुर्गंधी कशी रिघे नाकीं ? ।
उदर विदारुन दाविन कुंकुम[9]कस्तूरिगंध घे नाकीं. ॥ ४४
माते ! द्वादशवर्षें भोगियली येथ मातृउदरदरी[10], ।
हें ठावें असतें तरि आलों असतों तुझेचि कीं उदरीं.' ॥ ४५
हें वाक्य ऐकतेक्षणिं, रंभा लागे शुकाचिये चरणीं, ।
'स्वामी ! क्षमा करावी, प्रवर्तल्यें व्यर्थ कीं दुराचरणीं.' ॥ ४६
यापरि विनवुनि मुनितें खिन्नमुखी जाय शक्र[11]सदनासी, ।
मुनि सहज समाधिसुखीं स्थिर झाला दमुनि दुष्ट मदनासी. ४७

---

१. इंद्रातें. २. स्त्रीच्या प्राप्तीस्तव आसक्त. ३. बायल्या, बाइक्या, स्त्रीबुद्धि. ४. भार्यासवें. ५. चंचल. ६. वृत्त=वर्तुलाकार, पीन=पुष्ट. ७. संसार. ८. असृक्=रक्त. ९. केशर. १०. आईचें पोट हीच एक खोरी. ११. इंद्राच्या गृहाला.

भागवतादिपुराणीं शुकदेहोत्पत्ति विविध बोलियली, !
ते विबुधांप्रति ठावी, मी आयकिली तशीच हे लिहिली. ॥ ४८

श्रीमन्नृसिंहचरणीं शुकरंभावाद अर्पिला भावें, ।
विठ्ठल म्हणतो, 'गंगोदक तें गंगेसि काय लाभावें?' ॥ ४९

सीतास्वयंवर.

सर्ग पहिला.

(श्लोक.)

श्रीमन्मंगळमूर्ति तूं सुमति दे पूर्ति राघवकीर्ति सुकीर्ती,
ते मी गाईन गाणीं साक्षी पुराणीं अद्भुत आणी रस वाणीं, ।
बोधी चित्त जनाचें मंडण साचें सुरसाचें
विघ्नें सर्व निवारीं मजला तारीं ये अवतारीं. ॥ १

श्रीगणनायक सिद्धिविनायक मंगळदायक मंगळमूर्ती,
स्फूर्तिवरप्रद जान्हविचा हृद एक सितच्छदभापरिपूर्ती, ।
भूपणमंडित दुंदिल पंडित शुंडअखंडितदंडितदंदी,
कोकनदासन मूषकवाहन विश्वविमोहन विठ्ठल वंदी. ॥ २

प्रणमित जगदंबे ! कल्पवल्लीकदंबे !
कवि तुज न विसंबे, प्रेम पोटीं झिंळबे, ।
मजवरि जरि अंबे ! त्वत्कृपादृष्टि तिंबे,
तरि रस अविलंबें काव्यसाहित्य विंबे. ॥ ३

शांता श्रीगुरु रत्नपीठभुवनीं चिद्रत्नसिंहासनीं,
हस्ताब्जीं वरदाभयें प्रियतमाशांति क्षमा आसनीं, ।
सालंकार उदार पुस्तक पुढें शिष्या प्रबोधीतसे,
वाक्यें तत्त्वमसीति विठ्ठलकवी साष्टांग वंदीतसे. ॥ ४

---

१. भक्तीनें. २. या श्लोकांचें वृत्त कळत नाहीं. बहुधा हें पद असावें व याचीं आणखी कडवीं असावींत. जोंपर्यंत दुसरीं कडवीं मिळत नाहींत तोंपर्यंत पदाची चालही सांगणें कठीण. ३. मदिरा छंद. ४. हंसासारिख्या शुभ्रकांतीनें पूर्ण. सितच्छद=हंस. (सित=पांढरे आहेत च्छद=पक्ष ज्याचे ते). ५. शुंडेनें निरंतर दंडिले उन्मत्त ज्यानें असा. ६. रक्तकमल आसन ज्याचें असा. ७. मालिनी छंद. या पद्यांत 'बे' याची आवृत्ति वारंवार झाली आहे ह्मणून अनुप्रासालंकार येथें आहे. ८. चिकटे. ९. सांठवे. १०. शार्दूलविक्रीडित छंद. ११. तत् त्वम् असि=तें तूं आहेस=हें वेदांतांतील मुख्य वाक्य.

भ[1]रद्वाज वाल्मीकिचें काव्य शोधी, विधाता स्वयें नारदातें प्रबोधी; ।
महादेव आख्यान सांगे भवानी, रिझे वासुकी शेष तो चक्षुकानीं. ॥ ५

या ग्रंथीं प्रतिपाद्य सत्कविऋषी छंदादिनानाविधें,
सीता सादृश देवता भगवती ज्या सर्वदा सन्निधें, ।
[2]गंबीजादिप्रशक्तिकील[3]क ध[4]रापुत्री प्रयोगांतरें
जाणावा विनियोग विठ्ठल म्हणे पद्यें जपा आदरें. ॥ ६

मेघश्याम अ[5]नंगधाम चपला सीता भजावी बुधीं,
चौंहातीं वरदाभयें प्रतिधनुर्बाणीं क्रमें आयुधीं, ।
आत्माराम समस्त काम पुरवी वाचे सदा गाइजे,
सालंकार उदार हास्य हृदयीं सद्विठ्ठलें ध्याइजे. ॥ ७

यंत्रोद्धार किजे, त्रिकोण लिहिजे, श्रीराम बिंदुस्थळीं
मांडावा, भरतादि दक्षिणदिशे संस्थापिजे मंडळीं, ।
शत्रुघ्ना श्रु[6]तकीर्तियुक्त य[7]जिजे वामांगभागोत्तमीं,
पूर्वे लक्ष्मणऊ[8]र्मिला दशदिशा दिक्पाळ मंत्रागमीं. ॥ ८

न[9] जाणें मी छंदें, विशद यमकें बंधरचना,
न जाणें मी काव्यें न[10]वरस अलंकारसुचना, ।
वि[11]भक्ती मी कोशादिक न समजें नाटक निकें,
मराठी हे वाणी, नसति अ[12]भिधानें सुरसिकें. ॥ ९

मराठें होत्सातें च[13]तुरजनिं हें मान्य करिती,
मनाच्या उल्हासें रचिन तरि मी नाटकरिती, ।
टिका मूळाधारें प्रथम धरिली संस्कृत कथा,
सभेमध्यें श्रोते परिसतु महाराष्ट्र उ[14]लथा. ॥ १०

होतां[15] पद्माक्ष राजा तप करित बहू, [16]श्री सु[17]ता होय जेणें,
लक्ष्मी स्वप्नांत सांगे 'हरिभजन करीं' प्रार्थिला विष्णु तेणें; ।

---

१. भुजंगप्रयात छंद. २. मंत्रादिकाचें जें बीजाक्षर तें. ३. खिळा, मेंढ. ४. अयोनिजा. (सीता). ५. कामाचें गृह. ६. शत्रुघ्नाची स्त्री. ७. पूजावें. ८. लक्ष्मणाची स्त्री. ९ शिखरिणी छंद. १०. शृंगार, वीर, करुणा, अद्भुत, हास्य, भयानक, बीभत्स, रौद्र, शांत, असे नव रस. ११. व्याकरणकोशादि. १२. शब्द. १३. झाला जनांत. १४. तर्जुमा. १५. स्रग्धरा छंद. १६. लक्ष्मी. १७. कन्या.

भूपाळें याग[1] केला, नृप सुर मिळाले[2], मातुलुंगीं[3] निघाली,
देवां दैत्यां न लाभे, जनकजननि तैं संगरीं शांत झाली. ॥ ११
पद्मावती[4][5] नगर उद्ध्वस्त झालियानें, यागीं प्रवेश करि वेदवती भयानें, ।
गेलें[6] अरिष्ट मग तें करि वन्हिसेवा, भोगावया मनि भजे पति वासुदेवा.॥[7] १२
कित्येक मास दिन संक्रमले तयासी, गेला[8] दशानन पुढें शिवदर्शनासी, ।
चिंतूनि वैश्रवण[9] ये उपविष्ट[10] यांनीं तों देखिली पुरिंत उद्ध्वस्त राजधानी. ॥ १३
राजा पुसे, प्रकट सारण[11] दूत सांगे, तेणें निशाचरपतिप्रति हर्ष जागे; ।
आला तितें वश करीन म्हणोनि शानें[12] बोले समर्पक सुधावचनें निधानें. ॥ १४
दशग्रीव तीतें म्हणे, 'चंचळाक्षी शरच्चद्रबिंबानने[13] ! यक्षसाक्षी, ।
कशी एकली कंठिशी रात्रिमानीं ? उठें चाल लंकेसि, बैसें विमानीं. ॥ १५

---

१. यज्ञ. २. मिळाले. ३. महाळुंगीचें झाड व फळ. विठ्ठलानें वेदवतीची उत्पत्ति महाळुंगांतून लिहिली आहे, पण पंतांनीं कमलांतून.(मंत्ररामायण–उत्तरकांड–गीति ८५, काव्यसंग्रह पृष्ठ १७४). ४. वसंततिलका छंद. ५. वेदवतीविषयीं वाल्मीकिरामायणांत (उत्तरकांड–सर्ग १७) भिन्न कथा आढळते. तिचा सारांश:–वेदवती ही कुशध्वज नामक ब्रह्मर्षीची कन्या. हिच्या मातेचें नांव मालावती. ही लक्ष्मीच्या अंशानें जन्मास आली. नित्य वेदाभ्यास करणाऱ्या कुशध्वजाची ही वाङ्मयी कन्या म्हणून हिचें नांव 'वेदवती' असें पडलें. आपला जामाता विष्णु असावा अशी इच्छा धरून यानें कन्येला देव राक्षस गंधर्व हे मागावयास आले असतां दिलें नाहीं; असें होतां होतां शंभु नामक दैत्याधिपानें आपल्यास वेदवती मिळत नाहीं यास्तव कुशध्वजास मारलें. तेव्हां तिच्या मातेनें पतीबरोबर सहगमन केलें. नंतर वेदवतीनें तपश्चर्या केली, तेव्हां 'तूं पुढील जन्मीं विष्णुपत्नी होशील' अशी आकाशवाणी झाली. पुढें ही गंधमादन पर्वतावर असतां रावण फिरत फिरत हिच्या आश्रमांत आला. त्यानें विचारल्यावरून तिनें आपला समग्र वृत्तांत त्याला सांगितला. कंदर्पशरपीडित रावणानें तिला वश करण्यासाठी पुष्कळ लाडीगोडी केली, परंतु ती वळली नाहीं. नंतर तो तिला कैंस धरून ओढूं लागला. तेव्हां तिनें संतप्त होऊन 'तुझ्या वधार्थ मी अयोनिजा साध्वीरूपानें जन्मास येईन' असा शाप दिला आणि अग्निप्रवेश केला. ही वेदवती पुढें दुसऱ्या जन्मीं जनकाच्या कुळांत सीता नांवानें जन्मास येऊन रामाची स्त्री झाली. रावणानें हिचें हरण केलें म्हणून हिच्या निमित्तानें रामानें युद्ध केलें. त्यांत रावण मरण पावला. विठ्ठलाच्या काव्यांतील कथाभाग आणि येथें वर सांगितलेला सारांश यांत बराच भेद आहे. या संबंधें पंतांचीं संस्कृत व मराठी मंत्ररामायणें–उत्तरकांड, अनुक्रमें पृष्ठ २४३-४४ श्लोक २२२-२३७ (काव्येतिहाससंग्रह) व पृष्ठ १७४ गीति ७७-८८ (काव्यसंग्रह) पहा. तसेंच महाकविक्षेमेंद्रप्रणीत दशावतारचरित (श्रीरामावतार, श्लोक ६२-६७) पहा. ६. 'गेले समस्त मग ते' असाही पाठभेद आढळतो. ७. 'पावावया पति भजे मनि वासुदेवा' असाही पाठ आढळतो. ८. गेले. ९. कुबेर. १०. पुष्पकविमानीं उपविष्ट (बसलेला). ११. या नांवाचा एक दूत. १२. चांगलें. ('सुधावचन' या शब्दाचें विशेषण.) १३. शरत्कालच्या चंद्रबिंबासारखें आहे आनन (मुख) जिचें ती.

ऐशीं सहस्र वनिता मज रावणासीं, तूं होय त्यां मुखरणी मणिभूषणासीं; ।
मंदोदरीप्रमुख होतिल सर्व दासी तूं वंद्य जेंवि कनक[1] प्रिय पारदासी[2].' ॥ १६
म्हणे काय पद्मालया[3] रावणातें, 'अरे दुर्मदा ! नेणसी आपणातें, ।
न इच्छीं कदा माझिया अभिलाषा, विषाची तुला काय वाटे पिपासा[4]?' १७
धराया दशग्रीव जों झेंप घाली, असें वाक्य बोलोनि यागीं निघाली, ।
मखाग्नीस मंत्रोदकें शांत केलें, तदा रत्न संप्राप्त झालें निमोलें. ॥ १८
विमानीं बसे घातिलें रत्न पेटीं जवें जाय मंदोदरीलागिं भेटी, ।
दशग्रीव लंकापुरी शीघ्र सेवी, रमारत्न देव्हार[6]चौकींत ठेवी. ॥ १९
पुढें कोणिएके दिनीं रात्रिमानीं प्रियायुक्त एकांतभोगावसानीं[7], ।
प्रसंगें निघाली कथा गोड लागे, दशग्रीव मंदोदरीलागिं सांगे. ॥ २०
'कुबेरासि जिंतूनि येतां विमानीं, पुढें वोस[8] म्यां देखिली राजधानी, ।
महीपाळ पद्माक्ष पद्मावतीचा, तयाची सुता रूपरेखा रतीचा. ॥ २१
मखांतूनियां मातुलुंगीं निघाली, तयेतें भली वासना पाश घाली, ।
सुरां दानवां घोर संग्राम झाला, प्रसंगीं तया भूप युद्धीं निमाला[9]. ॥ २२
पुढें तेस्थळीं काळ कित्येक होती, करी वन्हिसेवा प्रिया रत्नजोती, ।
नव्हे वश्य ते अग्निकुंडीं निघाली, तितें शोधितां रत्नसंप्राप्ति झाली. ॥ २३
पुढें रत्ननिक्षेप[10] पेटींत केलें, घरा आणिलें, काळ कित्येक गेले; ।
तुतें भूषणायोग्य तें रत्न आहे, उठें जाइं देव्हारचौकीस पाहें.' ॥ २४
निरीक्षावया[11] राजपत्नी निघाली, पदीं पादुका, चालिली हंसचाली. ।
गृहामाजि देव्हारचौकीस आली, करीं घे, तदा पेटिका जाड्य झाली. ॥२५
मंदोदरी उचलितां नुचलेचि पेटी, सांगावया परतली दशकंठभेटी, ।
विज्ञापना करि, म्हणे, 'तुम्हिं विघ्न मोठें हें आणिलें निजगृहा, परि कर्म खोटें. ॥२६
माता पिता सुहृद गोत जिच्यानि योगें झाले हताहत सुरासुर कर्मभोगें. ।
आली परंतु इचि निर्गति[12] शीघ्र देखा, होणार ते अढळ भाविनि कर्मरेखा.' ॥२७
लंकेश विस्मय करी भयचित्त कांक्षी[13], पेटी किमर्थ नुचले कमलायताक्षी[14] ! ।
मी आणितों प्रियतमे ! म्हणतेसि काय ?' देवालयांत मग रावण शीघ्र जाय. ॥२८

---

१. सोनें. २. पाऱ्यास. ३. लक्ष्मी. ४. प्राशन करण्याची इच्छा. ५. 'तदा शोधितां रत्न संप्राप्त झालें' असाही पाठ आढळतो. ६. देवघराच्या कोठडींत. ७. शेवटीं. ८. ओसाड, विध्वस्त. ९. मरण पावला. ही जन्मकथा कदाचित् अद्भुतरामायणांत असेल. १०. ठेवणें. ११. पाहण्यासाठीं. १२. बाहेर जाणें. १३. संशयी. १४. कमळासारखे लांब डोळे जिचे ती.

उंचली दशकंधर त्या नुचले, मंदुस[2] यत्न कदा न चले; ।
[3]मयजा मग काय म्हणे, 'नृपती ! अभिवंदुनि[4] ईस करा विनती'. ॥२९

दशकंठ तितें प्रणिपात[5] करी, उघडी मणिमांदुस याउपरी; ।
अतिसुंदर त्यांत कुमारि असे, समतेसि दुजी भुवनांत नसे. ॥ ३०

वयें पूर्ण षण्मास लंकेस देखे, तुळेना तिशीं पार्वती रूपरेखे, ।
विलोकूनि मंदोदरी स्तब्ध झाली, पुन्हा मांदुसेमाजि साशंक घाली. ॥ ३१

म्हणे काय मंदोदरी रावणातें, 'तुम्हीं विघ्न हें आणिलें आपणातें, ।
इला येस्थळीं सर्वथा नेठवावें,[6] पवित्रा स्थळा आणखी पाठवावें.' ॥ ३२

नृपें दूत पाचारिले त्यांसि सांगे, 'कुमारीस नेणें तुम्हांलागिं लागे, ।
तुम्हीं न्या इतें शीघ्र वैदेहदेशीं, महीमाजि निक्षेपिजे साक्षपेशीं.' ॥ ३३

हळू झाली पेटी, गण उचलितां ते उचलली,
पुढें नेतां पंथीं ध्वनि गगनिं [7]गो काय वदली, ।
म्हणे, 'आतां जातें पुनरपि मि येईन कुमती !
तुझ्या तेव्हां वंशा क्षय करिन लंकापुरपती !' ॥ ३४

दशग्रीवें शंका हृदयकमळीं पूर्ण धरिली,
गणीं पेटी नेली, मग जनकदेशांत पुरिली; ।
पुढें होती पेटी दिन बहुत भूमींत, उपरी,
सभे आला आशीर्वचन जनका ब्राह्मण करी. ॥ ३५

विप्रातें नव भूमिदान जनकें संकल्पिलें[8] त्या द्विजा,
[9]तांसीं नांगर जुंपिला, मनिं म्हणे, 'पेरीन नाना बिजा.' ।
प्रारंभीं [10]हलदंतिं त्या अडकली पेटी [11]समुत्पाटली,
देखे ब्राह्मण तो निघे प्रभुप्रती आणी, सभा दाटली. ॥ ३६

राजा म्हणे, 'द्विजवरा ! क्षिति[12]दान केलें, तें घेइजे तरि [13]पुराकृत पुण्य गेलें. ।
क्षेत्रीं धनादि तितुकें तुमचें दयाळा ! हें[14] आइके.' द्विज ह्मणे, 'परिसें नृपाळा!' ॥

'दिल्हें क्षेत्र तेव्हां न संकल्प केला, तुझ्या गुप्तवित्ता नसें मी भुकेला; ।
[15]कृषी आमुची, हें तुझें द्रव्य राया ! धनाचा मला लोभ नाहीं पुरा या.॥ ३८

---

१. तोटक छंद. २. पेटी. ३. मयासुराला हेमा नामक देवांगनेपासून झालेली दुसरी कन्या मंदोदरी. ४. नमस्कार करून. ५. नमस्कार. ६. न ठेवावें. ७. वाणी. ८. 'संकल्पुनी दे द्विजा' असाही पाठ आहे. ९. नांगरण्याविषयीं. १०. हलाच्या (नांगराच्या) फाळांत. ११. फुटली, उपडली. १२. पृथ्वीदान. १३. पूर्वीं केलेलें. १४. 'हें ऐकुनी' असाही पाठ आहे. १५. शेतकी.

महाथोर संकष्ट रायासि झालें, प्रधानांसि राजा म्हणे, 'विघ्न आलें, ।
धना ब्राह्मणाच्या न आम्हासि घेणें, विचारूनि सांगा निकें [1] होय जेणें.'॥३९

जनक परम पुण्यश्लोक[2], त्यातें प्रधानीं
दृढमति विनवीलें, 'आमुचे शब्द मानीं, ।
उघडुनि अवलोकीं काय पेटींत आहे.'
तदनुमतविचारीं भूपती स्वस्थ राहे. ॥ ४०

उघडित मग पेटी त्यांत पंचाब्दकन्या[3],
कुसुमधनुषमूर्ति[4] ब्रह्मरूपा सुधन्या; ।
त्रिभुवनजनित्याचें तें शिरोरत्न भासे,
जनक नयनपद्मीं चित्र देखोनि हांसे. ॥ ४१

[5]संतोषला ब्राह्मण देखिली सुता, दे देव, आशीर्वचनासि मागुता; ।
राजा म्हणे, 'हे दुहिता दिल्ही भवें[6],' दानें द्विजातें करि भूप वैभवें. ॥ ४२

[7]तोरणादि मखरें उभारिलीं, गोधनें द्विजवरांसि वांटिलीं; ।
दुंदुभी[8]प्रमुख वाजती तुरें[9] शोभलीं, लखलखीत [10]गोपुरें. ॥ ४३

[11]राजा पवित्र जनकाहुनि कोण आहे ? ज्ञानी दयाळु दुसरा उपमा न साहे ।
देहीं असोनि जन त्यासि म्हणे [12]विदेही, द्वारीं शुकादिक उभे सुर[13] सिद्ध तेही.॥

दिसेंदीस संवर्धमानासि पावे, सुलावण्यसिंधूसि तारुण्य धांवे; ।
अकस्मात ये राम[14] षष्ठावतारी[15] महर्षीसवें नारद ब्रह्मचारी. ॥ ४५

[16]भाट अचाट पुढें गुण वर्णिति, गौरविले जनकें क्षितिपाळें,
होय महोत्सव त्या मिथुळा[17]पुरिं, नांदति लोक सुखी चिरकाळें. ।

---

१. खरें. २. ज्याचे नामस्मरणानें पाप जातें तो; ज्याची कीर्ति (श्लोक) पवित्र (पुण्य) आहे तो. ३. पांच वर्षांची कन्या. (अब्द=वर्ष). ४. कुसुमधनुष्यासारखी (मदनासारखी) मूर्ति जिची अशी. ५. इंद्रवंशा छंद. ६. महादेवानें. ७. रथोद्धता वृत्त. ८. नगारा. ९. तूर्यें, वाद्यें (मृदंगादिक, तालादिक, वंशादिक आणि वीणादिक अशीं चार प्रकारचीं). १०. पुरद्वारें—शहराचे दरवाजे. ११. वसंततिलका वृत्त. १२. सूर्यवंशीय इक्ष्वाकुराजाचा पुत्र निमि याला 'तुझा देह पतन पावेल' असा वसिष्ठानें शाप दिला. त्याप्रमाणें त्याचें देहपतन झालें. तेव्हांपासून पुढें झालेल्या निमिवंशजांस 'विदेह' असें नांव पडलें. या निमीचा पुत्र मिथि, हा केवळ जनकाच्या देहापासून झाला. यांत मातेचा संबंध नव्हता त्याचें 'जनक' हेंही नांव पडलें. १३. देव. १४. परशुराम. १५. विष्णूच्या मत्स्यकूर्मादि दहा अवतारांपैकीं परशुराम हा सहावा अवतार त्रेतायुगांत झाला. याचा बाप जमदग्नि ब्राह्मण आणि माता रेणुका क्षत्रिया ह्मणून याच्यामध्यें ब्राह्मण आणि क्षत्रिय अशीं दोन्ही तेजें होतीं. १६. सवाई वृत्त. १७. मिथिराजानें बापाचें वैजयंत ह्मणून नगर होतें तें आपली राजधानी केली, तेव्हां राजाच्या नांवावरून वैजयंत नगराला 'मिथिला' असें नांव पडलें.

दुःख दरिद्र जरामरणादिक रोग नसे, सुकृति प्रतिपाळी,
नर्तन कीर्तन सौख्य घरोघरिं नागरिकांप्रति नित्य दिवाळी. ॥ ४६
भार्गवराम तथा मुनि नारद ते जनकाप्रति भेटिस आले,
बैसविले मुनि विष्टर[१] देउनि आदर देखुनि साधु निवाले. ।
पूजन भोजन गंधविलेपन वंदन सांग यथाविधि केलें,
षोडेश[२] त्यां उपचार करी स्तुति भूप म्हणे, 'निजभाग्य उदेलें.' ॥ ४७
संतोषला परशुराम म्हणे, 'नृपाळा ! पाहों तुझी कुमरि लक्षणयुक्त बाळा.' ।
'आणा' वदे नृप म्हणे परिचारिकांसी[३] तों ते सख्यांसहित खेळतसे विलासी. ४८
सख्या पांचशें त्यांसवें ते निघाली, पुढें चाप देखोनियां स्तब्ध झाली; ।
तिनें शीघ्र केलें धनुर्दंड घोडें, वरी बैसवी नाचवी लाडकोडें[४]. ॥ ४९
देखोनियां परशुराम मनीं निवाला, अंकावरी बसविली, शिकवी नृपाळा; ।
'हे तों नव्हे तव सुता, बुझिं[५] आदि[६]माया भाग्योदयें प्रगटली त्रिजगांत राया !'
राजा म्हणे, 'न धरिजे मनिं कोप कांहीं, अज्ञान बाळक इला गुणदोष नाहीं; ।
केलें इनें तव शरासन[७]वज्र घोडें क्रीडा करी तुजपुढें बहुलाडकोडें.' ॥ ५१
परशुराम करी जनकीं कृपा, 'धनुष ठेविं' म्हणे 'सदनीं नृपा ! ।
गुण[८] शरासनिं योजिल जो इला, वरिल' हा पण दारुण बोलिला. ॥ ५२
तो गेलिया जनक काय म्हणे प्रधाना, सीतास्वयंवर किजे, वचनार्थ माना. ।
तों ते पुरोहित वदेति, 'करा अनुज्ञा[९].' हें मानलें अमृतवाक्य विशेष सुज्ञा. ॥५३
पत्रें कुंकुममंडितें लिहुनियां दूतां दिल्हीं भूभुजें[१०],
आणा भूतळिंचे नरेंद्र तितुके संगें स्वगत्रीं[११] बुजें[१२], ।
स्वर्गींचे सुर सिद्ध सप्ततळिंचे[१३] शेषादि राजे मुनी
विश्वामित्र समागमें द्विज ऋषी घेवूनि या वंदुनी. ॥ ५४
राजाज्ञा मुकुटीं[१४] तुरंबुनि[१५] गणीं गंतव्य केलें असे,
पत्रें कुंकुममंडितें तिहिं दिल्हीं ज्या ज्या स्थळीं जो वसे; ।

---

१. आसन. २. सोळा उपचारांचीं नांवें येणेंप्रमाणें आहेत:—'आसनं स्वागतं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम् । मधुपर्काचमस्नानं वसनाभरणानि च ॥ गंधपुष्पे धूपदीपौ नैवेद्यं वंदनं तथा ॥.' ३. दासी. ४. आवडीनें, कौतुकानें. ५. समज. ६. ईश्वराची शक्ति जिच्या योगानें हा सर्व प्रपंच होतो ती, आदिशक्ति, भवानी. ७. धनुष्य (शर+असन=ज्याच्या योगें शर (बाण) फेंकतात तें. असन=फेंकणें). ८. दोरी. ९. आज्ञा, हुकूम. १०. राजानें. (भूचा भोग घेणारा =भूभुक्). ११. आपल्या स्थानीं. १२. निघें. १३. सात पाताळांतील भूमीच्या अधोभागीं जे सात बिलस्वर्ग—अतल, वितल, सुतल, तलातल, महातल, रसातल, आणि पाताल आहेत त्यांस सप्तपाताल म्हणतात. १४. मस्तकीं. १५. हुंगून, मान्य करून.

गांवीं पुत्र नसे तयास्तव नये राजा अयोध्यापती,
आले त्या व्यतिरिक्त सर्व नृपती ऐसी कथा सन्मती. ॥ ५५
लंकेशें शुकसारणांस वसुधा पाहावया धाडिलें,
ते दोघेजण हिंडती तंव तिहीं आश्चर्य हें देखिलें; ।
तीहीं जाउनि रावणासि कथिलें तो चालला आदरें,
बैसे पुष्पकवाहनीं मग निघे निर्मूळ सीतास्वरें. ॥ ५६
तेजःपुंज विमान पुष्पक फुलीं वेष्टीत मुक्तावळी,
रत्नस्तंभ खणोखणीं घणघणा वाजेति घंटावळी, ।
बैसाया स्थळ तें मनोमय पुरे रात्रौ मृगांकापरी,
भू स्त्री हारमणी दिवा दिनमणी उद्बोध जैसा करी. ॥ ५७
रघुनाथकथा बहु नेटकि जे, भजकां सुखदायक पाठ किजे, ।
रसवृद्धि समृद्धि धनासि करी अनुपम्य सुधारविची लहरी. ॥ ५८
वाणी पवित्र रघुनाथचरित्र गातां तें आइका, पतित पावन होय आतां; ।
हे पंडितांस विनती करणें न लागे, 'घ्याहो! सुगंध' मधुपाप्रति कोण सांगे? ॥५९
धान्याचे बहु ढीग सत्य वरुते त्रीं त्यांतळीं मांडणें,
पूर्वी पुस्तक पूजणें शकुन पैं त्यानंतरें पाहणें, ।
तीं ठायीं तिन पोफळें वरि फुलें चिंतूनियां ठेवणें
आदौ सर्ग तथा दशा दशकिंचा श्लोक क्रमें देखणें. ॥ ६०
श्रीमज्जानकिचें स्वयंवर कथा उत्पत्ति सांगीतली,
रामें उद्धरिली शिळा पदरजें जे बोलणें लागली, ।
वक्ता सत्कविराज विठ्ठल म्हणे सौभाग्यदायी कथा,
इच्छेतें पुरवील सर्ग पहिला, श्लोकार्थ घ्या, नान्यथा. ॥ ६१

---

१. राम. २. दशरथ. ३. शुक आणि सारण हे रावणाचे अमात्य. ४. चंद्र. ५. तोटक वृत्त. ६. अमृतरूप सूर्याची. ७. लाट. ८. पापी. ९. हा चरण सुभाषितरूप आहे. १०. 'मार्गी उद्धरिली शिळा रघुवरें तें बोललें' असा अन्य पाठ आहे. ११. गौतमाच्या शापानें शिळा झालेली त्याची पत्नी अहल्या. १२. 'भावार्थ' असाही पाठ आहे. १३. या प्रथम सर्गास 'जानकीसंभवकथा' असें नांव एका हस्तलिखित प्रतींत आढळतें.

सर्ग दुसरा.

(श्लोक.)

द[1]शरथाप्रति येउनि कौ[2]शिकें वचन मागितलें पहिलें निकें, ।
'अ[3]जसुता ! रविवंशविभूषणा रघुपतीस दिजे म[4]खरक्षणा.' ॥ १
मग वसिष्ठ म्हणे, 'अ[5]जनंदना ! पुरविजे मुनिची मनकामना.' ।
नृपतिनें हृदयांत विचारिलें, शिकविलें गुरुचें प्रतिपाळिलें. ॥ २
रघुपती दिधला मुनिकारणें स[6]हसुमित्र दुजा अवधारणें, ।
मग नरेंद्र म्हणे, 'ऋषिकौशिका ! उभयतां प्रतिपाळ किजे निका.' ॥ ३
त्रि[7]जगमित्र मुनी मनिं तोषले, मग तिघे वहनावरि बैसले. ।
र[8]णतुरें करिती घन गर्जना, 'कं[9]दनिं राघव मर्दिल दुर्जना.' ॥ ४
वि[10]श्वामित्रऋषीश्वरें दशरथा प्रार्थूनि आराधिलें,
यागा रक्षण रामलक्ष्मण सवें तेणें मखा आणिलें. ।
शस्त्रास्त्रें उपदेशिलीं मुनिवरें रामा सुमित्राप्रती,
दोघे बंधु विराजमान सरिसे एकासनीं शोभती, ॥ ५
मार्गीं मारुनि ता[11]टिकेप्रति शरें, केला सुबाहू पुरा,
लंकाप्राप्ति मरीचिला करुनियां संरक्षिलें अ[12]ध्वरा, ।
ते काळीं मिथिलें[13]द्रदूत जवळी सिद्धाश्रमा पातले,
केलें मस्तक नम्र, पत्र दिधलें, दोघे उभे ठाकले. ॥ ६
वाची कुंकुमपत्र कौशिकमुनी, राम स्वयें आइके,
ते अर्थीं मुनि रोविला पृथिविचे भूपाळ येती निके; ।
'स्वामीनें ऋषि सर्व घेउनि धनुर्यागा त्वरें येइजे,'
तेकाळीं परमादरें मुनिवरें रामाप्रती बोलिजे. ॥ ७
'आम्ही जात असों स्वयंवरसभा पाहावयाकारणें,
रा[14]जाज्ञा नसतां तुम्हांसि मिथिले नेऊं नये आपणें; ।
आतां जा शरयूतटाप्रति तुम्हीं, आम्हांसि आज्ञा दिजे,'
ऐसें उत्तर आइकोनि विनती श्रीरामचंद्रें किजे, ॥ ८

---

१. द्रुतविलंबित वृत्त. २. विश्वामित्रानें. ३. दशरथा. (हा अजराजाचा पुत्र). ४. यज्ञसंरक्षणासाठीं. ५. हे दशरथा. ६. लक्ष्मणासह. ७. 'त्रिजगन्मित्र' असा समास व्हावयाचा, पण तसा केला नाहीं. ८. रणवाद्यें. ९. युद्धांत. १०. शार्दूलविक्रीडित वृत्त. ११. ताटिका ही सुकेतु नामक यक्षाची कन्या. हिच्या पतीचें नांव सुंद. याजपासून हिला सुबाहु आणि मारीच असे दोन पुत्र झाले. १२. यज्ञा. १३. जनकराजाचे दूत. १४. दशरथाची आज्ञा.

'भूमंडळींचे क्षितिपाळ येती ते या प्रसंगीं मुनि ! देखिजेती, ।
पाहूं चला कौतुक, बाध नाहीं, राजा न कोपे अणुमात्र कांहीं.' ॥ ९
ज्ञाता महर्षी हृदयीं विचारी, 'हा तारक ब्रह्म गुणावतारीं, ।
होणार तें तें न टळे स्वसंगें, **रा**मासि आहे यश या प्रसंगें.' ॥ १०
रथारूढ वेगीं तिघे स्वार[१] झाले, ऋषींचे थवे चालती भोंवताले, ।
पुढें वाजती दुंदुभी[२] शंख भेरी, अनेकें तुरें आणि नाना नफेरी. ॥ ११
कांताशिरीं[३] सजळ कुंभ शुभ प्रयाणीं, होती पुढें शकुन वायस[४] सव्यपाणी, ।
जाती मयूर नकुलादि कुरंग मार्गें, तैसेचि[५] तास[६] हरिणीगण वामभागें. ॥ १२
सौमित्र **रा**म ऋषि भद्रवनासि आले, देखोनियां विपिनँ[७] रम्य निवांत झाले. ।
छायासुशीतळकुशोपवनीं निवाले, केला रथ स्थिर, **र**घूत्तम मंद चाले. ॥ १३
वायू सुशीतळ सुगंधित मंद व्हावे, तो लागतां तनुशि[८] सौख्य महा दुणावे; ।
होती कुहू[९] कुहु सुधारव[१०] कोकिलांचे, उत्फुल्लले नव कळे अरुणोत्पळांचे[११]. ॥ १४

फुलित ललित वल्ली मालती पुष्पयाती,
भ्रमरनिकर गुंजात्कारती[१२], मंद भाती, ।
फळति सकळ शाखी[१३] रोहिला **रा**म देखा,
मिथिळपुरिस दूरी योजनें पंच लेखा. ॥ १५

एकीकडे विपिन उद्वस **रा**म देखे, तो त्या वनांत नवपल्लवता न देखे. ।
'हें किंनिमित्त ?' **र**घुनाथ पुसे मुनींद्रा, संतोषला मुनि म्हणे, 'परिसें महींद्रा[१४] ! ॥

उपहत[१५] वन, याचें भाग्य आतां उदेलें,
परिससि **र**घुनाथा ! भूत वर्तोनि गेलें.' ।
विपिनकथन[१६] **वि**श्वामित्र **रा**मा निरोपी,
त्रिभुवनपति गोष्टी होति अद्यापि गोपी[१७]. ॥ १७

'हें तों **अ**हल्यावन नाम याचें **रा**मा ! दिसे उद्वस **गौ**तमाचें, ।
आहे तपस्थानक शापजाळें विध्वंसिलें उद्धरिं शीघ्रकाळें.' ॥ १८

'**अ**हल्या कोणाची' **र**घुपति पुसे 'सद्गुरु ! मला,
कधीं सांगा कोणी कठिण तिजला शाप दिधला ?' ।

---

१. सवार. (हा शब्द फारसी आहे). २. नगारा. ३. बायकांच्या मस्तकावर. ४. कावळे. ५. 'तैसेचि ते हरिणिचे गण वामभागें' असाही पाठ आहे. ६. चाष. ७. अरण्य. ८. शरीराला. ९. कोकिळपक्ष्याचा स्वर. १०. अमृतासारखे मधुर शब्द. ११. कमळांचे. १२. गुंजारव करिती. १३. वृक्ष. १४. धराधीशा. १५. उद्ध्वस्त. १६. अरण्याची गोष्ट. १७. गुप्त.

तया विश्वामित्रें कृतयुगकथा सांग[1] कथिजे,
गुणीं आकर्णाया क्षणभरि निकें मानस दिजे. ॥ १९

'अहल्या ब्रह्म्याची बुज[2] रघुपती! मानससुता
तिच्या सौंदर्यासी सुरयुवति सामान्य[3] बहुता, ।
विरंचीनें[4] केला पण कठिण, 'हे आत्मतनया
प्रदक्षणा भूमीची प्रथम करि जो देइन तया.' ॥ २०

इंद्रादि देव नर किन्नर[5] दैत्य आले, एकापुढें पळत एक जवें[6] निघाले. ।
हें कृत्य गौतमऋषीप्रति श्रूत[7] झालें, तो चालिला मुनि पथीं शकुनी[8] निवाले. ॥
उभैतोमुखी गौ[9] पुढें प्राप्त झाली, म्हणे 'हेचि पृथ्वी' नमस्कार घाली. ।
करी सप्त आवर्तनें भोंवताला नमस्कारिलें, ब्रह्मधामासि आला. ॥ २२

विरंचीनें कन्या मुनिस दिधली नेमवचनें,
पुढें आला वृत्रासुरमथन[10] देखोन नयनें, ।
म्हणे, 'कोठें होतां?' मग विरिचिनें तथ्य कथिलें.
न चाले इंद्राचें परि विषम[11] चित्तांत धरिलें. ॥ २३

कपट जाणितलें कमलासनें, मुनिस सांगितलें[12] चतुराननें, ।
'क्षण इतें[13] परतें न करीं कधीं, ठकिल[14] इंद्र इला, त्यजिशी तधीं.' ॥ २४
बहुत वासर[15] संक्रमिले तिला, शतमखें[16] टपतां 'दिन साधिला; ।
परम पर्वणि सूर्यपरागिंची[17] विशद[18] पुण्यकथा परिसा तिची. ॥ २५

श्रीसूर्यग्रहणीं समेत तरणी[19] साधावया पर्वणी,
गेला वैतरणीस[20] गौतममुनी स्नानास संतर्पणी. ।
मोक्षांतीं गृहिणीस पाककरणीं धाडी पुढें तेक्षणीं,
होता तो तरुणीस इंद्र टपणी तों पातला अंगणीं. ॥ २६

आला गौतमरूप घेउनि गृहामध्यें उभा ठाकला.
मागे तीसें[21] रती, धरी मनगटीं, कामज्वरें दाहिला[22]; ।

---

१. संपूर्ण. २. समज. ३. 'माने न बहुधा' असाही पाठ आहे. ४. विधात्यानें. ५. कुबेरदूत. ६. वेगानें. ७. येथें वृत्तसुखार्थ 'श्रु' दीर्घ केला आहे. ८. पक्षी. ९. गाय. १० इंद्र. (वृत्र नामक असुराचें मथन करणारा). ११. 'कपट पोटांत धरिलें' असाही पाठ आहे. १२. 'जाणविलें' असाही पाठ आहे. १३. या अहल्येला. १४. ठकवील. १५. दिवस. १६. इंद्रानें. १७. पराग+उपराग=ग्रहण. १८. स्पष्ट. १९. सूर्य. २०. नदी. २१. तिजपाशीं रतिसुख मागे. २२. 'व्यापिला' असाही पाठ आहे.

ते बोले, 'रति वर्ज दोष दिवसा, शास्त्रार्थ हा ठाउका,
स्वामी! केंवि तुम्ही अधर्म करितां? नेदी कदा भाउका[1].' ॥ २७
तो बोले, 'मृगशावलोलनयने[2]! सामर्थ्यवंतापुढें
दोषादोषविचार चार करिती नेणेति शास्त्रें, मुढे! ।
कोपें भस्म करूं सके त्रिभुवना, त्या दोष कैं बाधिती?
शापानुग्रह[3] मी समर्थ, मजला ब्रह्मेंद्र आराधिती. ॥ २८
स्वक्षेत्रीं स्वमनोदयें विचरतां निर्दोष लोकीं असे,
आच्छादूं रविबिंब काय दिवसा? हें पाहसी लालसे! ।
पाहूं दारुण अंधकार इतुका, अत्याग्रहो नाकिजे.
शास्त्रार्थी तिस गोविलें, मग तिनें संभोग त्यातें दिजे. ॥ २९
इंद्रत्वा प्रगटी रतांतसमयीं देखे सती दुर्गती,
कंटाळूनि थरारिली, 'उठ' म्हणे 'पापात्मका! दुर्मती! ।
दोघां शापिल ये क्षणीं कवण पैं वर्जी तपोवर्धना?
कापट्यें ठकिलें, कळंक मजला त्वां लाविला दुर्जना!' ॥ ३०
दोघांच्या सुरतप्रसंगसमयीं गुंफेसि[4] आला मुनी,
तो जाणे परगामिनी, मग म्हणे सक्रोध बाहेरुनी, ।
पाचारी ऋषि, 'चोरटा कवण तूं? संभोगिली त्वां सती.'
आंशंका[5] धरि पाकशासन[6], तया दूषी अहल्या सती. ॥ ३१
'चांडाळा! निघ बाहिरी' झिडकिला; मार्जारवेषें दडे;
झाला कीटक इंद्रगोप[7] सहसा दृष्टीस जातां पडे. ।
झारीचें जळ शिंपिलें मग पुढें केला उभा चोरटा,
बोले त्याप्रति, 'घातकी विषयता संपादिली वोखटा[8]. ॥ ३२
जे ठायीं रमला तसीं तुज भगें होती सहस्त्रावधी[9],
दोनी अंड झडो तुझी लुति गळो दुर्गंध हो मंदधी!' ।
आच्छादी मुख दाखवी पुनरपी तात्काळ हो शापितां
सर्वांगीं स्थिति बाणली सुरपती उःशाप नेघे भितां. ॥ ३३

---

१. कल्याणा. २. हरिणबालकांच्या सारखे चंचल आहेत डोळे जिचे अशी. ३ अनुग्रह=प्रसाद. ४. उटजांत, पर्णकुटींत. ५. भीति. ६. इंद्र. ७. सोनकिडा, ताम्रकृमि. ८. वाईट. ९. याच कारणास्तव इंद्राला 'सहस्रनयन' असें म्हणतात.

इंद्राचें युगदंगअंड गळतां ऐरावतें झेलिला,
तो माथां धरितां शतक्रतु पळे स्त्रीसीं ऋषी बोलिला, ।
'कां लत्ताप्रहरीं तया न दिधला? होईं शिला ये क्षिती,
तूं कैशी रमतां म्हणेसि पळ तूं दोघां ऋषी शापिती.' ॥ ३४
ते बोले, 'तुमचें स्वरूप धरिलें, शास्त्रार्थ वाखाणिला,
मी तों निष्कपटी, पदार्थ इतुका दैवें घडों आणिला.' ।
उःशापा[1] करुणानिधी[2] मग मुनी जल्पे सुधासौरसी,
'श्रीरामांघ्रि[3]सरोजरेणु जडतां पूर्वस्थिती पावशी.' ॥ ३५
होतां ऋषी गौतम पाठिमोरा, तात्काळ शापें मळरूप घोरा, ।
वर्षें शिळा साठिसहस्र झाली, कुंडाग्निनें पर्णकुटी जळाली. ॥ ३६
झाडिलें मग मृगासन तेणें शापिलें विपिन यास्तव एणें, ।
श्वापदें पळति वृक्ष जळाले, कोरडे नदि सरोवर झाले. ॥ ३७
परित्यागिलीं रम्य नीडें[4] पवित्रें, तरू शुष्क झाले समूळाग्रपत्रें. ।
न राहे वनामाजि मुंगी न मासी गतक्रोध वैराग्य ये गौतमासी. ॥ ३८
मेरूशृंगातें तपातें निघाला, ऐसा शक्रें[5] घातला त्यासि घाला, ।
पश्चात्तापें क्रोधशांत्यर्थ झाला, तोयस्पर्शें अग्नि जैसा विझाला. ॥ ३९
शांता रसाजवळि वीर कदा न राहे, सूर्योदया तिमिरें[6] देखुनि काय राहे? ।
धर्मापुढें दुरित[7] राहिल हें घडेना, श्री[8] आलियावरि दरिद्र जसें उरेना. ॥ ४०
म्हणे, 'म्यां कसा आपुला घात केला? शुचिस्नात आलों स्वगुंफे भुकेला, ।
पुढें इंद्र येवोनि कापट्यवेषें सती भोगिली लिंपिली पापलेशें. ॥ ४१
यदर्थी अहल्येस संतोष नाहीं, वृथा शापिली, म्यां न जाणोनि कांहीं, ।
नव्हे इंद्र सामान्य देवाभिमानी न जाणोनि केली तपोपुण्यहानी. ॥ ४२
कौमारदेहीं सुरतानुरागी[9] चंद्राग्नि[10]गंधर्व तिघे विभागी, ।
एकेक संवत्सर दोनि भोगी, दुर्बाध याचा धरि कोण योगी? ॥ ४३

---

१. इंद्रानें गौतमरूप धरून अहल्येपाशीं जारकर्म केल्यावर गौतमानें त्याला 'तुझ्या अंगास सहस्र भगें पडतील' असा शाप दिला, व तिला 'तूं शिळा होशील' असा शाप दिला. नंतर तिच्या प्रार्थनेनें प्रसन्न होऊन 'रामाच्या पादस्पर्शानें तुझा उद्धार होईल' असा उःशाप दिला, अशी कथा आहे. २. दयासागर. ३. पादकमळ. ४. गृहें, घरटे. ५. इंद्रें. ६. काळोख. ७. पाप. ८. लक्ष्मी. ९. रतिसुखाभिलाषी. १०. सोम, गंधर्व आणि अग्नि.

मनश्चंद्रमा अर्यमा नेत्र ज्याचे, मुखापासुनी भूत इंद्राग्नि त्याचे, ।
जगत्प्राण जो प्राण संपूर्णगात्रीं विराटस्वरूपी हरी देहमात्रीं. ॥ ४४
होणार तें तों न टळे प्रमाणीं बोलोनि गेले मुनि वेदवाणी, ।
ब्रह्मादिकां भोग घडे अनिच्छा, बेळी असे केवळ ईश्वरेच्छा. ॥ ४५
क्रोधें असा घात समस्त केला, पुण्यक्षयो संग्रह सर्व गेला.' ।
तो क्रोध संदग्ध करावयातें प्रस्थान केलें मुनिनें तपातें. ॥ ४६
आत्माराम गुणाभिराम भगवान् श्रीराम जाणोनिया,
विश्वामित्र कथा निरूपण करी त्यातें म्हणे, 'स्वामिया! ।
पाहूं शीघ्र, चला शिला कवण ते कोण स्थळीं ते कसी?'
'ते पैं उद्धरिसील' कौशिक म्हणे 'उःशाप तूं जाणसी.' ॥ ४७
विश्वामित्र म्हणे, 'शिळा पसरली स्त्रीरूप वंशातळीं,
पादस्पर्श किजे.' रघूत्तम वदे, 'शापील कोपानळीं.' ।
सांगे कौशिक, 'उद्धरीं पदरजें निर्दोष आज्ञा असे.'
पादक्षालन आचमनादि करुनी रामांघ्रि लावीतसे. ॥ ४८
पाहे राम समेत कौशिक मुनी आश्चर्यता वाटली,
ते तत्काळ पदाब्जरेणु[३] जडतां पूर्वस्थिती पावली. ।
श्रीरामांघ्रि[४] नमूनि गौतमसती वंदी तपोवर्धना,
बोले, 'उद्धरिलें तुझ्या पदरजें ठेवी पदीं मूर्धना[५].' ॥ ४९
पुसे राम, 'तूं कोण? होतीस कोठें?' म्हणे, 'मी अहल्या, सती भाग्य मोठें, ।
तुझीं देखिलीं दिव्य पादारविंदें[६], जयाकारणें देव झाले [७]मिलिंदें. ॥ ५०
रामा कैवल्यधामा! न कळसि निगमा[८] नेति वामांगि रामा[९]
जिव्हे! श्रीरामनामावळि जपत उमाकांत चित्ताभिरामा, ।
[१०]देशी मोक्षार्थकामामृत पद परमानंद तूं पूर्णकामा
नाना अन्याय सामाविशि, तव महिमा जाणशी तूंचि रामा!' ॥ ५१
कांता उद्धरिली म्हणोनि कळलें ज्ञानीं ऋषीगौतमा,
आला शीघ्रगती उभा रघुपतीपासीं समीरोपमा[११]. ।

---

१. सूर्य. २. हा चरण सुभाषितरूप आहे. ३. चरणकमळांच्या धुळीचा कण. ४. अंघ्रि=पाद. ५. मस्तका. ६. पादरूप कमळें (अरविंदें). ७. भ्रमर. ८. वेदाला. ९. स्त्री. १०. 'देशी धर्मार्थकामामृतपदमहमानंद तूं पूर्णकामा नाना अन्याय सामाविशि तव गरिमा जाणसी तूंचि रामा' असाही पाठ आढळतो. ११. वायूसारखा.

झाली भेटि परस्परें स्तुति करी 'साकार ब्रह्म स्वयें,
तो तूं मूर्त निरीक्षिलासि नयनीं भाग्योदयें निश्चयें.' ॥ ५२
अहल्या दिल्ही गौतमा वेदमंत्रीं विधानोक्त जें बोलिलें कर्म तंत्रीं, ।
विरिंच्यादि [1]गीर्वाण तेथें मिळाले, ऋषीकारणें प्रार्थिते सर्व झाले. ॥ ५३
'महाराज! इंद्रासि उःशाप दीजे, समस्तां सुरांमाजि तो मान्य कीजे, ।
न चालेति इंद्राविना यज्ञदानें, कृपें यासि उःशाप दीजे विधानें[2].' ॥ ५४
म्हणे, 'देवहो! वासवालागिं आणा, पुन्हा त्यासि उःशाप देईन जाणा.' ।
समुद्रांतुनी आणिला इंद्र देवीं, वदे, 'वंद्य देवांत तूं सर्व सेवीं.' ॥ ५५
भगांचे शरीरावरी नेत्र झाले ठसे मोर पिच्छापरी साक्षि चाले, ॥
सहस्राक्ष तैंपासुनी इंद्र झाला दिल्हे अंड ऐरावताचे तयाला. ॥ ५६
वंदूनि गौतमऋषीप्रति देव गेले, गुंफे तपोधन निघे सुखि सर्व झाले. ।
एके रथीं ऋषि रघूत्तमबंधु बैसे, [3]ब्रह्मा मुकुंद जगवंदनमूर्ति तैसे. ॥ ५७
वाल्मीकिची प्रकट संस्कृत गोड वाचा, सीतास्वयंवरकथा उलथा तयाचा, ।
सर्ग द्वितीय रघुराजचरित्र वर्णी वित्पन्न विठ्ठल म्हणे परिसोत कर्णीं[4]. ॥ ५८

सर्ग तिसरा.

(श्लोक.)

कांहीं 'श्रीहनुमंतनाटककथा', कांहीं 'रघूवंशि'ची
कांहीं आदिकविप्रमेयरचना, कांहीं गिरा[5] देशिची, ।
पद्यें सार्थक पादपूर्तिरचना नाहींत गौणाक्षरें[6]
चैत्रींचें नवरात्र रामनवमीपर्यंत गा आदरें. ॥ १
[7]भद्रवनांतुनि शीघ्र निघाले, [8]स्यंदन वायुगतीं बहु चाले; ।
[9]भाट अचाट पुढें गुण गाती अन्य ऋषी रथ वेष्टित जाती. ॥ २
शृंगार हास्य करुणारस दिव्य मूर्ति एके स्थळीं वसति सम्यक पादपूर्ती, ।
[10]तैसे तिघेजण रथावरि [11]सानुरागें सेनासमूह परिवेष्टित जाय मागें. ॥ ३

---

१. देव. २. यथाविधि. ३. 'ब्रह्मा मुकुंद शिव वर्णिति कीर्ति तैसे' असाही पाठ आढळतो. ४. या सर्गास 'अहल्योद्धार' असें नांव आहे. ५. वाणी. ६. अल्पाक्षरें. ७. दोधक छंद. ८. रथ. ९. स्तुतिपाठक. १०. शृंगारहास्यकरुणरसांप्रमाणें. ११. प्रेमयुक्त.

शोभायमान रथ सुंदर राघवाचा, वर्णूं शके चतुर कोण उदारवाचा? ।
वेगासि कुंठित करी मलयानिलातें[1] गाती पुढें सुरसमंगलगायनातें. ॥ ४

पुढें देखिला जान्हवीस्रोत[2] रामें, जगज्जीवनें भर्गचित्ताभिरामें[3], ।
असा प्रश्न केला तदा कौशिकासी, निरोपी कथा तो रमानायकासी. ॥ ५

'रामा! पूर्वज जो तुझा सगर तो सूर्यांशिंचा[4] बोलिजे,
त्यातें साठिसहस्त्र[5] आत्मज, तिहीं यागाश्वमेधा किजे; ।
घोडा पृथ्विसि सोडिला भुजबळें गोत्रापती[6] जिंकिले
पाताळा हय[7] नेत शक्रहि तया शोधावया चालिले. ॥ ६

आले बिंदुसरोवरा[8] सगर तैं[9] घोडा तयां नादिसे,
केलें विघ्न मखाप्रती शतमखें झाले तुरंगीं पिसे; ।
होतें बंधन त्या हयासि कपिलाचार्याचिये पृष्ठिसी,
[10]तेथें जाउनि वारुसी लपविला नेणेचि तो तापसी. ॥ ७

[11]खणितलें सगरीं[12] धरणीतळ 'सागर[13]' नाम तधींहुनि झालें,
धुंडित धुंडित ते विवरांतुन येति सवें दळ वेष्टित चाले. ।
श्यामलकर्ण तुरंगम[14] देखुनि श्रीकपिलार्य[15] समाधिसि साधी,
चोर[16] असें मनिं भावुनि त्यावरि एकसरें[17] पडिले अपराधी[18]. ॥ ८

---

१. मलयपर्वतसंबंधी वायूतें. २. गंगाप्रवाह. ३. महादेवाच्या मनाचा आवडता. ४ सूर्यवंशींचा. ५. साठ हजार पुत्र. ६. पृथ्वीपति. ७. घोडा. ८. शंकरानें भागीरथीचा ओघ आपल्या मस्तकीं धरला. त्यांतून जलाचे बिंदु पडून हिमालयाच्या हिरण्यशृंग नामक शिखराच्या पायथ्यासमीप जें सरोवर झालें त्यास 'बिंदुसरोवर' असें नांव आहे. ९. घोड्यामुळें. १०. 'राजे शोधिति दुर्गमें गिरिवनें त्यांच्या नये दृष्टिसी' असाही पाठ आहे. ११. सवाई वृत्त. १२. सगरपुत्रांनीं. १३. सगराच्या साठसहस्त्र पुत्रांनीं अश्वशोधार्थ समुद्र खणिला ह्मणून समुद्रास 'सागर' असें नांव पडलें. सगरास दोन स्त्रिया होत्या. पहिली सुमति, तिला साठ हजार; आणि दुसरी केशिनी, तिला असमंजस नांवाचा एकच असे त्याला पुत्र होते. या असमंजसाचा पुत्र अंशुमान् होय. १४. अश्व. १५. कपिल हा मोठा ऋषि होता. यास कपिल महामुनि असें ही म्हणतात. सगर नामक इक्ष्वाकुकुलोत्पन्न राजानें अश्वमेध करण्याच्या वेळीं आपल्या साठ हजार मुलांस रक्षणार्थ बरोबर देऊन यज्ञिय अश्व पृथ्वीवर सोडला असतां, इंद्रानें तो गुप्तपणें चोरून पाताळीं कपिलाच्या आश्रमांत ठेवून दिला. तेव्हां सगरपुत्र सचिंत होऊन त्याच्या शोधास लागले, परंतु त्याचा कोठें ठिकाण लागेना. तथापि निराश न होतां त्यांनीं समुद्र खणून पृथ्वीस मोठें भोंक पाडून पाताळीं कपिलाच्या आश्रमांत जाऊन तेथें अश्व शोधून काढिला. या समयीं कपिलमुनि समाधिस्थ होता. अश्व चोरणारा हाच असावा असें समजून ते मुनीस ताडन करूं लागले. इतक्यांत त्यांनें रागानें नेत्र उघडून यांजकडे पाहिलें, त्याबरोबर त्या सगरपुत्रांचें भस्म झालें. याची सिद्ध नामक देवांत गणना आहे. हा सांख्यशास्त्रप्रणेता होय असें समजतात. १६. त्या कपिलाला चोर असें समजून. १७. एकदम. १८. दोषी (सगरपुत्र.)

असो. भंग केला समाधीसि तींहीं, तयां शापीलें; 'रे! जळा याचि देहीं.' ।
अकस्मात नेत्रा[1]नलें दग्ध झाले, पुढें त्यांसि उःशाप कांहीं न बोले. ॥ ९
[2]कोणी वार्ता न सांगे सगरपति करी नित्य चिंता सुतांची,
त्याचा नातू प्रतापी [3]समदश म्हणिजे तो करी शुद्धि त्यांची; ।
धुंडाळी देश [4]दुर्गें नगर उपवनें धुंडितां [5]श्रांत झाला,
[6]द्वीपीं खंडीं न देखे नकळत [7]विवर[8]द्वारमार्गीं रिघाला. ॥ १०
[9]पाताळीं करुनि प्रवेश कपिलाचार्यापुढें [10]देखिलें,
पाहे [11]पूर्वज त्यासमोर जळती, तो भाव त्या पूसिला; ।
तेणें अर्थ निरूपिला, मग तया वंदूनि नानापरी,
उःशापी सगरासि, नम्र विनती बद्धांजलीनें करी. ॥ ११
'माझे पूर्वज उद्धरीं, त्रिभुवनीं सत्कीर्ति नांदो बरी,
[12]शापानुग्रहिं तूं समर्थ, करुणा वर्तो तुझ्या अंतरीं,' ।
संतोषोनि मुनी म्हणे [3]समदशा, '[13]श्रीतीर्थचूडामणी
आणी, न्हाणि तयां, [14]महेशमुकुटीं मानोनि [15]गंगोवणी.' ॥ १२
[16]त्यानंतरें [3]समदशें तप उग्र केलें, त्याचें [17]कलेवर [18]पुरश्चरणांत गेलें. ।
वंशीं पुढें सुत भगीरथ धन्य झाला, भागीरथीजळ शिवें दिधलें तयाला. १३
[19]ब्रह्मयानें भरला [20]कमंडलु जळें ब्रह्मांडसारोदकें,
दानांतीं [21]बळिच्या [22]पदाब्ज [23]बटुचें प्रक्षाळिलें [24]बोधकें, ।

---

१. नेत्रांतील अग्नीनें. २. स्रग्धरा वृत्त. ३. समदृश (अंशुमान्) यानें आपल्या चुलत्यांचें काय झालें याचा शोध लावून आणि कपिलाला प्रसन्न करून अश्वमेधीय अश्व सोडवून आणून आपल्या पितामहाचा यज्ञ पूर्ण केला आणि कपिलाच्या वचनास अनुसरून भागीरथीच्या जलस्पर्शानें पितृव्यांच्या उद्धारासाठीं तप आरंभिलें. पुढें भगीरथानें त्यांचा उद्धार केला. अंशुमान् हा सगराचा पौत्र. परंतु या काव्यांत त्यास 'समदृश' असें नांव आढळतें. ४. किल्ले. ५. श्रमयुक्त. ६. बेटांत. ७. पृथ्वी विदारण करून केलेल्या विवरांत. ८. प्रवेश केला. ९. शार्दूलविक्रीडित वृत्त. १०. अश्व पाहिला. ११. चुलते–सगरपुत्र. १२. शाप देण्यास आणि अनुग्रह (प्रसाद) करण्यास. १३. सर्व तीर्थांमध्यें श्रेष्ठ. १४. शिवमस्तकस्थित. १५. भागीरथीच्या उदकानें. १६. वसंततिलका वृत्त. १७. शरीर. १८. तपोनुष्ठानांत. पुरश्चरण=मंत्र आपणांस सिद्ध व्हावा यास्तव तदनुसार त्या मंत्राचा अमुकसंख्याक जप करावा इत्यादि मंत्रशास्त्रामध्यें जें अनुष्ठान सांगितलें आहे तें. १९. शार्दूलविक्रीडित वृत्त. २०. मृन्मय अथवा काष्ठमय उदकपात्र. २१. बलिराजाच्या. २२. पदकमळ. २३. वामनरूपधारी विष्णु बटूचें. २४. आचार्यानें.

ती धारा धरिली शिवें, मग दिली श्रीजान्हवी चालिली,
केले पूर्वज मुक्त, देवसरिता[1] पूर्वांबुधीं[2] लाविली. ॥ १४

हे जाण कौशिककथा परिपूर्ण झाली, साष्टांग राघव तिते प्रणिपात[3] घाली. ।
आले तटासि तंव नीरें[4] गंभीर[5] वाहे, श्रीराम नावकरियाप्रति[6] शीघ्र बाहे[7]. ॥ १५

'अरे गुह्यका[8]! नाविका! नाव आणीं त्वरें ऊतरीं जान्हवी खोलपाणी, ।
मुहूर्तीं महा कार्य आहे प्रयाणीं.' वदे कर्णधारा[9] सुधातुल्य वाणी. ॥ १६

पदकमळ रजानें मुक्त पाषाणदेही
ऋषिमहिषि[10] अहल्या पावली साक्ष तेही, ।
उपलयुवति[11] होती वस्ति विंध्याचळाची,
रघुपति! पुरवीली वासना तापसाची[12]. ॥ १७

रघुपति! करवेना स्त्री दुजी दुर्बळातें,
अणुभरि तरि नाहीं भेद काष्ठोपळातें[13]. ।
धुविन चरणरेणू, तीर्थ घेईन जेव्हां,
बसविन मग नौकेमाजि देवासि तेव्हां. ॥ १८

यानंतरें उतरिजे परपार[14] रामें, केलें स्वकर्म सवनादिक[15] पूर्णकामें, ।
आरूढले तिघ रथावरि, सैन्य मागें, आले समीप मिथिले पवनानुवेगें. ॥ १९

जैसा रवीउदय[16] पाणितळीं न झांके, तैसें सुवर्णमणितेज दिशांत फांके. ।
श्रृंगारिलें स्वपुटभेदन[17] भूमिपाळें, एका खणावरि विराजति सप्त ताळें. ॥ २०

मी काय वर्णु·······पुटभेदनासी? तें देखिल्या सकळ दुर्घट भेद नासी. ।
ज्ञानी अभेद भजनीं गुण गौरवासी तेथें कदापि न कधीं जन पापवासी. ॥ २१

---

१. भागीरथी नदी. २. पूर्वसमुद्रीं. नद्या ह्या समुद्राच्या स्त्रिया आणि पर्वताच्या कन्या होत ह्या कविप्रसिद्धीस अनुलक्षून हें वर्णन आहे. ३. नमस्कार. ४. उदक. ५. गंभीर. ६. नावाडी. ७. बोलावी. ८. गुह (गुह्यक) शृंगवेरपुरीचा राजा. हा किरात होता. यानें मित्रत्वास्तव सीतालक्ष्मणांसह राम वनवासास जात असतां आपल्या नौकेंत त्यांस बसवून भागीरथीचे पार दक्षिणतीरीं उतरून दिलें. यानें आपल्या नगरीं रामानें रहावें म्हणून फार आग्रह केला आणि त्याचा आदरसत्कार केला म्हणून रामास संतोष वाटला. ९. नावाड्याला. १०. अगस्त्यमुनीची भार्या. (येथें 'महिषी'शब्द वृत्तसुखार्थ न्हस्व केला आहे. अशीं उदाहरणें या काव्यांत अनेक आढळतात). ११. पाषाणरूपी स्त्री. (अहल्या). १२. अगस्त्य-मुनीची. १३. लांकूड व पाषाण यांतें. १४. पैलतीराला. १५. यथार्थ समंत्रक स्नानादिक. १६. 'रव्युदय' असें संधि केलेलें सामासिक पद असावें, परंतु वृत्तसुखार्थ संधि केला नाहीं आणि 'रवि'शब्द दीर्घ केला आहे. १७. शहरासि.

बाजार हाट [1]वटिया मढिलीं दुकानें, [2]वीथी [3]चतुष्पथ विचित्र विराजमानें, ।
देवालयादि मठ मंडप पट्टशाळा श्रीगोपुरावरि महा विलसे विशाळा. ॥ २२
दिव्य स्थळें भुमि [4]समार्जित [5]कुंकुमानें देवालयें करि कथा बहु दीपदानें, ।
वृंदावनें तुळसिचीं बहुदीपमाळा, श्रीतोरणादि मखरें गुढिया विशाळा. ॥ २३

ठायीं ठायीं पुराणें श्रवण हरिकथा, नृत्य, वाद्यें स्फुराणें,
वाचे श्रीरामगाणें जन [6]उदिम करी नीतिशास्त्राप्रमाणें, ।
नाहीं देशीं रहाणें, भय धरुनि पळे पाप लाजीरवाणें,
रामश्रीकृष्णनाणें [7]जनपद मिरवी मुक्ति जीवंत ज्याणें. ॥ २४

विश्वामित्रसमागमें द्विजमुनी आले, वनीं राहिले,
दूतीं जाणविले [8]वृतांत जनका, [9]सामंत पाचारिले; ।
सामोरा नृप जाय त्या उपवनीं वेष्टीत सेना सर्वे,
वाद्यें वाजति सैन्यसिंधु सरिसा शृंगारिला वैभवें. ॥ २५

विश्वामित्र मुनी तपोधन महा जो सृष्टिकर्ता दुजा,
भेटाया द्विज चालिले नगरिंचे हर्षें स्फुरेती [10]भुंजा; ।
झाले शीघ्रगती [11]पुरौकस पुढें हो लोचना [12]पारणें,
वाजी [13]वारण वाहनादि शिबिका बैसावयाकारणें. ॥ २६

संन्यासी [14]भट वैद्य ज्योतिषि महा [15]मौनी [16]तडीतापडी,
[17]श्रोत्री पंडित सिद्ध साधक मुनी तीर्थाटणी [18]कापडी, ।
श्रौत[19]स्मार्तक साधु [20]यांज्ञिक भले शास्त्रज्ञ जे बोलिले,
मंत्री [21]गोपक नाट्य गायक पुढें भेटावया चालिले. ॥ २७

शेटे [22]महाजन [23]सराफ धनाढ्य [24]चांटे वाणी वणिज उदमी पुरपंथ दाटे, ।

---

१. ओस्या. २. गल्लथा. ३. चवाठे. ४. पाणी घालून झाडून स्वच्छ केलेली. ५. केशरानें. ६. व्यापार. ७. देश. ८. 'वृत्तांत' पाहिजे, पण वृत्तसुखार्थ 'वृतांत' असें लिहिलें आहे. ९. मांडलिकराजे. १०. बाहु स्फुरण पावे. ११. नगरांतील लोक. १२. डोळ्यांचें इष्टविषयलाभानें समाधान झालें. १३. गज. १४. भिक्षुक ब्राह्मण. १५. मौन धारण करून असणारे. १६. भिक्षा मागून पोट भरणारे गोसावी, बैरागी. १७. वेदवेत्ते ब्राह्मण. १८. भगवीं वस्त्रें धारण करून भागीरथीची कावड खांद्यावर घेऊन तीर्थयात्रा करीत फिरणारे कापडी. १९. वेदशास्त्रोक्त कर्म जाणणारे द्विज. २०. विवाह. मुंज, व्रतोद्यापन, देवप्रतिष्ठा, इत्यादि कर्मांचें अनुष्ठान चालविणें हें जाणणारे ब्राह्मण. २१. रक्षणकर्ते. २२. सावकार. २३. हुंडी, नाणें, रोकड, यांची देवघेव करून उपजीविका करणारा पुरुष. २४. कापडकरी.

धूळीरसें सकळ धूसर[1] विश्व भासे, दूरूनि देखुनि मुनी जनकासि हांसे. ॥ २८
सहस्रावधी त्यापुढें वेत्रपाणी[2], प्रतापोत्कटा[3] वर्णिती भाट वाणी. ।
विदेही[4] नमस्कार[5] साष्टांग घाली, पदस्पर्शनें चित्कळा[6] एकि झाली. ॥ २९
जगन्मित्र 'कल्याण कल्याण' बोले, क्षमालिंगनें एक होऊन ठेले, ।
नमस्कारिती जे सवें भूप आले, दिशा दाटल्या, भाग[7] भूगोळ[8] हाले. ॥ ३०
पुण्यश्लोक[9] जनार्दनादि नळ जो धर्म प्रभू द्वापरीं,
त्रेतांतीं जनक क्ष्मापति[10] असा नाहीं त्रिखंडांतरीं[11]; ।
देहीं देह विदेह वामनयना पाद स्तनें मर्दिती,
श्रीगंधें पद एक चिन्हित तया पृथ्वीपती अर्जिती. ॥ ३१
समारंभें घोरें मिरवत निघाले वनिंहुनी,
तदीं त्यांच्या संगें इतर नृपती दंड धरुनी, ।
नमस्कारा येती नगरजनपद्मया द्विजमुनी,
पुढें नाना वाद्यें जनपद[12] निवारीत नमुनी. ॥ ३२
सभास्थाना आले, मणिमय दिले विष्टर[13] तयां,
तदा विश्वामित्रापुरंत[14] वसतां बंधुउभयां ।
दिसे राया दृष्टी 'रघुवर परब्रह्म नटलें',
नृपां लोकां भासे सदन मदनाचें प्रगटलें. ॥ ३३
श्यामसुंदर[15] मनोहर भासे, कासिलें[16] कनकअंबर कासे, ।
मस्तकीं मुकुट, कौस्तुभ[17] वक्षीं, वांकि तोडर पदीं नृप लक्षी. ॥ ३४
क्षत्रियासि[18] नरनाथ दीसती, सज्जनांसि अवतार भासती, ।
कौशिकाप्रति पुसे धरापती, 'कोण हे उभय बंधु शोभती?' ॥ ३५

---

१. काळवट. २. छडीदार. ३. प्रभावयुक्त. ४. जनक. ५. साष्टांग वंदन=अष्टांगपात=अष्टांग प्रणाम='जानुभ्यां च तथा पद्भ्यां पाणिभ्यामुरसा धिया । शिरसा वचसा दृष्ट्या प्रणामोऽष्टांग ईरितः ॥,' दोन हात दोन पाय, दोन गुडघे, भाळ, वाचा, नेत्र, ऊर, आणि बुद्धि या अंगांनीं केलेला नमस्कार. ६. चैतन्याचें ऐक्य. ७. भूगोलाचा भाग हाले. ८. पृथ्वीच्या गोलाकारत्वाची माहिती असावी असें 'भूगोल' या शब्दावरून दिसतें. ९. पुण्यकारक यश ज्याचें असा. १०. पृथ्वीपति. ११. पाताल, भू, स्वर्ग, या तीन लोकांत. १२. लोक. १३. आसनें. १४. पुढें. १५. स्वागता वृत्त. १६. बांधिलें. १७. समुद्र मथन करून जीं चौदा रत्नें निघालीं त्यांपैकीं एक कौस्तुभ म्हणून होतें. हें विष्णूचें कंठभूषण होय. त्याच्या वक्षावरचें भूषण श्रीवत्स. १८. रथोद्धता छंद.

तदुपरि मुनि सांगे, 'राज्य यांचें अयोध्ये,
कुमर दशरथाचे, वीर हे [1]चंड योद्धे. ।
दिनकरकुळ यांचें, शिष्य होती वसिष्ठा,
करणि रघुपतीची आइकें, श्रीवरिष्ठा! ॥ ३६

रक्षिला मख रघूत्तमें बरा, ताटिका उडविली दिगंतरा, ।
मूळपत्र तुमचें विलोकिलें, म्यां तदा शुभमुहूर्त साधिलें. ॥ ३७

चालतां विपि[2]नें दाट लागलें, ते स्थळीं नवल वर्तलें भलें, ।
शापिलें नि[3]जकलत्र गौतमें, तारिलें पदरजें रघूत्तमें. ॥ ३८

घेतां नाम समस्त काम पुरवी श्रीराम तो हा असे,
आत्माराम [4]गुणाभिराम भगवान् सर्वांतरीं जो वसे. ।
राया! तारक ब्रह्म चि[5]द्धन तुतें भेटावया आणिला,
विष्णूचा अवतार [6]सप्तम तुवां भाग्योदयें देखिला. ॥ ३९

याचा बंधु सुमित्र, यासम सखा शेषावतारी स्वयें,
दोघे वीर पराक्रमी त्रिभुवनामध्यें बळी निश्चयें. ।
[7]लीलाविग्रहि, वेदनीतिमहिमा प्रत्यक्ष तो हा स्वभू.'
ऐसें उत्तर आइकोनि हृदयीं संतोषला तो प्रभू. ॥ ४०

रामरूप नयनीं [8]विसावलें, अंतरीं बहुत हो! ठसावलें. ।
तों वदे जनक भूप आपणा, 'व्यर्थ म्यां धनुष योजिलें [9]पणा. ॥ ४१

जानकीसि [10]वरं हा नि[11]को असे, यासम त्रिभुवनीं दुजा नसे. ।
[12]भागधेय उदयो करी जरी मैथिली तरि रघूत्तमा वरी.' ॥ ४२

'राजे आले. आइका सावधानें.' वक्ता सांगे [13]भूपदेशाभिधानें, ।
वस्त्रें भिन्नें राजचिन्हें पवित्रें नानावर्णें [14]आतपत्रें विचित्रें. ॥ ४३

---

१. भयंकर, उग्र. २. वन. ३. आपली स्त्री. (अहल्या). ४. गुणांनीं अभिराम (रमणीय). ५. ज्ञानस्वरूप मेघ. ६. सातवा अवतार. या दहा अवतारांचीं नांवें आणि त्यांतील कृत्यें पुढील श्लोकांत निरूपण केलीं आहेत:—'वेदानुद्धरते जगन्निवहते भूगोलमुद्बिभ्रते दैत्यं दारयते बलिं छलयते क्षत्रक्षयं कुर्वते । पौलस्त्यं जहते हलं कलयते कारुण्यमातन्वते म्लेच्छान्मूर्छयते दशाकृतिकृते कृष्णाय तुभ्यं नमः ॥,' 'मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः । रामो रामश्च कृष्णश्च बुद्धः कल्की च ते दश ॥.' ७. कौतुकास्तव देह धारण करणारे. ८. स्थिर झालें. ९. शिवाचें प्रचंड धनुष्य उचलून त्याजवर जो बाण लावील त्याला आपली कन्या सीता द्यावयाची असा जनकाचा पण होता. १०. पति. ११. सत्य, निखालस. १२. भाग्य. १३. राजांचीं व देशांचीं नांवें. १४. छत्रें.

छत्रें वर्तुळ रत्नदंड चवरें चंद्रोपमा साजती,
शार्दूळाकृति सिंह मत्स्य वदनें भारापुढें चालती, ।
झांके अंबर मेघडंबर तसें मार्तंड[1]पत्रध्वजा,
वाद्यें वाजति, भाट गाति बिरुदें[2], पाहाति पौरें[3] प्रजा. ॥ ४४

पृथ्वीचे नरनाथ[4] दिग्विजयि तैं आले बळें वैभवें,
ते रायें नृप आणिले सहचमू[5] जावोनियां गौरवें, ।
आले दैत्यकुळादि राक्षस महा तेणें सभा दाटली,
स्वर्गीं इंद्रसभेसिं तुल्य दुसरी धात्रीवरी[6] शोभली. ॥ ४५

स्तंभीं पूँतळिया[7] करीं दिवटिया स्मेरानना[8] सुप्रिया,
हातीं आरतिया महाबरविया हे चित्रलेखक्रिया[9]; ।
मुक्तें चांदविया[10] मृदासन तयां मुक्तांचिया जाळिया,
रत्नें त्यांवरि शोभती चँवरिया[11] खालीं मृदू गादिया. ॥ ४६

ज्यां ज्यां योग्य जसीं स्थळें तसिंतसीं त्यां त्यां दिलीं आसनें,
नानाकांचनरत्नसंसदिपुढें[12] होती महागायनें; ।
विश्वामित्रमुनीश्वरादि जनकें पृथ्वीपती पूजिले,
वाद्यें वाजति, भाट गाति बिरुदें, सत्कार त्यां योजिले. ॥ ४७

विमानें नभीं दाटलीं दैवतांचीं, महीमंडळीं वाहनें भूभुजांचीं[13], ।
प्रसंगीं भुपांचीं निरोपीन नामें, गुणज्ञीं सभे आयकावीं ललामें[14]. ॥ ४८

वाग्देवते! हरिकथे नटि होइं साचे, [15]तूं मूर्तिमंत रसनेवरि सज्जनांचे, ।
सीतास्वयंवरकथारस गोड लागे, सर्ग तृतीय कवि विठ्ठलदास सांगे. ॥ ४९

सर्ग चवथा.[16]

(श्लोक.)

जनक मनिं विचारी, चित्त कोठें गमेना,
कठिण धनुष वज्रातुल्य रामा नमेना; ।

---

१. सूर्य. २. विद्याकलागुणाविषयीं जो बाणा त्याचें ज्ञापक चिन्ह. ३. नगरसंबंधी लोक. ४. राजे. ५. सेना. ६. पृथ्वीवरी. ७. बाहुल्या. ८. हास्ययुक्त मुख ज्यांचें अशा. ९. चितान्याचें कर्म (कसब). १०. चांदव्याला. ११. चामरें. (चमर नामक मृगाच्या शेंपटाच्या शेवटास गोंडे असतात त्यांच्या चवऱ्या करतात). १२. अनेक प्रकारचीं जीं सुवर्णें व रत्नें यांहीं युक्त जी सभा तिच्या पुढें. १३. राजांचीं. (भूचा भोग घेणारे जे त्यांचीं). १४. चिन्हें. १५. 'ऐकोनि सज्जनमनें अति हंस नाचे' असाही पाठ आहे. १६. या सर्गास 'जानकीवरजनकसभाप्रवेश' असें नांव आहे.

भृगुपति गुण चापा तो कदा लंघवेना,
म्हणउनि धरि राजा मौनमुद्रा, वदेना. ॥ १
अमुप नृप मिळाले सार्वभौमाभिमानी.
त्रिदश[1] दनुज[2] आले लंकनाथाभिमानी, ।
'सदसिं[3] धनुष आणा' प्रेरिलें मंत्रियांतें;
मग सकळ निघाले चाप आणावयातें. ॥ २
दिग्मातंग[4] जसे मदोन्मत तसे धूरेसि आटोपिती,
चौदाशें मत[5] बैल, रानखुळगे[6] सोळाशतें जुंपिती, ।
जेठी[7] लोटिति सा सहस्र धनुषा, सायासिं तें आणिलें,
दिक्चापासमतुल्य भूभुजसभे[8] रंगांगणीं टाकिलें. ॥ ३
केली रंगसुरंग भूमि जनकें, संमार्जिली कुंकुमें,
गोपद्मावरि पंचरंग मिरवे श्रीस्वस्तिकें कौसुमें[9]; ।
भूपूजा विधिवेदपूर्वक किजे अर्चूनियां भूभुजें[10],
तेथें कार्मुक ठेविलें मग म्हणे उद्बाहु[11] वक्त्रांबुजें[12], ॥ ४
प्रकट जनक बोले, 'भूपती! आइका हो!
विनवित सकळांतें मी उभारूनि बाहो[13], ।
भृगुपति गुण चापा[14] ज्या चढे त्यासि शाली[15]
त्रिभुवनजयलक्ष्मी मैथिली माळ घाली.' ॥ ५
अजासर्पन्यायें[16] नृप धनुष देखोनि विटले,
स्फुरद्रोमा[17] अंगीं पुलकित गलद्बिंदु[18] सुटले, ।
मृतच्छाया आली, अचुक भय पोटांत भरलें,
शरीरें प्रेतांचीं धरुनि म्हणती आयु सरलें. ॥ ६
प्रधानें सर्वांतें नमुनि मग केली विनवणी,
'उठाना कां स्वामी! धनुष उचलाया दृढपणी, ।

---

१. देव. २. दानव. ३. सभेंत. ४. दिग्गज. ५. मत्त, माजलेले. ६. रानम्हैसे. ७. पैलवान, मल्ल. (जेठी=ज्येष्ठ–'वयानें मोठा' असा मूळ अर्थ असून 'बळानें मोठा' असा कालांतरानें अर्थ झाला). ८. राजसभे. ९. पुष्पांचीं. १०. राजानें. ११. वर हात करून. १२. मुखकमलें. १३. भुज. १४. भृगुपति चापा ज्या गुण (दोरी) चढे त्यासी–असा अन्वय. येथें संस्कारच्युति हा दोष आहे. १५. गुणवती. १६. शेळी आणि साप यांच्या न्यायानें; शेळी सापास पाहून दचकते त्याप्रमाणें. १७. शरीररोम उभे राहिले ज्यांचे. १८. गलत्+बिंदु. घामाचे गळणारे बिंदु.

प्रतापाचे मेरू बळकट महाख्याति धरणीं[1]
तुम्ही आहां, पाहा सचकित न राहा नृपगणीं.' ॥ ७
वृक्षाच्या लांब शाखा करचरण तसे, पर्वतातुल्य माथा[2],
दाहा तोंडें कराळें[3], सचकित नृपती देखती लंकनाथा; ।
मोठा आजानुबाहो[4] रजनिचरपती[5] बोलता काय झाला,
सालंकारें विराजे नवजलदतनू[6] दर्प सर्वां नृपांला. ॥ ८
'दुर्गा गणेश गुह[7] नंदि शिवःसमेला कैलास ज्यां भुजबळें श्लथरूप[8] केला, ।
तो मी धरीन पडतां नभ[9] वामबाहें, कोदंड[10] खंडिल असा नृप कोण आहे ? ॥ ९
ज्यां नाहीं नृप जिंकिला रणभुमी[11] तो कोण आला असे ?
माझा दर्प सुरेश्वरा, भय बहू शेषासि माझें असे, ।
भूची घालिन मी घडी, उतरडी पाडीन मी स्वर्गिंच्या,
पाताळें उकलूनि बांधिन चऱ्या लंकेचिया दुर्गिंच्या. ॥ १०
विद्यासत्कुळभाग्य कीर्तिसकळीं संपन्न मी भूतळीं,
दंडीं खंडिन येक्षणीं भुजबळें कोदंड भूमंडळीं; ।
पाहा मत्पुरुषार्थ;' गर्जुनि उभा राहोनि तेथें करी,
तों सीता उपरीवरी[12] सहसख्या पाहे सभा सुंदरी. ॥ ११
उपरिवरि मृगाक्षी भूभुजांतें[13] निरीक्षी,
कर धरुनि सखीचा कोण कैसा परीक्षी; ।
'सहचरि ! मज दावीं कीर्तिविख्यात राजे
प्रगट गुण निरूपीं कोण कैसा विराजे ?' ॥ १२
[14]द्वीपें पुष्कर जंबु शाल्मलि कुश क्रौंचादिचे भूपती,
शाकःशृंगलिंचे स्वयंवरसभे आले महादिक्पती; ।
खंडें चारण भस्म सिद्ध चवथें नागादिकें वर्णिलीं
गंधर्वेंद्र सुवर्ण ताम्र भरत[15] श्रेणी समाकर्णिली. ॥ १३

१. पृथ्वीवर. २. मस्तक. ३. भयंकर. ४. गुडघ्यापर्यंत लांब हात ज्याचे असा. ५. राक्षसराजा. ६. नूतन मेघासारखें शरीर ज्याचें असा. ७. षडानन. ८. गलित. ९. आकाश. १०. धनुष्य. ११. 'पृथिवीचा' असाही पाठ आहे. १२. मांडीवरी. १३. राजातें. १४. सप्तद्वीपें:—'जंबूप्लक्षाह्वौ द्वीपौ शाल्मलिश्चापरो द्विज । कुशः क्रौंचस्तथा शाकः पुष्करश्चैव सप्तमः ॥' (विष्णुपुराण). १५. नट.

भूर्भुःस्वर्गजनस्तपोमह तथा सत्यादि मेरूवरी,
पाताळें अतळादिकें वितळ मी वर्णीतसें वैखरीं, ।
त्याखालें वितळादि सूतळ महा, तेथें विराजे बळी,
पुण्यश्लोक तळातळीं भुमितळीं पाताळ सप्तावळी. ॥ १४

सर्पी इक्षुसुरादधीपयमधू क्षारांबुधी सप्तमा,
अष्टौ दिक्पति, सिद्ध, चारण, महा हाहा हुहू चंद्रमा, ।
सद्विद्याधर यक्ष गुह्यक रवी पाहावया पातले
गंधर्वाप्सरकिन्नरेंद्र गगनीं यानीं सुखें बैसले. ॥ १५

राजे अंग कलिंग वंग मगध द्रावीड कर्नाटकी,
गौडश्चोल निषाद बर्बर महाकांबोज वंगालिकी, ।
काश्मीरादि विदर्भ गुर्जर तथा सौराष्ट्र तैलंगणी
कालिंगा शबरादि नैषध पुढें पाहे प्रभू कोंकणी. ॥ १६

उज्जन्यादि पुलिंद कुंतल महाकौशल्य मल्याळिंचे
राजे केरळ चोरली वृजइचे टंकाण कैरातिचे ।
काशीराज कलिंद कैकय महानध्यादिनाटप्रभू
सिंहालादिक चैद्य जांगल कुरू गांधार आंध्र स्वभू. ॥ १७

पाहे ताम्रमुखादि शाम हबशी राजे फिरंगाणिंचे,
पाहे कैकट कच्छ ते अरुबुरू राजे खुरासानिंचे, ।
पाहे म्लेच्छ पठाण कैकड महाराजे कनौजे भले,
पाहे डोंब गरीब भिल्ल चतुरे राजे सभे शोभले. ॥ १८

पाहे लाट विराट मालव महाराष्ट्र प्रभू देशिंचे,
गौडी काउर मारवाड नृपती नेपाळ पांचाळिंचे; ।

---

१. हे सात स्वर्ग होत. भूलोक (मृत्युलोक), भुवर्लोक (अंतरिक्षलोक), स्वर्गलोक (इंद्राचा लोक), महर्लोक (भृग्वादिक महर्षींचा लोक), जनोलोक (सनकादिकांचा लोक), तपोलोक (महातपस्वी व सिद्ध यांचा लोक), आणि सत्यलोक (ब्रह्मदेवाचा लोक). हे लोक पृथ्वीच्या ऊर्ध्वभागवर्ती समजावयाचे. २. सत्यलोकादि. ३. पृथ्वीच्या अधोभागीं जे सात बिलस्वर्ग आहेत त्यांतील एक. त्यांचीं नावें:– अतल, वितल, सुतल, तलातल, महातल, रसातल, आणि पाताल. ४. वाणीनें. ५. बलिनामक दैत्याला विष्णूनें वामनावतारीं त्रिपाद भूमि मागून, ती न दिल्यामुळें पाताळीं घातलें, अशी कथा आहे, तिजकडे येथें लक्ष्य आहे. ६. सातांची पंक्ति. ७. आठ दिक्पाल:–इंद्र, वरुण, अग्नि, वायु, कुबेर, यम इत्यादि.

श्रीताम्रध्वज नीलकेतु मिनले[1], शोभा कसी ते दिसे ?
पाहे रावण राक्षसाधिप उभा मेरू जसा लालसें[2]. ॥ १९
पाहे भूभुज[3] सार्वभौम जितुके ज्याच्या भयें कांपती,
स्वर्गी निर्जर[4] शक्रमुख्य अवघे ज्याच्या घरीं राबती, ।
चौदाचौकडिया युगद्विगणना छपन्न हे संपदा,
दर्पे कांपति ज्याचिया त्रिभुवनीं गर्वाभिमानी सदा. ॥ २०
बंदीं निर्जर घातले, भुजबळें कैलास आंदोळिला,
ब्रह्याचा पणतू चहूंश्रुतिवरी भाष्यार्थ जो बोलिला, ।
केला देशधडी[5] कुबेर, हरिली लंका समुद्रोदरीं,
दाहा मौळिं[6] विसा भुजा, सखि म्हणे सीतेसि नम्रोत्तरीं. ॥ २१
'अष्टौ भैरव[7] कोतवाल सठवी बालांचि रक्षा[8] करी,
चामुंडा परिचारिका[9], अनुकुला स्त्रीरत्न मंदोदरी, ।
वायूनें वरुणें समार्जन किजे, पंचांग सांगे विधी,
खंडेराव सभेसि दर्पण करीं, राबेति सिद्धी[10] निधी[11]. ॥ २२
चंद्र च्छत्र धरी नव ग्रह उभे द्वाराचिया पाइरीं,
सूर्य द्वारपदीं, वसंत सुमनें घाली पलंगावरी, ।
माळी वासव[12], पाक[13] पावक करी, हेरंब[14] राखे गुरें,
भांडारी अळकेश[15], यापरि किजे साम्राज्य लंकेश्वरें. ॥ २३
रत्नस्तंभ सुवर्णभूमि नगरी पाषाण चिंतामणी[16],
क्रीडा कल्पतरू अशोकविपिनीं दिव्यांगना नाचणी; ।
दुर्गाचीं शिखरें जशीं फणिफणाद्वारें दिशांचीं मुखें,
सिंधूचें कटिसूत्र वेष्टित पुरी लंकेश नांदे सुखें. ॥ २४
तो हा दशानन सभेंत उभा विराजे, हे सार्वभौम मशकासम त्यासि राजे;' ।

---

१. मिळाले. २. इच्छेनें. ३. भूपति. ४. देव. ५. देशांतरस्थ. ६. शिरीं. ७. असितांग, रुद्र, चंड, क्रोड, उन्मत्त, कुपति (कपाली), भीषण आणि संहार हे शिवाचे भयंकरस्वरूपी आठ अवतार होत. ८. रक्षण. ९. दासी. १०. अणिमा, गरिमा, महिमा, लघिमा, प्राप्ति, प्राकाम्य, ईशित्व आणि वशित्व ह्या आठ सिद्धि होत. ११. महापद्म, पद्म, शंख, मकर, कच्छप, मुकुंद, कुंद, नील आणि खर्व, हे कुबेराजवळचे धनाचे नऊ निधि होत. १२. इंद्र. १३. स्वयंपाक. १४. गणपति. १५. अलकानगरीचा स्वामी (कुबेर). १६. रत्नें (चिंतामणि=चिंतिलेला पदार्थ देणारा मणिविशेष).

देखोनियां [1]धरणिजा भयभीत झाली, वर्णीतसे सखिपुढें रविवंशशाली. ॥२५

‘अयोध्येचा राजा दशरथ महाख्याति जगतीं,
[2]गभस्तीचे वंशीं नृपसुत निरीक्षीं रघुपति; ।
असे मार्गीं केला [3]मुनियुवतिउद्धार चरणें
पुढें विश्वामित्राऋषिजवळी तो त्वां वळखणें. ॥ २६

माथां [4]कोटीर साजे, जडित फणिमणीतेज दिक्प्रांत माजे,
कर्णीं श्रीकुंडलीं जे, मणि लखलखती ज्यांसि [5]चंद्रार्क लाजे; ।
नानारत्नीं विराजे पदक हृदयिंचें रावणालागिं [6]डाजे,
ब्रीदांचा घोष गाजे निबिड पदयुगीं तोडरीं बद्ध राजे. ॥ २७

भाळीं [7]त्रिपुंड्रकरवर्तुळ दंड दोन्ही सामुद्रिकीं सकळलक्षणयुक्त, चिन्हीं, ।
[8]आपादमस्तक रुळे नव [9]वैजयंती कंठीं नवीन [10]तुळसीस्रज भाग्यवंती. ॥ २८

[11]क्वणत्किंकिणीक्षुद्रघंटा [12]नितंबीं [13]महारत्न[14]कांची निनादें विळंबी, ।
करीं चाप [15]नाराच तो देख दृष्टीं शरीं [16]अक्षयी बांधला [17]तूण पृष्ठीं.’ ॥ २९

[18]इंद्रनीळमणिकीळसांवळा कांति कोटी [19]कुसुमेशपूतळा, ।
कंकणें जडितमुक्तहस्तकीं रत्नपुंज [20]अवतंसमस्तकीं. ॥ ३०

निर्धनासि धन जेंवि सांपडे, जानकीस नयनीं तसा पडे, ।
अंतरीं मदनमूर्ति रंगली, बाह्यदृष्टिसि समाधि लागली. ॥ ३१

देखतां विकळरूप धारणा घालिती [21]सहचरी [22]समीरणा ।
बाह्य चंचल पदार्थ वर्जिले, नेत्रपद्म उदकें समार्जिले. ॥ ३२

उपरि सावध होउनि जानकी मग म्हणे, ‘परिसें विजये ! सखी ।
रघुविराविण [23]कांत मना नये, त्वरित भेटविं तो मजला सये ! ॥ ३३

कठिण कांसवपृष्ठ तसें [24]धनू मदनमूर्ति रघूत्तम आननू ।
[25]विजयि होइल काय कळे मला, अह ! पित्या ! पण दारुण घातला. ॥ ३४

---

१. सीता. २. सूर्याचे. ३. अहल्येचा उद्धार. ४. मुकुट. ५. चंद्र आणि सूर्य. ६. रावणाच्या हृदयांत सले. ७. मृत्तिका, गोमय, गंध इत्यादिकांचा तीन पट्ट्यांचा तिलक, शिवशक्त्युपासक कपाळीं लावतात तो. ८. मस्तकापासून पायांपर्यंत. ९. मालाविशेष (विष्णूचें भूषण). १०. तुळशीमंजरींची माळा. ११. वाजणारे घुंगुर. १२. कटीचे ठायीं. १३. रत्नखचित. १४. कमरपट्टा. १५. बाण. १६. क्षय न होणारा. १७. भाता. १८. इंद्रनील मण्याच्या शकलासारिखा नीलवर्ण. १९. मदन. २०. तुरा. २१. सोबतिणी. २२. वायूला. २३. पति. २४. शिवचाप. २५. जयशाली.

राम[1] दिसे सुकुमार निमासुर सुंदर नागर[2] मन्मथगाभा
हस्त सुकोमल अंबुदशामल[3] चाचर कुंतल[6] षट्पदशोभा, ।
वज्रशरासन त्याप्रति शासन केंवि घडे रघुनंदनहातें ?
रावण हें उचलील कदाचित तैं तनु टाकिन वाट पहातें.' ॥ ३५
येरीकडे रावण सिद्ध झाला, कोदंड दंडें उचलावयाला. ।
अन्य प्रभू त्यासम कोण तोले? देखोनि सीता मग काय बोले. ॥ ३६
'लंकेशा नुचलो शरासन', मही[9] मातेसि सीता म्हणे,
'अंबे ! मंगलमातरे ! सुखकरे ! तस्मै नमो ब्रह्मणे; ।
देवद्रोहक हा छळीं, क्षितितळीं, पाडीं उताणा वरी
चक्रन्यायजवें उरावरि भ्रमो कोदंड वज्रापरी.' ॥ ३७
विघ्नेशा ! करिं विघ्न चाप नुचलो लंकेश्वरा दुर्मदा,
भूतेशा[10] ! नुचलो त्रियंबक तुझें दुष्टा छळो सर्वदा; ।
चामुंडा नवकोटि येउनि बळें बैसोत बाणासनीं
देवी[11] छप्पनकोटि भार धनुषीं घालोत कात्यायनीं. ॥ ३८
शेषा ! येउनि भार घाल धनुशीं भूभार घेवोनियां,
इंद्रा ! निर्जरकुंजरांसहित[12] तूं आकर्षि येवोनियां; ।
लंकेशा छळिं सत्यलोकरमणा ! ये आदिनारायणा !
कूर्मा ! तूं निजकूर्मचक्र फिरवीं त्रैलोक्यपारायणा ! ॥ ३९
भैरुंडा भुवनेश्वरी भगवती ऐंद्री उमा षोडशी,
श्रीबाळा बगळामुखी व्रततिथी एकादशी द्वादशी, ।
तारा पंचदशी[13] सरस्वति ! महा आरूढ हंसावरी
सावित्री शचि कौळरात्रि[14] ! धनुषीं बैसोत धन्वंतरी. ॥ ४०
अष्टौ भैरव आठकोटि गणना वेताळ भूतावळी,
भूत प्रेत पिशाच विभ्रतितनू झोटिंग मुंजे बळी, ।
कूष्मांडादिक[15] पूतना दृढबळी श्रीशाकिनी[16] डाकिनी[16],
क्रूरा क्रूरतरा धरा धनु महामारी तुम्हीं या दिनीं. ॥ ४१

---

१. सवाई वृत्त. २. चपल. ३. मेघासारखा कृष्णवर्ण. ४. जटा. ५. केश. ६. भ्रमरासारिखे नीलवर्ण. ७. देह. ८. चाप. ९. पृथ्वी. १०. महादेवा. ११. 'सर्वै येउनि भार या धनुषिं त्या घालोत कात्यायिनीं' असाही पाठ आहे. १२. देवांचे हत्ती. १३. पूर्णिमा. १४. कालरात्रि ही महाभयंकर आणि संहारकारक अशी भवानीची मूर्ति होय. १५. शिवगणादिक, कूष्मांड=भूतगणविशेष. १६. पिशाचीविशेष.

नवस परशुरामा ! हें तुझें चाप आहे
विसभुजि उचलीतां मी न वांचेन पाहें, ।
धनुष जड करावें होसि षष्ठावतारी,[1]
तुजविण जडजीवांकारणें कोण तारी? ॥ ४२
नगरजन मिळाले चित्रें[2] पाहावया तें
अभिनव मग तेहीं देखिलें रावणातें; ।
भुभुज[3] सकळि तेथें पाहती खालमानें
गगनिं सुरवरांचीं स्तब्ध झालीं विमानें. ॥ ४३
लंकेचा नृप कास घालुनि पुढें चापाकडे चालिला,
भूधूलीं भुज मर्दिले भुजबळें मूर्धाबळें तोलिला; ।
देखे त्र्यंबकचाप, कांप सुटला सांटोप आरंभिला,
दावी भाव सितावरास सकळी धैर्यें उभा राहिला. ॥ ४४
तें इंद्रवज्रासमतुल्य भासे, लंकेश भूधूलि भुजांसि घांसे, ।
स्पर्शें सितांच्या बळहीन केलें, कोदंड तोली तंव धैर्य गेलें. ॥ ४५
देशावरीं संर्चित फार केलें, तें तस्करीं द्रव्य हिरोनि नेलें, ।
झाला तसा न्याय दशाननातें, लज्जा नृपांची धिर दे मनातें. ॥ ४६
ओढी चाप विसांभुजीं न गवसे तों मांडखुंटी बसे,
जानू टेंकुनि भूमिसी भुजबळें तोळूनि पाहातसे; ।
हालेना तिळमात्र, याउपरि तें कोदंड आलिंगिलें,
पोटीं धाक न माय, कंप सुटला, गुल्फावरी आणिलें. ॥ ४७
झोलें तोलें प्रतापें धरित विसभुजीं आणिलें जानुदेशीं,
टेंका पृथ्वीसि ज्याचा शिथिल डळमळी नावरे साक्षपेंसी; ।
सर्वांगीं स्वेदं दाटे, धनुष उलथलें, वायु त्या साह्य झाला,
त्याच्या झोकें उताणा क्षितिवरि पडला, नाद धात्रीं विझाला. ॥ ४८
मेरूचा खचला कडा तडकला,[11] भूगोल ढांसाळला,
सूर्याचे रथिंचा तुरंग कचला,[12] ऐसा निधा[13] दाटला. ।

---

१. सहावा अवतार धरणारा परशुराम. २. आश्चर्य. ३. राजे. ४. गर्वानें, अभिमानानें, मगरुरीनें. ५. दोरीच्या. ६. गोळा केलेलें. ७. पायाचा घोटा. ८. गुडघा, ढोंपर. ९. 'त्याच्या धाकें उताणा क्षितिवरि पडला ऊरिं तें सीत चंड त्रैलोकीं कोणि नाहीं हरिविण दुसरा सीतधारी प्रचंड' असाही पाठ आहे. १०. घाम. ११. फुटला. तडकणें=चीर जाणें, फाटणें, फुटणें. १२. कचणें=कचरणें, कच खाणें, भयानें मागें सरणें. १३. त्रास.

नेणों मेघ गडाडिला, समय तो लंकेश्वरा वर्तला,
सीतामानस फार तांडवनटें नाचे महा हर्षला. ॥ ४९
टाळी एकचि पीटिली, जनपदीं पौरांगना हांसती,
झालासे कलका महागलबला. नादें दिशा घूमती, ।
सीता हास्य करीतसे गदगदां, भीती प्रभू अंतरीं,
झालें विघ्न विटंबिलें, सखि म्हणे, 'श्रीरामचंद्रा वरीं.' ॥ ५०
जैसें वज्र हिमालयावरि पडे कोदंड तैशापरी,
भारें रावण खालता दडपला मुद्रा जडे खेचरी, ।
तोंडीं रक्तहि धूलि त्यांत भरली आरक्त झाली तनू,
चक्रन्याय उरोदरावरि फिरे वज्रोपमा तें धनू ॥ ५१
ज्या चापें त्रिपुरें[1] विशाळ नगरें निर्दाळिलीं शंकरें,
तें क्रोधें करिं घेउनी उचलितां[2] दुर्विघ्न झालीं पुरें, ।
रक्ताच्या उलट्या[3] वैमे[4] भडभडां, प्राणांत आरंभिला,
तेव्हां त्याजवळी प्रधान निकरा[5] देखोनि धाविन्नला. ॥ ५२
सुमंतादि प्रधान चंड बळि ते बाणासना[6] झोंबती,
कैचें रत्नकिरीट भूतळवटीं शीरें रितीं लोळती; ।
कोदंडाप्रति लोटिलें, उठविला लंकापती सारणें[7],
टाकी श्वास, घटोदकें मग मुखें प्रक्षाळिलीं रावणें. ॥ ५३
केला सावध सारणें, मग सभेमध्यें पुन्हा बैसला,
झांकी रावण सुंदरें निजमुखें श्लोकार्थ वाखाणिला; ।
झाला लौकिक लाज, मृत्यु चुकला, दैवें असें जाहलें
नेणों काय करील दुर्भग महाराजां मनीं बैसलें. ॥ ५४
श्रीराम भंगिल धनू पुढिल्या प्रसंगीं, तें आइका प्रगट काव्यकथातरंगीं; ।
सीतास्वयंवर मनोहर सर्ग चौथा, तोडील विठ्ठल म्हणे भवभोगवेथा[8]. ॥[9] ५५

---

१. तारकासुर, कमलाक्ष व विद्युन्माली या तीन दानवांसाठीं मयासुरानें लोह, रजत आणि सुवर्ण यांचीं बांधलेलीं तीन नगरें. हीं शंकरानें देवांच्या प्रार्थनेवरून जाळून टाकिलीं. २. 'दशकंधरें उचलितां' असाही पाठ आहे. ३. उलटी=ओकारी, वांति. ४. ओके. ५. आणिबाणीचा प्रसंग. ६. धनुष्याला. ७. रावणाच्या अमात्यांतील एक. ८. व्यथा. ९. या सर्गाचें नांव 'रावणगर्वपरिहरण' असें एका जुनाट हस्तलिखित प्रतींत आहे.

सर्ग पांचवा.

(श्लोक.)

दशग्रीव काचावला[1] मानभंगें, महा कार्मुकें चूर्ण केलीं षेडंगें[2],
सभेमाजि राजे भयाभीत झाले, सुपर्णापुढें[3] सर्प जैसे बुझाले[4]. ॥ १

सदसिं[5] जनकरायें काय विज्ञप्ति केली ?
दशवदनभुजांची शक्ति खुंटोन गेली; ।
लववुनि शिवचापा ज्या चढे त्या उदारा;
त्रिभुवनजयलक्ष्मी मैथिली होय दारा[6]. ॥ २

गांभीर्य धैर्य बहु वीर्य तुम्हांसि आहे, यांमाजि एकहि नुठे धनुषा न पाहे; ।
पृथ्वींत वीर दशकंधर काय होता, तो भंगला गरुडदृष्टिं जसा कपोता. ॥ ३

राजे स्तब्ध भयासि लुब्ध अवघे वाग्बद्धचित्रोपमा,
प्रेतप्राय अधोमुखें न वदती जाणोनि त्यांची क्षमा; ।
राजा बोलतसे तटस्थ नृपती टाकोनि संभाषणें,
'निःसंदेह मला गमे वर नसे श्रीजानकीकारणें. ॥ ४

भूगोळीं जितुके महींद्र[7] तितुके आले सभासंगमा,
कन्या हे कलधौत[8]सुंदरगुणी श्रीकीर्तिलाभोद्यमा, ।
वोढीना ठणकारिना लवविना उत्थापिना ये स्थळीं
कोणीही न धरी महाधनु करीं निर्वीर उर्वीतळीं.' ॥ ५

ऐसें उत्तर आइकोनि ऋषिनें[9] रामाकडे पाहिलें,
'आज्ञा' पूज्य समर्थ राघव म्हणे तों लक्ष्मणें बोलिलें, ।
'झाला रावणमानभंग जनकें निर्वीरसें मानिलें
हा तों शब्द न साहवे रवीकुळीं आम्हां उणें आणिलें.' ॥ ६

आवेशें दृढ कास घालुनि म्हणे दोर्दंड मर्दूनियां,
'माझें कौतुक पाहणें नृपसभेमध्यें तुम्हीं स्वामियां, ।
मेरू मंद्र समुद्र चंद्र न गणीं दासास आज्ञा किजे,
हें तों जीर्ण पिनाक काय गणना सामर्थ्य वीलोकिजे.' ॥ ७

राघवें मधुर बोलिलें कसें, लक्ष्मणा ! क्षणभरी उगा असें, ।
कौशिकें मज समर्पिलें जरी, एकल्या नच चटे उठें तरी. ॥ ८

---

१. कचला. २. सहा अवयव. ३. गरुडापुढें. ४. घाबरले, भ्याले. ५. सभेमध्यें. ६. स्त्री. ७. राजे. ८. सुवर्ण, रुपें यांसारिखे सुंदर गुण जीचे अशी. ९. विश्वामित्रानें.

पाहें सुमित्रा उगलाचि बैसें, निर्वीर उर्वीतळ होय कैसें, ।
आम्हांसि हा शब्द उणा न साहे, राजा मनीं विस्मित होय राहे. ॥ ९
घातली सदृढ कास राघवें, वंदिलें गुरुपदाब्ज[1] लाघवें[2], ।
ठेविला वरद हस्त मूर्धनीं, 'पाव तूं विजय चाप मर्दुनी.' ॥ १०
जनकजा मिरवे उपरीवरी[3] सहचरी[4] वसनांचळ[5] सांवरी, ।
सखि म्हणे, 'रघुवीर उभा असे, धनुष भंगिल संशय हा नसे.' ॥ ११
ती भूमीसि म्हणे, 'उमानिधनुषा ! रामासि साह्या करीं,
शेषा लोटिं शरासनासि तपना ओढीं सहस्रां करीं, ।
शंभूकार्मुक आवरीं दशभुजीं पृष्ठीसि कूर्मा धरीं,
चापा दिग्गज हो ! धरा विधि तुवां होई हळू तें करीं. ॥ १२
तीर्थें व्रतें जप पुरश्चरणादि दानें, उद्यापनादि हवनें द्विजभुक्तमानें, ।
साह्या करो सुकृत पूर्विल आजि मातें, भंगो शरासन खरें रघुवीरहातें.' ॥ १३
नाना तिणें नवसिले सुर भूमिसाक्षी, भंगावया धनुष ऊदित सर्वसाक्षी; ।
श्रीमूर्ति ते उभि असे भुपतींत[6] देखा, त्याच्या स्वरूपिं दुसरा करि कोण लेखा ? ॥
केयूरांगद कुंडलें मणगटीं, जांबूनदें[7] कंकणें,
वांकी तोडर गर्जती घनरवें पादांबुजीं भूषणें; ।
सीताचित्तमयूर नृत्य करि तो श्रीराम सर्वांपुढें,
धीरोदार[8] उभा प्रतापमहिमा नेणेति शास्त्रें मुढें. ॥ १५
राजे मानवदेवदानवसभे नृत्यांगना नाचती,
वाद्यांचे घनघोष होति, अवघे रामाकडे पाहती; ।
नाना तें चतुरंग[9] सैन्य परिधीं पाहों उभें ठाकलें,
विप्रांचे जयशब्द होति अवघे चित्रोपमा थोकले. ॥ १६
भाळीं लाउनि तर्जनी भुजलता भूपासुनी मर्दिल्या,
ज्यांला भूषण सुंदरें अतिमणी विद्युल्लता वर्जिल्या; ।
तेजःपुंज कटाक्ष कंजचरणीं[10] झुंकारती नूपुरें,
कांची[11] किंकिणि घंटिका लघुकटीं ब्रीदें अतीसुंदरें. ॥ १७

---

१. गुरुचरणकमळ. २. अल्पप्रयत्नें. ३. माडीवर. ४. दासी. ५. वस्त्राचा पदर. ६. येथें वृत्तसुखार्थ 'भू' ऱ्हस्व केला आहे. ७. सुवर्णमय. ८. धीर+उदार. ९. गज, अश्व, पदाति, रथ, या चार प्रकारांनीं युक्त असें. १०. कमलरूप पायीं. ११. कमरपटा.

उल्हासें चमकोनि जाय धनुषापाशीं उभा राहिला,
सांगातें अवघे पुरोहित पुढें श्रीराम तो एकला; ।
कोदंडासि सभेसमोर उजवें घालोनियां वंदिलें,
दोर्दंडें उचलोनियां चढविलें कर्णांत तें ओढिलें. ॥ १८
रामानें सहवर्तमान मुनिच्या कोदंड उच्चालिलें,
राजे आणि विदेहसंशयधिया संयुक्त आस्फाळिलें; ।
सीताचित्तसमेत ओढुनि भृगूपुत्रादि सौहंकृती,
त्यांचा दुर्मद गर्व भंगुनि धेनुर्भृत्त्यक्तसर्वाकृती. ॥ १९
घोषें चाप कडाडिलें रघुपती कोदंड ओढी बळें,
तेंव्हां कोटि कडाडिले घन विजा कोदंडकोलाहलें; ।
सीमा सांडिति सिंधु, मस्तक तुकी शंभु स्वयें आपुलें,
ते सर्वे भुप राम शक्ति नयनीं देखोनि वेडावले. ॥ २०
कोपे शेष उलंडलीं उडुगणें, हेलावला वारिधी,
राजे विस्मित, राम सस्मित उभा, जो शौर्यतेजोनिधी; ।
विश्वामित्र सुमित्र मित्र अवघे भूपाळ मारू कुरू,
लंकेशा जनकादि त्यांत विजयी कोदंडदीक्षागुरू. ॥ २१
निक्षत्री क्षितिचक्र एकविसदां केलें बळें भार्गवें,
युद्धीं राक्षस दुष्ट दैत्य वधिले चापाचिया आर्जवें; ।
तीं पापें धनुषासि घोर घडलीं प्रायश्चिता योजिलें,
देह श्रीरघुनाथपाणिकमळीं तीर्थी परित्यागिलें. ॥ २२
पुष्पें निर्जरें वर्षले, 'जय जय श्रीराम !' गर्जिन्नले,
स्वर्गी वाजति देवदुंदुभि, तुरें भूर्लोक संतोषले; ।
निर्घोपें बहु गर्जल्या नभ दिशा संपूर्ण नादें भरे,
सीतेच्या स्फुरती भुजा रघुविरा भेटावया आदरें. ॥ २३
निशाणाच्या घायीं ध्वनित विरुदाईत विजयी,
ऋपी विश्वामित्रादिक सुखि सुमित्रादि विपयी; ।

१.कर्णापर्यंत. २. भार्गवराम. ३. गर्विष्ठ. ४.धनुष्य धरणारे जे राजे त्यांकरवीं टाकविल्या आकृती ज्याणें असा. ५. 'दिग्मातंग थरारिले रविरथीं उच्चैश्रवाद्दक् भुले' असाही पाठ आहे. ६. हालवी, डोलवी. ७. नक्षत्रें. ८. हास्ययुक्त. ९. मरुदेशसंबंधी. १०. देव. ११. 'गौरवें' असाही पाठ आहे.

पुढें झाले राजे रघुपति विराजे तदुपरी,
उभी पाहे सीता प्रमुदित[1] धराया धनुकरी[2]. ॥ २४
पुढें आला बाहो[3] पसरुनि तदा कौशिकमुनी,
तयातें वंदूनी रघुविर[4] वदे नम्रवचनीं, ।
म्हणे, 'स्वामी झाला विजय धनुषापासुनि मला,
गुरूआशीर्वादें[5] सकळ भवसंताप[6] हरला.' ॥ २५
सौमित्रा परिरंभिलें[7] रघुविरें राजे यथानुक्रमें,
अर्धोन्मीलित[8] नेत्र रावण दिसे जो चेवला[9] विक्रमें; ।
श्रोत्रीं साधु महानुभाव[10]अवघीं श्रीराम आलिंगिला.
रत्नें कांचनपर्यळीं[11] प्रणयिनीं[12] काकुत्स्थ[13] ओवाळिला. ॥ २६
सभेमध्यें नेला रघुविर समस्तीं नृपवरीं,
दिसे जैसा मेरू मणिमयमहाशैल शिखरीं; ।
विमानें देवांचीं निविड दिसती दिव्य गगनीं,
कसा आकर्षीतो सितें[14] रघुपती पाहुं नयनीं. ॥ २७
रंभा उर्वशि मेनिका नृपसभे इत्यादि देवांगना,
आल्या नृत्य करावयासि सरिसे गंधर्वही गायना; ।
भाटादी[15] गुण वर्णिती, जनक दे सत्कार त्यांकारणें,
झालें राम निरीक्षितां सुरवरां नेत्रांबुजां[16] पारणें[17]. ॥ २८
प्रधानासि सांगीतलें भूमिपाळें, 'तुम्हीं जानकी आणिजे शीघ्रकाळें,' ।
नृपातें तिहीं मूर्धनी[18] नम्र केले, सर्वे सैन्य आणावयालागिं गेले. ॥ २९
सहस्रावधी धांवले वेत्रपाणी[19], पुढें होतसे पीयुषातुल्य[20] वाणी, ।
'धनू भंगिलें रामचंद्रें प्रतापें, तुम्हांलागिं पाचारिलें शीघ्र बापें. ॥ ३०

---

१. हर्षयुक्त. २. राम. ३. बाहु, भुज. ४. रघुवीर. ५. गुरूच्या आशीर्वादानें. ६. संसाराचा ताप. ७. आलिंगिलें. ८. अर्धे उघडलेले नेत्र ज्याचे असा. ९. शेंफारला, फुरफुरला. १०. थोर आहे प्रभाव ज्याचा असा; महाशय, प्रशस्तमन, सदाचारसंपन्न. ११. सुवर्णाच्या ताटीं. १२. प्रेम करणाऱ्या जनांनीं. १३. ककुत्स्थ नामक राजाच्या वंशामध्यें झालेला राम. हा ककुत्स्थ राजा महापराक्रमी होता. इंद्राचें यानें मोठें कार्य केलें. इंद्रानें आपले शत्रु मारण्यासाठीं वृषभाचें रूप घेतलें. त्याजवर हा राजा बसला. नंतर यानें इंद्राचे शत्रु मारिले तेव्हां इंद्रानें संतुष्ट होऊन त्याचा मोठा मान केला, अशी कथा आहे. (ककुद=वृषांग, बैलाचें कोळें). १४. धनुष्याची दोरी. १५. स्तुतिपाठक. १६. नेत्रकमळांला. १७. तृप्ति, संतोष. १८. मस्तक. १९. छडीदार. २०. अमृतासारखी.

द्वारीं उन्मत हत्तिणी उभि असे, शृंगार वेगें करा,
माळा घेउनियां करीं तुम्हि चला श्रीरामचंद्रा वरा.' ।
ऐसें उत्तर आइकोनि हृदयीं संतोषली जानकी,
ते काळीं रसनायिका शिकविती सीतेप्रती साधकी. ॥ ३१

भूकन्याकुचकुंभ [1]कर्कश महा देखोनि लाजे [2]केरी,
भ्रूचापें नयनासि मीन न [3]तुळे पावे कटी [4]केसरी, ।
[5]चंद्रास्या [6]अलिकुंतला मृगदृशा लज्जापडे [7]मन्मथा,
ते तो मुख्य [8]अजा [9]वृषध्वजसखा त्याची प्रिया नान्यथा. ॥ ३२

[10]कंबुग्रीवा कृशांगी [11]त्रिवळिस उपमा [12]कामसोपान साजे,
[13]रंभास्तंभोरुकांडें अनुपम चरणीं नूपुरीं घोष गाजे, ।
रत्नें कीं दंतपंक्ती श्रुतियुत पुतळ्या ज्यांसि चंद्रार्क लाजे
भांगीं सेंदूररेखा, [14]मृगमद [15]निढळीं, [16]मुक्त नाकीं विराजे. ॥ ३३

सीतेची लांब वेणी नवकनकमणीं साम्य साजे [17]त्रिवेणी,
ल्याली संपूर्ण [18]लेणीं [19]कटिस्थळ हरिणीसाम्य [20]लावण्यखाणी, ।
[21]केयूरें पोतिपाणी तलयुगचरणीं [22]रक्तबिंबोष्ठखाणी,
कंठीं माला पुराणी स्तविति कवि गुणी गौरवा मंदवाणी. ॥ ३४

अंगीं चंदन चर्चिला परिमळा, कासे [23]पट्ट [24]कासिला,
ल्याली दाटित कंचुकी [25]मणिकरामध्यें हिरा गुंफिला; ।
रत्नें शोभति कंकणें मणगटीं पंचांगुलीं [26]मुद्रिका,
नेत्रीं अंजन घातलें मग दिसे जैसी [27]शरच्चंद्रिका. ॥ ३५

१. कठिण. २. हत्ती. ३. साम्य. ४. सिंह. ५. चंद्रमुखी. ६. भ्रमरांसारखे काळे कुंतल (केश) जीचे अशी. ७. कामा. ८. जन्मरहिता. (माया). ९. महादेवाचा सखा. (राम). १०. शंखासारिखी मान जीची अशी. ११. उदराच्या तीन चिरम्यांचा समूह ती त्रिवळी. १२. कामाचें (मदनाचें) सोपान (शिडी). १३. केळीच्या खांबासारिख्या मोठ्या मांड्या जीच्या अशी. १४. कस्तूरी. १५. कपाळीं. १६. मोत्यें. १७. गंगा यमुना व सरस्वती यांच्या संगमासारखी तीन पेड्यांची. १८. अलंकार. १९. या चरणांत 'कटिस्थल' येथें छंदोभंग झाला आहे. 'व्रत करिति झणी नेत्र देखोनि एणी' असाही पाठ आहे. २०. सौंदर्याची खाण. २१. बाहुभूषण. (बाजुबंद, वांकी इत्यादि). २२. पिकलेल्या तोंडल्यासारखे ओंठ. २३. पट, पीतांबर. २४. बांधिला, नेसिला. २५. मण्यार, जव्हेरी मणेर. २६. आंगठ्या. २७. शरत्कालांतील चांदणें, चंद्राची कांति.

विरोल्या [1]पोल्हारें [2]अनवट झणाणीत विजयी,
पदांगुष्ठीं लेणें रुणझुणित ल्याली गुणमयी; ।
सुगंधें सौगंधें नग कनक [3]जांबूनद अजा
विराजे श्रीसीता, मग [4]मुकुर पाहे जनकजा. ॥ ३६
सुपक्का पानाच्या मग [5]हडपिणी देति विडिया,
उभी राहे सीता पसरिति भुमीं पायघडिया; ।
पुढें आले मंत्री स्तुति करिति, 'माते ! अवनिजे !
करीं माळा घेईं करिणिवरि बैसें जनकजे !' ॥ ३७
म्हणे माता सीतेप्रति मधुर[6]पीयूषवचनीं,
'तुझ्या योगें आम्हीं त्रिभुवनिं महाधन्य जननी ! ।
वरीं श्रीरामातें, उशिर न लवीं, वेळ बरवी;
म्हणे लाभस्तेषां अभिजित मुहूर्तोदय रवी.' ॥ ३८
निघाली [7]पद्माक्षी घवघवित [8]शृंगारसरिता,
[9]जिच्या सौंदर्यासी [10]सुरयुवति सामान्य बहुता, ।
पदें मंदें टाकी [11]गजगमनगा [12]मंजुगतिनें,
महाद्वारीं केलें प्रगट निजरूपा मग तिनें. ॥ ३९
विड्या देती एकी [13]उशिरव्यजनें एक [14]विजिती,
उभ्या एकी हातीं जडित पिकदान्या मिरवती; ।
लघूवस्त्रें एकी [15]मुखमुहुरबिंदूसि पुसती,
सख्या एकी तीसीं बहुमधुरशब्दें रिझविती. ॥ ४०
पुढें शृंगारेंसी मणिचवर ढाली युत बरी,
म्हणे सीतेपाशीं, '[16]करिणिवर आरोहण करीं;' ।
प्रवेशे सोपानें उपरि मिरवे आसनपदीं,
प्रभा फांके तेणें लखलखित भूगोळ अगदीं. ॥ ४१

---

१. स्त्रियांच्या पायांतील अलंकारविशेष. २. रुप्याचा अलंकारविशेष. ३. सोन्याचे. ४. आरसा. ५. न्हाव्यांच्या स्त्रिया. ६. अमृत. ७. कमलाक्षी. ८. शृंगाररसाची नदी. ९. 'सख्या संभारेंशीं स्तुति करिति आनंदभरिता' असाही पाठ आहे. १०. देवांची स्त्री. ११. हत्तीसारखी मंद चालणारी. १२. सुंदर गतीनें. १३. वाळ्याचे विंझण्यानें. १४. वारा घालिती. १५. मुखावरील घामाच्या बिंदूला. १६. हत्तिणीवर.

समारंभें सेनागवसित विराजे ज्ञनकजा,
पुढें नानावाद्यें प्रमुदित निघाली कमलजा[1]; ।
सभास्थाना आली करिणिवर बैसोनि विजयी,
करांभोजीं[2] माळा नृपजनकबाळा गुणमयी. ॥ ४२

श्रोत्री वैदिक वैद्य पंडित मुनी ईहीं सभा दाटली,
राजेमानवयक्षदानवचमू दाहींदिशीं शोभली, ।
नादें अंबर[3] कोंदलें दुमदुमी, आल्हाद सर्वां मनीं,
आटाळ्या उपऱ्यांवरी[4] जन मिळे पाहावया लोचनीं. ॥ ४३

देवांचे जयशब्द होति गगनीं भूदेव[5] धात्रीतळीं[6],
विश्वामित्र ऋषेश्वरादिक मुनी होते सभामंडळीं; ।
श्रोत्री वैदिक शांतिपाठ म्हणती देवांगना नाचती,
गंधर्वाप्सरगायनें अनुपमें स्वस्त्ययनें[7] गर्जती. ॥ ४४

मागें हस्तिणिये अमात्य सरिसे मंदें पदें चालती,
हातीं कांचनरत्नदंड सरळे पंथीं पुढें धांवती; ।
दूती वारिति चामरें[8], मणगटीं झुंकारिती कंकणें,
सीतेला मग दाविती सहचरी श्रीराम तो पाहणें. ॥ ४५

पुढें विश्वामित्राजवळि जगदात्मा रघुपती
महामूर्ध्निस्थानीं मुकुटमणि तेजें झळकती; ।
नवा कासे पीतांबर कटितटीं युक्त रसना[9],
पदांभोजीं नादाकुळित विरुदें शत्रुशमना. ॥ ४६

सीता श्रीरघुवीर धीर नयनीं देखोनि आनंदली,
हातीं घेउनि माळ बाळ हरिणी नेत्रापुढें पातली, ।
देवर्षीनृपसूर्यसाक्ष धरणी लोकीं सभा दाटली,
हर्षें ते समयीं रघूत्तमगळां माळा निकी घातली. ॥ ४७

सुलग्नीं माध्यान्हीं अभिजित[10] पतंगें[11] गवसिला,
महीजेनें[12] तेंव्हां रघुविर निजांगें प्रणियला[13]; ।

१. लक्ष्मी. २. हस्तकमळांत. ३. आकाश. ४. माड्यांवर. ५. ब्राह्मण. ६. पृथ्वीतळीं. ७. स्वस्त्ययन=अरिष्टनिरसनार्थ केलेलें मंत्रपठन, पुण्याहवाचन. ८. चवऱ्यांतें. चमर नांवाचे मृगविशेष असतात. त्यांच्या शेपटांस केंस पुष्कळ असतात. त्यांच्या चवऱ्या करतात. ९. डाव, कमरपट्टा. १०. मुहूर्तविशेष. ११. सूर्यानें. १२. सीतेनें. १३. वरिला. परिणय=विवाह.

नृपप्रीया रत्नीं रघुपतिसि ओवाळिति धनें,
विमानीं संतोषें त्रिदश[1] करिती वृष्टि सुमनें, ॥ ४८

वाद्यें वाजति, नाचती सुरसती, गंधर्व आलापिती,
आशीर्वाद मुनींद्र देति अवघे, मंत्राक्षता घालिती, ।
भाटां गौरविलें सभेसि जनकें सूर्यांश[2] जे वर्णिती,
त्यांतें द्रव्य अपार देत नृप तो राजे सभे पाहती. ॥ ४९

खगपति[3] भुजगाचीं जेंवि पाडी दुखंडें,
शिवधनु रघुनाथें भंगिलें तेंवि दंडें, ।
प्रणियलि भुमिकन्या कीर्ति त्रैलोकिं झाली,
दशवदनमुखासी काळिमा स्पष्ट आली. ॥ ५०

नृपति जनकभूपें पूजिले सानुरागें[4],
बहुत विनित झाला कीर्ति वर्णी विभागें; ।
दशमुख अपमानें शीघ्र लंके निघाला,
धरणिपतिसमूहो[5] त्यांवरी[6] स्वार झाला. ॥ ५१

जनक दशरथातें मूळ योजी प्रधाना,
लिखित लिहित विश्वामित्र लग्नार्थ माना, ।
पुढिल कथन ऐसें पंचमः सर्ग झाला
अभय वरद देतें पंडितीं विठ्ठलाला. ॥ ५२

सर्ग सहावा.

(श्लोक.)

धनुर्यागाप्रांतीं[7] नृप सकळ गेले स्वनगरा,
म्हणे विश्वामित्राप्रति जनकराजा मुनिवरा, ।
'स्वहस्तें गोसावी ! लिखित अजपुत्रासि[8] लिहिजे
प्रधाना प्रेरावें, निज कुळ तुम्हीं सार्थक किजे.' ॥ १

विश्वामित्रें लिखित लिहिलें बुद्धिमंतें स्वहस्तें,
पूर्वारंभीं प्रभुति सकळीं भूतकर्मैं प्रशस्तें; ।

---

१. देव. २. सूर्यवंश. ३. गरुड. ४. प्रेमानें, प्रीतीनें. ५. राजसमूह. ६. त्यानंतर. ७. शेवटीं. ८. दशरथास.

प्रज्ञावंतें कुशल दिधलें आपुलें पत्र रायें,
वार्ता सांगे नृपदशरथालागिं आणा उपायें. ॥ २
गेले प्रधान तिसरेमजले अयोध्ये, सेनासमूह सरिसे बळिवंत योद्धे; ।
वंदूनियां दशरथाप्रति पत्र देती, वाक्यें समर्पक सुधावचनें वदे तीं. ॥ ३
नृपतिदशरथातें प्रार्थिलें राजमंत्रीं,
विनवणि जनकाची वाचिगे सांग पत्रीं; ।
मग लिखित वसिष्ठें वाचिलें हर्षमानें,
अजसुत निजचित्तें आइके सावधानें. ॥ ४
ऋषीविश्वामित्रें प्रणमुनि वसिष्ठासि पहिलें,
पुढें आशीर्वादें नृपदशरथा पत्र लिहिलें; ।
'यशोदारांमध्यें त्रिभुवनिं तुझी कीर्ति मिरवे,
तुझे राया ! दोघे कुमर सुखि आहेत बरवे. ॥ ५
तुम्हांपासुनी स्वाश्रमा स्वार झालों, दिसां चौंच सिद्धाश्रमालागिं आलों; ।
पथीं राघवें ताटका मुक्त केली, असी कीर्ति लोकत्रयामाजि गेली. ॥ ६
पुढें याग संरक्षिला सप्तरात्री, सुबाहू निमाला तिळप्राय गात्रीं, ।
मरीची पिसारोन लंकेसि गेला, अहल्येसि उद्धार मार्गांत केला. ॥ ७
तदुपरि जनकाचें मूळ आम्हांसि आलें,
मिथुळपुरिसि गेलों थोर आश्चर्य झालें; ।
रघुवरकरतीर्थी त्यागिलें देह चापें,
प्रणिलि मग सिता ते रामचंद्रें प्रतापें. ॥ ८
धनुष दमुनि झाली जानकी रामभार्या,
म्हणवुनि तुम्हि यावें सर्वथा लग्नकार्या; ।
विधियुत परिणावी मैथुळी लग्नदानीं'.
दशरथ हरिखेला घाव घाली निशाणीं. ॥ ९
सुमंतासि पाचारिलें भूमिपाळें, म्हणे, 'सैन्य पाळाणिजे शीघ्रकाळें'. ।
नृपाज्ञेसि वंदूनि माथां महंतें, चमू सिद्ध केली प्रधानें सुमंतें. ॥ १०
अरब्बी इराणी हरी पंचरंगी, विराजेति कच्छी प्रयाणप्रसंगीं, ।

---

१. बुद्धिमंतें. २. अमृतवचनें. ३. झाला, मेला. ४. विवाह केला. ५. सज्ज कीजे. ६. घोडे.

महाधीर गंभीर ते घोर आंगें, बळें धांवतां टाकिती वायु मागें. ॥ ११

भांडारें बहु फोडिलीं दशरथें जीं जीर्ण संपादिलीं,
द्रव्यें बाहिर आणिलीं मग रथीं अश्वीं गजीं लादिलीं; ।
रत्नें फार अमोलिकें नृपवरें दिव्यांबरें घेतलीं,
हर्षे भूप, न सांठवे त्रिभुवनीं वाद्यें रवें मातलीं. ॥ १२

मार्कंडेयवसिष्ठकाश्यपऋषी हे चालिले गौरवें,
जाबालीमुनि वामदेव बहुधा कात्यायनादि स्वयें, ।
भूपाळें नरवाहनीं बसविले जे सृष्टिकर्ते[1] दुजे
श्रोत्री साधु महानुभाव सरिसे जे स्वाधिकारी पुजे. ॥ १३

घोडेही शत चालिले दुलदुलें[2] शृंगारिले साजिरे,
ज्यांचें गर्जन आयकोनि हृदयीं भूगोळ नादें विरे; ।
मुक्तें मंडित पाखरा[3] मखमली पृष्ठीवरी साजती,
मोहाळीं[4] शिरताज[5] साज सडका[6] कांडें[7] पटे राजती. ॥ १४

वाजी[8] बोरचि[9], तोंड नीळ, तुरकी[10] श्रीपंचकल्याण[11] जे,
सारंगे[12] जरदे कुमाइत[13] महा देखोनि राजा भजे; ।
पायीं तोडर गर्जती, नभ खुरीं झेंपाविती चालिले,
नाना ते द्विट पर्वतीं नृपतिनें जिंतूनियां आणिले. ॥ १५

लांगूलें[14] पद कुक्षिभाग दुघडीं लाक्षा रजें रंगिले,
तोंडीं रत्न खलीन[15], जीन वरुते, दोहींकडे तंगिले; ।
दांडी[16] कानसमान, मान धवळे[17] नेणों दुधें धूतले,
जे आपावरि[18] चालतां नभखुरीं नाहींत पैं रूतले. ॥ १६

---

१. प्रजापति. २. अलंकारविशेष. ३. घोड्यास गोळी वगैरे न लागावी म्हणून वस्त्रादिकांचें आच्छादन घालितात ती. ४. अलंकारविशेष. मोहाळें=सकलादीचें तोंडासाठीं केलेलें आच्छादन. ५. शिरोमणि, मस्तकभूषण. ६. उंच वस्त्राची केलेली चौकट घोड्याचे पाठीवर घालतात ती. ७. सकलादीनें किंवा मखमालीनें मढवलेली दोरी, जी घोड्याच्या जिनास असते ती. ८. घोडा. ९. घोड्याचा वर्ण. १०. तुर्कस्थानांत झालेला. ११. ज्याला पांच शुभलक्षणें आहेत असा घोडा; ज्या घोड्याचे चार पाय गुडघ्यापर्यंत पांढरे आणि तोंडावर पांढरा पट्टा असतो तो घोडा. १२. सारंगा=केवळ तांबडा नव्हे, कांहीं आंत काळसरपणा असावा अशा रंगाचा जो घोडा तो. १३. दांडी, अयाळ, गुडघे, पद, कान काळे असून शरीरानें रक्तवर्ण असे घोडे. १४. शेंपट्या. १५. लगाम. १६. पुच्छ. १७. शुभ्र. १८. पाण्यांत.

पृष्ठीं राउत आयुधें मिरवती शस्त्रें अलंकारिले,
माथां टोप शरीरबंध कवचें सेनेपुढें थारले; ।
पायांचे गण चालिले असिलता झेलीत ते हस्तकीं,
माजी सारसने भुजासि चवरें नाना तुरे मस्तकीं. ॥ १७
हस्ती मस्त दुरस्त डुल्लत उभे सिंदूर सोंडेवरी,
आंग स्थूळ विशाळ शूळ दशनीं ऐरावताचे परी; ।
पृष्ठीं कांचनमंडितें अतिनिकें चौढाल चित्रांबरीं;
षष्टीहायन पुष्करीं गुंदरिले द्वीपांतरींचे करी. ॥ १८
प्रभू संपदाशीळ तो श्रावणारी, निघाल्या रथाच्या सहस्रादि हारी, ।
पताकाध्वजीं शोभती चित्रवर्णा, असे नित्य वास्तव्य तेथें सुपर्णा. ॥ १९
जरी हो ! प्रभू सर्वदा सिद्धमंत्रें, तरी राजचिन्हें धरावीं स्वतंत्रें, ।
महासिंह शार्दूळ मच्छादि दंडें, विशाळाक्ष त्यांचे जसीं वन्हिकुंडें. ॥ २०
मेघडंबर दिगंबर साजे, आतपत्र शिरिं एक विराजे, ।
सुंदरें बहुविधें रविपत्रें, देखिलें दशरथासि जगत्रें. ॥ २१
यंत्रें उष्टरपृष्टिं वेष्टित गजीं सेनामुखीं चालती.
पायांचीं म्हणती तुरंगम किती आम्हांपुढें धांवती; ।
वाद्यांचे बहु घोष होय बिरुदें वेताळ वाखाणिती,
दे सत्कार उदार धीर नृपती शक्रादि ज्यातें भिती. ॥ २२
गजस्कंधीं एकाहुनि अधिक एका प्रथुरथी,
विमानीं देवांसी इतर नरयानीं पुरपती; ।
समारंभें राजा दशरथ निघे जाय मिथुळे,
असे आला चौथे वसतिस पहाया जन मिळे. ॥ २३
तुतारे नगारे तुरे शंख भेरी, मृदंगादि वीणे दमामे नफेरी; ।
डफांचे झणत्कार शृंगें बुरंगें, किती चौकडी झल्लरी वेणुरंगें. ॥ २४
दशरथ नृप आला आपुले वैभवेंसी,
जनपद चमु पाहों पातली गौरवेंसी, ।

---

१. खड्ग, तरवार. २. चौकोनी, चित्रविचित्र केलेलें वस्त्र. ३. गज. (साठ वर्षांचे). ४. माखले. ५. गज. ६. घोडे. ७. इंद्रादिक. ८. मुखानें वाजवावयाचें एक पितळेचें वाद्य.

जनक मग निघाला त्यासि भेटावयातें,
सरिसि सकळ सेना नोपमा[1] द्यावयातें. ॥ २५

वाद्यें चंड धडै धडै धडकती धों धों दमामे बळें.
भेरींचे भुभुकार शंखगजरें संलग्न दोन्हीं दळें; ।
[2]यंत्रांचे भडमार होति, धुळिनें मार्तंड[3] आच्छादिला,
पायांचे गण धांवती चमुपुढें पंथा तदीं दाटला. ॥ २६

सुवर्णाचे अंदू[4] लखलखित सेंदूरवदनीं[5]
घणाणीती घंटामणि झळकती इंदुदशनीं[6] ।
गलद्गंडस्थानीं मद गलित दानोदकझरे[7]
महावंत[8] स्कंधीं गजचवरडोलें श्रित बरे. ॥ २७

रथांची निघाली असंभाव्य थाटी, विराजीत दोनी दळें एकवाटी, ।
निनादीत[9] घोषें रथीं चक्रलोटी पथीं पादिनी पंथभूमीसि दाटी. ॥ २८

संनद्ध भार मिथुलेंद्र करूनि सानें, राजा निघे चमुपुढें तगटी निशाणें. ।
शृंगारिले तुरग कुंतलदिव्यदेही भेटावया दशरथाप्रति ये विदेही. ॥ २९

कटक[10] ऊतरलें पुरिबाहिरी उभविले पटकूट[11] जसे गिरी, ।
नियम जानवसासि[12] तयेस्थळीं स्थळ सुशीतळ रम्य वनस्थळीं. ॥ ३०

समारंभे आला जनक मग भेटे दशरथा,
तयामागें भेटी त्रिभुवनपती पितृसि तथा. ।
वसिष्ठासी तेव्हां नमुनि मुनिला क्षेम[13] दिधली
सभे आले तीं तीं कथिन अभिधानें तिं सकळीं. ॥ ३१

भूपाळें भरता स्वनेत्रकमळीं श्रीरामसा देखिला,
सौमित्रासमरूप भासत पुढें शत्रुघ्न तो देखिला. ।
राजा विस्मित होय त्याचसमयीं भेटावयाकारणें,
विश्वामित्र सुमित्र राघव तिघे आले सभे पाहणें. ॥ ३२

विश्वामित्रमुनीश्वरा 'कवण हे' राजा पुसे 'सांवळे[14]?'
'कैकेपासुनि पुत्र हे दशरथा' सांगे ऋषी 'जांवळे[15].' ।

---

१. न उपमा. २. तोफांचे. ३. सूर्य. ४. हत्तीला बांधावयाच्या सांखळा. ५. हत्तीच्या मुखांत. ६. चंद्रासारख्या शुभ्र दांतांत. ७. गंडस्थळापासून स्रवणाऱ्या उदकाचे झरे. ८. माहूत. ९. वृत्तसुखार्थ 'दी' दीर्घ आहे. १०. सैन्य. ११. तंबू. १२. वऱ्हाडास उतरावयास दिलेली जागा. १३. आलिंगन. १४. श्यामवर्ण. १५ जुळे.

'कौसल्यात्मज राम, लक्ष्मण तया माता सुमित्रा सती,'
ऐसें उत्तर आइकोनि मुनिसी बोले पुन्हा भूपती. ॥ ३३
'सीता राज्य हरावयासि मिथुळे आला सुधन्वा[१] पणें,
त्यातें मारुनि राज्य घेउनि दिलें म्यां बांधवाकारणें. ।
तो मद्बंधु सखा कुशध्वज[२] असे राजा सकाशीपुरी[३]
कन्या दोनि तयासि त्या असति हो बंधूद्वया अंतुरी[४]. ॥ ३४
मांडव्या श्रुतिकिर्ति एकि भरता शत्रुघ्नया दूसरी
सौमित्राप्रति ऊर्मिला, क्षितिसुता श्रीरामचंद्रा वरी; ।
मार्कंडेय वसिष्ठ काश्यप नृपापासीं सभेमीतरी
निर्धारा[५] शुभलग्न वेळ जनका विज्ञापिजे यापरी. ॥ ३५
उत्तराफाल्गुनी[६] तारका त्या दिनीं, लग्न निर्धारिलें मध्यमे यामिनीं[७] ।
सूर्यवंशावळी श्रीवशिष्टें मुखें, वर्णिली आइका भूपतीसन्मुखे. ॥ ३६
'सूर्यापासुनियां मनू प्रथम तो इक्ष्वाकु त्या बोलिजे,
पृथ्वी हे पृथुपासुनी तदुपरी उत्तानपादादि जे, ।
तत्पुत्र ध्रुव धुंधुमार[८] परिसा राजे रवीवंशिंचे,
मांधाता मुचकुंद पूर्वज हरिश्चंद्रादि या देशिंचे. ॥ ३७
पुढें झाला रुक्मांगद कुमर धर्मांगद तथा,
प्रतापी अंबर्षी मग सगर जाणा भगिरथा, ।

---

१. सुधन्वा–"इंद्रदेशाचा राजा. यानें सीरध्वजासमीप सीतेविषयीं मागणें केलें असतां, त्यानें सांगितलें कीं, 'माहेश चापाचा माझ्या प्रतिज्ञेप्रमाणें भंग कर म्हणजे सीता मी तुला देतों'. ती गोष्ट हा मान्य करीना, त्यामुळें जनकहि त्यास सीता देईना. म्हणून यानें मोठ्या सेनेसहित येऊन, मिथिला नगरीस वेढा दिला, आणि जनकास व त्याच्या प्रजेस फार त्रास केला. त्यावरून जनकास क्रोध येऊन त्यानें याशीं इतक्या निकराचें युद्ध केलें कीं, त्यांत यास ठार मारिलें, आणि याच्या देशाची राजधानी सांकाश्या नगरी तींत आपला भ्राता कुशध्वज याची स्थापना केली. या सुधन्व्यास कंबुग्रीव नांवाचा पुत्र होता". २. कुशध्वज–"ह्स्वरोमा नामक जनकाच्या दोन पुत्रांतील दुसरा. सीरध्वज जनकाचा कनिष्ठ बंधु. हा इंद्रदेशाच्या सांकाश्य नामक राजधानींत राज्य करीत असे. (रामायण–बालकांड–सर्ग ७०). मांडवी आणि श्रुतकीर्ति त्या दोघी याच्या कन्या असून त्या यानें दशरथपुत्र भरत आणि शत्रुघ्न यांस क्रमानें दिल्या होत्या. सीरध्वजास पुत्र नव्हता म्हणून हाच पुढें मिथिलेचा राजा झाला होता. यास पुत्र होता त्याचें नांव धर्मध्वज जनक". ३. सांकाश्या नामक नगरी. (बालकांड–सर्ग ७० श्लोक ३.) ४. स्त्रिया. ५. निश्चित करा. ६. बालकांड–सर्ग ७२ श्लोक १३ पहा. ७. रात्री. ८. बालकांड–सर्ग ७० पहा.

ककुत्स्थापासूनी दिलिपनृपतीचा सुत रघू,
अजाचा हा पाहा दशरथ महाख्याति अलघू. ॥ ३८
अहिल्येचा ज्येष्ठात्मज मुनि शतानंद विनवी,
उपाध्या तो सांगे जनककुळविस्तारपदवी.[1] ।
निमी राजा त्याच्या मिथुलपुरविख्यातचि महा,
विदेही वैदेही जनक अभिमानी जनक हा.' ॥ ३९
तेकाळीं भरतासि मातुळ[2] सखा आला असे पाहुणें,
लग्ना राहविलें तया दशरथें यूधाजिताकारणें. ।
आले गोत्रज इष्ट मित्र समयीं लग्नासि पाचारिले,
केलें गौरव त्यांसि मंडप दिले स्थानांतरीं राहिले. ॥ ४०
केला लग्नविचारसार जनकें घेवोनि आज्ञा फुलें
आलासे निजमंडपासि मिरवी सौभाग्य तें आपुलें; ।
सीताभूमिसुतास्वयंवरकथाश्लोकार्थ वाचा निका,
वर्णी विठ्ठल सर्ग सप्तम पुढें विद्वांस[3] हो आइका. ॥ ४१

सर्ग सातवा.

(श्लोक.)

पूर्वीं वेदवती, तयाउपरि ते पद्मा[4] धरानंदिनी;
सीता श्रीमिथुळाधिराजतनया साक्षात मंदाकिनी. ।
कालिंदीतिरिं[5] ऊर्मिळाजनक तो क्षेत्र प्रयागोपमा,
दोंमध्यें कविची सरस्वति वसे योग त्रिवेणीसमा.[6] ॥ १
पुण्याहवाचन[7] करी नृप वेदमंत्रें तैसाचि तो विधि किजे अजराजपुत्रें, ।
दों मंडपीं हळदि[8] लाविलि वोहरांतें[9] गर्जेति मंगळतुरें[10] सुख निर्जरांतें[11] ॥ २
नांदीश्राद्धविधान देवक नृपें संस्थापिलें मंडपीं,
गोदानें वसनें धनें जनक दे रत्नें द्विजां सौक्षपीं.[12] ।

---

१. बालकांड–सर्ग ७१ पहा. २. मामा=केकयराजपुत्र युधाजित्. ३. हें संस्कृत व्याकरणाप्रमाणें 'विद्वस्' शब्दाचें अनेकवचन आहे. ४. लक्ष्मी. ५. यमुनातीरीं. ६. गंगा, यमुना, आणि सरस्वती या नद्यांच्या संगमाप्रमाणें. ७. विवाह, मौंजीबंधन, यज्ञ, इत्यादिकांचे आरंभीं जें कर्म करतात तें. ८. विवाहसूचक शुभलक्षण आहे. ९. वधूवरांतें. १०. वाद्यें. ११. देवांतें. १२. अगत्यानें.

त्यापेक्षां धन वेंचिलें दशरथें उत्साह आरंभिला,
तेथें श्रीरघुवीर तारक भवा ब्रह्मा स्वयें बोलिला. ॥ ३
तदुपरि जनकाची पट्टराणी सुमेधा[1]
रघुपतिपदपद्मीं तीस अत्यंत मेधा[2], ।
मिरवत वनलक्ष्मी जाय तैसी निकुंजा[3]
रुखवत गजरेंसी सांग सीमंतपूजा. ॥ ४
अन्यांगनांसि[4] दिधलीं वहनें अपारें,
यानासमान शिबिकायुत राजभारें, ।
शोभायमान जनकप्रमदा निघाली
गर्जेति भाटु पटु चाटु अचाटुशाली. ॥ ५
उल्हासें वरमंडपीं नृप निघे संगें सुमेधा सती,
आले बांधव सोइरे दशरथें सन्मान केला अती; ।
नाना ते पटकूट मंडपसभे बैसावया आसनें,
तेथें श्रेष्ठ वसिष्ठ कौशिकगुरू होती पुढें गायनें. ॥ ६
चारी चौरंग चौघां जनक नृप करी रामसौमित्रपूजा
अर्ची तैसाचि कूशध्वज वर भरतायुक्त शत्रुघ्न दूजा, ।
रत्नालंकार वस्त्रें विधियुत दिधलीं पूजिल्या दिव्य मूर्ती
वेदीं[5] ऋग्वेद तैसा रघुविर सुहृदांमाजि सप्रेम कीर्ती. ॥ ७
तेलवणादिक भोजन नेलें, तें जनकें सुहृदार्पण केलें, ।
मावळला दिन पद्मिणिलग्ना चालविले वर सत्वर लग्ना. ॥ ८
मग दशरथराजा पुत्रलग्ना निघाला,
द्विजमुनिजनसंगें वाहनारूढ झाला. ।
चपळतुरंगयानीं[6] नोवरे शोभताती,
बहु गजर तुरांचे भाट वाखाणिताती. ॥ ९
पेटे हिलाल[7] दिवट्या शरदिंदुज्योती[8]
दारू नळे तुबक[9] अंबुदनाद होती; ।

१. सीरध्वज जनकाची स्त्री. २. बुद्धि. ३. झालीला. ४. इतर स्त्रियांना. ५. चार वेदांत. ६. घोडे. ७. पलिते. (उत्साहाचे दिवशीं प्रकाशार्थ काठीचे अग्रीस पणतीसारखें बांधलेलें लोखंडाचें पात्र.) ८. चंद्रज्योती. ९. बंदुक.

पंथीं पुरौकस[1] निरीक्षिति सर्व पाहीं
चालावयासि धरणीप्रति मार्ग नाहीं. ॥ १०
वेश्या आणि पतिव्रता त्रिभुवनीं रूपागळी पिंगळा[2],
ते नाचे रघुनायकापुढति हो ! कुंदेंदु तो चांगला; ।
संन्याशांप्रति लागतां मग ढका दंडें तयां हाणती
आम्हांलागुनि कां विटाळ करितां त्या मैस्कऱ्यां[3] हांसती. ॥ ११
नाहीं वृत्ति निमग्न तोंवरि कदा संन्यास घेवों नये,
कर्मी जोंवरि बद्ध तोंवरि कसें सायुज्य[4] हातासि ये ? ।
मेल्या मुक्ति घडेल काय न घडे या संशयीं जो पडे
दोषादोषविटाळ त्याप्रति कदा श्रीराम नो[5] सांपडे. ॥ १२
मिरवत मग आले मंडपातें निवाडें,
तंव नृपवरदासीं लिप्त केलीं कवाडें. ।
उचित बहु तयातें दीधलें प्रेम दाटे
प्रमुदित मग त्यांहीं मुक्त केलीं कपाटें ॥ १३
वऱ्हाडी सभामंडपीं सर्व आले विचित्रासनीं बैसते सर्व झाले. ।
पुढें नोवऱ्या आणिल्या मंडपासी अयोध्यापती सांग पूजी तयांसी. ॥ १४
दशरथ फळ वस्त्रें भूषणें दिव्य वाहे
जनक मग वरातें पूजिता होय पाहें, ।
विधियुत मधुपर्कालागिं[6] संपादिलेंसे
उभयकुळउपाध्ये त्यांसि संतोषिलेंसे. ॥ १५
लग्नाची घटिका प्रतिष्ठिलि जळीं आरंभिली तांतडी,
वस्त्रें नेसविलीं चहूं वधुवरां संलग्न आली घडी. ।

---

१. नगरवासी लोक. २. पिंगळा—जनकाच्या राजधानींत पिंगळा नामक एक अतिरूपवती वेश्या होती. वेश्याजनाच्या रीतीप्रमाणें जो अधिक पैसा देईल त्याच्या संगतीनें रात्र घालवावी असा तिचा क्रम होता. एके दिवशीं तिनें आधीं आलेल्या पुष्कळ धनवंत पुरुषांस, अधिक द्रव्य देणारा कोणी आणखी दुसरा पुरुष मिळेल या आशेनें परत लाविलें; मग तिनें मध्यरात्र होईपर्यंत पुष्कळ वाट पाहिली, परंतु कोणी पुरुष त्या दिवशीं मिळाला नाहीं. तेव्हां परम पुरुष जो परमेश्वर त्याचा त्याग करून ह्या लौकिक पुरुषांची इच्छा करितें ही किती अयोग्य गोष्ट आहे ? असा तिला पश्चात्ताप होऊन ती विरक्त झाली आणि परमेश्वरास शरण गेली. मग तिला ईश्वरानें उत्तम गति दिली, अशी कथा आहे. (नवनीत.) ३. संन्याशां. ४. चार मुक्तींपैकीं शेवटची मुक्ति. हींत जीवाशीं आणि ईश्वराशीं अभेद होतो, दोन्ही एकरूप होतात. ५. न सांपडे. ६. गणक.

मध्यें अंत्रपटासनादि गणिकीं[1] दोहींकडे काढिलीं
होती मंगळ मंत्र लग्नसमयीं तूष्णीं[2] सभा राहिली. ॥ १६
मत्तेभाननषट्पदाकुलगलद्गंडांतदानोदकें[3]
हस्तीं पाश वराभ त्या कुशपदा संहृष्ट जो मोदकें; ।
कांची वस्त्र कटीं त्रिनेत्र निढळीं चंद्रार्क कंठीं फणी,
ऐसा मंगलमूर्ति तो सुरगणीं कुर्यात्[5] सदा मंगलम्. ॥ १७
वैकुंठीं उपविष्ट रत्नसदनीं सिंहासनीं श्रीहरी
कंठीं कौस्तुभ आयुधें चहुंकरीं तेणें रिपू संहरी, ।
रत्नज्योति विभूषणें स्तुतिकथा गंधर्वआलापनें
लक्ष्मीयुक्त मुरारि तो वधुवरां कुर्यात् सदा मंगलम्. ॥ १८
वामांगीं नगजा[6] कुमार[7] सहजा वामान्यभागीं[8] दुजा
आस्यें पंच गजाजिनांबर तिजा दिग्गुप्त दाही भुजा, ।
गंगा मूर्ति अजानुबाहु सहजानंदें हरा त्या भजा,
भाळीं नक्तप[9] जांश्वनीळ मनुजा[10] कुर्यात् सदा मंगलम्. ॥ १९
ज्याचा स्यंदन[11] एकचक्र भुजगीं वेष्टीत रज्जूदृढें
सप्ताश्वीं युत सारथी अरुण तो गंधर्व गाती पुढें, ।
छायेसीं सहवर्तमान असिजे श्रीसूर्यनारायणें,
कीजे स्वस्ति वधूवरांप्रति म्हणे कुर्यात् सदा मंगलम्. ॥ २०
कौमारी[12] कमलात्मजा कमलजा कामेश्वरी कालिका
काली कौमुदि कालरात्रि कमला कात्यायनी कौळिका; ।
कल्याणी कलिकल्मषापहरिणी[13] कारुण्यकल्लोलिनी[14]
वंदी विठ्ठल सत्कवी प्रतिदिनीं कुर्यात् सदा मंगलम्. ॥ २१
देवर्षी सनकः सनंदन पिते गंधर्व हाहा हुहू
नाना किंनर यक्ष किंपुरुष ते रक्षोगणादी बहू, ।

---

१. जोशी, दैवज्ञ. २. उगीच. ३. माजलेल्या इभाचें (गजाचें) आनन (मुख.) ४. भ्रमरयुक्त. ५. सदा मंगळ करो. ६. पार्वती. ७. कार्तिकेय. (पुत्र.) ८. उजव्या बाजूस. ९. चंद्र. १०. महादेव. ११. रथ. १२. हें अनुप्रासालंकाराचें उदाहरण आहे. १३. कलिपाप हरण करणारी. १४. दयानदी.

सद्विद्याधर गुह्यकाप्सर मुनी पैशाच भूमंडळीं
ब्रह्मा विष्णु महेश देव सकळीं कुर्यात् सदा मंगलम्. ॥ २२
आतां सावध सावधान घटिका संपूर्ण आली भरू
भावें सद्गुरुतें भजा, गलबला कोण्ही नका हो ! करूं, ।
चिंतावें कुळदेवतेसि हृदयें एकाग्रचित्तें बसा,
वेदीच्या कलशासि सादर असा कुर्वंतु[1] वो मंगलम्. ॥ २३
लक्ष्मीकांतपदारविंदभजनीं निष्ठा असों द्या बरी,
झाली पूर्ण घडी, वसानसमयीं राहोत वाजंतरी, ।
आधीं नोवरि अक्षता वरि शिरीं घालूनि रामा वरू,
सोडा अंत्रपटा म्हणे कुळगुरू कुर्यात् सदा मंगलम्. ॥ २४
'ओंपुण्या' म्हणुनी चहूं वधुवरीं दिव्याक्षता घालिती
श्रीरामासहवर्तमान नवरे जायांसि वीराजती, ।
वाद्यें वाजति, विप्र मंत्र म्हणती, प्राचीमुखी[2] नोवरे,
चारी पश्चिमदिग्मुखी[3] नवरिया ब्रह्मांड हर्षें भरे. ॥ २५
त्रींसूत्रीं सुतवोनि[4] सूत्रवलयें त्यां वोहरां[5] बांधिलीं,
आंबा शिंपुनि आणिलीं वधुवरें वेदीवरी बैसलीं, ।
पैं पाणिग्रहणादि सप्तपदिचे होमासि संपादिलें
वामांगीं मग नोवऱ्या बसविल्या द्रव्य द्विजां वांटिलें. ॥ २६
राशी द्वादश त्या वरा नतु अदी युग्मध्वज प्रीतिमान्
तें एकादशपर्ण कुंडल शुभा फांके तदा दीप्तिमान् ।
चौषष्टीसम अष्टमी नव मतें केलीं त्रिधा पंचमें
भूषष्ठी युतत्रे विवेकरित (?) ते शोभे नसे सप्तमे. ॥ २७
श्रीरामें जनकाप्रती विनविलें 'आम्हांसि आज्ञा दिजे'
प्रार्थी भूप 'चतुर्थहोम करणें' रामें पुनः बोलिजे ।
'आहे कार्य विशेष याहुनि पुढें येथें नव्हे राहणें'
बोले भूपति 'भोजनोत्तर तुम्हीं प्रस्थान कीजे' म्हणे. ॥ २८

---

१. तुमचें कल्याण करोत. २. पूर्वेकडे मुख करून. आश्वलायन वराचें तोंड पश्चिमेस व वधूचें पूर्वेस असावें असें आहे. ३. पश्चिमेकडे मुखें ज्यांचीं अशा. ४. सुतानें वेष्टून. ५. वधूवरांसि.

काश्मीरोदक सारिलें सकळिकीं संपादिलीं मज्जनें
रांगोळ्या मणिपर्यळी अडणिया विस्तीर्ण पीठासनें; ।
राजे पंक्तिस बैसले द्विज मुनी वाढी सुमेधा[1] सती
अष्टौ सिद्धिहि वाढिती नवजणी दीपांसि ओवाळिती. ॥ २९
शाखा वाढिति सैंधवादिक[2] मिरें विस्तारिलीं रायतीं
सांबारीं पैरमान्न[3] भात भरिला त्या ओगराळ्यांप्रती, ।
पक्कान्नादि वरान्न पापड वडे क्षीरी मधू शर्करा
सद्यस्तप्त घृतें[4] पयोदधि मधू कोशिंबिरी निर्भरा. ॥ ३०
दिव्यान्नें घृतपाचितें बहुविधें संपूर्ण विस्तारिलीं
स्वादिष्टें उदकें भरोनि कलशीं, आपोषणें[5] सारिलीं, ।
राजर्षी द्विज जेविती प्रतिपदीं तार्तम्य राजा करी
झाले तृप्त समस्त याउपरि ते आले सभेभीतरी. ॥ ३१
गंधाक्षता सुमन[6] चंदन भूप दावी, अर्पी त्रयोदशगुणी नवरंग लावी, ।
संपादिलें सकळ ऐरिणिपूंजनातें[7], राजा अजात्मज[8] निघे पुटभेदनातें[9]. ॥ ३२
गजस्कंधीं चारी नवचवरडोलीं वधुवरें
पुढें नाना वाद्यें अपशकुन झाले अवसरें, ।
तया विश्वामित्राप्रति दशरथें चिन्ह पुशिलें,
भविष्याचें प्रत्युत्तर मुनिवरें त्यासि दिधलें. ॥ ३३
हातीं कार्मुक सज्ज, वेदं[10] वदनीं, द्वीतूंण[11] पृष्ठीवरी,
तो 'शापादपि[12]' ही 'शरादपि' तपी क्षत्र्यांवरी केसरी[13] ।
भस्मोद्धूलितमौलि[14], लांछन उरीं रुद्राक्षमाला धरी
मांजिष्ठांबर[15] ब्रह्मदंड रसना व्याघ्राजिनें उत्तरीं. ॥ ३४
राघवें धनुषदंड भंगिला भार्गवें परम कोप मानिला. ।

---

१. जनकाची स्त्री. २. मीठ इत्यादि. ३. पायस. ४. तुपांत पक्व केलेलीं. ५. आपोशन=भोजनाचे प्रारंभीं व अंतीं तळहातावर उदक घेऊन प्राशन करणें. ६. पुष्प. ७. लग्नांत साडे करतात तेव्हां पिठाचे दीप लावून ज्या वंशपात्रांत ठेवितात त्याला 'ऐरिणी' म्हणतात, तिचें पूजन. ८. दशरथ. ९. नगरातें. १०. 'वेदशास्त्रवदनीं' असाही पाठ आहे. ११ दोन भाते. १२. शापानें आणि शरानेंही निग्रह करणारा; ज्यामध्यें क्षात्र आणि ब्राह्म तेज एकवटलें असा. १३. सिंह. १४. भस्मयुक्त मस्तक ज्याचें असा. १५. तांबड्या रंगाचें वस्त्र.

पातला रघुविरा जिंणावया राघवारहित मानिती भया. ॥ ३५

म्हणे, 'काकुत्स्था ! रे ! नयनतनुवेळा भुजबळी
धरित्री निक्षत्री करुनि विजयी मी द्विजकुळीं ।
प्रतापें म्यां केलें असुररुधिरें तर्पण रणीं
तुसीं झूजों आलों शिवधनुषभंगप्रकरणीं.' ॥ ३६

भाळीं विस्तृत कंकपिच्छ शर ते सोडी भुजातें तुळी
बाणें बाण निवारिले रघुविरें घालूनि गोधांगुळी; ।
देखे विक्रम आगळा मग म्हणे, 'तूं कोण रे ! झूजसी.'
त्यांतें उत्तर दे रघूत्तम वदे, 'सर्वज्ञ तूं जाणसी. ॥ ३७

क्षत्री मी रविवंशिंचा, कुळगुरू आम्हां वशिष्ठा असे,
दिव्यास्त्रें उपदेशिलीं मुनिवरें श्रीकौशिकें तापसें. ।
आम्हीं ब्राह्मणभक्त शस्त्र न धरूं आज्ञा गुरूची असे,
मूर्धी छेद' म्हणोनि मस्तक पुढें श्रीराम लोटीतसे. ॥ ३८

स्वामीसीं वदतों यथार्थ न घडे संग्रामवार्ता कदा,
देवा ! तूजपुढें हिणें नृपकुळें दीनासमानें सदा. ।
आम्हां एकगुणें धनुर्बळ असे बोले गिरा कोवळी,
स्वामीचें बळ आगळें नवगुणें यज्ञोपवीतें बळी. ॥ ३९

रिता देखे भाता, धनुष नुसतें पैं लडबडी,
न चाले रामासीं मग परशुपाणी हडबडी. ।
म्हणे आतां मोडीं म्हणवुनि दिल्हें वैष्णव धनु
बलप्रौढी दावी मग समरभूमीप्रति ननु. ॥ ४०

धनू भंगावें तों कर परशुरामें गंवसिला
समाधानें रामें हृदयकमळीं राम धरिला. ।
म्हणे, 'घेईं रामा उचित दिधलें वैष्णव धनु,'
दिल्ही आज्ञा गेले मिरवत अयोध्येप्रति ननु. ॥ ४१

---

१. जिंकावया. २. पृथ्वी. ३. गोधा=चामड्याचें बंधन. धनुष्याचें घर्षण बाहूंस न व्हावें म्हणून केलेला चामड्याचा बाहुबंध. ४. अधिक, श्रेष्ठ. ५. वाणी. ६. नऊपटीनें. ७. भार्गवराम. (परशु=आयुध आहे पाणीच्या ठायीं=हातांत ज्याच्या तो.)

वस्त्रें कापडिलीं दुकानमखरें उंचावलीं तोरणें
स्वानंदें गुडिया ध्वजा उभविल्या, दृष्टीं फिटे पारणें. ।
चौहाटींबिदिं रुंदहाटवटियीं वृंदावनीं देवुळीं
शास्त्रें वेद पुराण गायन कथा होती अयोध्येस्थळीं. ॥ ४२
सडे नानातैलें बहु उधळिले रंग धरणीं
विराजे शृंगारें अमृतनगरी पुण्यकरणी, ।
महाद्वारीं मूर्ती कलश जलपूर्णस्थिति बरे
दधीं[1] दूर्वांकूरीं भरुनि वरुते कुंभ दुसरे. ॥ ४३
सुमित्रा कौसल्या भरतजननी हास्यवदना
महालक्ष्मी केली गृह भरुनियां सूख नयना. ।
सुना चौघी चारी सुत जवळि आनंदभरिता
द्विजां देती दानें कविवर करी पूर्ण चरिता. ॥ ४४
शत्रुघ्ना भरतासि मातुळगृहीं युद्धाजितें नेइजे
रामा राज्य समर्पिलें दशरथें वृद्धामंतें योजिजे; ।
वाल्मीकीकृत 'बालकांड' इतुकें रामायणीं वाचिलें
त्याचा अर्थ पहा विचारुनि निका श्लोकार्थ वाखाणिले. ॥ ४५
ऋ[2]ग्वेदोत्तम आश्वलायन महाशाखा कवीची असे
वस्तीचें स्थळ बीड[3] त्या तळवटीं गौरीपुरीं पैं वसे; ।
जाणा कौशिक गोत्र त्यासि भजणें, श्रीराघवाकारणें,
सीतेचें रचिलें स्वयंवर जना कल्याण हो ! मी म्हणे. ॥ ४६
स्वस्ति श्रीनृपशालिवाहनशके नै[4]व्याण्णवूपंधरा
अब्दीं पिंगल चैत्र शुद्ध नवमी श्लोकांकसंख्या धरा; ।
त्रीषै[5]ट्कें शिवनेत्र श्लोकरचना संपूर्ण झाली कथा
वक्ता सत्कविराज विठ्ठल म्हणे दोषा क्षमा नान्यथा. ॥ ४७

---

१. 'समारंभें गेले मिरवत गृहा दिव्यनगरें' असाही पाठ आहे. २ असाच आरंभ 'रुक्मिणीस्वयंवरां'तील सातव्या सर्गाच्या ६७ व्या श्लोकाच्या तिसऱ्या चरणाचा आहे. ३. बीड शहराजवळ गौरीपुर येथील विठ्ठल कवि हा राहणारा होय. ४. शा० श० १५९९ या वर्षी. ५. तीनशें त्रेसष्ट.

[1]रुक्मिणीस्वयंवर.

सर्ग पहिला.

(श्लोक.)

[2]श्रीमन्मंगलमूर्ति [3]भूषित चहूं हस्तांगुलीं [4]मुद्रिका
रत्नाचे मुगुटीं [5]झळाळ [6]फुलले जैशा [7]शरच्चंद्रिका, ।
भाळीं [8]चंद्रकलार्ध, सोंड सरळी, सिंदूर [9]हा लेपिला,
[10]उंदीरासन [11]मोदकाशन, मुखीं स्फूर्तिप्रद स्थापिला. ॥ १

[12]विराजे [13] [14]वाग्देवी अभयवरपाशांकुशधरा,
[15]करांभोजीं वीणा, रुणझुणत वाजे स्वर बरा, ।
त्रिनेत्री [16]अर्धेंदूतिलक [17]निढळीं, [18]शुक्लवसना
प्रसन्न श्रीपद्मासनिं नमुनि [19]वंदीन चरणा. ॥ २

[20]असंभाव्य [21]संसारसिंधू तराया नमस्कारिलें सद्गुरू संतराया, ।
[22]करांबूज माझे शिरीं त्वां धरावा, कृपें आपुला दास पैं उद्धरावा. ॥ ३

[23]हा [24]दुःखमूल [25]भवसागर निस्तराया, विद्या [26]विदेशीं [27]गुणिसंगम संतराया; ।
चौथा पदार्थ न दिसे उतरावयासी तूं [28]धर्मनाव [29]जडजीव तरावयासी. ॥ ४

---

१. ही कथा श्रीमद्भागवताच्या दशमस्कंधाच्या ५२–५४ अध्यायांत आहे. 'रुक्मिणीस्वयंवर हें काव्य शके १५९६ त केलें असें कवीनें याच्या शेवटच्या सर्गांत सांगितलें आहे. यांत अनेक वृत्तें आणि अनेक बंध योजून कवीनें आपलें छंदःशास्त्रनैपुण्य आणि चित्रकाव्यकौशल्य दाखविलें आहे. वृत्तांचीं नांवें यथास्थळ दाखल करून बंधाविषयीं माहिती अखेरीस देण्याचें योजिलें आहे. २. शार्दूलविक्रिडितछंद. ३. चहूं हस्तांगुलीं मुद्रिका भूषित–असा अन्वय. ४. आंगठी. ५. चकाकी. ६. 'सुटले' असाही पाठ आहे. ७. शरदृतूसंबंधी चांदणें. ८. चंद्राच्या कलेचा अर्धा भाग भाळावर आहे असा. ९. 'आलेपिला' असाही पाठ आहे. १०. 'सीतास्वयंवर' काव्याच्या प्रथम सर्गांतील पहिले दहा श्लोक या प्रकरणांतील आरंभींच्या श्लोकांशीं ताडून पाहिले असतां एकाच ग्रंथकाराच्या कृतींत साम्य कितपत असतें हें कळून येईल. ११. मोदक भक्षण करणारा. १२. शिखरिणीछंद. १३. शोभे. १४ सरस्वती. १५. हस्तकमळीं. १६. अर्धचंद्र हाच तिलक अशी. १७. कपाळीं. १८. स्वच्छ वस्त्र धारण करणारी. १९. 'वर्णीन' असाही पाठ आहे. २०. भुजंगप्रयातछंद. २१. 'हा शब्दसिंधू तराया' असाही पाठ आहे. २२. करकमळ येथें वृत्तनियमासाठीं 'अंबुज'शब्दांतील 'बु' दीर्घ केला आहे. २३. वसंततिलकाछंद. २४. दुःखास कारण असा. २५. संसाररूप सागर. २६. परदेश. २७. गुणवान् पुरुषांचा समागम. २८. धर्मरूप नौका. २९. अचेतन प्राणी.

[1]पुंडलीकवरद[2]प्रभुसाहें रुक्मिणीरमण विठ्ठल पाहें; ।
पांडुरंग कुळदैवत नांवें 'स्वागता' सुरसवृत्त बु[3]झावें. ॥ ५
[4]कमलपत्रदलायतलो[5]चनें [6]कमलजें [7]कलिकल्मषमोचनें ।
कमल भक्तिरसें तुज वाहिजे [8]कमलजावर यास्तव लाहिजे. ॥ ६
श्रोते हो ! जितुकें चरित्र तितुकें मीं काय वर्णूं सकें ?
[9]सर्पारीस नि[10]कें सुधारस फिकें नेलें जसें [11]भातुकें, ।
तैसें म्यां इतुकें [12]कवित्व [13]यमकें आरंभिलें कौतुकें
[14]सालंकार तुकें विचित्र गमकें, वाचा मनोरंजकें. ॥ ७
हे कथा अनुभवामृतजोडी, नित्य नूतन इची बहु गोडी, ।
[15]पूर्वजन्मदुरितद्रुम खोडी, वाचितां करि सुधारुचि थोडी. ॥ ८
[16]पुण्यश्लोक परिक्षिती क्षिति[17]पती जल्पे शुकेंद्राप्रती
श्रीमद्भागवतीं पवित्र दशमस्कंधीं कथापद्धती, ।
[18]आध्ये तीन [19]अतिप्रगल्भ असती [20]पौराणिंच्या संमती,
मी वर्णीन [21]रती [22]रहस्य, निवती जेणें गुणें [23]भूपती. ॥ ९

---

१. स्वागताछंद. २. 'प्रदसाहे' असाही पाठ आहे. ३. समजावें, जाणावें. ४. द्रुतविलंबितछंद. ५. कमलपत्रासारिखे विस्तीर्ण नेत्र ज्याचे असा. ६. ब्रह्मदेवानें. ७. कलिदोष आणि पाप यांचें मोचन करणारा. ८. लक्ष्मीचा वर. ९. गरुडास. १०. खरें. ११. खाऊ. १२. 'चरित्र गमकें' असाही पाठ आहे. १३. यमकः–'तुल्यश्रुतिक्रमाणामन्यार्थानां मिथस्तु वर्णानाम् । पुनरावृत्तिर्यमकं प्रायश्छंदांसि विषयोऽस्य ॥' (काव्यालंकार–अध्याय ३ श्लोक १). तसेंच 'पदमनेकार्थमक्षरं वावृत्तं स्थाननियमे यमकम्' (काव्यलंकारसूत्राणि–चतुर्थ अधिकरण–अध्याय १ सूत्र १) असें यमकाचें लक्षण संस्कृत साहित्यग्रंथांत दिलें आहे. १४. अलंकारयुक्त. या पद्यांतही 'द्वादशदलकमलबंध' हा चित्रालंकार साधिला आहे. १५. पूर्व जन्मांत घडलेल्या पापाचा वृक्ष नाशिते. १६. पुण्य (पवित्र) आहे श्लोक (कीर्ति) यश ज्याची तो. 'पद्ये यशसि च श्लोकः' इत्यमरः. १७. राजा. १८. अध्याय ५२-५३-५४. १९. अतिप्रौढ. २०. पुराणाच्या. २१. अल्पभाग. २२. गोपनीय अंश. या पद्यांत 'ती' या अक्षराची वारंवार आवृत्ति झाली आहे ह्मणून हें अनुप्रासालंकाराचें उदाहरण होय. तसेंच वरच्या सप्तम पद्यांत आणि पुढच्या दशम पद्यांत हाच शब्दालंकार आहे. याचे छेकानुप्रास, वृत्त्यनुप्रास, लाटानुप्रास असे अनेक भेद आहेत. तसेच वर्णांच्या आवृत्तीवरून याच्या मधुरा, प्रौढा, परुषा, ललिता आणि भद्रा अशा पांच वृत्ति आहेत. याचें लक्षणः-'एकद्वित्रांतरितं व्यंजनमविवक्षितस्वरं बहुशः । आवर्त्यंते निरंतरमथवा यदसावनुप्रासः ॥' (काव्यालंकार-अध्याय २ पद्य १८ पद्य). २३. राजे.

हे वाणी त्रि[1]पथा यथार्थचि, तथा मानाल हो! नान्यथा,
श्लोकाचा उलथा अनुक्रम यथान्यायें असे सर्वथा. ।
संग्रामाब्धि[2] मथावया विदुरथा[3] चैद्यादि आले वृथा,
शौरी[4] एक, तथापि शत्रुचळथा[5] मर्दील ऐसी कथा. ॥ १०
कलारत्न भूमंडळीं [6]कीर्तिनामा नटश्रेष्ठ आला विदर्भेंद्रधामा[7], ।
करी नृत्य संगीतशास्त्रप्रमाणें, उणें त्यापुढें दिव्य गंधर्वगाणें. ॥ ११
भद्रासनीं[8] नृप यशोधन मेरु जैसा सामंतवेष्टित[9] नरेंद्र मृगेंद्र[10] तैसा, ।
कन्या पुढें रुकमिणी असतां स्वभावें [11]संमोहिली हरिकथाश्रवणप्रभावें १२
हरिकथाश्रवणें नृपनंदिनी[12] पडिलि मूर्छित होउनि मेदिनीं, ।
सगुण रूप मनोहर शोभलें, मनिं महद्भुत संचरलें भलें. ॥ १३
हरीचे पदीं वृत्ति तीची मुराली[13], महद्भूतबाधा जगीं ख्यात झाली, ।
[14]नृपें तोय घेऊनि संकल्प केला. 'वरू श्रीपती माझिये कन्यकेला'.॥१४
[15]रुक्मि ज्येष्ठ सुत, चारि धाकुटे, रुक्मनाम[16] चववांसि नासुटे, ।
त्या कनिष्ठ रथ बाहु जाणिजे केश मालि इति, एक [17]लेंकि जे. ॥ १५
पाचारूनि सभेसि रुक्मि शिकवी [18]ज्योतिर्विदां ब्राह्मणां,
'कृष्णासीं [19]घटितार्थ लाभत नसे, चैद्येश्वरा[20] 'द्या' म्हणा, ।
नाहीं चामर[21] आतपत्र[22] अकुळी सिंहासनावेगळा[23]
गोत्र क्षेत्र न [24]नांवरूप, नवरा कोणें गुणें[25] आगळा[26]? ॥ १६

---

१. गंगा. भागीरथीस 'त्रिपथगा' 'त्रिस्रोता' अशीं नांवें आहेत. जिचे तीन पथ (मार्ग) आहेत. ती त्रिपथा अथवा जी तीन मर्गांनीं जाते ती त्रिपथगा. याविषयीं महाभारतांत पुढील वचन आहे:— 'क्षितौ तारयते मर्त्यान्नागांस्तारयतेऽप्यधः । दिवि तारयते देवांस्तेन त्रिपथगा स्मृता ॥'. २. रणसागर. ३. यादवविशेष. ४. कृष्ण. ५. शत्रूंचा समुदाय. ६. कीर्ति हें नांव ज्याचें असा. (हें वर्णन दशमस्कंधांत नाहीं). ७. भीष्मकराजाच्या गृहाला. ८. नृपासनीं.'नृपासनं तु यद्भद्रासनम्' इत्यमरः. मण्यादिकृत जें भद्र (कल्याणप्रद) आसन तें भद्रासन. ९. मांडलिक राजांनीं वेष्टित. १०. सिंहासारखा. ११. मोहीत झाली. १२. रुक्मिणी (अध्याय ५२ श्लोक २३). १३. गढून गेली. १४. भीष्मकें. १५ रथोद्धताछंद. १६. 'रुक्मवर्णे' असाही पाठ आहे. १७. मुलगी-रुक्मिणी. रुक्मी, रुक्मबाहु, रुक्मरथ, रुक्मकेश आणि रुक्ममाली अशीं पांच मुलांचीं नांवें होतीं. १८. ज्योतिषशास्त्र जाणत्या ब्राह्मणांस. १९. वधूवरांच्या जन्मकाळावरून ज्योतिःशास्त्रमान्य जो परस्परांचा अनुकूलभाव तो. २०. शिशुपालाला. २१. चंवरी. २२. छत्र. २३. सिंहासनरहित. सिंहासन=सुवर्णकृत सिंहाकार आसन=राजासन; चामर, छत्र, सिंहासन इत्यादि राजचिन्हें नाहींत असा. २४. लौकिक, कीर्ति. २५. 'कोण्या मतें आगळा' असाही पाठ आहे. २६. अधिक.

नाटोपे[1] कृष्ण काळा[2]. कुटिल अघमळा[3] कैं न लिंपे विटाळा,
    चोरीचा त्यासि चाळा, गवळणि अबळा[4] मोहिल्या चक्रचाळा[5], ।
घाली[6] मंदारमाळा[7], अजगर[8] बगळा[9] मारिला, काग[10] काळा,
    त्या नेदीं राजबाळा, कवण करि बळात्कार पाहों नृपाळा? ॥ १७
कैंचें भांडार गांठीं[11]? पशु वेळि[12], कुरटी कांबळी, वेणु काठी,
    कासेसी मालगांटी, चंवर[13] धरि मुठी, थापटी घेनुपाठी; ।
कालिंदीवाळुवंटीं[14] उपटुनि वैरेटी[15] मारिला कंस जेठी[16],
    ऐशातें कंबुकंठी[17] वरिल निजदिठीं[18], तैं परी[19] कोण कंठी[20]? ॥ १८
श्रीवत्साचें[21] यदृच्छा[22] पदक धरि उरीं, वर्तताहे स्वइच्छा[23],
    सोंगें घे कूर्ममच्छादिक[24], बहु कपटी, राज्यभोगीं अनिच्छा[25], ।
कंठीं मंदारगुच्छावळि[26]. मणि मुकुटीं, वेष्टिता केकिपिच्छा[27],
    दुष्कर्में सर्व आच्छादुनि यश मिरवी, हे जयाची चिकिर्च्छा[28]. ॥ १९

---

१. श्लोक १७ वा आणि १८ वा यांत अनुप्रासालंकार योजून 'द्वादशदलकमलबंध'ही साधिला आहे. २. काळाला. ३. पापरूप मळा. ४. स्त्रिया. ५. कृष्णा. ६. 'कंठी' असाही पाठ आहे. ७. मंदारसंज्ञक कल्पवृक्षाच्या पुष्पांची माळा. ८. अघासुर हा कृष्णाचा घात करण्यासाठीं मोठा अजगर होऊन आला होता, त्याला कृष्णानें मारिलें. ९. बकासुर हा कृष्णाला मारण्यासाठीं बगळा होऊन आला होता, त्याला कृष्णानें मारिलें. १०. कावळा. ११. पदरीं धन कोठें आहे? १२. वळवितो. १३. चंवरी. १४. यमुनेच्या वाळवंटांत. १५. घातकी. १६. अतिबलवान्. (जेठी=ज्येष्ठ, वयानें जो अत्यंत थोर तो बळानें थोर असा अर्थ कालांतरानें झाला). १७. शंखासारखी मान जीची अशी (रुक्मिणी). १८. आपल्या दृष्टीनें. १९. नगरी. २०. कंठणें=दुःख सोसून जाणें, मग नगराला जाण्याचे श्रम कोण घेतो.? २१. कृष्णाच्या वक्षस्थळावर ब्राह्मणाच्या लत्ताप्रहाराचें जें चिन्ह तें. २२. आपल्या इच्छेनें. २३. श्लोक १९ वा आणि २३ वा यांत अनुप्रासालंकार आहे. २४. मत्स्य कूर्म वराह इत्यादि दशावतारांस अनुलक्षून हें वर्णन आहे. या दहा अवतारांचीं नांवें आणि त्यांतील कृत्यें पुढील श्लोकांत निरूपण केलीं आहेत:—'वेदानुद्धरते जगन्निवहते भूगोलमुद्बिभ्रते दैत्यं दारयते बलिं छलयते क्षत्रक्षयं कुर्वते । पौलस्त्यं जयते हलं कलयते कारुण्यमातन्वते म्लेच्छान्मूर्च्छयते दशाकृतिकृते कृष्णाय तुभ्यं नमः,' ॥ 'मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः । रामो रामश्च कृष्णश्च बुद्धः कल्की च ते दश ॥'. २५. इच्छारहित. २६. मंदार नामक कल्पवृक्षाच्या पुष्पस्तबकांची माळा. २७. मयूरपिच्छा. २८. परीक्षा.

व्रजा[1] पातली पूतना लंबकेशी तृणावर्त[2]वत्सासुरारिष्टकेशी ।
असे मर्दिले धेनुका[3] शाकटासी[4], स्वसा[5] केंवि देवूं तया लंपटासी[6] ?' ॥ २०

राजा[7] वृद्ध, परंतु यत्न न चले त्या ज्येष्ठपुत्रापुढें.
चैद्या रुक्मिणि नेमिली, वर हरी निर्भर्त्सिलासे[8] मुढें. ।
मूळें[9] पाठविलीं नृपांसि, नगरी[10] शृंगारिली साजिरी,
ते काळीं मृगलोचना नृपसुता झाली असे घाबरी. ॥ २१

अति[11] चतुर मृगाक्षी काय चित्तीं विचारी,
'नकळत वडिलांतें, कोण आणी मुरारी?' ।
द्विजवर[12] सलगीचा[13] त्यासि गुह्यार्थ सांगे,
'झडकरि तुज जाणें द्वारके आजि[14] लागे.' ॥ २२

हरहृदयविसावा मंत्र जो चोविसावा[15]
अनुभवि अकरावा[16] ज्या ध्वजीं पंधरावा[17] ।
अज म्हणति अणावा ब्रह्मपूर्णत्व नावा
व्रजगवळणि ध्यावा लुब्ध तो आणि गावा. ॥ २३

वदे भीमकी भूमिदेवा[18] सुदेवा, 'त्वरें[19] जाउनी पत्र दे वासुदेवा; ।

---

१. गोकुळा. २. तृणावर्त–कंसाचा अनुचर एक असुर. यानें प्रचंड चक्रवाताचें रूप घेऊन कृष्णास आकाशांत उडवून नेलें. तेव्हां कृष्णानें याला खालीं शिळेवर इतक्या जोरानें आपटिलें कीं तो त्या क्षणीं मरण पावला (भागवत–स्कंध १० अध्याय ७). वत्सासुर–कंसपक्षीय असुर यानें कृष्णास मारण्यासाठीं वत्साचें रूप घेऊन गोवत्सांत प्रवेश केला. हें कपट जाणून कृष्णानें त्याला कपित्थ (कंवठीच्या) वृक्षावर आपटून मारिलें (भागवत–स्कंध १० अध्याय ११). अरिष्ट– कंसपक्षीय असुर. यानें वृषभाचें रूप धारण करून गोकुळांत प्रवेश केला. यास कृष्णाच्या हातून मरण आलें (भागवत–स्कंध १० अध्याय ३६). केशी–कंसपक्षीय राक्षस. यानें अश्वाचें रूप धरून कृष्णास पीडा देण्यासाठीं गोकुळांत प्रवेश केला. तेव्हां कृष्णानें यास मारिलें (भागवत–स्कंध १० अध्याय ३७). ३. धेनुक=धेनकासुर–हा वृंदावनासमीपवर्ती राक्षस. हा गर्दभरूप धारण करून बळरामावर धांवून गेला, तेव्हां यास ठार मारिलें (भागवत–स्कंध १० अध्याय १५). ४. शाकटा=शकटासुरा–कंससेवक राक्षस. हा शकटाचें (गाड्याचें) रूप घेऊन कृष्णास मारण्यासाठीं आला होता, पण कृष्णानें त्यास ठार मारिलें (भागवत–स्कंध १० अध्याय १२). ५. भगिनी. ६. स्त्रीलंपट. येथें रुक्मीचें भाषण समाप्त झालें. ७. भीष्मक. ८. निंदित केला. ९. बोलाविणें, आमंत्रणें. १०. कुंडिनपुरी. ११. मालिनीछंद. १२. सुदेव. १३. 'सलगी' हा फारशी शब्द आहे. १४. 'लागिं' असाही पाठ आहे. १५. कृष्ण. १६. ईश्वर. (हा साठ संवत्सरांपैकीं अकरावा आहे.) १७. वृष. (वृषध्वज=उमापति. वृष हा पंधरावा संवत्सर होय). १८. ब्राह्मणा. १९. 'जवें' असाही पाठ आहे.

नभाएवढें कोण [1]आदान [2]वारी ? न जातां तुम्ही केंवि ये [3]दानवारी ? ॥ २४
वि[4]ना वासुदेवा [5]परावा सुदेवा ! पिता [6]श्रेष्ठभावासमान[7]स्वभावा ।
मनाचा विसावा भजे चो[8]विसावा त्यजीं [9]बत्तिसावा पथीं चौ[10]तिसांवा. ॥ २५
[11]मनपवनतुरंगीं स्वार व्हावें सुदेवा '[12]रविउदय न होतां आणि तूं वासुदेवा; ।
अळस न करिं, लग्ना [13]आडवी एक राती, [14]उदयिक तरि येई, [15]चैद्य येती [16]अराती.'॥
पाठिलाग करि विप्र मनाचा [17]येवढा [18]जंव जया गमनाचा, ।
टाकिली नगरि कौंडिण मागें, द्वारकापुरपिठीं [19]मनवेगें. ॥ २७
[20]अनर्घ्या रत्नाचे कळस नभचुंबीत असती,
[21]रवीचंद्र[22]ज्वालानल[23]तडितवेष्टीत [24]वसती, ।
सुवर्णाच्या भिंती [25]सरितपति [26]दुर्गा गवसणी,
फणाकारा [27]हारी झळकति [28]गृहा रत्नकिरणी. ॥ २८
[29]माणिक्यें मणि [29]पुष्पराग [29]मरकें वैडूर्य[29] चिंतामणी,
गोमेदो[30]त्तम [29]इंद्रनीळ जडिले पेरोज[31] पाटांगणीं, ।
[32]पाचीप्रस्तर पद्मराग सरळे [33]वज्रप्रभा [34]सांवळी,
[35]कुंजस्तंभ सुमेद मंडप निके रत्नाचिया [36]पोवळी. ॥ २९

---

१. आदान=रोगकारण. २. निवारण करी. ३. दानवांचा शत्रु. (कृष्ण). ४. या श्लोकांत अनुप्रास योजून 'अष्टदलकमलबंध' साधिला आहे. ५. परकी. ६. 'ज्येष्ठ' असाही पाठ आहे. ७. 'प्रभवा' असाही पाठ आहे. ८. श्रीकृष्ण. ९. विलंब (संवत्सर). १०. शार्वरी (संवत्सर). रात्र. ११. मन अथवा वायु याजसारख्या शीघ्रगामी घोड्यावर. १२. रवीचा उदय असा अर्थ. येथें समास असल्यामुळें 'रव्युदय' असा संधि कर्तव्य असून केला नाहीं. अशीं उदाहरणें या काव्यांत पुष्कळ आहेत. १३. मध्यंतरीं एक रात्रच आहे. १४. 'उदइं त्वरित यावें' आणि 'उदय नसत येई' असे पाठभेद आढळतात. १५. शिशुपालादि. १६. शत्रु. १७. 'येवढा हरुष त्या गमनाचा' असा अन्य पाठ आहे. १८. वेग. १९. 'नभमार्गें' असा पाठभेद आहे. २०. अमोलिक. २१. 'रविचंद्रज्वालानलतडिद्वेष्टित' असें या समासाचें रूप पाहिजे, परंतु कवीनें वृत्तनियमार्थ बरीच ओढाताण केली आहे. २२. दवाग्नि. २३. विद्युलता यांच्या तेजानें व्याप्त अशीं. २४. गृहें. २५. समुद्र. २६. किल्ल्याला. २७. ओळी, पंक्ती. २८. 'महा' असाही पाठ आहे. २९. हीं रत्नांचीं नांवें आहेत. एकंदर नवरत्नें आहेत.:–'मुक्तामाणिक्यवैदूर्यगोमेदा वज्रविद्रुमौ । पद्मरागं मरकतं नीलं चेति यथाक्रमम् ॥'. ३०. पाषाणविशेष. हा मणि हिमालयावर आणि सिंधुनदांत सांपडतो. याचा रंग पांढरा, पिंवळा, अस्मानी, व तांबडा, असा चार प्रकारचा आहे. याचे शुभावह आणि अशुभावह असे गुणांवरून दोन भेद आहेत. (रसरत्नसमुच्चय अध्याय ४ श्लोक ५४-५६). ३१. पेरोज, पेरुजा, पेरोजा–हें एक वैडूर्य जातीचें रत्न आहे. हा शब्द आरबी आहे. ३२. पाचरूप पाषाण. ३३. हिऱ्याचें तेज. ३४. 'वज्रप्रवाळावळी' असा पाठभेद आहे. ३५. 'कुड्यस्तंभ सुवेदि मंडप' असा अन्य पाठ आहे. ३६. वाड्याची भिंत.

[1]सुंदरें मंदिरें दि[2]व्यदामोदरें वास तेथें किजे नित्य दामोदरें, ।
लोक संपन्न ते पुत्रदाराधनें, दाससायुज्यता श्रीपदाराधनें. ॥ ३०
द्वारकेसि उपमा कवणाची ? दिव्य साम्य पुरि वै[3]श्रवणाची, ।
भुक्तिमुक्तिफल दे [4]अकलंका या गुणें अतुलसाम्यक लंका. ॥ ३१
गोमतीनदितटीं [5]सुरवाडें पुष्पितें उपवनें फुलझाडें, ।
डोलती [6]सफल तीं [7]पवमानें विप्र पाठ करिती [8]पवमानें. ॥ ३२
द्वारीं मंगळमूर्ति [9]भैरव [10]महासिद्धिप्रदाता सदा,
[11]मुद्रा दिक्पति [12]मातृका [13]नवनिधी [14]हंसासना शारदा ।
तेजःपुंज[15]सुदर्शनावरि पुरी निर्माण केली महा,
भोंवे चक्र पळांत एकविसदां '[16]शार्दूलविक्रीड' हा. ॥ ३३
कृष्णें [17]त्रिंशतयोजनें स्थल निकें [18]रत्नाकरा याचिलें,
शेषापासुनि कूर्मचक्र अवघें शोधूनियां पाहिलें, ।
दीपस्थानक तें [19]बेरी रचि पुरी जो [20]विश्वकर्मा स्वयें,
संख्या [21]सप्ततियोजनें नगरिचा [22]आवर्त तो निश्चयें. ॥ ३४
योजनें स्थळ चतुर्दश जेथें बिंदुमध्य हरिमंदिर तेथें, ।
अष्टपत्र [23]चतुरस्र विहारी [24]गोपुरें चहुंदिशांप्रति चारी. ॥ ३५
वैकुंठ सालंकृत नित्य जेथें वेश्या मुमुक्षां गति एक तेथें, ।
भक्तां अभक्तां स्थिति भिन्न नाहीं '[25]उपेंद्रवज्रा' पठ [26]वृत्त पाहीं. ॥ ३६

---

१. स्रग्विणीछंद. २. सुंदर मालांनीं युक्त उदरें (मध्यभाग) ज्यांचे अशीं (मंदिरें). ३. कुबेराची. ४. जो कलंकरहित (निष्पाप) आहे त्याला. ५. श्रेष्ठ. ६. 'सकल' असाही पाठ आहे. ७. वायूनें. ८. पवमाननामक वेदमंत्र. ९. भैरव-शिवाच्या भयंकरस्वरूपी असितांग, रुरु, चंड, क्रोध, उन्मत्त, कपाल, भीषण आणि संहार या आठ अवतारांपैकीं प्रत्येकास भैरव अशी संज्ञा आहे. १०. अष्टमहासिद्धि देणारा. अणिमा गरिमा लघिमा इत्यादि महासिद्धि होत. ११. आठ मुद्रा. आठ दिक्पति, आणि आठ मातृका आहेत. १२. ह्या आठ मातृका आहेत. 'ब्राह्मी माहेश्वरी चैंद्री वाराही वैष्णवी तथा । कौमारीत्यपि चामुंडा चर्चिकेत्यष्ट मातरः ॥'. १३. कुबेराचे नऊ निधि आहेत त्यांचीं नांवें:-महापद्म, पद्म, शंख, मकर, कच्छप, मुकुंद, कुंद, नील आणि खर्व. १४. शारदा (सरस्वती). हिचें वाहन हंस आहे. निरनिराळ्या देवतांचीं निरनिराळीं वाहनें आहेतः— गरुडासन (विष्णु) शिखिवाहन (कार्तिकेय) मेघवाहन (इंद्र). १५. विष्णुचक्र. ज्याचें दर्शन शोभन तो सुदर्शन. हा शब्द संस्कृतांत पुंल्लिंगी आहे. १६. छंदविशेष-शार्दूला (वाघा) सारखी क्रीडा (कृति ज्याची) असा हा (कृष्ण). १७. तीस योजनें. १८. समुद्रा. १९. 'स्थळीं' असाही पाठ आहे. २०. देवांचा सुतार. २१. सत्तर योजनें. २२. घेरा. २३. चौकोनी. २४. शहराचे दरवाजे. २५. उपेंद्रवज्राछंद. २६. उपेंद्रवज्रा हें वृत्ताचें नांव आहे.

मुमुक्षु[2] तंडितापडी[3] जटिल[4] कंदमूलाशनी[5]
दिगंबर[6] शिवालयीं धरुनि बैसले आसनीं, ।
उपासक उपासना धरुनि[7] राहिले साधनीं,
अखंड मठमंडपीं वसति[8] मंत्रआराधनीं. ॥ ३७

द्वारका सकळपापहारका देखिली परमसौख्यकारका, ।
सप्तमोक्षपुरि[9] त्यांत उन्नता[10]. छंद हा कवि म्हणे 'रथोद्धता'. ॥ ३८
कृष्णकीर्तनकथा परोपरी नृत्य गीत करिती घरोघरीं, ।
कल्पवृक्ष लवती फुलीं फळीं मोक्षदायक पुरी महीतळीं. ॥ ३९

जरा ना मरी शोक ना दुःख कांहीं सदाचार सत्यव्रती लोक पाहीं, ।
कथानृत्यगीतादि होती पुराणें जगामाजिं वर्ते खरें नामनाणें. ॥ ४०
गृहें गोपुरें चित्रिल्या पट्टशाळा विराजीत मुक्तामणी रंगमाळा, ।
प्रदीपावळी सोहळ्याची दिवाळी असें सौख्य नेणें कदां नाकपाळी[11].॥४१

वेदांती अग्निहोत्री भट गणक[12] महावैद्य गोपाळ मंत्री[13],
संन्यासी पाणिपात्री जपति हरि मुनी द्वारका मोक्षदात्री, ।
सद्विद्याभ्यास रात्रिंदिवस गुरुमुखें साधिती सांख्यशास्त्री[14],
निर्वैरें पुण्य धात्री[15] वसति जन सुखें अर्जिती[16] कृष्णमैत्री. ॥ ४२

चतुष्पथ[17] पदोपदीं मणिमनोहरा वेदिका,
समार्जित सुकुंकुमें सरणि[18] वीथिरथ्यादिका; ।
पवित्र तुळसीवनें सजल कुंभ कुंभावरी,
महोत्सव पुरौकसां[19], नगरि रम्य पृथ्वीवरी. ॥ ४३

व्यवहारे[20] जन उदिमी सराफ चवाटे[21] सर्वांतें शतमखसौख्य[22] तुच्छ वाटे; ।
इत्यादि द्विज नृप वैश्य शूद्र पाहे स्वानंदें वसति, म्हणा 'प्रहर्षिणी[23]' हे.॥४४

---

१. पृथ्वीछंद. २. जन्ममरणापासून मुक्ति इच्छिणारा. ३. भिक्षा मागून पोट भरणार, गोसावी, बैरागी. ४. जटाधारी. ५. भक्षणोपयोगी कंद आणि मूळें खाऊन उपजीवन करणारा साधु. ६. नग्न साधु, दिशा आकाश मेघ इत्यादिकांनीं आच्छादित असा साधु. ७. 'करुनि' असाही पाठ आहे. ८. 'जपति' असाही पाठ आहे. ९. अयोध्या, मथुरा, माया, काशी, कांची, अवंतिका आणि द्वारका, अशा सात पुरींमध्यें द्वारका श्रेष्ठ. १०. श्रेष्ठ. ११. स्वर्ग रक्षण करणारा (इंद्र). १२. जोशी. १३. सर्पादिकांचें विष उतरावयाचा मंत्र जाणतो तो. १४. 'सूत्री' असाही पाठ आहे. १५. पृथ्वी. १६. 'अचिंती कृष्ण गात्रीं' असाही पाठ आहे. १७. चवाठे. १८. मोठे मार्ग. १९. नगरवासी लोकांस. २०. क्रय विक्रय करणारा व्यापारी. २१. वस्त्राचें दुकान घालणारे जन. २२. इंद्राचें सुख. २३. छंदविशेष.

शृंगारें वणिजवधू पहा दुकानीं तांटंकाप्रति उपमा रवींदु कानीं, ।
वक्षोजीं स्रग धरिती उदार बाळा, ते शोभा करि मदनाग्निचा उबाळा. ४५

कृष्ण द्वारवतीस राज्य करितां पाळी प्रजांकारणें,
दंड च्छत्र पताक चामर तया सारीप्रती मारणें, ।
पुण्या बंधन, कीर्तिला दवडणें, पापासि संहारणें,
कोष्टा कोष्टक चोर चोरं म्हणिजे ना सर्वथा रक्षणें. ॥ ४६

केला प्रवेश नगरांत जवें सुदेवें, बोले, 'अपूर्व रचिलें स्थल वासुदेवें'. ।
सिंहासनीं मदनमूर्ति उदार जेथें आला त्वरेंकरुनियां द्विजराज तेथें. ॥ ४७

चित्स्वरूप नटलें जनीं वनीं नाठवे हरिविणें दुजें मनीं, ।
देखिली मदनमूर्ति लोचनीं जे उदार भवबंधमोचनीं. ॥ ४८

देखिला द्विज सुदेव माधवें हर्षयुक्त अतिदीनबांधवें, ।
गौरवें बसविलें निजासनीं, लाभ तो बहुत मानिला मनीं. ॥ ४९

आपणासि सुर जेंवि पूजिती अर्चिला द्विज तसा बऱ्या रिती, ।
भोजनादि उपभोग देउनी बैसले स्थळ विविक्त सेउनी. ॥ ५०

धरूनि हस्तांबुज वाग्विलासें पृच्छा किजे मंद उदार हांसे, ।
कथा निवेदा सुरसा अपूर्वा सुवृत्त जाणा 'विपरीतपूर्वा.' ॥ ५१

अहो ! सुदेवा ! परिसा द्विजोत्तमा ! विचारितां ब्राह्मणदेवसत्तमा. ।
परंतु त्याची स्थिति भिन्न देखणें, 'सुवृत्त वंशस्थ' वदेल लक्षणें. ॥ ५२

असंतुष्ट त्या इंद्र तोषूं शकेना, गृहीं कामधेनू तयाचे दुभेना, ।
अहंकार ज्यांहीं असे दग्ध केला, स्वयें त्याचिया दर्शनाचा भुकेला. ॥ ५३

असंतुष्ट संपत्ति एका असोनी सदां तुष्ट लक्ष्मी कितेकां नसोनी, ।
समाधान चित्तीं जयाच्या, सुदेवा ! असे वंद्य त्याची करीं पादसेवा. ॥ ५४

तुम्हीं आपुलें कार्य सांगा सुदेवा ! पुरी कोण ? कोठोनि आलेति ? देवा ! !
अटव्यें वनें चालतां भागलेती, किमर्थ द्विजा ! या स्थळा पातलेती ? ॥ ५५

---

१. प्रहर्षणी वृत्त. २. अलंकारविशेष (तानवडें) त्याप्रत. ३. रवि+इंदु. ४. स्तनीं. ५. माला. ६. ऊब, संताप, कढ येणें. ७. सोंगट्यांप्रत. ८. 'थोर म्हणणें सर्वार्थ संरक्षणें' असाही पाठ आहे. ९. 'विश्वरूप' असाही पाठ आहे. १०. जी मदनमूर्ति भवबंधमोचनीं उदार— असा अन्वय. ११. आपल्या आसनाचा. १२. एकांत. १३. करकमळ. १४. 'उपेंद्रवज्रा विपरीतपूर्वा' असाही पाठ आहे. १५. या श्लोकाचें वृत्त 'वंशस्थ' आहे. १६. इष्टवस्तु देणारी धेनु. १७. दूध देईना. १८. गहन, दुर्गम.

परब्रह्म देखोनि प्रत्यक्ष[1] पाहीं द्विजा नाठवे पत्रसंदेशें[2] कांहीं, ।
स्मृतिभ्रंश वृत्तांत सांगावयाचा मनीं[3] देव जाणोनि पूसे सुवाचा. ॥ ५६

विदर्भदेशिंचा स्वभू उदार कौंडण[4] प्रभू,
तयाचि[5] जे स्वपुत्रिका तिणें दिल्ही स्वपत्रिका, ।
गुणाभिधान रुक्मिणी वसूनगस्वरूपिणी,[6][7]
न होय वश्य आणिका तुम्हांविण 'प्रमाणिका.'[8] ॥ ५७

आदरपूर्वक[9] गुह्य निरोपी, कुंकुमपत्र मग द्विज ओपी, ।
चुंबुनि देव पुढें अनुरागें 'दोधकवृत्त'[10] बुधाप्रति सांगे. ॥ ५८

छंदें[11] बंध यमकें अनुपम्यें काव्यरीतिवचनें[12] ननु[13] रम्यें, ।
दोष टाकुनि तुम्हीं गुण घ्यावा विठ्ठलासि अभयंकर द्यावा. ॥ ५९

[14]श्रीमद्रुक्मिणिचें स्वयंवर निकें सौभाग्यसंवर्धनी,
श्रोते सादर आयकोत रचना साहित्य चित्स्पर्धनीं, ।
वर्णी विठ्ठल दास यावरि किजे प्रस्थान दामोदरें,
तेथें पंडित चित्त देत कमळीं भृंगी जसी सादरें. ॥ ६०

---

१. 'साक्षात' असा पाठभेद आहे. २. निरोप. ३ 'पुसे श्रीहरी भाव जाणोनि त्याचा' असा पाठभेद आहे. ४. 'भीष्मक' असा अन्य पाठ. ५. 'तयास एक पुत्रिका' अन्य पाठभेद. ६. 'महामती' अन्य पाठभेद. ७. मेरुपर्वतासारिखें स्वरूप जीचें. सुवर्णासारखी तेजस्वी–असा भाव. ८. या श्लोकाचें वृत्त 'पंचचामर' आहे. याचें लक्षण:–'प्रमाणिकापदद्वयं वदंति पंचचामरम्' अथवा–'जरौ जरौ ततो जगौ च पंचचामरं वदेत्.' 'प्रमाणिका' वृत्ताची दुप्पट केल्यानें 'पंचचामर' होतें. 'प्रमाणिका जरौ लगौ' असें या वृत्ताचें लक्षण आहे. ९. प्रेमानें. १०. या "दोधक" वृत्ताचें लक्षण:–'दोधकमिच्छति भत्रितयाद्गौ.' यांत तीन भगण आणि दोन गुरु अक्षरें असतात. ११. वंशस्थ, दोधक, शार्दूलविक्रीडित, इत्यादि छंद द्वादशदलकमलबंध, अष्टदलकमलबंध, अश्वबंध, चामरबंध, खड्गबंध, बाणबंध, मुरजबंध, इत्यादि या बंधांचे अनेक प्रकार आहेत:–'बाणबाणासनव्योमखड्गमुद्गरशक्तय: । मृदंगपद्मशृंगाटदंभोलिमुसलांकुशा: ॥ पदं रथस्य नागस्य पुष्करिण्यसिपत्रिका । एते बंधास्तथा चान्येऽप्येवं ज्ञेया: स्वयं बुधै: ॥' यमकें=अर्थ असून जेथें अर्थभिन्न समान वर्णांची आवृत्ति होते तेथें यमक होतें. याचे श्लोकपादावरून अनेक प्रकार आहेत:–मुख, संदंश, आवृत्ति, गर्भ, संदष्टक, पुच्छ, पंक्ति, युग्मक, परिवृत्ति, समुद्र, महायमक, इत्यादि. १२. काव्यरीति–रसाला अनुकूल अशी जी काव्यांतील पदरचना तिला 'रीति' असें म्हणतात. ही तीन प्रकारची आहे:–वैदर्भी गौडी आणि पांचाली. भोजराजाच्या मतें ही सहा प्रकारची आहे:–वैदर्भी, गौडी, पांचाली, अवंतिका, मागधी आणि लाटीया. १३. खरोखर. १४. दोन जुनाट हस्तलिखित प्रतींत हा श्लोक आढळत नाहीं तेव्हां हा कदाचित् प्रक्षिप्त असावा.

श्रीमद्रुक्मिणिचें स्वयंवर निकें साहित्यपद्योत्तरीं,
वाची **श्री**पति पत्रिका उकलुनी चातुर्यवर्णाक्षरीं; ।
श्लोकाची रस[1]वृत्तिशुद्ध रचना वित्पन्न ते जाणती.
वर्णी **विठ्ठल** दास सर्ग पहिला मऱ्हाष्ट्र हे पद्धती[2]. ॥ ६१

सर्ग दुसरा.

(श्लोक.)

सुवर्णाचें पत्राक्षर कमलपत्राक्ष[3] उकली,
प्रभा काश्मीराची[4], द्युति[5] हिमकराची[6], प्रगटली, ।
उडगें[7] आकाशीं रजनिअवकाशीं उगवती,
तशा बिंदू रेखावळि घनसुरेखा मिरवती. ॥ १
अनंता श्रीकृष्णा ! नमन तव साष्टांग चरणा,
अनंतब्रह्मांडोदरपति परित्राणकरणा, ।
मुकुंदा ! मंदारा[8] ! **यदु**पति ! उदारा ! गुणनिधी !
करी **वे**दो[9]नारायण भजन **गं**गाधर[10] **वि**धी[11]. ॥ २
घनश्यामा **रामा** भुजगपतिपर्यंकशयना[12] !
यजी[13] **प**द्मा[14] वक्षावरि तव पदें पद्मनयना[15] ! ।
पुनः प्रेमा नामामृत ईश[16] विषस्ताप नुरवी,
रसीक **व्यास**र्षी सहजचि वदे वर्धन कवी. ॥ ३
तुझ्या सौंदर्याचा त्रिभुवनिं ठसा एक न दिसे,
पदप्राप्तीसाठीं सुरवर[17] **म**हेंद्रादिक पिसे, ।

---

१. रस=श्रृंगार, हास्य, करुणा, रौद्र, वीर, भयानक, इत्यादि रस आहेत. 'श्रृंगारवीर-करुणा बीभत्सभयानकाद्भुता हास्यः । रौद्रः शांतः प्रेयानिति मंतव्या रसाः सर्वे ॥' [काव्या-लंकार– अध्याय १२ श्लोक ३]. वृत्ति=रसाला उपकारक जी वर्णरचना तिला 'वृत्ति' म्हणतात-ती मधुरा, प्रौढा आणि परुषा अशी तीन प्रकारची आहे. यांसच कैशिकी, सात्वती आणि आरभटी अशीं नांवें आहेत. या तीन वृत्ति माधुर्य, प्रसाद आणि ओज या गुणांच्या पोषक आहेत. श्रृंगारवर्णनांत कैशिकी आणि वीररसवर्णनांत सात्वती व आरभटी यांचा उपयोग करतात. २. 'भारती' असा अन्य पाठ आहे. ३. कृष्ण. ४. केशराची. ५. कांति. ६. चंद्राची. ७. नक्षत्रें. ८. कल्पवृक्षा. ९. अग्नि. १०. महादेव. ११. ब्रह्मदेव. १२. शेषावर शयन करणाऱ्या. १३. पूजी. १४ लक्ष्मी. १५. कृष्णा. १६. अल्प. १७. देवश्रेष्ठ.

त्रिताप[1] ध्वंसेति श्रवण करितां कीर्तिगरिमा[2],
कळेना वेदांता स्तुतचरणराजीवमहिमा[3]. ॥ ४
मुकुंदा ! जो रूप द्रविण[4] कुळ विद्या वय धरी
नरांमध्यें पंचानन[5], न वरि[6] या कोण नवरी ? ।
नपावेति व्रीडावति[7] कुलवती उत्कटतपें[8],
वराका[9] मी तेथें तुज वरिन कैसेनि पडपें[10] ? ॥ ५
मनोवाचा कायां[11] हरि ! तुझिच जाया[12] भरंवसा,
तुझ्या अर्धांगातें[13] वरिल दमघोषात्मज[14] कसा ? ।
मृगेंद्रांच्या[15] लाभें फळ कवलु[16] गोमायु[17] तरुणा,
घडेना कल्पांतीं, मुनिजनपरित्राणकरुणा ! ॥ ६
गुरूपूजा सेवा व्रत नियम देवार्चनगती, ।
तळीं[18] वापी कूपादिक मठ अमूपार[19] जगती, ।
घडे हें प्राग्जन्मीं, तरिच इहजन्मीं परिणिसी[20]
तनूची फांसाटी, करिन[21] तुजसाठीं धरणिसी, ॥ ७
दयाळा ! माझें त्वां भजनिं मन सर्वस्व हरिलें,
निरातंका[22] चैद्या गमन परवां लग्न धरिलें; ।
न येणें एकाकी प्रगट गुज कोण्हा न करणें,
समारंभें यावें, जंव न पडती सूर्यकिरणें. ॥ ८
रथ शृंगारावे मदगलित[23] दंतावळ[24] बरे,
तुळे ज्यांसीं ऐरावत सुहृद चौदंत[24] दुसरे, ।

---

१. त्रिविध ताप नाहींसा करतोस. त्रिताप=आधिभौतिक, आध्यात्मिक आणि आधिदैविक—असे तापाचे तीन प्रकार आहेत. आधिभौतिक—पृथ्वी, आप, तेज, वायु आणि आकाश या पंचमहाभूतांच्या क्षोभानें होणारा—जसा भूकंप, अतिवृष्टि, समुद्रमर्यादोल्लंघन, आध्यात्मिक—(मनाच्या क्षोभापासून अथवा शरीराच्या रोगापासून होणारा-जसा खरूज, ताप), आणि आधिदैविक—(देवतांच्या क्षोभापासून होणारा-जसा वीज पडणें). २. कीर्तीचा मोठेपणा. ३. स्तवन केलेल्या चरणकमळाचा मोठेपणा. ४. वित्त. ५. सिंह. ६. वरीत नाहीं, स्वीकार करीत नाहीं. ७. लज्जायुक्त. ८. उग्रतपानें. ९. नीचा. १०. प्रतिष्ठेनें. ११. देहानें. १२. भार्या. १३. अर्धांग=स्त्री, बायको, प्रिया. १४. दमघोषसंज्ञक राजाचा पुत्र (शिशुपाळ). १५. सिंहाच्या. १६. ग्रास, घांस. १७. कोल्हा. १८. तळी. १९. अनंत. २०. विवाहिसी. २१. 'त्यजिन' असा पाठभेद आहे. २२. शंकारहिता. २३. मदोन्मत्त. २४. हत्ती.

तुरंगीं[1] पोल्हाणें[2] मणिगणयुतें सज्ज करणें,
बृहद्यंत्रीं[3] दारूभरण भरिजे सावधपणें. ॥ ९
खटाटोपें यावें, नृप मगध चैद्यादि मिळती,
प्रतापें जिंकावे रसनवकुळींचे[4] क्षितिपती[5], ।
उद्यां लग्नाआधीं मथुनि रणसिंधू बळनिधी
बळात्कारें पाणिग्रहण[6] करणें राक्षसविधी[7]. ॥ १०
जरासंधा शाल्वादिक विर्मत चैद्य क्षितिपती,
जिणावे[8] संग्रामीं, मज हरुनि न्यावें यदुपती ! ।

---

१. घोड्यावर. २. खोगीर. ३. मोठ्या तोफेंत. ४ रस म्हणजे सहा (षड्रस) आणि नऊ मिळून शाण्णव कुळींचे राजेः—या राजांचीं नांवें सह्याद्रिखंडांत दिलीं आहेत तीं—अनुज, देवक, पृथु, ऋतुपर्ण, जय, सुनीम, सौवाम, सुमंत, कौंडीण, मंडुक, कुशीक, मार्तंड, कामपतीचे पुत्र सोमवंशी–पद्म, शाम, पृथु, श्रीधर, ब्रह्मज्ञ, चंपक, शार्दूल, नोल, विद्युत्पति, सुरब्रह्म, रघु, मागध, शैल, मान, श्रीपति, शल, नकुल, शैल, भूरथ, यदु, पौडीक, जघव, मन्मथ, पार्थिव, रंधक, प्रघोष, शशी, दान, सारंग, वज्रदंष्ट्र, देव, मंत्रोद्भव, श्रीपाल, मयुरण्य, सुरसेन, नरहरि, मंडूक, भार्गव, सुग्रीव, सप्तसंधर, चैत्र, धर्म, रिपु, शाश्वत, दान, शाल्मली, जायव, विदर्भ, प्राणनाथ, वैजयंत, पार्थिव, भूरिसेन, पृषद, वासुकी, कीर्तिमान, सुवर, गोत्रज, अतिवार, सुदेष्ण, रुक्मरथ, सुरथ, महाराज, अरिमर्दन, प्रीतिनाम, सहस्त्रजित, चित्ररथ, सीम, आदि, गज, असीमहीधर, श्वेत, सुक्षेत्र, महाविद्वान्, सुविद्वान्, कामद, श्रीधर, प्रजापाल, वेदवार, ध्रुववंश, स्वायंभुमनूचा रघुवंश, वैवस्वत मनूचा जनकवंश, पुरूचा कुरुवंश, यदुवंश, सूर्यवंश-शिवराज. ५. राजे. ६. विवाह. ७. राक्षसविधि=राक्षसविवाह. विवाहाचे आठ प्रकार आहेतः—(१) विद्या व सदाचार यांनीं युक्त असून, कन्येची याचना न करणारा अशा वराला सत्कार-पूर्वक बोलावून आणि वस्त्रालंकारांनीं पूजून कन्यादान करणें हा 'ब्राह्मविवाह.' (२) ज्योतिष्टो-मादि यज्ञ होत असतां, यथाविधि कर्म करणाऱ्या ऋत्विजाला अलंकारयुक्त कन्यादान करणें हा 'दैवविवाह.' (३) वरापासून धर्मार्थ म्हणजे यागादि सिद्धींसाठीं किंवा कन्येला देण्यासाठीं एक गोमिथुन (एक गाय व बैल), अथवा दोन गोमिथुनें घेऊन त्याला यथाशास्त्र कन्यादान करणें हा 'आर्षविवाह.'(४) 'तुम्ही उभयतां मिळून धर्माचरण करावें' असा कन्यादानकालीं पूर्वी नियम करवून पूजा करून कन्यादान करणें हा 'प्राजापत्यविवाह.' (५) कन्येच्या पित्रादि ज्ञातींला आणि कन्येला यथाशक्ति स्वेच्छेनें धन देऊन कन्येचा स्वीकार करणें हा 'आसुरविवाह.' (६) कन्या आणि वर यांच्या अन्योन्यानुरागानें आलिंगनादिरूप परस्पर वधूवरांचा संयोग हा 'गांधर्वविवाह.' (७) कन्यापक्षीय लोकांचा नाश करून अथवा त्यांचे शरीराला जखमा करून व प्राकारादि फोडून, रोदन करणारी आणि पित्याला व भ्रात्यांला आक्रोशपूर्वक हाका मारणारी अशी कन्या गृहांतून बलात्कारानें आणणें हा 'राक्षसविवाह.' (८) निजलेली मद्यमदविव्हल अथवा शीलसंरक्षणवि-रहित अशा स्त्रियेशीं एकांतीं मैथुनधर्मी प्रवृत्त होणें हा 'पैशाचविवाह.' (मनुस्मृति—अध्याय ३ श्लोक २७–३४.) ८. शत्रु. ९. जिंकावे.

समाधानें पाणिग्रहण न घडे कौंडिणपुरीं,
किजे लग्न द्वारावतिस विधिनें मंगळ[1]तुरीं. ॥ ११
न मानीं आशंका, मज म्हणसि अंतःपुरचरें
बलात्कारें नेतां खवळतिल बंधू उपवरें, ।
वधूं जातां त्यांतें [2]बेत करिल ऐसें न म्हणिजे,
उपाय प्राणेशा ! प्रथम रचिला म्यां समजिजे. ॥ १२
असे लग्नापूर्वीं भगवतिस यात्रा नवसिली,
निघाया बाहेरी कमलनयना ! युक्ति रचिली, ।
[3]पुरीबालोद्यानीं जवळि जगदंबालयपदी
तुझी माझी [4]संज्ञा, हरण करणें कार्य [5]संपदी. ॥ १३
पित्यानें, गोपाळा ! वचन शिशुपाळा न दिधलें,
न चाले ताताचें, करि निजसुताचें म्हणितलें, ।
[6]परश्वींचे लग्नीं स्वभु सुहृद संलग्न [7]विवसीं,
उद्यां येईं नेईं, तुज वरिन, येईन [8]सरसीं. ॥ १४
[9]कृपापारावारा ! [10]कुकुरपरिवारा सज्जुनियां,
त्वरें पावें चिंतामणि ! भुवनचिंता त्यजुनियां, ।
महालक्ष्मीनाथा ! कारें मज अनाथावरि दया,
नुपेक्षीं दातारा ! चुकविं [11]दुरितारातिविष या. ॥ १५
फुकाची मी दासी, झणिं मन उदासीन करिसी,
न येसी तैं जाणा तुजविण [12]यजीना नृपतिसी. ।
यशःश्री गोपाला ! समुख शिशुपालाप्रति न ये
रथीं कीजे पाणिग्रहण शरपाणीसहित ये. ॥ १६
कदाचित् गोपाळा ! म्हणसिल महाधीट नवरी,
न नेतां पाचारी किमपि शिशुपाळासि न वरी, ।
असी हे [13]ढाळाची चतुर [14]घरघेणी [15]परिणिजे
गृहा येतां मातें वश करिल ऐसें न म्हणिजे. ॥ १७

---

१. वाद्यें. २. खेद. ३. नगराबाहेरच्या बागेंत. ४. संकेत. ५. तत्क्षणीं. ६. परवांचे. ७. परवश, पराधीन. ८. उत्साहयुक्त. ९. दयासागरा. १०. कुकुरसंज्ञक यादवसमूहा. ११. पापरूप शत्रुविषास. १२. पूजीना. १३. तऱ्हेची. १४. घरबुडवी. १५. विवाहिजे.

पिता माता भ्राते मज वडिल ते ज्येष्ठ नमिती,
तुझ्याठायीं चौघे[1]जण विनिते[2], निंदा न करिती, ।
दुरात्मा तो रुक्मा खल पतित[3] हाला[4] प्रचुर[5] पी
स्वखड्गें[6] दंडावा, रणिं मुख न दावी पुनरपी. ॥ १८
गजेंद्रें[7] आक्रांतीं स्मरण करितां शोक हरिला,
दयाब्धी प्रल्हादें[8] स्तवन[9] करितां [10]स्तंभ चिरिला; ।
[11]व्रजासाठीं गोवर्धन उचलिला त्वां जिवविलीं
विचित्रें [12]पांचाळीप्रति अमुप वस्त्रें पुरविलीं. ॥ १९
स्वयें वांछी पादांबुजरज उमावल्लभ हरी,
जटाजूटीं गंगा तवचरणतीर्थोदक धरी, ।
न जाणेती ब्रह्मादिक उपनिषद्भाग[13] सुमती,
न येसी तूं तैं मीं वरिन शतजन्मीं दृढमती. ॥ २०

---

१. चौघे बंधु. २. नम्र. ३. पातकी. ४. मद्य. ५. 'हालाहलरुपी' असा पाठभेद आहे. ६. 'स्वदंडें' असा अन्य पाठ आहे. ७. गजेंद्र–ही कथा श्रीमद्भागवत–स्कंध ८ अध्याय २-४ यांत आहे. क्षीरसागरांत त्रिकूट नामक एक पर्वत होता. त्याच्या खालच्या तटावर वरुणाचें ऋतुमत् नामक उद्यान होतें, आणि त्यांत एक अत्यंत रमणीय सरोवर होतें. तेथें उन्हानें संतप्त आणि तृषार्त असा एक गजेंद्र आपल्या कळपासह पाणी पिण्यासाठीं आला. तो सरोवरांत प्रवेश करून तेथील पाणी यथेच्छ पिऊन बाहेर येऊं लागला, तों त्याला एका सुसरानें पकडिलें. तेव्हां त्यानें नक्राच्या हातून सुटण्याचा पुष्कळ यत्न केला, परंतु सुटेना. त्याची सुटका करण्यासाठीं इतर गज, गजस्त्रिया, आणि कलभ (गजशावक) यांनींही पुष्कळ प्रयत्न केला. पण त्यांचेंही कांहीं चालेना. या उद्योगांत हजार वर्षें गेलीं; सर्व उपाय हरले. अखेरीस निरुपाय होऊन गजेंद्रानें हें प्राणसंकट टाळण्यासाठीं परमेश्वराचा धांवा केला (अध्याय २ श्लोक २-२९). 'मी ग्राहापासून मुक्त होण्याची इच्छा करीत नाहीं, तर अज्ञानमोक्षाची इच्छा करतों' इत्यादि स्तोत्र ऐकून प्रसन्न होऊन श्रीभगवान् हरि प्रकट झाला. त्याला पाहतांच 'नारायणा! अखिलगुरो! भगवन्नमस्ते' असें म्हणून गजेंद्रानें सोंडेनें एक कमळ उपटून भक्तिभावानें त्याच्याप्रीत्यर्थ वर आकाशांत फेंकून दिलें. तेव्हां त्या पीडिताला पाहून विष्णूला दया आली. त्यानें एकदम गरुडावरून उतरून सग्राह गजेंद्राला सरोवराच्या बाहेर काढून, चक्रानें नक्राचें तोंड कापून त्यास सोडविलें. (अध्याय ३ श्लोक ३३.) ८. प्रल्हाद–हिरण्यकशिपूस कयाधूपासून झालेला ज्येष्ठपुत्र. हा भगवन्निष्ट आणि विष्णूचा उपासक म्हणून पित्यानें ह्याचा पुष्कळ छळ केला. शेवटीं परमभागवताच्या सेवेनें प्रसन्न होऊन नृसिंहानें याच्या पित्याचा वध केला आणि याचें संरक्षण केलें. (भागवत–स्कंध ७ अध्याय १–१०.) ९. 'स्मरणा' असा पाठभेद आहे. १०. खांब. ११. गोकुळासाठीं. १२. द्रौपदीस श्रीकृष्णानें वस्त्रें पुरविलीं, ही कथा महाभारत–सभापर्वांत आहे. १३. उपनिषदें.

क्ष्माकांता ! झाली लिखित लिहितां तांतडि मला,
नसे शाई दौती, प्र[1]चुर मज संदेह गमला, ।
कळावें ना कोण्हा हितगुज विचारूनि वे[2]हिलें
[3]कनिष्ठेनें ने[4]त्रांजनघनरसें पत्र लिहिलें.' ॥ २१

वाचोनि पत्र [5]नवपंकजनेत्र राहे, विप्राकडे स्मितमुखें क्षणएक पाहे; ।
बोले सुदेव लिखितार्थ निका विचारा, 'कर्तव्य तें त्वरित कार्य किजे उदारा!'

तूं सर्वसाक्षी सकळांतरात्मा सर्वज्ञ सर्वेश्वर सच्चिदात्मा, ।
ब्रह्मेंद्र वेद स्तविती [6]पुरारी अगाध तूझा महिमा मुरारी ! ॥ २३
गृहीं प्रिया [7]मा, परिपूर्णकामा, सुंदीरधामा मदनाभिरामा, ।
स्वसैन्य नीलांबर मेघनीला[8] चाले सुशीला धरीं वीरलीला. ॥ २४
विप्रबोलश्रवणें [9]वनमाळी, हास्य पावुनि पिटी करटाळी, ।
रुक्मिणीसि विरहास्तव निद्रा, अल्प ये न रजनींत मुनींद्रा. ॥ २५
राजे सं[10]ग्रामयज्ञीं [11]हविन पशु जसे, रुक्म दंडीन युद्धीं,
नाना संतृप्त [12]भूतें करिन भुजबळें मेदमांसीं [13]अशुद्धीं, ।
काष्ठें मंथूनि दोनी [14]हुतवहविशिखा काढिजे जेंवि आगें,
वैदर्भी एकला मीं [15]खलु [16]प्रणिन तितें पूसिलें [17]सानुरागें. ॥ २६

पाचारिला कुशल [18]दारुक त्यासि सांगे, 'जाणें विदर्भनगरीप्रति आजि लागे' ।
कोणासि त्वां न कळतां रथ सज्ज कीजे, बैसावया द्विजवरा[19]सि तुरंग दीजे.॥२७
[20]संजोगिला रथ मनोरथपूर्णकर्ता, जो [21]शत्रुसाधन यशोधन सर्वहर्ता, ।
ग्रीष्मा[22]र्कबिंबशरदिंदु तसीं [23]रथांगें वायूपमा रणसमुद्र तरे निजांगें. ॥ २८

---

१. पुष्कळ. २. तत्काळ. ३. कनिष्ठिका अंगुलीनें. ४. डोळ्यांसंबंधीं काजळाच्या दाट रसानें. ५. नव्या कमळासारखे डोळे ज्याचे तो. (कृष्ण.) ६. त्रिपुरासुराचा शत्रु. (महादेव.) ७. लक्ष्मी. ८. घनकांति (मेघवर्णा.) ९. जो वनमाला धारण करतो तो. 'आपादपद्म या माला वनमालेति सा मता' इति कलिंगः; अथवा 'आजानुलंबिनी माला सर्वर्तुकुसुमोज्ज्वला । मध्ये स्थूलकदबाढ्या वनमालेति कीर्तिता ॥' तात्पर्यार्थ—कंठांत घातली असतां पायांपर्यंत पोंचणाऱ्या मालेला वनमाला असें नांव आहे. श्रीकृष्णाची माला पूर्वोक्त प्रकारची असे म्हणून त्याला 'वनमाली' असें नांव आहे. १०. युद्धरूप यज्ञांत. ११. होम करीन, बळी देईन. १२. प्राणी. १३. रक्तांनीं. १४. अग्नीची ज्योत. १५. निश्चयार्थ अव्यय. १६. परिणय करीन. १७. प्रेमपूर्वक. १८. दारुक=कृष्णाचा सारथी, याला काश्यपेय असें नामांतर होतें. १९. सुदेवाला. २०. जोडिला. २१. शत्रूला साधून देणारा. ज्यांत बसलें असतां शत्रू आपल्या स्वाधीन होतो असा—भाव. २२. ग्रीष्मकाळांतील सूर्यबिंब आणि शरत्काळांतील चंद्र, यांजसारखीं (रथांगें.) २३. चाकें.

सुग्रीव[1] शैब्य[1] सुबलाहक[1] मेघपुष्प[1] वर्णोपमा त्रिदशवाहिनि[2]मेघपुष्प, ।
शृंगारिले मणिगणाभरणीं ललामें[3], ज्यांचीं कदा न लगती धरणीं लगामें.॥ २९
आरोहणा स्यंदन वासुदेवा, बैसावया वाह[4] नवा सुदेवा; ।
शस्त्रें रथीं स्थापुनि पूतनारी जिंतावया नोवरि पूत[5] नारी. ॥ ३०
श्रीमद्रुक्मिणिची स्वयंवरकथा सौभाग्यसंवर्धिनी
श्रोते सादर आयकोत रचना साहित्यविस्पर्धिनी, ।
वर्णी विठ्ठल दास यापरि किजे प्रस्थान दामोदरें,
तेथें पंडित चित्त देउ, कमळीं भृंगें जसीं आदरें. ॥ ३१

सर्ग तिसरा.

(श्लोक.)

शुक म्हणे परिसें कुरुनंदना ! चतुरवर्धन तूं रिपुभंजना ! ।
नवसरोरुहनेत्र[7] चढे रथा 'द्रुतविलंबितवृत्त' बुझे[8] कथा. ॥ १
गांधिनीनंदनें[9] योजिलें स्यंदना, आदरें जाणवी देवकीनंदना, ।
कृष्ण आणावया चालिला रुक्मिणी, सत्कवी गातसे छंद हा, 'स्रग्विणी[10]. ॥ २
आनर्तदेशींहुनि[11] पूर्वपंथें प्रयाण केलें वसुदेवसूतें[12], ।
एका निशीमाजि विदर्भदेशा घेऊनि आला द्विज [13]इंदिरेशा. ॥ ३
राजे[14] आले वराडा म्हणउनि नृपती[15] त्यांसि गेला पुढारां[16],
सन्मानेसीं गुढारासहित[17] निजपुरामाजि[18] नेलें विडारा[19]; ।
चैद्याच्या लग्नचाडा[20] नरवर मिनले[21], भाट गाती पवाडा,
वृष्णी येनाति पाडा, परि करिल हरी क्षात्रधर्मी निवाडा. ॥ ४
शृंगारिलें नगर हाट[22] वेंट्या[23] दुकानें रथ्या[24] चतुष्पथ[25] संमार्जित[26] कुंकुमानें[27]; ।
चित्रध्वजादि मखरें नव[28] रंगमाला दिव्यांबरें युवतिराजित पट्टशाळा[29]. ॥ ५

---

१. हीं कृष्णाच्या अश्वाचीं नांवें. (श्रीमद्भागवत–दशमस्कंध–अध्याय ५३ श्लोक ५ पहा.) २. देवनदी (गंगा) तिचें उदक. ३. घोड्यांच्या अलंकारविशेषें. ४. घोडा. ५. पवित्र. ६. 'सादरें' असा पाठभेद आहे. ७ नूतनकमळासारखे नेत्र ज्याचे असा (कृष्ण.) ८. समजे. ९. दारुकानें. १०. स्रग्विणी=छंदोविशेष. यांत चार 'र'गण प्रत्येक चरणांत असतात. यास चार चरण असतात. हा जगती छंदाचा पोटभेद आहे. ११. दशमस्कंध अध्याय ५३. श्लोक ५ पहा. १२'यदुवंशनाथें.' असा पाठभेद आढळतो. १३. लक्ष्मीपति कृष्ण त्याला. १४. हें 'अष्टदलकमलबंधा'चें उदाहरण आहे. १५. भीष्मक. १६. 'पुऱ्हाडा' असा अन्य पाठ. १७. सैन्यासह. १८. कुंडिनपुराला. १९. 'बिऱ्हाडा' असा अन्य पाठ. २०. विवाहकौतुका. (चाड=आवड.) २१. मिळाले २२. बाजार. २३. ओट्या. २४. गल्ल्या. २५. चवाठे. २६. शिपलेले. २७. केशरानें. २८. नूतन. २९. हवेल्या.

[1]नांदीश्राद्धविधान देवकविधी आरंभिला [2]संभ्रमें,
केला होम अथर्वणा, मग दिलीं दानें यथानुक्रमें; ।
वैदर्भी सति ठेविली हळदिका दों मंडपीं सोहळा,
चैद्येशें विधि याहुनी बहुगुणें संपादिला मोकळा. ॥ ६

आले शाल्व वि[3]दूरथादिक जरासंध प्रतापी बळें,
'नेऊं जिंकुनि रुक्मिणीस' म्हणती [4]संनद्ध केलीं [5]दळें, ।
येती सत्वर राम कृष्ण, परि ते आम्हांपुढें कायसे ?
लाऊं दाटुनि लग्न, मुख्य रुकमा चैद्यादि साह्या असे.' ॥ ७

असो, यावरी वर्तलें द्वारकेसी [6]प्रलंबघ्न जाणे विभू एक देसीं ।
नसे सैन्यसंपत्ति यालागिं जावें 'भुजंगप्रयाता' बुझा छंद नावें. ॥ ८

[7]पैत्रमंत्र कळला बळदेवा, झुंजती नृपति तुंबळ, देवा ! ।
प्रेरिलें हरिस मूळ सुदेवा, तो विचार कथिला वसुदेवा. ॥ ९

संजोगिलें कुकुरसैन्य पळार्धमात्रें, चौदंति कुंजर नगोपम वज्रगात्रें; ।
घंटावळीयुत बळोद्धतशूळदंती शृंगारिले [8]जलदनील जसे वसंतीं. ॥ १०

तोंडीं [9]खलीन, बहु चित्रविचित्र [10]वांजी [11]कुक्षीवरी जडित जीन [12]ललामराजी, ।
जे कां नभासि टिपिती पुढिल्या खुरानें [13]हिंसेति, [14]चंड [15]ककुभा भरल्या [16]रवानें. ॥ ११

शृंगारिले रथसहस्र [17]समेत वाजी संजोगिले [18]गरुडकेतु तया विराजी, ।
तीं जाहजें रणसमुद्र तरावयाचीं, आरूढ वीर कवचें सुदृढें तयांचीं. ॥ १२

[19]क्रमेलक [20]दुतंगिले सदृढ [21]लोहयंत्रें वरी
असंख्य [22]चमु चालली त्रि[23]दशवाहिनीचेपरी; ।
पदातिगण [24]चौलिले, चरणिं तोडरीं राजती,
उदार चतुरंगणीं गरुडपक्षलीलावती. ॥ १३

---

१. विवाहादि मंगलकार्य करण्यापूर्वी करतात जें नांदीश्राद्ध तें. यांत बाप, आजा, पणजा; आई, बापाची आई, बापाची आजी; आणि आईचा बाप, आईचा आजा, आईचा पणजा—या नऊ पितरांचा उच्चार मात्र येतो. २. आदरानें. ३. दशमस्कंध—अध्याय ५३ श्लोक १७ पहा. ४. सज्ज. ५. सैन्यें. ६. प्रलंबसंज्ञक दैत्याचा नाश करणारा बलराम. ७. रुक्मिणीच्या पत्रिकेंतील मसलत. ८. मेघासारखे निळे. ९. लगामें. १०. घोडे. ११. 'पृष्ठीवरी' असा पाठभेद आहे. १२. भूषणपंक्ति. १३. गर्जतात, खिंकाळतात. १४. भयंकर. १५. दिशा. १६. शब्दानें. १७. युक्त, सहित. १८. गरुडध्वज. (कृष्ण.) १९. उंट. २०. दुहेरी बंध बांधून सज्ज केले. २१. बंदुका तोफा. २२. सेना. २२. देवसेनेसारखी. २४. 'सज्जले' असा पाठभेद.

रथावरि महारथी कुकुर बैसले आगळे,
कितेक शिबिकासनीं, चवर ढोलिंचे वेगळे. ।
अपार चमु चालिली, गणित पायभारा[1] नसे,
तुरें[2] पणव दुंदुभी जलदगर्जना होतसे. ॥ १४
वीरां उष्ट्रिक[3], वारुकांसि[4] कवचें, अंघ्रिद्वयीं यूतिका[5]
शस्त्रें सारसनीं[6] निबद्ध जघनीं जिंकावया अंतका, ।
सेनाचक्र हलायुधें[7] गवसुनी प्रस्थान केलें असे,
आला कौंडणनामपूरनगरीं, श्रीकृष्ण जेथें असे ॥ १५
अवस्था मनीं लागली रुक्मिणीसी, 'नये श्रीहरी कां ?' म्हणे साजणीसी[8]; ।
उद्यां लग्न, केली उपेक्षा मुकुंदें, जळें स्त्रावती नूतनें नेत्रकुंदें[9]. ॥ १६
पर्यंकारूढ शंकाकुल विकळ गळा भूषणें रत्नगर्भा;
फुल्लांभोजायताक्षी[10] सहचरिस म्हणे निर्मिलें[11] रुक्मगर्भा; ।
जें जें होणार तें तें अचुक फळ घडे भाविनी[12] तें कळेना,
कैसें आतां करावें? अजुनि हरि न ये, वेदना आकळेना[13]. ॥ १७
द्वारा[14] येऊनि जाये[15], किमपि द्विज नये, धाडिला कृष्णसोये,
वत्सा लागोनि गाये[16] हुंमरत[17] जसि ये, रुक्मिणी तेंवि होये; ।
सांगावें गुह्य माये, तरि सुहृदभयें गुप्त गोष्टी नराये[18],
कैसा कीजे उपाये हितगुज सखिये सांगतां सिद्धि काये. ॥ १८
धन्वंत्री[19] त्रिविध[20] प्रकार वदतां चित्तास उल्हास ये,
नानामंद सुगंध शीतळ परी तापाग्निचा हो सये, ।

---

१. पायदळ, पदातिसैन्य. २. वाद्यविशेष. ३. सांड. ४. युद्धांतील निशाणाचे हत्ती. ५. जोडलेलीं. ६. योद्धयांचा कमरपटा. ७. बळरामानें. [हल—नांगर आहे आयुध ज्याचें तो.] ८. सोबतीणींशीं. ९. नेत्ररूप कुंदें. १०. प्रफुल्लकमलासारिखे नेत्र जीचे अशी. ११. 'वर्तलें' असा अन्य पाठ. १२. होणारी गोष्ट. १३. एका पोथींत सतरा आणि अठरा या दोन पद्यांमध्यें आणखी एक पद्य आहे तें येथें देतों:—नेलें नाहीं पत्र किंवा सुदेवें[1] ऊपेक्षीलें वा[2] मला वासुदेवें[3]; । आला नाहीं जाब कां कागदाचा ? येईना तो अग्रजू[4] कां गदाचा[4] ? ॥ [१. सुदेव नामक ब्राह्मणानें. २. किंवा. ३. कृष्णानें. ४. गद ह्मणून वसुदेवाचा मुलगा होता त्याचा अग्रज=वडील भाऊ (कृष्ण.)] १४. येथें अनुप्रासालंकार आहे. १५. जा ये करी. १६. धेनु. १७. हंबरत. १८. न राहे. येथें प्रासासाठीं 'हे' काराच्या स्थानीं 'ये' कार योजिला आहे. १९. वैद्य. २०. तीन प्रकारचा ताप.

[१]कंदर्पज्वरतापकांस सुटला, स्वेदांग झाली असे,
श्रीकृष्णाविण [२]कृष्णसारनयना चंद्रासि दूषीतसे. ॥ १९
चंद्रातें [३]क्षयरोग, भाद्रपदिंचा पाहों नये [४]चौथिचा,
बिंबा लांछन [५]सिंहिकासुत गिळी पूर्णेंदुच्या रातिचा, ।
यापेक्षां [६]गुरुतल्पदोष परि तो शुक्लद्वितीयानिशीं,
त्रैलोक्याप्रति वंद्य शंभु मुकुटालंकार अंबुधिशीं. ॥ २०
स्रक्चंदनादि उपचार विहारकाळीं,
झाले असह्य धरिजे तव कंठनाळीं, ।
संकोचला वदनचंद्र सचिंत बाळी
कामाग्निनें तळमळी, विरहाग्नि जाळी. ॥ २१
[७]चंचल चित्त [८]अचंचल तूं करिं, [९]अंचल सांवरिं, निश्चल राहें,
चाल, रुळे चरणांबुज हा, वरिकां चळ कांप तुला सुटलाहे; ।
[१०]चारु म्हणे सखि चंद्रमुखी उठिं, [११]चांचरि चालिसि, सावध पाहें,
हेमकले! प्रमदामुकुटेश्वरि ! धीर धरीं, हरि संनिध आहे. ॥ २२
[१२]अतिविव्हल होय विदर्भसुता, तिसिं आवरिती सखिया बहुता, ।
तव [१३]वाम भुजें दृग विस्फुरती शुभ चिन्ह दिसे वदती युवती. ॥ २३
तंव ते समयीं द्विज ये सदना, प्रणिपात करी हरिणीनयना, ।
मग काय सुदेव म्हणे तिजला, कवि तो[१४]चें सुवृत्त निकें वदला. ॥ २४

---

१. कामज्वर. २. हरिणासारखे नेत्र जीचे अशी (रुक्मिणी) (कृष्णसार=काळवीट.) ३. चंद्राच्या सत्तावीस स्त्रिया ह्या प्राचेतस दक्षाच्या कन्या. यांत रोहिणी ह्मणून एक स्त्री होती, तिजवर चंद्राचें विशेष प्रेम असे. हिला त्याजपासून बुध हा पुत्र झाला. तेव्हां तिच्या इतर सपत्नींनीं (सवतींनीं) व भगिनींनीं बापाकडे गाऱ्हाणें केलें त्यावरून 'तूं क्षयरोगी' होशील असा दक्षानें शाप दिला–अशी कथा आहे. ४. चंद्राला आपल्या लावण्याविषयीं मोठा अभिमान होता. तो एकदां गणपतीकडे पाहून त्याच्या बोजड देहाला हांसला तें गणपतीस सहन झालें नाहीं, तेव्हां त्यानें 'तुजकडे कोणी पाहणार नाहीं' असा चंद्राला शाप दिला–अशी कथा आहे. ५. राहु चंद्राचा ग्रास करतो–अशी कथा आहे. ६. गुरु+तल्प+दोष=बृहस्पति+स्त्री+गमनदोष. चंद्र हा गुरुपत्नीशी (तारेशीं) रत झाला ह्मणून त्यास कलंक लागला–अशी कथा आहे. ७. या पद्याचें वृत्त सवाई किंवा मदिरा. ८. स्थिर. ९. पदर. १०. सुंदर, मधुर. ११. अडखळत. १२. या पद्याचें वृत्त तोटक. १३. डावा बाहु आणि डोळा हीं स्त्रियांचीं स्फुरण पावलीं असतां शुभावह आणि प्रियप्राप्तिसूचक होत. (दशमस्कंध–अध्याय ५ श्लोक २७.) १४. 'कवि तोटक वृत्त निकें वदला' असा अन्य पाठ आहे.

निजपुरि[1] उपकंठीं कृष्ण सेनादळेंसीं,
जवळि उतरला तो पद्मपाणी[2] बळेंसीं; ।
न करिं दुरळ चिंतासर्पिणी टाकिं दूरीं,
[3]अमृतमधुरवाणी '[4]मालिनी' गाति [5]चारी. ॥ २५
[6]हली कृष्ण आले असा गुप्तरूपें समाचार जाणोनि [7]वैदर्भभूपें, ।
असें शीघ्र गंतव्य भेटीसि केलें, यथायुक्त [8]सीमंतपूजेसि नेलें. ॥ २६
कृष्णाची थोर सेना पसरलि गगनासारिखी पाहवेना,
पृथ्वीछाया दिसेना [10]दशशतवदना भार तो साहवेना, ।
भूतें जैसीं [11]निधाना गवसित गगना कोटि संख्या कळेना,
वायू तेथें शिरेना कुकुरचमु मनीं [12]मोहितां आकळेना. ॥ २७
राजा भेटीस आला, हलिहरिस नमस्कार साष्टांग केला,
चित्तीं बोधें निवाला यदुविर नयनीं देखतां खेद गेला; ।
पूजा सन्मान केला, मृदुवच वदनीं कीर्ति वर्णूं निघाला,
तेणें श्रीकृष्ण [13]धाला, श्रुत करि कविता '[14]स्रग्धरा' श्रोतयाला. ॥२८
मी दर्शनाचा तुझिये भुकेला, त्वां आजि आम्हांवरि लोभ केला, ।
संसारतापाग्नि असे विजाला, संप्राप्त रंका [15]निधि जैंवि [16]झाला. ॥ २९
प्रार्थी राजा कमलनयना आत्मवृष्णीबळेंसीं,
ग्रामामध्यें [17]वसति करणें, चैद्य आले [18]दळेंसीं. ।
त्यातें प्रत्युत्तर हरि वदे वैर त्यां राजयांसीं
'[19]मंदाक्रांता' फुकट कलहो कां करावा तयांसीं. ॥ ३०
[20]बाह्योद्यानीं अंबिकास्थान जेथें आज्ञा द्यावी आजि राहोन तेथें. ।
राजा हांसे, मानला शब्द [21]रामा, श्रोते गाती '[22]शालिनी' छंद नामा. ॥३१

---

१. आपुल्या नगरीजवळ. २. 'सीरपाणी' असा अन्य पाठ. सीरपाणी=बलराम. ३. 'अमृतवचन बोले विप्र आला मुरारी' आणि 'अमृतसरसवाणी मालिनी गाति नारी' असे अन्य पाठ आहेत. ४. या वृत्ताचें नांव 'मालिनी' आहे. ५. दासी. ६. नांगर धरणारा. (बलराम). ७. भीष्मक राजानें. ८. सीमांतपूजा, पूजन=कन्या वरावयासाठीं आलेल्या वराची ग्रामाच्या सीमेच्या अंतीं अथवा देवालयादिकांचे ठायीं जी पूजा करतात ती. ८. या पद्यांत अनुप्रासालंकार आहे. १०. सहस्रमुख शेषाला. ११. मरणाला. १२. 'मोजितां' असा अन्य पाठ. १३. तृप्त झाला. १४. छंदविशेष. १५. ठेव. १६. झाला. १७. गृह. १८. सैन्यासहवर्तमान. १९. मंदाक्रांता' हें वृत्ताचें नांव आहे. याचें लक्षण:—'मंदाक्रांतांबुधिरसनगैर्मो भनौ तौ गयुग्मम्'. २०. बाहेर बागेमध्यें. २१ बळरामा. २२. शालिनी छंदाचें लक्षण:—'मातौ गौ चेत् शालिनी वेद लोकैः'.

पाहावयातें बहु लोक पातले, दिव्यांगनांचे गण फार दाटले. ।
श्रीकृष्ण नेत्रीं जवळूनि पाहती, हा [1]इंदुवंशीं गुणवंत जाणती. ॥ ३२

अंबालयीं वसतिचा हलि नेम केला, आज्ञा दिली नृपवरें, नगराशिं गेला; ।
यानंतरें हरि निघे नियमस्थळाशीं, गाती 'वसंततिलका' प्रिय सज्जनाशीं. ३३

कोटिकाम मूर्तिमंत कृष्णरूप ओतलें,
ब्रह्मपूर्ण निष्प्रपंच साक्षिभूत शोभलें ।
शुद्धबुद्धि वेदें[3]भेद नेतिपा[4]र आदरें
त्यासि भृत्य [5]व्यंजिताति रत्नदंड '[6]चामरें.' ॥ ३४

[7]मृगनयना वदती [8]नृपबाळा हरिविण ते न वरू शिशुपाळा ।
मुखकमळें गुण वर्णिति जाया, त्रिभुवनिं हे हरि रुक्मिणि जाया. ॥ ३५
आमुचें सुकृत आजि फळावें माधवें नृपसुतेसि वरावें. ।
रुक्मिणीसि वर हाचि विराजे, [9]म्लानमूख शिशुपाळ न साजे. ॥ ३६

अंबालयीं स्थळ सुशीतल दाट [10]सांई, पुष्पीं फलीं लवति [11]पादप आंबराई. ।
[12]आरामधाम बलरामसमेत [13]शौरी, ते स्थानिं कीं उतरले गंवसेति गौरी. ॥ ३७

आले मागध चैद्य आदिकरुनी ते ते यथानुक्रमें,
रायें [14]भूभुज पूजिले, धडकती भेरी तुरें सं[15]भ्रमें. ।
[16]पाचारूनि कुमार भीमक म्हणे गंभीरवाणीं तया,
'सेना सज्ज करीं वधू भगवती ने शीघ्र पूजावया. ॥ ३८
वृद्धाचार परंपरागत कुळीं नाहीं तुला सूचना,
लग्नापूर्वदिनीं वधू भगवती न्यावी नवी पूजना.' ।
ऐसें उत्तर आयकोनि हृदयीं रुक्मा वि[17]रोला असे,
झाला म्लान म्हणे, 'अरिष्ट रचलें चैद्याकडे हा नसे.' ॥ ३९

---

१. चंद्रवंशीं. २. या छंदाचें नांव 'इंद्रवंशा.' याचें लक्षण:–'ती इंद्रवंशा कविराज हेरिती। ताता जरा हे गण येति ये रितीं'. ३. मंत्र. ४. पार नाहीं या प्रकारें. ५. वारा घालतात. (व्यजन=पंखा.) ६. चंवऱ्या. या वृत्ताचें नांव चामर. ७. एणाक्षी. ८. या वृत्ताचें नांव 'तामरस.' याचें लक्षण:–'इह वद तामरसं नजजा यः' म्हणजे यांत न, ज, ज, आणि य असे गण अनुक्रमें येतात. ९. येथें वृत्तनियमासाठीं 'मुख' शब्दांतील उ दीर्घ केला आहे. १०. छाया. ११. वृक्ष. १२. शांति किंवा सुख यांचें स्थान. १३. श्रीकृष्ण. १४. राजे (भूचे भोक्ते). १५. गडबडीनें. १६. 'पाचारी कुमराशिं' असा पाठभेद आहे. १७. खिन्न झाला, विरघळून गेला, भग्नमनोरथ झाला.

[1]मागध चैद्य तयां प्रति येउनी रुक्म भयातुर होउनि सांगे,
‘ओढवलें तरि विघ्न महाद्भुत लग्न उद्यां कवणेपरि लागे, ।
[2]पूर्वदिनीं नवरीसि भवानिसि नेउनि दर्शन पूजन कीजे,
याचनिमित्त तुम्हीं सह होउनि सैन्य वधूसमरक्षण कीजे.’ ॥ ४०
श्रीम[3]द्रुक्मिणिचें स्वयंवर कथा हे, आयका हो ! सुखें,
श्रोता मुख्य परीक्षिती शुकमुनी वक्ता निवेदी मुखें, ।
बाला यौवनषोडशी[4] हरिकथा वृद्धा वयें जाणिजे,
प्रार्थी विठ्ठल दास सर्ग तिसरा विद्वज्जनीं वाचिजे. ॥ ४१

सर्ग चवथा.

(श्लोक.)

प्रतापें [5]महाचैद्य सज्जूनि येती, वधू [6]पार्वतीपूजनालागिं नेती; ।
अलंकार लेऊनि बाहेर आली, समुद्रांतुनी जेंवि लक्ष्मी निघाली. ॥ १
अश्वारूढ नव्हे, न यान, न गजस्कंधादिकें वाहनें,
पायानें [7]चमके मराळनयना वेष्टीत [8]योषाजनें ।
राजे मागध चैद्य सर्व [9]सरिसे मागें पुढें चालती.
श्रीचक्राकृति सैन्य तें रचियलें, संगें सख्या धांवती. ॥ २
वैदर्भी मंद चाले, गजगति उपमें, हंस सामान्य झाले,
चौघे बंधू निघाले गवसित सरिसे मागधी चैद्य आले, ।
चक्रें खड्गादि भाले धरुनि भुजबळें झेलिती आपुलाले,
राजे लग्ना मिळाले, परि कुकुरभयें गर्व त्यांचे [10]गळाले. ॥ ३
चौदंत दं[11]तावल [12]भद्रजाती [13]फौजांपुढें डुल्लत तुंग जाती ।
आरूढ [14]आधोरण आयुधेंसी, जैसा तपें सूर्य [15]सुधांबुधेसीं ॥ ४

---

१. या वृत्ताचें नांव ‘मदिरा’. २. ‘पूर्वदिनीं नवरीस हि नेउनि दर्शनपूजन संभ्रम कीजे’ असा पाठभेद आहे. ३. ‘श्रीमद्भागवतीं’ असा पाठभेद आहे. ४. सोळा वर्षांची तरुणी. ५. ‘महा दैत्य’ असा अन्य पाठ. ६. ‘पार्वतीदर्शनालागीं’ असा पाठभेद आहे. ७. ‘पायी चामकली’ अन्य पाठ. ८. स्त्रिया. ९. नीट, बरोबर. १०. या श्लोकांत अनुप्रासालंकार साधला आहे. ११. हत्ती. १२. मल्ल हत्ती. (मुक्तेश्वर—आदिपर्व—अध्याय १ ओंवी १६३). १३. ‘भारापुढें डुल्लत मत्त जाती’ असा अन्य पाठ आहे. १४. महात. १५. सागराला.

चंद्राकारें वर्तुलें [1]आतपत्रें तैसीं नाना सुंदरें सूर्यपत्रें. ।
सेनेमध्यें राजभारीं उदंडें दूतांहातीं चामरें [2]हेमदंडें. ॥ ५

वधू जातसे पार्वतीपूजनासी, तुरें गर्जती, हर्ष बंदीजनासीं ।
पुढें वारिती वेत्रधारी जनांसी, [3]असी दाटि ते होतसे हो जनांसी. ॥ ६
सडे घातले कुंकुमाचंदनाचे, थवे चालती दि[4]व्य वारांगनांचे, ।
महागर्जना होत [5]वैतालिकांची, मुखें वर्णिती कीर्ति चैद्यादिकांची. ॥ ७

समारंभें जाते मिरवत मनोल्हासउचितें,
सवें पूजाद्रव्यें भरुनि तबकें रत्नखचितें, ।
विचित्रें आस्तर्णें पसरिति पथीं पायघडिया,
विदर्भीच्या संगें नगरजनपल्या सुघडिया. ॥ ८

फुल्लांबुजाक्षी गुणरत्नशाली अंबालयासंनिध शीघ्र आली, ।
केलें पदक्षालन हस्तशुद्धी [6]शुद्धाच्मनें घेत विशेषबुद्धी ॥ ९

तयानंतरें देउळामाजि आली, नमस्कार साष्टांग देवीस घाली, ।
विसर्जूनियां मौनमुद्रा प्र[7]भूजा, करी स्वस्थचित्तें यथायुक्त पूजा. ॥ १०

कुंकू [8]ताड [9]हरिद्रिका गळसरी पूर्णांबरें कोहळें,
दाळिंबें फणसें फुलें यत्र धनें कर्पूर [10]पूंगीफलें, ।
नारेळें उद इक्षुदंड [11]उतत्या निंबें लवंगा बुका
कस्तूर्यागरु दीप गुग्गुळ पुढें ठेवी स्तवी पादुका. ॥ ११

[12]इंद्राणी कुलदेवता नृपतिची प्रत्यक्ष [13]आवाहिली
चौंहातीं [14]चतुरायुधें त्रिनयना पीठासनीं स्थापिली; ।
[15]माथां रत्नकिरीट, हार हृदयीं, [16]बालार्कपीतांबरा
[17]श्रीचक्रेश्वररुक्मिणी स्तुति करी 'तूं वारिं आडंबरा'. ॥ १२

'भूबीजा जठरीं त्रिकंकण करीं शृंगारदामोदरीं
आठांची नगरी चतुर्दश गिरीं दोहीं दिशारांतरीं ।

---

१. छत्रें. २. सुवर्णदंडयुक्त. ३. 'वना चालली कोकिला कूजनासीं' असा अन्य पाठ आहे. ४. वेश्यांचे. ५. भाटांची. ६. शुद्धाचमनें. ७. नृपात्मजा. ८. ताडपत्र. ९. हळद. १०. सुपाऱ्या. ११. उदबत्त्या. वृत्तसुखार्थ 'उतत्या' असें रूपांतर केलें असावें. १२. इंद्राची पत्नी शची. १३. आवाहन केलें, मंत्रादिकांनीं देवतेस जवळ करणें=आवाहन करणें. १४. चार प्रकारचीं आयुधें आहेत तीं:—१ मुक्त–चक्रादिक; २ अमुक्त–खड्गादिक; ३ मुक्तामुक्त–पाशतोमरादिक; आणि ४ यंत्रमुक्त–शरगोलकादिक. १५. या दोन चरणांत रुक्मिणीचें वर्णन आहे. १६. झगझगीत शालू नेसलेली. १७. राजा भीमकाची कन्या रुक्मिणी.

रंध्राचे पदरीं त्रिकोण उदरीं विंध्याचिया मंदिरीं
तूं माते ! त्रिपुरीं वसोनि शिखरीं हस्ताब्ज[1] ठेवीं शिरीं.' ॥ १३
पूजा[2] सांगेति शुद्धा गवसित वसुधाविप्रपत्न्या विशुद्धा,
रत्नालंकार गंधादिक नग बहुधा वाहवीति प्रबुद्धा; ।
दावी नैवेद्य दुग्धांबुधिकुमरि[3] सुधापात्र नानासुगंधा,
वर्णी दैत्यारिमुग्धा[4] भगवति ! विबुधाधीशजाया[5] प्रबंधा. ॥ १४
तूं माया विश्वरूपा भगवति ! अजपा त्वद्विभूती अमूपा,
विद्याविद्या अरूपा अखिल तव कृपा तूं परब्रह्मरूपा, ।
संहारीं शाल्वभूपादिक मगधनृपा तूं सदा चित्स्वरूपा,
काढीं चैद्यांधकूपांतुनि तरण उपाया प्रयोजीं स्वरूपा. ॥ १५
माझे संकल्प चौघे[6] पुरविसि[7] अनघे अंबिके ! कामदूघे[8]
सर्वज्ञ प्रेमओघें स्तविति तुज तिघे[9] त्यां त्वदाज्ञा नुलंघे; ।
जिव्हा दुस्वाद नेघे, हरिभजनिं रिघे, हें करीं भक्तिसंघे,
ज्याचा जो भाग तो घे, वरकड अवघे अन्नहारी अमोघे. ॥ १६
तूं काली कमला सरस्वति कलाकाष्ठा जगद्वत्सला,
तूं तारा तरला गिरीशतनया ज्वालामुखी सोज्वला, ।
या बाला अबला मिळोनि सकळा घालीन मी गोंधळा
श्रीकृष्णा कुशला वरीन चपळा तैं स्वाप[10] लागो दळा. ॥ १७
म[11]राळगमनी मनीषिणि सवें सवें उपरमे रमे मन जवें, ।
जवेंकरुनि घे निघे स्तुति करीं, करींद्रगति[12] ये तिये शचि घरीं[13]. ॥ १८

---

१. करकमल. २. श्लोक १४,१५,१३ आणि १७यांत द्वादशदलकमलबंध योजिला आहे. ३. 'कुसुम' असा अन्य पाठ आहे. ४. वयपरत्वें स्त्रियांचे चार वर्ग मानले आहेत:—बाला, प्रौढा, मुग्धा आणि प्रगल्भा. बाला=बारा वर्षेपर्यंत. प्रौढा=बारांपासून चोवीस वर्षेपर्यंत; मुग्धा=चोविसपासून बत्तीस वर्षेपर्यंत; प्रगल्भा=बत्तीसपासून चाळीस वर्षेपर्यंत; आणि दैत्यारि-मुग्धा=देवांगना. ५. देवराजभार्या. (इंद्राणी). ६. चार. (धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष). ७. पुरविणारी. ८. मनोरथ पूर्ण करणारी. ९ ब्रह्मा, विष्णु, महेश्वर. १०. निद्रा. ११. पादांतमध्य-यमकाचें हें उदाहरण आहे. १२. या पद्याचें वृत्त 'जलोद्धतगति'. याचें लक्षण:—'रसैर्जसजसा जलोद्धतगति:' म्हणजे यांत ज स ज स असे गण अनुक्रमें येतात. या अठराव्या श्लोकाबद्दल एका जुनाट हस्तलिखित पोथींत श्लोक आढळतो तो:—'मरालगमनी मनीं परमविस्मयें तोषिली जगत्रजननी जनीं सकल जीवनीं पावली । नमूनि जगदंबिके दृढ धरूनियां पाउलीं, तयेसि उजवे करा करूनि बैसली राउळीं ॥'. १३. गजगामिनी.

संतुष्ट झाली नगराजबाळी[1], माळांगिकारी मग राजबाळी; ।
बाहेरि इंदूवदना रिघाली, मोहास्त्रसेने मदनारि घाली. ॥ १९
[2]शरत्कोटिपूर्णेंदुबिंबोपमास्या [3]ज्वलद्रुक्मगौरप्रभांगी सुहास्या ।
परंज्योतिचिद्ब्रह्मरूपा अनादी, कळा षोडशी[4] नेणती भेदवादी. ॥ २०
परा पश्यती मध्यमा वैखरी[5] या, न जाणेति वाग्देवता चारि[6] जी या ।
स्वलीलें स्वरूपें धरी वेगळालीं, नृपांचीं तपें मंदवीर्यें गळालीं. ॥ २१
वैदर्भी कोमलांगी युत जडितनगीं दिव्यरत्नें अनेगीं
जैसी गंगा प्रयागीं गवसित अपगी[7] सागरा जाय वेगीं, ।
कालिंदी धम्मिलांगी कुसुममगमगी [8]जान्हवी [9]उत्तमांगीं
[10]ब्रांह्मी सेंदूरभांगीं अरुण जलजगीं देखिजे मध्यभागीं. ॥ २२
[11]बीजे वंद्य मुदा, [12]चतुर्थिस कदा पाहों नये दुर्मदा,
मासांतीं समुदालय प्रतिपदापर्यंत तो सर्वदा, ।
[13]स्वर्भानु क्षणदाकरा[14] ग्रसि तदा लोपे कलासंपदा
[15]वृद्धी त्यासि क्षयो सदा निरखिती येथें[16] नसे तें कदा. ॥ २३

---

१. पार्वति. २. शरदृतुसंबंधी कोटिपूर्णचंद्राच्या बिंबासारिखें मुख जीचें. ३. प्रदीप्तसुवर्णासारिखें गौरवर्ण जीचें अंग. ४. सोळावी. ५. वाणी. ६. वाणी चार आहेत; परा (कान), पश्यंती, (नयन), मध्यमा (घ्राण), वैखरी (जिव्हा). परा=केवळ सकल शब्दाचें बीजभूत असें जें योगगम्य शब्दरूप ती; पश्यंती=परेपासून हृदयस्थानीं ईषन्मात्र उमटणारी वाणी ती; मध्यमा=वैखरी आणि पश्यंती यांच्यामधील जी वाणी ती; वैखरी=जीणेंकरून शब्द स्पष्ट बाहेर पडतात अशी जी चवथी वाणी ती. याप्रमाणें वाणी चतुर्विध आहे. ७. नदी. ८. जान्हवी–भगीरथानें स्वर्गाहून गंगा आणिली, ती हिमालयावरून खालीं येत असतां मध्यें जन्हूचा आश्रम लागला, तेथें जन्हु यज्ञ करीत होता, त्याची यज्ञसामग्री वाहूं लागली तेव्हां त्याला राग येऊन त्यानें ती पिऊन टाकिली. तेव्हां भगीरथानें त्याची प्रार्थना केल्यावर तिला त्यानें कानाच्या वाटेनें सोडून दिलें. तेव्हांपासून तिला जान्हवी हें नांव मिळालें. (नवनीत). ९. मस्तकीं. १०. सरस्वती. ११. द्वितीयेला. द्वितीयेचा चंद्र वाढणारा (वर्धिष्णु) म्हणून दर्शनीय होय. यालाच 'प्रतिपच्चंद्र' असें म्हणतात. [येथें 'प्रतिपद' शब्दानें द्वितीयेचें ग्रहण करणें इष्ट आहे. रघुवंश सर्ग ८ श्लोक ६५ पहा]. १२. गणपतीचें बेढब रूप पाहून चंद्र हांसला, तेव्हां क्रोधाविष्ट होऊन गणपतीनें चंद्राला शाप दिला कीं, 'तुला कोणी पाहणार नाहीं'. नंतर चंद्रानें गणपतीची प्रार्थना केली. तो प्रसन्न झाला, व त्यानें उःशाप दिला कीं, 'तुला चतुर्थीच्या दिवशीं मात्र कोणी पाहणार नाहीं' अशी कथा आहे. १३. राहु. १४. चंद्राला. १५. 'कल्कांगी प्रमदा मुखींहि न पदा वृद्धिक्षयो त्या सदा' असा अन्य पाठ आहे. १६. भीमकीच्या मुखचंद्राचे ठायीं.

वक्त्रीं पूर्णेंदु तोषास्तव धरि धनुषाकार सुभ्रू विशेषा
हेमांगी रत्नभूषान्वित चपलझषा साम्य [1]दृग्बाणलेशा, ।
कंठाग्रीं मुक्तघोषावळि कलिकलुषा संहरी चैद्यघोषा,
वर्णेना पार शेषा [2]सुरवरविदुषा वर्णिती रूपरेषा. ॥ २४
[3]बाळा सो[4]ळा कळांची [5]छवि नवि रविची तेंवि दावी स्ववीची,
माळा [6]ज्वाळानळाची गुणिफणिमणिची हारि भारी मरीची, ।
झुंकारे कामुकाची घटि [7]कटितटिंची ख्याति गाती सतीची,
हंसाची साक्ष साची गति, [8]रतिपतिची [9]कांतिमा तीव्र तीची. ॥ २५
लेणीं वेणीकलापा गवसित चढवी भ्रूलता वक्रचापा,
कर्णीं कंदर्पमापा तळपति ताळिंपा पंचबाणें प्रतापा, ।
कामाची कुंजगुंफा, त्रिभुवनजनिता श्लोकसाहित्य गुंफा,
कंठीं ताईतगोपासहित कुचयुगांतूनि देखा [10]द्विरेफां. ॥ २६
देशपरत्वें प्राकृत लेणें, भूषणिं रत्नें द्योतत तेणें ।
केवळ पद्मा भूभुजबाळा, शोभित कंठीं '[11]चंपकमाळा.' ॥ २७
अंगुलीस नवरत्नमुद्रिका शोभवी नृपसुता [12]वितंद्रिका, ।
भूषणें चरणिंचीं [13]कलस्वरें गर्जती मणियुतें [14]घनस्वरें. ॥ २८

---

१. दृष्टिरूप बाणाच्या लेशाला(हिशाला). २. देवश्रेष्ठ इंद्र आणि विद्वान् यांला. ३. अ-भ्रान पंकजमाला बंध. ४. चंद्राच्या कळा सोळा आहेत:—'अमृता मानदा पूषा तुष्टिः पुष्टी रतिर्धृतिः । शशिनी चंद्रिका कांतिर्ज्योत्स्ना श्रीः प्रीतिरेव च । अंगदा च तथा पूर्णामृता षोडश वै कलाः ॥.' या कलांचीं नांवें अन्य ग्रंथांत दिलेलीं आढळतात तीं;—शंखिनी, पद्मिणी, लक्ष्मणी, कामिनी, पोषिणी, पृष्टिवर्धिनी, आल्हादिनी, अश्वघ्नी, दिव्यापिनी, प्रमोदिनी, मोहिनी, प्रभा, क्षीरवर्धिनी, वेधवर्धिनी, विकाशिनी आणि शौमिनी. (कथाकल्पतरु.) शंखिनी, पद्मिणी, लक्ष्मणी, कामिनी, पक्षिणी, व्यापिनी, विद्या, मोहिनी, प्रमोदिनी, मिथुनी, विकाशा, अमृता, अमृतसंजीवनी, नीचवणी, ज्ञानदृष्टि आणि सत्रावी. (मूळस्तंभ). ५. प्रभा. ६. अग्निज्वालांची. ७. "शरीराच्या मोठ्या अवयवाच्या कोणत्याही भागास तट म्हणण्याचा प्रचार काव्यांत पुष्कळ आढळतो: वामन म्हणतात:—'वंशी नादनटी तिला कटितटीं खोवोनि पोटीं पटीं;' 'प्रियाकुचतटीं जिहीं न बहुवार पत्रावळी'(मोरोपंत—केकावलि ७.) ८. कामदेवाची. ९. तेजोलक्ष्मी. १०. भ्रमरा. ११. चंपकमाळा छंद, (पक्षीं) चंपक पुष्पांची माळा. या छंदाचें लक्षण:—'चंपकमाला तीस म्हणावें । भा म स गा ते जेथ गणावे ॥.' १२. आळसरहित. १३. मधुरशब्दें. १४. 'रथोद्धता' वृत्त.

जांबूनदलेणी[1] ल्याली हरिणाक्षी[2], व्यंजत्स्तन[3] दोनी बिंबाधरसाक्षी ।
शोभे मदनाची माता नृपबाला[4] हारावलि[5] कंठींमध्यें 'मणिमाला.'[6] ॥ २९

मुद राखडी प्रभुत[7] मंडित वेणी, उभि राहिली जडित लेउनि लेणीं[8], ।
करकंकणादिरशना[9] विहरीणी[10] नृपनंदिनी मधुरमंजुळवाणी.[11] ॥ ३०

अनंग[12] जाळिला भवें[13] मग स्वभूसि[14] वैभवें,
सुतप्रदान शांभवें[13] दिलें तया मनोभवें[12], ।
शरासनीं[15] स्वसंभवें क्षुरप्र[16] योजिलें जवें,
'प्रपंचचामरा'[17] जवें विजीति दूत लाघवें[18]. ॥ ३१

भिल्लीमागें[20] लागला शूळपाणी[21], वृंदाकामें[22] व्यापिला चक्रपाणी[23]; ।
रंध्रें देहीं लाधला वज्रपाणी[24], ऐसा योद्धा पुष्पकोदंडपाणी[25]. ॥ ३२

१. सुवर्णाचे अलंकार. जांबूनद=जंबू नदींत उत्पन्न झालेलें (सोनें). एका महान् गगनगामी जंबूवृक्षाच्या फलांच्या रसापासून ही नदी उत्पन्न झाली असून ती मेरुपर्वतास प्रदक्षिणा करून उत्तर कुरुदेशास जाते व तींत सोनें उत्पन्न होतें असें वर्णन पुराणांत आहे. २. मृगाक्षी. ३. स्पष्ट होणारे स्तन. ४. रुक्मिणी. ५. हारांची आवलि (पंक्ति). अनेक हार कंठांत होते. ६. 'मणिमाला' हें वृत्ताचें नांव; यांत त, य, त, य, असे गण येतात. याचें लक्षण:—'त्यौ त्यौ मणिमाला छिन्ना गुहवक्त्रैः' यांत सहाव्या अक्षरावर यति आहे. मणिमाला=रत्नादि मण्यांची माळा. ७. पुष्कळ. ८. अलंकार. ९. कमरपट्टा. १०. आनंदी (विहारिणी). ११. या श्लोकाचें वृत्त कलहंस. यालाच 'सिंहनाद' आणि 'कुटजा' अशीं दुसरीं नांवें आहेत. यांत स, ज, स, स, ग असे गण येतात. 'सजसाः सगौ च कथितः कलहंसः' यांत यति सातव्या आणि तेराव्या अक्षरावर आहे. १२. काम. १३. शंकरानें. १४. विष्णूस. १५. शरासन=धनुष्य. १६. तीव्र बाण. १७. चमर नामक हरिणाच्या शेपटाची केलेली चंवरी; 'पंचचामर' हें वृत्ताचें नांव. १८. वारा घालिती. १९. हें 'अष्टदलकमलबंधा'चें उदाहरण आहे. २०. भिल्लिणीचें रूप घेतलेल्या पार्वतीमागें. २१. शंकर. २२. जलंधरसंज्ञक दैत्याची स्त्री (वृंदा) तिच्या इच्छेनें. "वृंदा ही जालंधर नामें असुर होता त्याची स्त्री. ही मोठी पतिव्रता होती म्हणून तिचे पुण्यानें सुरासुरयुद्धांत जालंधराचा पराजय होत नसे. ह्यामुळें विष्णूस संकट पडून जालंधर युद्धांत गुंतला असतां विष्णूनें जालंधराचे रूपानें वृंदेच्या पातिव्रत्याचा भंग केला. ह्या पातकानें जालंधर युद्धांत मरण पावला. पुढें वृंदेला हें जेव्हां विष्णूचें कपट समजलें तेव्हां तिनें त्याला स्त्रीवियोग होईल म्हणून शाप दिला; त्याप्रमाणें त्याला रामावतारीं सीतेचा वियोग झाला. पुढें वृंदा जालंधराबरोबर सती गेली, पण विष्णूला तिचा वियोग सोसवेना म्हणून तिनें सती जाण्यापूर्वी त्याला सांगितलें कीं, 'मी सती गेल्यावर माझे चितेवर तुळस उत्पन्न होईल तिजशीं विवाह कर म्हणजे तुझें वियोगदुःख शांत होईल'; त्याप्रमाणें त्यानें केल्यावर त्याची शांति झाली अशी कथा आहे." (नवनीत). २३. कृष्ण (विष्णु). २४. वज्र धरणारा. (इंद्र). इंद्रानें अहल्येशीं व्यभिचारकर्म केलें म्हणून गौतममुनीनें त्याला शाप दिला कीं, 'तुझ्या देहाला सहस्र भगें (रंध्रें) पडतील' अशी कथा आहे. २५. फुलांचें (पुष्पांचें)चाप (कोदंड) आहे ज्याच्या हातांत (पाणीच्याठायीं) तो (मदन).

स्मरशरें भिनले परिसा रथी, गज तुरंगम यापरि सारथी; ।
मदनमूर्च्छित ते जगतीतळीं अज परात्पर तेज गती तळीं. ॥ ३३
तुरें शंख भेरी नफेऱ्या तुसारे बळें गर्जती वाजवीती तुतारे, ।
दिशाचक्र धूमांधकारें दिसेना, भ्रमे भ्रांत निभ्रांत चैद्यादिसेना. ॥३४
इंदिरा[1] सुनवरी नव गौरी, तो पुराण पुरुषोत्तम शौरी, ।
देखिला प्रकृतिनें परमात्मा जो परावर जगीं जगदात्मा. ॥ ३५
विश्वासली[2] वि[3]जुसमद्युति हे[4]मकांती उ[5]द्बोधली उ[6]डुधव प्रतिमा वसंतीं; ।
अग्रें निकी असि निरीक्षिलि नारि आली, हर्षें सती हरिस लुब्धलि माळ घाली.॥
फु[7]ल्लारविंदनयनें म[8]दनाभिरामें राजात्मजा प्र[9]णियली प[10]रिपूर्णकामें, ।
मध्यान्हकाळ [11]घटिका करि सूर्य निष्ठा श्लोकाष्टमंगळ म्हणे विधि ॐप्रतिष्ठा. ॥
यानंतरें हरि तिची उचलूनि बा[12]हे घे स्यंदनावरि, तिचा मुखचंद्र पाहे, ।
आश्वासुनी मग तिला बसवी निजां[13]कीं, संलग्न [14]रोहिणि जसी मिरवे श[15]शांकीं. ॥
शैब्य सुग्रिव बलाहक घोडे, मेघपुष्प चतुरोत्तम जोडे, ।
दारुकें मुरडिला रथ रंगें, आणिला निजदळीं हरिसंगें. ॥ ३९
येरीकडे सावध वीर झाले, विप्रांगनालागिं पुसों निघाले; ।
राजात्मजा येथुनि काय झाली, प्रत्युत्तरें देति उदारशाली. ॥ ४०

---

१. लक्ष्मी. २. स्थावरजंगमात्मक विश्वीं. ३. विजेसारखी कांति जीची. ४. सुवर्णप्रभा. ५. प्रकट झाली. ६. चंद्रासारखी. [उडु+धव+प्रतिमा=तारा+पति+सदृश]. ७. प्रफुल्ल कमळासारखे नेत्र ज्याचे त्या कृष्णानें. ८. मदनासारख्या मनोहरानें. ९. परिणय केला, विवाह केला. १०. ज्याचे काम परिपूर्ण (समाप्त) आहेत त्या कृष्णानें. ११. 'घटका' हा शब्द अर्थांतरसिद्ध व ऐतिहासिक होय. 'घटिका' हें 'घटी' या स्त्रीलिंगी शब्दास स्वार्थी 'क' प्रत्यय होऊन रूप झालेलें आहे. याचा मूळचा अर्थ 'लहान घडा' असा होय. पुढें कालमापनार्थ जेव्हां त्याची योजना होऊं लागली तेव्हां मूळ अर्थांत फेर होऊन सध्यांचा रूढ अर्थ प्रचारांत आला. 'घट' व 'घटी' या संस्कृत शब्दांचे मराठींत जे अपभ्रंश झाले आहेत त्यांतही मूळचा अर्थभेद तसाच राहिला आहे. पहिल्याचा अपभ्रंश 'घडा' हा 'मडक्या'चा वाचक आहे; आणि 'घडि' या शब्दांत वस्तुतः तोच अर्थ असतां रूढार्थ 'घटका' असा कालांशवाचक झाला आहे. 'घड्याळ' व 'सुगड' हे शब्द अनुक्रमेंकरून 'घट्यालय' व 'सुघट' यांचे अपभ्रंश होत हें सहज ध्यानांत येणारें आहे. (निबंधमाला अंक ३७). १२. बाहु, भुजा. १३. आपल्या मांडीवर. १४. चंद्राची स्त्री. चंद्राला 'रोहिणीप्रिय' असें नांव आहे. १५. शशांक=चंद्र [शश (ससा) हा अंक (चिन्ह) आहे ज्याला तो चंद्र (मृगांक)].

'[1]आज्ञा ज्याची विरिंची नमुनि जग रची भर्ग[2] जो निष्प्रपंची[3],
तोही नामामृताची धणि[4] परमरुची सर्वदा घे रसाची; ।
सूर्याचंद्रादिकांची गति कवण रची बल्लवीवल्लभाची[5]
झाली जाया[6] तयाची रुक्मिणि तुमची दृष्टि बांधोनि साची. ॥ ४१
ऐका[7] श्रीकृष्णनामें दहति[8] अनुपमें पातकें घोरधामें,
नामामध्यें ललामें[9] प्रणयशमदमें जाणिजे सुप्रणामें; ।
नामें पूर्णाभिरामें रुचिकर सुगमें मोक्षधर्मार्थकामें,
उद्दामें गाति सामें[10] रुक्मिणिकुसुमें वाहिलीं त्यासि नेमें. ॥ ४२
मेरूचा[11] कोण लेखा[12] ? लखलखित रथीं केतु सर्पारि[13] देखा,
खड्गा चक्राब्जशंखादिक धनुष करीं भ्रूलता वक्र रेखा, ।
श्याम श्मश्रू सुरेखा, अनुज शतमुखा[14], दारुका पाठिराखा,
तेणें हस्ताब्जशाखा धरुनि परिणिली, ओळखा रूपरेखा. ॥ ४३
[15]नवनीरज[16] आनन सिंह वरी विभु कोण तितें इन देव हरी, ।
वर आन हरीविण ते न वरी हरिली विभुनें वरिली नवरी.'॥ ४४

हें आयकोनि कर[17] चोळिति चैद्य राजे, ऐसी स्वयंवरकथा त्रिपथा[18] विराजे; ।
संपूर्ण सर्ग चवथा कविराज सांगे, धूर्तांसि विठ्ठलकवी अवधान मागे. ॥ ४५

सर्ग पांचवा.

(श्लोक.)

मुकुटवर्धन भूभुज[19] चालिले, रथ त्वरें कुकुरावरि प्रेरिले; ।
रुक्मिणी हरिली लघुगोवळें[20], वदति भूपति 'युद्ध करूं बळें.' ॥ १
भारें भार उठावले चहुंकडे वाजेति वाजंतरें[21],
भेरींचे भुभुकार, शंख सुरले, वाद्यें महाभ्यासुरें[22]; ।
झालासे भडमार उद्भट[23]बृहद्यंत्रा[24]ग्निधूमें दृशा[25],
वर्णें धूसर[26] सूर्यबिंब न दिसे, भ्रांतासि भासे दिशा. ॥ २

---

१. हें 'वापीबंधा'चें उदाहरण आहे. २. महादेव. ३. विरक्त. ४. तृप्ति, लाभ. ५. गवळणीच्या प्रिय कृष्णाची. ६. स्त्री. ७. हें 'द्वादशदलकमलबंधा'चें उदाहरण आहे. ८. दग्ध होती. ९. भूषणें. १०. सामगीत. ११. हें 'वापीबंधा'चें उदाहरण आहे. १२. पाड, गणना, हिशेब. १३. गरुड. १४. इंद्रा. १५. लुप्तपादबंध. १६. नीरज=कमल. १७. हस्त. १८. भागीरथी. त्रिपथा=जिचे पथ (मार्ग) तीन ती; भागीरथीचे तीन ओघ (स्रोतस्) आहेत म्हणून तिला असें म्हणतात. १९. राजे. २०. गवळ्यानें (गोपालानें–कृष्णानें). २१. 'पांवे तुरे' असा पाठभेद आहे. २२. मोठीं भयंकर. २३. मोठा. २४. यंत्र=तोफ. २५. डोळे. २६. कबरा रंगी.

घोर घोष सुभटीं रणिं केला, नाद तो गगनिं भेदित गेला; ।
शेष कूर्म अवतार वराहें, गर्जती जगति लोक धरा हे. ॥ ३
उपसुनि करवाळें[2] घेतलीं नग्न हातीं,
चिकुळुनि[3] ढकलीले मत्त हस्ती[4] महातीं[5]; ।
उठविति विर घोडे स्वार ते आयुधेंसी
करिति विशिखवृष्टी[6] योग शुक्रें बुधेंसी. ॥ ४
निशंकें[7] भरले शिरीं, तिखट खड्गधारा करीं,
रुळेति पदकें उरीं, भुज विराजती चामरीं; ।
धरूनि धनुषें करीं, सुभट लोटले संगरीं[8],
अलोट रणसागरीं मकरवीरमंता[9] [10]तंरी. ॥ ५
[11]देती घोड्यास कावे[12], तवक[13] न धरवे, वीर मारा उठावे,
भेरी वाजेति पांवे डफरण पणवे, घोष दिक्प्रांत पावे, ।

---

१. उत्तम वीरांनीं. २. तलवारी. ३. खिजवून. ४. 'हस्ती' या शब्दावरून अपभ्रंश कसे चमत्कारिक होतात व भाषेतील शब्दसंग्रह कसा वाढत जातो हें चांगलें लक्षांत येण्यासारखें आहे. मूळनक्षत्र वाचक शब्द 'हस्त' आहे. 'अश्विनी,' 'मृग' हीं नांवें जशीं आकृतिसादृश्यावरून पडलीं आहेत त्याप्रमाणेंच 'हस्त' हें नांवही हाताच्या आकृतीवरून वरील नक्षत्रास मिळालें आहे. पण अशी मूळ स्थिती असतां मराठींत प्रयोग पहा कसे दृष्टीस पडतात ! 'हत्ती गर्जायला लागला,' 'कोसळेल हत्ती तर पाडील भिंती.' हा चमत्कार होण्यास दोन तीन कारणें झालीं आहेत. एक तर अगोदर 'हस्त' आणि 'हत्ती' (हत्ती) हें वर्णसादृश्य. दुसरी गोष्ट ही कीं, मध्यें वीज जी बंदींत पडली असते ती वरील नक्षत्र लागतांच पुनः गर्जायाला जाते. तेव्हां गर्जनाची कल्पना साहजिक रीतीनें 'हत्ती'वर बसतेच. तिसरें असें कीं, हत्तीच्या दणक्याप्रमाणेंच वरील नक्षत्राची गर्दी असते. हत्ती मोकळा सुटून जर बोकळला तर गंडस्थलाच्या धडकांनीं जसें कांहीं राहूं देणार नाहीं व सारा विध्वंस करून टाकील, त्याप्रमाणेंच हस्ताच्या अमलांतही धडाधड घरें पडताहेत, वाऱ्याच्या सपाट्यानें मोठमोठे वृक्ष उपळताहेत, वीजांचा कडकडाट चाललाच आहे, मुसळासारखे धोधाटे चालून चोहोंकडे जळबंब होऊन गेलें आहे, हा प्रकार चोहोंकडे दृष्टीस पडतो. याखेरीजही ही एक कल्पना लोकांच्या मनांत बिंबलेली आहेच, कीं मेघांचा स्वामी जो इंद्र त्याचे हत्ती समुद्राचें पाणी सोंडेनें शोषून घेऊन चोहोंकडे त्याची वृष्टी करतात ! (निबंधमाला अंक ५३ पहा.) ५. हत्तीतें हांकणारे; हस्तिपक. ६. बाणवृष्टि. ७. 'अष्टदलकमलबंध' या पद्यांत योजिला आहे. ८. रणांत. ९. सुसरीरूप वीर जीच्या ठायीं. १०. 'मकरतुंड यंत्रावरी' असा पाठभेद आहे. ११. या पद्यांत द्वादशदलकमलबंध' योजिला आहे. १२. कावा=घोडा भरधांव जात असतां त्याला फिरवून 'वळसा देणें, मोठ्या वेगानें चालविणें. घोड्याला दोन चार कावे दिले, मग निवळ झाला; घोडा उजव्या काव्यावर फिरीव–इत्यादि प्रयोग सुप्रसिद्ध आहेत. १३. आवेश.

स्वारी केले उठावे, नृप करुनि थवे पेटले युद्धहांवे,
एकाग्रें एक धांवे, विमुख न करवे, कीर्ति कैसेनि पावे ? ॥ ६

[1]भानुकोटिप्रभा रुक्मिणीवल्लभा, [2]भाग्यदायी [3]शुभाशीससें वल्लभा, ।
भार येती उभारूनि भाले नभा, भाट गाती सभाधीट वाचा शुभा, ॥ ७

[4]फुल्लांभोजदृशा म्हणे, 'अपयशा मी लाधलें सर्वेशा,
नेणों भाग्यदशा कसी विधिवशा आरंभिली दुर्दशा; ।
राजे मागध शाल्व चैद्य शतशा वेष्टीत आले दिशा'
धाकें पूर्ण [5]निशापतीमुखकृशा प्रार्थीतसे गौरि[6]शा. ॥ ८

[7]तेंव्हां लक्ष्मीनिवासें रुकमिणिसि कसें पाहिलें [8]दृग्विलासें,
स्नेहें गंभीरहासें तिस अमृतरसें सिंचिलें राजहंसें; ।
'आले युद्धप्रयासें नृप रणतरसें मोडिती अप्रयासें,
वैदर्भी ! [9]प्रादुरासें, भय न धरिं,' असें बोलिलें [10]श्रीनिवासें. ॥ ९

[11]तुरंगी कसे वीर शोभेति भारी करीं हातयंत्रें धनुर्बाणधारी; ।
कुरंगाकृती वीर शोभेति भारी, शिरीं [12]आतपत्रें तनुत्राणधारी. ॥ १०

[13]अरीभार [14]भारी अबाधीत आले, धुरा थोरथोरा धुरोळे मिळाले. ।
तुरें फार फारें तुतारे नगारे, विराजे रजें राबिली भू विदारे. ॥ ११

[15]वज्रांगें [16]संघटें महाबळकटें वीरांकरीं कांबिटें,
बाणाचीं तकटें, मुखें पसरटें, ताटें निघोटें निटें, ।
रुंदाटें तिखटें तयावरि पुटें मंत्राग्निचीं रागिटें,
स्वर्णाचीं तकटें शरासिं निहटें लाऊनि येती [17]धिटें. ॥ १२

अस्य श्रीरणयागऋत्विज हरी, योद्धे नृपाळोत्तम,
शंखश्चक्रयमादि दैवत महा घेघेति बीजोपम; ।

---

१. कोटी सूर्याप्रमाणें कांति जिची अशी. या वृत्ताचें नांव 'स्रग्विणी;' यांत चार 'र'गण येतात. २. यांत 'धनुर्बाणबंध' योजिला आहे. ३. उत्तम आशीर्वादास. ४. फुललेल्या कमळासारखी दृष्टि जीची अशी (रुक्मिणी). ५. निशापति=चंद्र. ६. 'गौरीशा' असें रूप पाहिजे, पण छंदोभंग न व्हावा म्हणून ऱ्हस्व प्रयोग केला आहे. ७. या पद्यांत 'द्वादशदलकमलबंध योजिला आहे ८. दृष्टिविभ्रमें. ९. प्रकट झालों. १०. 'पीतासें' असा अन्य पाठ. ११. भुजंगप्रयात वृत्त. या पद्यांत 'उष्ट्रबंध' आणि 'अश्वबंध' साधिला आहे. १२. छत्रें. १३. शत्रूंचा समुदाय. १४. हें 'चक्रबंधा'चें उदाहरण आहे. १५. हें 'व्यजनबंधा'चें उदाहरण आहे. १६. दुर्ळे. १७. 'हटें' असा अन्य पाठ.

हाहा शक्ति, कुळ्ळु [1]कीलक विनियोगासन [2]क्ष्मातळीं,
गात्रें छंद षडंगसंगर भट ध्यानादि मुद्रावळी. ॥ १३

सेनालक्षण मूर्ति आकृति तिची वर्णीन [3]पद्योत्तरीं.
आत्मा कृष्ण वरी प्रधान [4]मुसळी अक्रूर मध्योत्तरीं. ।
[5]दोर्दंडीं गद सात्यकी कटितटीं श्रीचक्रदेवोत्तमा,
गुह्यांगीं [6]कृतवर्म वर्तत असे, जो सूर्य [7]शत्रूतमा. ॥ १४

[8]पादांभोरुह कंक सारण, तिचे सौफल्क पृष्ठीं वसे,
जिव्हा सात्यकि, दंतपंक्ति असती [9]दंती प्रतापी असे; ।
धैर्याचें परिधानवस्त्र जघनीं, सत्त्वोपमा कंचुकी
[10]ल्यांली, विक्रमकंकणें मणगटीं, शोभे [11]चमूकामुकी. ॥ १५

पदाती [12]साटोपें [13]विकट भिडती [14]झोटधरणी,
यशश्री शौरीही करि अरिकुळाची [15]उधरणी; ।
न होती माघारें समुख पडती वीर धरणी,
रणीं रक्तें शोभे [16]परमरुचि [17]चित्रांग [18]धरणी. ॥ १६

पायभार समरास निघाला, घालिती कुकुर त्यावरि घाला; ।
पावले अमृतयुद्धसमंधें नाचती [19]रणमहीस [20]कबंधें. ॥ १७

[21]अंग वंग पैं कलिंग चैद्यआदि धांवले,
वक्रदंत शाल्व पौंड्र मागधादि पातले; ।
केशिकादि कारुषादि येइजे गवेषणें,
ठेविती विदूरथादि यादवांस दूषणें. ॥ १८

[22]कृष्णदळीं बळिभद्र यशोधन सारण सात्यिक पैं कृतवर्मा,
सात्यकि कंक सुफल्क गदादिक वीर उताविळ [23]संगरधर्मा; ।
क्रूर तथा अतिदंत महाद्भुत देव [24]रथांगबळोद्धत हावे
यादववीर विभाग विभागिति, कोण बळें कवणावरि धांवे ? ॥ १९

---

१ खांब, मेढ. २. पृथ्वीतळीं. ३. पुढच्या श्लोकांत. ४. बळराम. ५. बाहुदंडीं. ६. कृतवर्मा. ७. शत्रुरूप अंधकारास. ८. पादकमळ. ९. हत्ती. १०. नेसली. ११. सेनारूप कामिनी. १२. डौलानें, अहंकारानें. १३. मोठे, भयंकर. १४. केशधरणी. १५. 'अरातींचे वोढे सुभट धरिती सर्व धरणी । यशस्वी गौरीशा करि अरिकुळाची उधरणी' असा अन्य पाठ आहे. १६. अतिकांतियुक्त. १७. चित्रविचित्रित. १८. पृथ्वी. १९. 'रणमखांत' असा अन्य पाठ. २०. धडें. २१. चामरवृत्त. यांत र, ज, र, ज, र हे गण येतात. २२. मदिरा वृत्त. २३. युद्धधर्मे (आचरण्यासाठीं). २४. चक्राच्या बळानें अतिबळकट.

अक्रूर त्यासम विदूरथ भाग पाहे, पौंड्रप्रभूसि कृतवर्म समान लाहे; ।
घे सात्यकी विकटदंतसमेत राजे कृष्णासि शाल्वक गदा मगधेंद्र साजे. ॥ २०

येर येरांप्रती वीर पाचारिती, अश्व अश्वांप्रती नाग नागांप्रती, ।
भार भारांप्रती चालिले विक्रमें, युद्ध आरंभिलें आयकानुक्रमें. ॥ २१

गवेषण उठावला, कुकुर त्यावरी लोटले,
धनुर्धर शरासनें धरुनि संगरा पेटले, ।
असंख्य शर सोडिले, गगन बाणजालें भरे,
रथावरि महारथी भिडति, कोप त्यां नावरे. ॥ २२

अक्रूर त्यावरि विदूरथ लोटलासे, तैसाच शाल्व नरनायक भीम भासे; ।
नाराच सोडुनि, तिहीं नभ पूर्ण केलें, वृष्णीयशोधन समस्त हिरोनि नेलें. ॥ २३

पौंड्कावरि चढे कृतवर्मा, सात्यकी विकटदंत अकर्मा; ।
मागधेंद्र गद आणिक राजे झूजती, रणतुरीं नभ गाजे. ॥ २४

मीडती रणमुखीं परस्परें, गर्जती रणतुरें पुरस्करें; ।
कार्मुकें प्रसवती शरावळी, ताम्रवर्ण मिरवे महीतळीं. ॥ २५

लागापाठीं लाग येताति कैसे, बाणामागें बाण विंधीत जैसे, ।
रंगामागें ओढवे रंग नाना, तैसे राजे दाविती युक्ति नाना. ॥ २६

प्रळयविजुसमूहा सर्पचालीं कडाडी,
प्रलयविशिखवातें वन्हि जैसा धडाडी; ।
पसरलि नभमार्गी मंडपाकार जाळी
कुकुर करिति वृष्टी घोर संग्रामकाळीं. ॥ २७

---

१. 'संगरीं लोटले कोण कोणे रिती' असा अन्य पाठ आहे. २. धनुष्यें. ३. बाण+जालें=शर+समुदायानें. ४. महारथी—रथांत राहून युद्ध करणाऱ्या वीरांचे महारथ, अतिरथ, रथ आणि अर्धरथ असे चार वर्ग मानले आहेत. त्यांची व्याख्या अशीः—'एको दशसहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम् । शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च महारथ इति स्मृतः ॥ अमितान्योधयेद्यस्तु संप्रोक्तोऽतिरथस्तु सः । रथस्त्वेकेन यो योद्धा तन्न्यूनोऽर्धरथः स्मृतः ॥.' याचा भावार्थः—जो शास्त्रविधेमध्यें प्रवीण असून एकटा दहा हजार धनुर्धर वीरांशीं युद्ध करतो त्यास 'महारथ' असें म्हणतात. जो अगणित धनुर्धारी वीरांशीं युद्ध करतो त्यास 'अतिरथ' असें नांव आहे. जो एकट्या वीराशीं लढतो तो 'रथ' आणि जो त्याहून कमी तो 'अर्धरथ'. यांसच महारथी, अतिरथी, रथी आणि अर्धरथी असें म्हणतात. ५. न+आवरे. ६. भयंकर. ७. बाण. (नाराच=सर्वलोहमय शर; नरानाचामति, यद्वा नराणां समूहो नारम् । नारमाचामति, असा विग्रह आढळतो. नराचें आचमन (भक्षण) करणारा शर–असा अर्थ). ८. रणवाद्यांनीं. ९. शर+आवळी=शरसमुदाय. १०. रक्ताचा तांबडा रंग. ११. एका बाणामागून अनेक बाण.

आगळें[1] बळ दिसे कुकुराचें, भूप युद्ध करिती निकुंराचें[2], ।
कोटि सैन्य खचलें अनुबंधें, नाचती रणमहीस कबंधें[3]. ॥ २८
महत्वाची आशा धरुनि समरीं भूप भिडती,
परंतु प्रारब्धीं अपयश, मुखें म्लान दिसती; !
जरासंधें चित्तीं हित मग विचारूनि वहिलें[4],
निघाला, सेनेतें निजनगरमार्गें मुरडिलें. ॥ २९
मारी वज्रहलें[5] हली खमुसळें निर्जीव केलीं दळें,
भेणें[6] राजकुळें पळोनि सकळें रामापुढें निर्बळें; ।
कित्येकें विकळें[7] महीस निढळें[8] टेंकूनि ठेलीं स्थळें,
दुःखें पाणितळें[9] पिटीति[10] विपुळें विस्तीर्ण वक्षस्थळें[11]. ॥ ३०
यंत्रांचे[12] भडिभार होति समरीं, धूम्रें दिशा दाटल्या,
चौथीतें[13] परिणावया[14] रणमखीं वीरीं उड्या घातल्या; ।
भूमी लोळति कीरिटी[15] कितिक ते काळें करीं घेतले,
जैसीं तीं कमळें गजें विखुरिलीं[16], जीवें प्रभू वेचले. ॥ ३१
भयानक महा दिसे रण, उभे मुखें म्लानती,
विमुक्त कबरीजुडे मुकुट कुंडलें वाहती; ।
खळाळ पडले नदी दशनवालुवेचे[17] रवे,
चिरें[18] विखुरलीं जसीं तरुण[19] राजपिंडे नवे[20]. ॥ ३२
खड्गें तोमर पाश पट्टिश गदा चापें शराच्या सऱ्या,
चक्रें अंकुश मुद्गलादि सुरिया चर्में कटारा बऱ्या; ।
घोडे वारण[21] उष्टरें रथ रणीं झालीं नदीचीं तटें,
प्रेतें सूसरमत्स्यकच्छपचमू वाहे दिसे वोखटें. ॥ ३३
नानासंगरभूमिकेरणखळें संकर्षणें[22] रोपिलें,
शत्रूमर्दन लांगलें[23] करुनियां युद्धासि आटोपिलें; ।

१. अधिक, मोठें. २. नेटाचें, जोराचें. ३. धडें. ४. तत्क्षणीं. ५. वज्रासारख्या हलानें (नांगरानें). ६. भयानें. ७. व्याकुळें, व्यथितें. ८. कपाळें. ९. हस्ततळें. १०. ताडिती. ११. यांत 'ळें' याची आवृत्ति वारंवार झाली आहे म्हणून येथें अनुप्रास अलंकार आहे. १२. तोफांचे. १३. सलोकता, सरूपता, समीपता, व सायुज्यता. यांतून चौथी जी सायुज्यता तीतें (मुक्तीतें). १४. विवाह (परिणय) करण्यासाठीं. १५. शिरोभूषणें. १६. पसरलीं. १७. दंतरूपवाळूचे. १८. वस्त्रें. १९. सुंदर. २०. 'सिरें विखुरलीं मही, तरुण राजबिंडे नवे' पाठभेद. २१. गज. २२. बळरामाला. २३. नांगरानें.

पूरें तुंबळ दूथडी रणनदी रक्तोदकें दाटली,
प्रेतें भीमभयानकें उसळती गोठोनि कोंदाटलीं. ॥ ३४
चौकोणें रणभूमिकुंड रचिलें प्राचीदिशा साधुनी,
ईध्मा बेर्हि शरासनें शरशिरीं पूर्णाहुती घालुनी; ।
अष्टौ भैरवयोगिनीग्रहदिशां भूतावळी दे बळी,
केलें साध्य निधान राजतनया, सत्कीर्ति यावेगळी. ॥ ३५
लाजोनियां मुरडले मगधादि राजे, युद्धीं तयां यश नये, मनिं दुःख डाजे, ।
घायाळ घालुनि पुढें पळती खटारे, हें आयकोनि शिशुपाळ उगा न थारे. ॥ ३६
पालाणिली सकळ वाहिनि चैद्यनाथें, केलें प्रयाण समरीं रणयानपंथें; ।
प्रेतें पुढें, शकुन होति, मनीं विराला, तों भेटला मगधराज म्हणे तयाला. ॥ ३७
'नरामाजि शार्दूळ तूं चैद्यराया ! कळेना बळी ईश्वरी योगमाया, ।
न होतें घडे काळचक्रेंकरूनी, मरावें वृथा, दुःख देहीं धरूनी. ॥ ३८

---

१. 'भूरि' पाठभेद. २. पूर्वदिशा. ३ यज्ञादिकांमध्यें होम करण्याकरितां ज्या पंधरा समिधा एकत्र बांधिल्या असतात तो. ४. घृतपात्रादिक ठेवण्याकरितां जे मूठभर दर्भ असतात तो. ५. अष्टभैरव= असितांग, रुरु, चंड, क्रोध, उन्मत्त, कपाल, भीषण आणि संहार; अष्टयोगिनी=मंगला, पिंगला, धन्या, भ्रामरी, भद्रिका, उल्का, सिद्धा आणि संकटा; अष्टग्रह=रवि मंगल इत्यादि; अष्टदिशा= पूर्व पश्चिम इत्यादि. ६. शिशुपाल—हा सोमवंशीय दमघोष राजाचा पुत्र. ह्याची माता श्रुतश्रवा. ही वसुदेवाची भगिनी, तेव्हां हा कृष्णाचा आतेभाऊ. शिशुपालाच्या आजाचें नांव चेदि म्हणून याला 'चैद्य' अथवा 'चेदिप' आणि ह्याच्या देशास 'चेदि' असें नांव पडलें. या देशाची राजधानी शुक्तिमती नामक नगरी. शिशुपाल हा हिरण्यकशिपूचा अंशावतार होय. यास जन्मतः तीन डोळे व चार हात होते. हा कृष्णाच्या मांडीवर बसला तेव्हां याचे दोन हात व एक डोळा असे गळून पडले. तत्क्षणींच श्रुतश्रवा भयभीत होऊन कृष्णास शरण गेली आणि 'यास मारणार नाहीं असें वचन दे' असें त्यास म्हणाली. 'मी या शिशुपालाचे शतापराध क्षमा करीन' असें कृष्णानें आपल्या आतेस वचन देऊन संतुष्ट केलें. नंतर तो द्वारकेस परत आला. पुढें इंद्रप्रस्थ येथें राजसूययज्ञांत कृष्णाची अग्रपूजा करावी असें ठरलें. ती गोष्ट शिशुपालास पसंत न पडून त्यानें भीष्माची आणि कृष्णाची अद्वातद्वा बोलून अतोनात निंदा केली. ती कृष्णास सहन झाली नाहीं, तेव्हां त्यानें शिशुपालाचे शंभर अपराध होतांच आपल्या चक्रानें त्याचें शिर तोडिलें व तो तत्काल मरण पावला. (सभापर्व= अध्याय ४५.) ह्या शिशुपालवधाच्या कथानकावर माघकवीचें 'शिशुपालवध' नामक एक उत्तम संस्कृत काव्य आहे. ७. राहे. ८. सज्ज केली. ९. सेना. १०. अध्याय ५४ श्लोक ११ पहा.

[1]क्षोणी तेवीस माझा मधुपरिस रणीं भार युद्धीं गळाला,
संग्रामीं चैद्यराया ! यदुपति [2]सेतरावेळ मागें पळाला; ।
तो मी त्रासें निघालों, समर न करवे आगळें तों न साहे,
इच्छा सर्वोत्तमाची, [3]बैत ! किति करणें, तत्वता काळ साह्ये. ॥ ३९
आतां कदा तूं समरा न जावें, [4]मुग्धाभिलाषें मरसील पाहें, ।
दीपावरी झेप [5]पतंग घाली, तैसी न कीजे मति युद्धशाली. ॥ ४०
स्तंभसूत्र करणार लाघवी, [6]बाहुल्या [7]असु नसोनि [8]नाचवी, ।
जैत्य हार अवघी [9]नटाकरीं युक्तिनें मुरडि, कोप आवरीं.' ॥ ४१
ऐसा [10]वृत्तांत कळला मग [11]रुक्म वेगें आला नृपाप्रति वदे वचनें [12]अनेगें; ।
राजे भयामित जवें नगरा निघाले, चैद्यादि मागध रणीं [13]हतवीर्य झाले. ॥ ४२

---

१. अक्षौहिणी. या संबंधें पुढील कोष्टक लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे:–'अक्षौहिण्यामित्यधिकैः सप्तत्या ह्यष्टभिः शतैः । संख्या युक्ता सहस्राणि गजानामेकविंशतिः ॥ एवमेव रथानां तु संख्यानं कीर्तितं बुधैः । पञ्चषष्टिः सहस्राणि षट् शतानि दशैव तु ॥ संख्यातास्तुरगास्तज्ज्ञैर्विना रथतुरंगमैः । नृणां शतसहस्रं तु सहस्राणि नवैव तु ॥ शतानि त्रीणि चान्यानि पञ्चाशच्च पदातयः ॥.'

सेना	पत्तिः	सेनामुखम्	गुल्मः	गणः	वाहिनी	पृतना	चमूः	अनीकिनी	अक्षौहिणी
गजाः,-रथाः	१	३	९	२७	८१	२४३	७२९	२१८७	२१८७०
अश्वाः–	३	९	२७	८१	२४३	७२९	२१८७	६५६१	६५६१०
पदातयः–	५	१५	४५	१३५	४०५	१२१५	३६४५	१०९३५	१०९३५०

यावरून १ पत्ति=१ रथ+१गज+३अश्व+५पदाति; ३ पत्ति=सेनामुख, ३ सेनामुख=१ गुल्म; ३ गुल्म=१ गण ३ गण=१वाहिनी; ३ वाहिनी=१ पृतना; ३ पृतना=१ चमू; ३ चमू=१ अनीकिनी; १० अनीकिनी=१ अक्षौहिणी. २ अध्याय ५४ श्लोक १३ पहा. ३. खेदार्थी अव्यय. ४. मूर्ख इच्छेनें. ५. शलभ. ६. अध्याय ५४ श्लोक १२ पहा. ७. प्राण. ८. 'दुरि बसोनि नाचवी' असा अन्य पाठ आहे. ९. नटरूपी जो भगवान् त्याच्या हातीं. १०. 'वृत्तान्त' असा शब्द असून छंदोनियमानुसारें 'वृ' ऱ्हस्व केला आहे. ११. अध्याय ५४ श्लोक १८ पहा. १२. शपथरूप (वचनांचें विशेषण). १३. भग्नोत्साह.

राजे मागेति[1] आज्ञा, तंव नृपतनयो[2] काय बोले प्रतिज्ञा;
    क्षेत्रीं संग्रामयज्ञा त्यजिति तरि अहो नर्कप्राप्ती[3] अभिज्ञा, ।
श्रेष्ठें केली अनुज्ञा[4] सुहृद जनक हा धर्मयुद्धांत सुज्ञा !
    नाहीं दुर्बोध[5] प्राज्ञा रणिं वध घडतां, हे न कीजे अवज्ञा. ॥ ४३
जिंतू[6] वृष्णीकदंबा[7] वसुमतिपति[8] हो ! कार्यभागावलंबा,
    खड्गें बांधा नितंबा[9], रण जरि करणें तैं न लावा विलंबा; ।
साह्या होईल अंबा परि तुम्हि पळतां मृत्युभेणें न थंबा,
    जिंतेना जैं प्रलंबा तंवक[10] हरि तरी भेटि नेदी कुटुंबा. ॥ ४४
कृष्णाचें सैन्य साजे विजयि निजरथीं रुक्मिणीसीं विराजे,
    वाद्यांचा घोष गाजे, नभ दुमदुमिजे, जिंतिले चैद्य राजे; ।
कोणी कोणा न लाजे, न पुसत नृप जे चालिले, दुःख डाजे,
    तेणें दुर्वार[11] माजे रण कुकुरदळीं, दुंदुभीलक्ष वाजे. ॥ ४५
रुक्मा निघाला समरासि विक्रमें, अक्षौहिणी[12] सैन्य सवें अनुक्रमें; ।
व्यासें पुराणीं[13] गणना निरूपिली, ते सत्कवीनें प्रकटार्थ बोलिली. ॥ ४६
लक्षैक[14] वीर, दशलक्ष तुरंग भारी, छत्तीसलक्ष पदभृत्य पुढें विचारी; ।
दाहासहस्र गज उन्मत भार चाले, क्षोणीगणा त्रिगुणिनें रथ ते निघाले.॥४७

---

१. मागतात. २. रुक्मी. (अध्याय ५४ श्लोक १९.) ३. नरकप्राप्ति. ४. आज्ञा. ५. 'दुर्बुद्धि-संज्ञा' असा पाठभेद आहे. ६. हें 'वापीबंधा'चें उदाहरण आहे. ७. वृष्णींच्या (यादवांच्या) कदंबा (समुदायाला). ८. वसुमती+पति=हे पृथ्वीपती हो (राजे). ९. कमर—असा येथें अर्थ इष्ट आहे. १०. 'तवक न धरि तें मी न भेटें कुटुंबा' असा पाठभेद आहे. ११. निवारण करण्यास कठीण. १२. अध्याय ५४ श्लोक १८ पहा. 'चतुरंग सैन्य सकळ । एक अक्षौहिणी दळ ॥ संनद्ध करूनियां प्रबळ । संख्या केवळ परियेसा ॥ ९० ॥ दोन लक्ष अठरा सहस्र । अधिक सात शतें वीर । संख्या अक्षौहिणी प्रकार । केला निर्धार श्रीव्यासें ॥ ९१ ॥ किती गज किती रथ । अश्व पदाति समस्त । विभागसंख्या सुनिश्चित । संख्या केवळ पुराणोक्त सांगेन ॥ ९२ ॥ एकवीस सहस्र आठ शत । सत्तरी संख्या जी रथ । तितुकेचि गजभार उन्मत्त । सैन्या आंत चालती ॥ ९३ ॥ एक लक्ष सहस्र नव । तीन शत पन्नास अश्व । पायांचे वीर अभिनव । सांगेन सर्व परियेसा ॥ ९४ ॥ एक लक्ष नव सहस्र । तीनशें पन्नास पदाति भार । अश्वसादी रथ कुंजर । संख्या समग्र अक्षौहिणी ॥ ९५ ॥ पांसष्टि सहस्र सा शतें । एक लक्षक अधिक तेथें । वीर पायांचे भीडते । युद्धीं पुरते निज गडे ॥ ९६ ॥ इतुकी सैन्याची मिळणी । तया नाम अक्षौहिणी । संख्या बोलिली पुराणीं । महामुनि श्रीव्यासें ॥ ९७ ॥ (अध्याय ५४ श्रीहरिवरदा.) १३. श्रीमद्भागवतांत. १४. 'नागायुतानि त्रिगुणीकृतानि लक्षैकयोद्धा दशलक्षवाजी । पदातिषट्त्रिंशतिलक्षसंख्या क्षोणीसमैके मुनयो वदंति ॥.'

रुक्मा युद्धासि आला गवसित सरिसा सैन्यसिंधू निघाला,
बोले घालोनि घाला, हरि गद मुसळी[1] जिंतिल्या यां तिघांला; ।
लावा [2]रध्यांबुकाळांजन विभुवदना वीर हो ! त्यां [3]बुकाळा,
दैत्यारी शंभु काळा मृगपतिवनिता कैं वरी जंबुकाला ? ॥ ४८
देखे तेजस्वि मेरूपरिस रथ मरुद्देशिंचा सज्ज चौरू.
शस्त्रास्त्रें बाण दारू लखलखित गरुत्मापताकीं प्रचारू; ।
वैदर्भी वामऊरूवरि भुवनगुरू बैसली विश्वतारू,
हस्ताब्जीं वेत्रधारू अतिचपळ महत् वागवी चार [6]वारू. ॥ ४९
रुक्मा कृष्णासि बाहे, 'नवरि तुजपुढें देखतां देह दाहे,
मोठें आश्चर्य पाहे, [7]मृगपतिललना केंवि गोमायु लाहे ? ।
माझें संधान साहें, झणिं पळसि रणीं शीघ्र [9]शारंग वाहे,
युद्धाचा गर्व आहे, तरि भिड मजसीं सन्मुखीं तिष्ठं, राहें. ॥ ५०
स्त्रीचोरा ! मंदमूढा ! गवळणिस दृढालिंगनें देसि गाढा,
प्रौढा मुग्धा नवोढा [11]कुवलयनयना नूतना दिव्य सोढा; ।
या गोष्टी ज्ञानगूढा ! सकळ परिशिल्या भूतळामाजि रूढा,
ऐसें बोलोनि दाढा रगडुनि चढवी रुक्मया रुक्ममेढा. ॥ ५१
'[12]आतां [13]इंदीवराक्षा ! त्यजिं रुकमिणिची आस, सायास कांक्षा,
चोरा लावीन शिक्षा, बहु, दिन करितों संगराची [14]अपेक्षा, ।
राजे गेले उपेक्षा करुनि म्हणउनी तूझि घेतों परीक्षा,
साहें संधानदक्षा !' म्हणउनि धनुसीं [15]कांड योजी, निरीक्षा. ॥ ५२
'पळविन दळ तूझें, देख संधान माझें;
[16]पळसिल झणिं झुंजें, कां त्यजीं दारवोझें ? ।
मरसिल हरि ! वायां माझिया लाग पायां,
शरण रिघ मला यां देखतां सर्व रायां. ॥ ५३

---

१. बळराम. २. गड्ड्यांतील पाण्याचा चिखल. ३. बुक्यांनीं मारा. ४. कोल्ह्याला. ५ सुंदर. ६. घोडे. ७. वनचर मृगांचा स्वामी जो सिंह त्याची स्त्री. ८. कोल्हा. ९. कृष्णाच्या हातांतील धनुष्य (शार्ङ्ग). १०. अध्याय ५४ श्लोक २२ पहा. ११. कमलनेत्रा. १२. या पद्यांत 'चक्रबंध' साधिला आहे. १३. कमलनेत्रा ! १४. 'प्रतीक्षा' अन्य पाठ. १५. बाण. १६. 'म्हणवुनि शर योजीं मंत्रबीजें सबीजें' असाही एक पाठ आहे.

राजे [1]मेले पळाले, म्हणउनि कुकुर द्वारकेतें निघाले,
[2]रेवेपाशीं मिळाले [3]गँवसुनि धनुषें टोप तूणास केले; ।
तों मागें रुक्मभाले झळकति मग ते सिद्ध युद्धासि झाले,
शत्रू अश्लाघ्य बोले, सकळ मुरडिले क्षात्र भूमीस आले. ॥ ५४

श्रीमद्रुक्मिणिचें स्वयंवर निकें हे आयका कौतुकें,
छंदें शुद्ध विचित्रबंधयमकें नानाभिधानें तुकें; ।
दोहींचीं कटकें उभीं रथ पुढें कीजे जगन्नायकें,
वर्णी विठ्ठल सर्ग पंचम पुढें पद्यें मनोरंजकें. ॥ ५५

सर्ग सहावा.

(श्लोक.)

शुक म्हणे, 'कुरुनाथ परीक्षिती, कुकुर युद्ध विचित्र निरीक्षिती; ।
रुक्मसैन्य उभें दुरि राहिलें, धनुष राजसुतें मग वाहिलें. ॥ १
ठणत्कारिलें चाप भूपाळपुत्रें, गुणीं लाविले बाण निर्वाणसूत्रें; ।
रथारूढ [4]संनद्ध [5]मोहेंद्रठाणीं, त्रिबाणीं रणीं विंधिला चक्रपाणी. ॥ २
सुसाटध्वनीवन्हिवातें उलाले, [6]पतत्री, [7]धरित्री जळाली, पळाले, ।
बलोत्कर्ष देखोनि [8]सारंगपाणी ठणत्कारिलें चाप [9]सारंगपाणी. ॥ ३
गुणीं लाविले [10]बाण षड्बाण वेगें, सुसाटध्वनी सोडिले भक्तरंगें; ।
तिहीं बाण जाळोनि आश्चर्य केलें, ध्वजा छेदली चाप [11]भंगासि नेलें. ॥ ४
आनंदकंदें रणरंगधीरें [12]राजीवनेत्रें कुकुरप्रवीरें ।
कोदंड सज्जूनि [13]पुन्हाष्टबाणीं, संधान केलें स्थिरवज्रठाणीं. ॥ ५
चारी वाजी सारथी चूर्ण केला, क्रोधें रुक्मा ओष्ठ चावूनि ठेला; ।
वेगें [14]अन्यस्यंदनारूढ झाला, पांचां बाणीं शीघ्र विंधों निघाला. ॥ ६
बाणामागें रुक्मया बाण सोडी, तें तें [15]कांडें [16]पुंडरीकाक्ष तोडी; ।
जैसा सर्पा [17]वैनतेयो विखंडी, तैसा [18]शौरी शीघ्र [19]नाराच खंडी. ॥ ७

---

१. 'गेले' पाठभेद. २. नर्मदा नदी तिजपाशीं. ३. बांधून. ४. कवचयुक्त. ५. महेशचापाच्या ठायीं. (अध्याय ५४–श्लोक २४). ६. पक्षी. ७. पृथ्वी. ८. शार्ङ्गपाणि. (कृष्ण). ९. सारंग+पाणि=मतंगज+हस्त=हस्तीसारखे हात ज्याचे तो–असा अर्थ दिसतो. १०. अध्याय ५४ श्लोक २६ पद्य. ११. छेदिलें. १२. कमलनयनें. १३. अध्याय ५४ श्लोक २७ पद्य. १४. दुसऱ्या रथावर बसलेला. १५. कांड=बाण. १६. कमलासारिखे नेत्र ज्याचे तो. (कृष्ण.) १७. गरुड, विनतेचा पुत्र. १८. कृष्ण. १९. बाण.

'बाणीं दंडीन लंडी म्हणउनि तंवकें[1] तूणिरातें[2] उलंडी,
गर्जे ठोकोनि मांडी, धनुष धरुनियां, निक्रमें ठाण[3] मांडी; ।
विद्या योजी उदंडी मजविण तुजला [4]संगरीं कोण दंडी?'
ऐशा वाचा विखंडी, तंव हरि करिंचें वज्रकोदंड[5] खंडी. ॥ ८

सक्रोधें राजसूनू दृढ धरुनि धनू बाण लावी उधानू[6]
संख्या आवर्तभानू[7] जपुनि मग मनु प्रार्थिलासे कृशानू[8]; ।
अग्रें वामांग जानू करुनि हरितनू साधितां होय सानू,
झाला वैश्वानरानुग्रह[9] सबळ नंनु[10] द्योतला[11], काय वानूं? ॥ ९

ज्येष्ठ भ्रातर दक्षिणाग्नि[12], दुसरा तो आवसथ्य स्वयें,
त्या सानानुज[13] गार्हपत्य तिसरा नामें यथाअन्वयें; ।
श्रौत स्मार्त उपासनादि सकळी प्राधान्य पूजाविधी
सांगोपांग विधान पूर्ण घडतां संप्राप्त [14]सिद्धी [15]निधी. ॥ १०

विद्युन्माजि[16] जळीं स्थळीं दिनकरीं[17] काष्ठोपळीं[18] सागरीं,
शर्वाणीपतिचे[19] तृतीयनयनीं, प्रत्यक्ष भूतांतरीं; ।
देवांचें मुखं[20] जातवेद[21] इतुक्या स्थानांतरीं राहिला,
[22]तो आव्हानित रोषयुक्तचि तदा बाणाग्निं तैं मातला[23]. ॥ ११

---

१. आवेशानें. २. भात्यातें. ३. आसन घाली. ४. युद्धीं. ५. वज्रासारखें कठीण चाप. ६. तीन. (नंदभार्षेत). ७. 'आदित्यहृदय' नामक जो मनु (मंत्र) त्याचा जप करून. ८. अग्नि. ९. वैश्वानर+अनुग्रह=अग्नि+प्रसाद. १०. ननु=खरोखर. ११. प्रकाशित झाला. १२. दक्षिण, गार्हपत्य, आहवनीय, सभ्य आणि आवसथ्य अशीं पांच अग्नींचीं नांवें आहेत. १३. सान+अनुज=धाकटा+बंधु. १४. अणिमादि आठ सिद्धि. १५. शंख पद्म इत्यादि नऊ निधि. [कुबेराच्या घरीं द्रव्याचे नऊ खजिने (निधि) आहेत अशी समजूत आहे. यांचीं नांवें:-'पद्मोऽस्त्रियां महापद्मः शंखो मकरकच्छपौ । मुकुंदकुंदनीलाश्च खर्वश्च निधयो नव ॥' इति शब्दार्णवः]. १६. विद्युल्लतेमध्यें. १७. सूर्यामध्यें. १८. काष्ठपाषाणीं [संस्कृत शब्दांच्या अंतिम 'ल'च्या स्थानीं मराठींत 'ळ'होतो:—जसें बल=बळ, कुल=कुळ, स्थूल=स्थूळ, उपल=उपळ, कला=कळा.] १९. पार्वतीपतीचे. (शिवाचे, शर्वाणी=भवानी.) २०. अग्नि हा देवांचें मुख होय म्हणून देवांला 'बर्हिर्मुख' असें नांव आहे. (बर्हिः+मुख=अग्नि+मुख.) देव हे अग्निद्वारा हुतद्रव्य भक्षण करतात, या प्राचीन समजुतीस अनुसरून हें वर्णन आहे. 'अग्निमुखा वै देवाः' अशी श्रुति आहे. २१. अग्नि. ['जातवेदस्' या शब्दाचा विग्रह अमरकोषाच्या रामाश्रमी टीकेंत केला आहे तो:-'जातं वेदो धनं यस्मात् । जाते जाते विद्यते वा । जातं वेत्ति वेदयते वा ॥' झालेल्या प्राण्यांतें जाणतो तो 'जातवेदा' असाही अर्थ एका टीकाग्रंथांत दिला आहे]. २२. 'तो रोषघ्न हिमंतमांतक तदा बाणाग्नि आवानिला', 'तो रोगघ्न हिमांत कांतक नृपें बाणाग्नि आव्हानिला' आणि 'तो रोगघ्न हिमांत घातक तदा बाणाग्नि आव्हाइला' असे पाठभेद आहेत. २३. चेतला, माजला.

चंड ज्वाला कराला[1] उसळति तरळा[2] पंचवर्णांतराळा,
ताम्रा पीता उमाळा[3] करित शतबळाकानलज्वालमाळा ।
घेती व्योमीं उसाळा विगळति गरला[4] कालनागेंद्रकाळा,
तेजाळा ओळुमाळा[5] पसरति अंचळा,[6] मांडला निर्धुमाळा. ॥ १२
उष्णें झालीं तडागें,[7] उकडति उरगें[8] वन्हितापानुरागें,
संतापास्त्रप्रयोगें पळति वनमृगें ज्ञातिभ्रष्टें वियोगें; ।
त्यापूर्वीं भक्तरंगें नवकमलदृगें[9] घोरसंसारभंगें
श्रीरंगें लागवेगें अनळ जळखगें शांत कीजे अनेगें.[10] ॥ १३
"[11]अंकीं श्रीपुष्कराक्षा रुकमिण विनवी, वारिं दिव्यास्त्र भारी,
अत्युग्र ज्वाल येती, विपुल विझविं, तूं जिंतिं रुक्मा मुरारी ! ।
स्वस्था सांभाळिं काळानलशर शमवीं, ख्यातिनें राय जिंकीं,
मिथ्या मूर्ख व्यवस्था बरि करित नसे, कांडलक्ष्या[12] विलोकीं.' ॥ १४
वीनवी लालसा हा नला माजवी, वीजमालास्त्र हें तीव्र जें वीज वी; ।
वीजवीं जें रमानायका नीरवीं, वीर नीकारुनी ख्यातिलावी नवी. ॥ १५
योद्धे देखोनि दृष्टीं जलधर धनुर्षी लाविता होय वृष्टी,
मेघें संपूर्ण सृष्टीवरि निजचमुची घातली बुंथि[13] पृष्टीं; ।
तेव्हां पाताळ घृष्टीपति[14] धरि जगती वज्रदंष्ट्रा संघृष्टी,[15]
झांडी[16] कूर्म स्वपृष्टी गगन लवथवी तोयधाराप्रवृष्टी. ॥ १६
निर्घोषें[17] कालधारा वरुनि पडति त्या मंडळीं वज्रधारा,
पर्जन्याचा फुगारा रिचवति[18] निबरा[19] पर्वतातुल्य गारा, ।
दुर्वारा रुक्मभारावरि पडति सराच्या प्रचंडप्रहारा
विद्युन्माळी उदारा लवति बळधरा सर्पचाली अपारा. ॥ १७
तेजाचे चमकाट दाट लवती विद्युल्लता अंबरीं,
मेघांचे तडके[20] प्रचंड फुटती ब्रह्मांडभांडोदरीं;[21] ।

---

१. भयंकर. २. चंचळा. ३. उद्भव. ४. विषा. ५. थोडा. ६. पर्वता. ७. सरोवरें. ८. साप. ९. नूतन कमलनयनें. १०. प्रतिज्ञेनें. ११. मांडीवर. १२. शराच्या निशाणा. (लक्ष्य=शरव्य-लक्ष). १३. बुरखा, आच्छादन, गांठ. १४. घृष्टि=वराह, डुकर. 'घृष्टिः स्त्री घर्षणस्पर्धाविष्णुक्रांतासु ना किरौ' इति विश्वः]. १५. घर्षणयुक्त. हा वापीबंध आहे. १६. 'साही' असा पाठभेद आहे. १७. शब्दें. १८. सोडिती, रिक्त करिती. १९. कठिण. २०. कळपे. २१. ब्रह्मांडामध्यें.

[1]भौमाच्या [2]जननीवरी रिचवती धारा जशा आगळ्या,
लोहाच्या सरळा पडेति विपुळा शांत्यर्थ मंत्रानला. ॥ १८
अबद्धोत्तरें पंडितें [3]खंडिजेती, तसीं शालकास्त्रें अजें [4]खंडिजेती; ।
अभाग्यासि ऊदीम कैं हात नेदी, तसा रुक्म जाणोनि वातास्त्र भेदी. ॥ १९
[5]समीरास्त्र तें योजिलें राजपुत्रें, गुणीं लाविले बाण निर्वाणसूत्रें; ।
[6]जगत्प्राण जो व्यापिला देहमात्रीं [7]दशस्थानकीं तो वसे [8]जंतुगात्रीं. ॥ २०
[9]वक्षीं प्राण, तसा अपान दुसरा वर्ते गुदीं, सप्तमा
[10]व्यानोदानसमान देह[11]दमनीं, नाभीस्थळीं पंचमा; ।
ब्रह्मांडीं इतुकेच पांच वसती ज्ञाते खुणा जाणती,
[12]झंझामारुत तो रणीं प्रकटतां, [13]कादंबिनी फांकती. ॥ २१
झाडें [14]उन्मळलीं, घरें उडवलीं, व्योमीं भ्रमों लागलीं,
मेघांचीं पटलें बळें वितुळलीं, दोही दिशा फांकलीं; ।
दुर्वारा रस माजला, दुरि करी वातास्त्र तैसें परी,
[15]धन्वंतावरि पर्वतास्त्र धनुर्षी नाराच लावी हरी. ॥ २२

---

१. मंगलसंज्ञक ग्रहाच्या. २. मातेवरि (पृथ्वीवरि). ३. भंगिजेती. ४. तोडिजेती. ५. समीर=वायु. ६. वायु. ७. दहा ठिकाणीं. ८. प्राण्यांच्या देहांत. ९. "वायूचे प्राण, उदान, व्यान, समान व अपान असे पांच भेद आहेत. त्यांपैकीं प्राणवायु डोक्यांत वास करून ऊर व कंठ ह्या स्थानांत संचार करितो. तो बुद्धि, हृदय, इंद्रियें व चित्त यांना धारण करितो व थुंकणें, शिंकणें, ढेंकर देणें, श्वास घेणें व अन्न गिळणें इत्यादि क्रिया चालवितो. उदान वायूचें स्थान ऊर असून तो नाभि, गळा व नासिका ह्या स्थानांतून संचार करितो; व वाचा, ऐच्छिक क्रिया, उत्साह, बल, वर्ण, स्मृति इत्यादि गोष्टी उत्पन्न करितो. व्यान वायु हृदयांत राहून सर्व शरीरांत संचार करितो. त्याचा वेग फार तीव्र असून चालणें, हस्तादिकांचें आकुंचन व प्रसरण, पापण्या उघडणें, व मिटणें इत्यादि सर्व शारीर क्रिया प्रायः त्याजवर अवलंबून आहेत. समान वायु पाचकाग्नि जवळ राहून सर्व कोठ्यांत संचार करितो. अन्नाचें ग्रहण व पचन करितो व त्याचा सत्वांश मलापासून पृथक् करून मलाचें विसर्जन करितो. अपानवायु गुदस्थानीं राहत असून कुले, बस्ति, शिस्न व मांड्या ह्या स्थानांत संचार करितो. व शुक्र, आर्तव, मल, व गर्भ यांना बाहेर काढितो." (गर्देकृत वाग्भट-अष्टांगहृदय, सूत्रस्थान, अध्याय १२ वा, श्लोक ४—९. पृष्ठ१४८-१४९) १०. व्यान, उदान आणि समान. ११. 'जाण अवघे' पाठभेद. १२. मोठा वारा. १३. मेघमाला. (कादंबिनी=कादंब म्हणजे कलहंस ते जिला असतात, ते जिच्या पाठीमागें बगळ्याप्रमाणें जातात, ती कादंबिनी). १४. उन्मूलित झालीं, उपटलीं. १५. धनुष्याच्या अग्रभागीं.

इंदिरा रुकमिणी [1]रमणांकीं [2]रोहिणी जसि समीप [3]शशांकीं, ।
कृष्ण कौतुक उदार निरीक्षी, युद्ध होय [4]अनलास्त्र परीक्षी. ॥ २३
[5]अंगुष्ठत्राण बोटीं, [6]वलय मणगटीं, [7]युक्तवर्णा सुवर्णी
केयूरें बाहुयुग्मीं, मणिमुकुट शिरीं, कुंडलें दिव्य कर्णीं; ।
पुष्पांची वैजयंती तरुणतुळसिंची शुद्ध [8]आपाद माळा,
कंसारी बाण योजी अंचळ उचलले घालिती भूमिपाळा. ॥ २४
पर्वतीं, [10]परिघ भूसि घातला, चंड वात [11]ककुभांत बांधला; ।
वायुचक्र निमिषांत नाशिलें, उत्तमें अधम जेंवि दूषिलें. ॥ २५
जो कां निर्गुण [12]निष्प्रपंच [13]निगमा धुंडाळितां नाढळे,
ब्रह्मांडें घुसळोनि रोमविवरीं ज्याची कळा नाकळे, ।
आत्माराम गुणाभिराम भगवान् आराम जो इंदिरे,
त्यासीं युद्ध करूं जपे, पुनरपी शैलास्त्र, जेणें विरे. ॥ २६
जपे मंत्र रुक्मा धनुर्बाणभारी नभांतूनियां चालिल्या वज्रहारी; ।
महाशैल दिग्बंध फांकोनि गेला, अजें वज्रवज्रासि संयोग केला. ॥ २७
गर्वाचा क्रूर ताठा धरुनि, करितसे वीर संग्रामलाठा,
शस्त्रास्त्रें मंत्र पाठांतर सकळ जपे आवृती आठआठा; ।
चावी सक्रोध ओंठा, थरकुनि उठले, कंप रोमांच कंठा,
योजी रुद्रास्त्र पीठावळिसहित रणीं प्रार्थिलें [14]नीलकंठा. ॥ २८
[15]जटाजूट [16]निर्मुक्त भूमीस लोळे, मिशा पिंगटा [17]खांड, आरक्त डोळे; ।
नभीं मूर्धनी वक्र विक्राळ दाढा, असा चालिला [18]रुद्र युद्धासि गाढा. ॥ २९
महारुद्र देखोनि [19]लक्ष्मीविलासें गुणीं लाविले बाण, गंभीरहासें, ।
असो प्रार्थिलें शीघ्र [20]भस्मासुरासी, उभा ठाकला तेज [21]फांके दिशांसी. ॥ ३०

---

१. रमणाच्या (प्रियाच्या) अंकीं (मांडीवर). २. रोहिणी ही एक नक्षत्र असून दक्षाची कन्या आणि चंद्राची अत्यंत आवडती प्रिया होय. याच कारणास्तव चंद्राला 'रोहिणीप्रिय', 'रोहिणीपति', 'रोहिणीवल्लभ' अशीं नांवें आहेत. ३. चंद्रावर. ४. अनल=अग्नि. ५. बोटांच्या संरक्षणार्थ ज्या पिशव्या घालितात त्या. ६. कडें. ७. 'युक्तमुद्रा' असा अन्य पाठ आहे. ८. पायघोळ, पायांपर्यंत. ९. पर्वत. १०. वेढा. ११. दिशांत. १२. अविक्रिय, निर्विकार. १३. वेदांला. कारण, 'यतो वाचो निवर्तंते अप्राप्य मनसा सह' अशीं वेदवचनें आहेत. १४. शितिकंठ (शिव). १५. जटानां जूटः बंधः=जटाजूटः. यालाच कपर्द असें म्हणतात. पार्वतीभर्ता जो शिव त्याच्या केशबंधास 'जटाजूट' असें म्हणतात. १६. सोडलेला. १७. दाट. १८. शिव. १९. 'लक्ष्मीनिवासें' असा अन्य पाठ आहे. २०. भस्मासुर–या असुराला शंकराचा वर असा होता कीं हा ज्याच्या मस्तकीं हात ठेवील त्याचें भस्म व्हावें. या वरानेंच याचा अंत झाला. २१. 'धांवे' असा अन्य पाठ आहे.

शांभवास्त्र गुण आपुला करी, वैष्णवास्त्र उचले तयावरी; ।
दैवतें उभयतां परस्परें, गुप्त होति [1]गगनीं घनस्वरें. ॥ ३१

बापाचा ताप भारी तनय दुरि करी, [2]ध्वांत जैसा [3]तमारी,
आजा नातू विदारी म्हणउनि [4]शिखरीं धांवले कोंडमारी; ।
तेणें पृथ्वी थरारी, गगन गरगरी, [5]दाटलीसे धुमारी;
वज्रें वज्रास हारी, तदुपरि समरीं भस्म रुद्रा निवारी. ॥ ३२

[6]वीराजते मत्त उदार पाहें वीरा धरीं शक्तिशराव साहें; ।
हें सावरा शक्ति शरीं धरावी हें पारदां उत्तम तेजरावी. ॥ ३३

जें जें शरासन धरी रुक्म प्रतापें, तें तें विखंड करि पंकजनेत्र[7] चापें; ।
विद्या समस्त सरली, हृदयीं विचारी, कृष्णावरी सरळ शूळ बळें उगारी.॥३४

त्रिशूळास्त्र तें देवकीगर्भरत्नें [8]जवें छेदिलें सायकें अप्रयत्नें; ।
नसे चाप [9]नाराच [10]झुंजावयासी. [11]चुरी हात रुक्मा, त्यजी स्यंदनासी. ॥३५

[12]परिघ [13]पट्टिश [14]तोमर सांवरी, [15]परशु [16]खेटक [17]शक्ति करीं धरी; ।
[18] सकळ टाकित जाय अनुक्रमें, हरि विदारितसे स्वपराक्रमें. ॥ ३६

[19]पाणीतळीं झेलित ये [20]कृपाणी, [21]राणीव बोले स्वभुजस्फुराणीं, ।
'नारीसवें क्रीडसि, पूतनारी! [22]हारीस येतां, पळसी [23]विहारीं'. ॥ ३७

---

१. आकाशांत. २. काळोख. ३. सूर्य. ४. पर्वत. ५. धुमाकूळ, धुमश्चक्री, धुमाळी. ६. हा लुप्तपादबंध आहे. हें श्लोकार्धगत 'प्रतिलोम' नामक यमकाचें उदाहरण आहे. प्रतिलोमत्वानें अक्षरांची आवृत्ति झाली असतां, त्रिविध यमक उत्पन्न होण्याचा संभव आहे:—पादगत, श्लोकार्धगत आणि श्लोकगत (प्रतिलोम यमक). 'आवृत्तिः प्रातिलोम्येन पादार्धश्लोकगोचरा । यमकं प्रतिलोमत्वात् प्रतिलोममिति स्मृतम् ॥' [काव्यादर्श—तृतीय परिच्छेद ७३] जेव्हां पूर्व पादाची उत्तर पादाशीं अथवा उत्तर पादाची पूर्व पादाशीं प्रतिलोमावृत्ति होते तेव्हां पादगत प्रतिलोम यमक होतें; जेव्हां पूर्वार्धाची उत्तरार्धाशीं अथवा उत्तरार्धाची पूर्वार्धाशीं प्रतिलोमावृत्ति होते तेव्हां श्लोकार्धगत प्रतिलोम यमक होतें. हेंच यमक प्रस्तुत ३३ व्या श्लोकांत आहे. ७. कमलनेत्र. (कृष्ण.) ८. वेगानें. ९. सर्व लोहमय शर. यास प्रक्ष्वेडन असें दुसरें नांव आहे. 'प्रक्ष्वेडनास्तु नाराचाः' इत्यमरः. १०. झुंज=युद्ध, झुंझार=योद्धा. ११. हात चुरणें, हातपाय चोळणें=धुसमुसणें, जळफळणें, चडफडणें. १२. गदा, लोहांगी. १३. शस्त्रविशेष, पट्टा, धोप. १४. गंडासा, शस्त्रविशेष. याला 'गुरगूज' असें म्हणतात. हें घुसळण्याच्या रवीसारखें असतें. १५. कुऱ्हाड, कुठार. १६. ढाल, चर्म. १७. आयुधविशेष. 'शक्तिरस्त्रांतरे गौर्यामुत्साहादौ बले स्त्रियाम्' इति मेदिनी. १८. ह्या पद्याचें वृत्त 'द्रुतविलंबित' आहे. १९. येथें मूळचा 'पाणि' शब्द ऱ्हस्व असतांही गण जमण्यासाठीं 'पाणी' असा कवीनें दीर्घ केला आहे. विठ्ठलाच्या कवितेंत हा प्रकार बराच आढळतो. २०. तलवार. २१. राजा (रुक्मा). २२. हारीस येणें=जेरीस येणें, वठणीस येणें, पराजित होणें, चीत होणें. २३. क्रीडास्थळीं.

पतंग[1] दीपावरि[2] झेंप घाली, तैसी तयाची कव[3] शीघ्र आली. ।
मारावया वारु[4] रथातळीं ये, उत्फाळती[5] अश्व महाबळीये. ॥ ३८
अश्वराज[6] बरवे सुलक्षणे 'बाप[7] बाप' इति सारथी म्हणे, ।
कोप राजकुमरासि नावरे. भूतळीं रथ कदां न थावरे. ॥ ३९
रथापासीं आला, दृढ धरुनि हातीं असिलता[8],
रथांगें[9] छेदाया निकट भट[10] भोंवे[11] सभंवता ।
कवेखालें पाहें, परि रथ न फावे समरिंचा.
शिर छेदावें तों रुकमिण धरी हस्त हरिचा. ॥ ४०
'मारायातें[12] शक्तिविषादें यजिसी तूं, तूझ्याठायीं धीयुत[13] कामज्वरभित्[14] तूं; ।
मातें देईं तूं भिमयुद्धीं[15] यश रामा! मायावी[16] तूं, 'मत्तमयूरो[17]'त्तमनामा.' ॥ ४१
अनंगाच्या[18] बापें नृपतनय[19] चापें गवसिला,
धरूनी केशाग्रीं[20] रथमकरभागीं[21] बसविला; ।
जगन्माता[22] चांफेकळि[23]ललित कांपे सुचकिता[24],
महोद्वेगें[25] कोमाइलि सुतनु रामा[26] पुलकिता[27]. ॥ ४२

---

१. शलभ. २. पतंगदीपन्याय सुप्रसिद्ध आहे. पतंग मोठ्या वेगानें दीपावर झडप घालतो आणि मरण पावतो, पण दीपाचें कांहींच होत नाहीं; त्याप्रमाणें रुक्म्यानें (पतंगानें) घोड्यांवर झडप घातली, पण घोडे उसळून गेले आणि तो व्यर्थ शीण मात्र पावला, इत्यादि. ३. पकड, मिठी, पकडून धरणें. ४. घोडे. ५. उडतात, उसळून जातात. ६. या पद्याचें वृत्त 'रथोद्धता'. ७. हा शब्द देशी आहे. ८. खड्गरूप वल्ली. ९. चक्रें. १०. वीर, योद्धा. ११. भ्रमण करी, फिरे. १२. हें 'छत्रबंधा'चें उदाहरण आहे. १३. बुद्धिमान्. १४. कामरूप ज्वराचा नाशकर्ता. १५. येथें 'भीम'शब्द वृत्तसुखार्थ ऱ्हस्व केला आहे. १६. कपटी. (माया=कपट.) 'विन्' प्रत्यय माया, मेधा आणि स्रज् या शब्दांपुढें आणि असन्त शब्दांपुढें मतुबर्थी होतो; जसें मायाविन् (कपटी), मेधाविन् (बुद्धिमान्), स्रग्विन् (मालाधारी), तपस्विन्, यशस्विन् इत्यादि. १७. या श्लोकाचें वृत्त 'मत्तमयूर.' याचें लक्षण:—'वेदै रंध्रैर्म्तौ यसगा मत्तमयूरः'—यांत म त य स आणि एक गुरु अक्षर यांची योजना असते आणि चवथ्या व नवव्या अक्षरांवर यति आहे. किरात—सर्ग १८ श्लो० २८, शिशुपालवध—सर्ग ४ श्लो० ४४, सर्ग ६ श्लो० ७६ आणि रघुवंश—सर्ग ९ श्लोक ७५ यांचें हेंच वृत्त आहे. १८. मदनाच्या. १९. रुक्मी. २०. ही निमित्तवाचक अथवा करणी सप्तमी होय. "कोणास धरावयाचें असतां त्याचा जो अवयव धरावयाचा तद्वाचक शब्दाची सप्तमी योजण्याचा संप्रदाय संस्कृतांतही आहे." (नवनीत.) हाच प्रकार प्राकृत काव्यांत अन्यत्रही आढळतो:—'भूपें हळूच धरिला कलहंस पायीं' इत्यादि. २१. रथाच्या मुख्य भागीं. [मकर=मुख्य भाग.] २२. रुक्मिणी. २३. चंपकाच्या कळीसारखी सुंदर. २४. अत्यंत घाबरी झालेली, भीरु. २५. मोठ्या खेदानें. २६. स्त्री (लक्ष्मी). २७. रोमांचयुक्त देह जीचा अशी; जीचें शरीर रोमांचित झालें अशी. (पुलक=भयानें अथवा आनंदानें शरीरावर जो कांटा उभा राहतो त्याला रोमांच म्हणतात.)

[1]परब्रह्मा ब्रह्मादिक सुरमुनी ध्याति [2]भुवनें,
वधू [3]पद्मा मर्दी, नमि चरण [4]शोणस्तनघनें; ।
घनश्यामा [5]रामा वचनिं विनवी, 'ताप हरणें
रणीं तीव्रें शस्त्रें शशक न हणी निष्ठुरपणें.' ॥ ४३

करी रोदना रुक्मिणी मंदवाणी, तियेसीं विनोदें वदे चक्रपाणी; ।
'न मारी तुझा बंधु, मत्कोप गेला, ध्वजस्तंभि त्यातें [6]भुजाबंध केला.' ॥ ४४

[7]अर्धखांडसम बोडिली मिशी, [8]पांच पाट मग काढिले [9]शिरीं; ।
[10]नागमूत्र वदनासि लाविलें, [11]चूर्णलेपन करूनि गोविलें. ॥ ४५

शौरी म्हणे, 'रुकमिणी! सुखरूप राहें, तूं [12]निंबलोण करिं बंधुमुखासि पाहें; ।
केलें असें [13]वपन शुद्ध [14]मुखारविंदा, [15]भद्रानिमित्त घडली बहु यासि निंदा.' ॥ ४६

[16]हें झालिया उपरि [17]राम समीप आला, सोडूनि बाहु मग काय म्हणे तयाला; ।
'हा क्षत्रधर्म हरि! कोण अधर्म केला? याचा पुढें सकळ लौकिक मान गेला. ॥

---

१. परमेश्वराला. २. स्वर्ग, मृत्यु, पाताळ हीं तीन भुवनें, तीन लोक. ३. लक्ष्मी. ४. लाल आणि पुष्ट स्तनें. ५. स्त्री (लक्ष्मी). ६. मोरोपंतकृत कृष्णविजय–उत्तरार्ध–अध्याय ५४ वा, पद्यें ४०-४५ पहा. ७. खांडमिशांसारखी. ८. पांच पाट काढणें.=डोईचे मध्यें मध्यें केश काढणें. (हा एक दंड अथवा शासन करण्याचा प्रकार आहे). ९. मस्तकीं. १०. हत्तीचें मूत. ११. तोंडाला चुना फांसला. चूर्ण=चुना. १२. दृष्टीचा अगर भूतबाधेचा विकार न व्हावा म्हणून मीठ, मोहऱ्या, व कडू निंबाचीं पानें हीं ओंवाळून टाकणें, या कृत्याला 'निंबलोण करणें' म्हणतात. (नवनीत). १३. वपन=केश काढणें. १४. मुख+अरविंदा=तोंड+कमळाला. १५. भद्रा=भद्राकरण, वपन, हजामत करणें, मुंडन, भादरणें. "मनुष्य जसा कुसंगतीनें बिघडतो तसेंच कांहीं अंशीं शब्दांचें आहे. चांगल्या अर्थाचे शब्द असतात ते अशिक्षित वाईट लोकांच्या योगानें वाईट होतात. 'भद्राकरण' याचा मूलार्थ 'मुंडनपूर्वक चौलादिक मंगल संस्कार करणें' असा असून त्यांतील केवळ मुंडनार्थाकडे लक्ष देऊन त्याचा अर्थ नुसतें 'केस काढणें' असा केला. त्यांत देखील आणखी निंदा ध्वनित होते. 'भादरणें' हा शब्द बहुशः 'म्हैस वगैरे भादरणें' अशा ठिकाणीं योजतात. मूळचे चांगल्या अर्थाचे असून आलीकडे वाईट किंवा बीभत्स झालेले असे भाषेमध्यें पुष्कळ शब्द आहेत. कित्येक शब्द मूळचे फारच प्रतिष्ठित असून आतां ते उच्चारण्यास किंवा लिहिण्यास देखील अयोग्य असे झाले आहेत. कोमल तृणवाचक जो कालिदासादि कवींचा आवडता शब्द त्या बिचाऱ्यास तर मराठी बोलणाऱ्या चावट लोकांनीं इतका बाटवून टाकिला कीं तो पतित होऊन पुनः शुद्ध होण्याची आशा उरली नाहीं." (व्युत्पत्तिप्रदीप पृ० ४९). १६. बंधनमुंडनरूप कर्म. १७. बलराम.

सांपडे सुहृद[1] जैं रणांगणीं, त्यासि गौरव दिजे बुझाउनी;[2] ।
मारितासि तरि मोक्ष[3] पावता, निंद्य कर्म जडलें गुणोन्नता[4]. ॥ ४८
चौऱ्याशीं[5] लक्ष योनी उपजवुनि मनीं वागवी सूत्र[6] पाणीं,
वेदीं[7] शास्त्रीं[8] पुराणीं[9] अभिनव करणी वर्णितां मौन्यें[10] वाणी; ।
तो[11] हा सारंगपाणी[12] सुरमुकुटमणी, त्यासि तूं पट्टराणी
माया दृष्टीस नाणीं, बेंत[13] करिसि झणी, पैं[14] न फीटे शिरोणी.[15]' ॥ ४९
तालांकी[16] मग रुक्मयाप्रति कथा श्लोकार्थ भाषीतसे[17]
युद्धीं गोत्रज बंधुवर्ग वधितां निर्दोष शास्त्रीं असे, ।

---

१. मित्र, आप्त, स्नेही. २. समजावून (बुध्=जाणणें.)=बुझणें. ३. कृष्णाच्या हातीं मरण पावला म्हणून मुक्ति पावता—असा भाव. ४. गुण+उन्नत=गुणांनीं श्रेष्ठ. ५. चौऱ्यायशीं लक्ष योनी=एकंदर वस्तुमात्राच्या चार खाणी म्हणजे वर्ग अथवा कोटी आहेत व प्रत्येक खाणींत एकवीस लक्ष योनी आहेत. त्यांचा तपशील–२१ लक्ष योनी अंडज कोटींतील (९ लक्ष योनी सर्प मुंगी इत्यादि+४लक्ष योनी जळचर +८ लक्ष योनी पक्षी). २१ लक्ष योनी जारजकोटींतील (९ लक्ष योनी द्विपद+४ लक्ष योनी चतुष्पद+८ लक्ष योनी श्वापद). २१ लक्ष योनी उद्भिज्ज कोटींतील (९ लक्ष योनी अन्य धान्यादिक +४ लक्ष योनी सुगंधादि पदार्थ+८ लक्ष योनी वृक्ष तृण इत्यादि.) २१ लक्ष योनी स्वेदज कोटींतील (९ लक्ष योनी तारागणादिक+४ यक्ष योनी मेघमाळा+८ लक्ष हीरक रत्नादिक मणि). दुसऱ्या मताप्रमाणें २० लक्ष वृक्ष योनी, ११ कीटक, ३० पशु, ९ जलचर, १० पक्षी आणि ४ मनुष्य. चौऱ्यायशीं योनी=चौऱ्यायशींचा फेरा, गरका. ६. जन्ममरणाची दोरी (सूत्र) हातांत ठेवी. ७. ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद आणि अथर्वणवेद–अशा चार वेदांत. ८. सांख्य, योग, न्याय, वैशेषिक, मीमांसा आणि वेदांत, या सहा शास्त्रांत. ९. अठरा पुराणें आणि उपपुराणें यांत. [यांची नांवें:—'ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवं च शैवं भागवतं तथा। तथान्यन्नारदीयं च मार्कंडेयं च सप्तमम् ॥ आग्नेयमष्टकं प्रोक्तं भविष्यन्नवमं तथा। दशमं ब्रह्मवैवर्तं लिंगमेकादशं तथा ॥ वाराहं द्वादशं प्रोक्तं स्कांदं चात्र त्रयोदशम्। चतुर्दशं वामनं च कौर्मं पंचदशं तथा॥ मात्स्यं च गारुडं चैव ब्रह्मांडाष्टादशं तथा॥' व अठरा उपपुराणें आहेत तीं अशीं:—'अष्टान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि तु। आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमतः परम्॥ तृतीयं नारदं प्रोक्तं कुमारेण तु भाषितम्। चतुर्थं शिवधर्माख्यं साक्षान्नंदीशभाषितम्॥ दुर्वाससोक्तमाश्चर्यं नारदोक्तमतः परम्। कापिलं मानवं चैव तथैवोशनसेरितम्॥ ब्रह्माडं वारुणं चाथ कालिकाह्वयमेव च। माहेश्वरं तथा शांबं सौरं सर्वार्थसंचयम्॥ पराशरोक्तप्रवरं तथा भागवतद्वयम्। इदमष्टादशं प्रोक्तं पुराणं कौर्मसंज्ञितम्॥ चतुर्धा संस्थितं पुण्यं संहितानां प्रभेदतः॥.' १०. वाणी मौन्य पावे. ११. यांत चक्रबंध आहे. १२. सारंगपाणी=शार्ङ्गपाणी=कृष्ण. [शार्ङ्ग नांवाचें धनुष्य पाणीच्या (हाताच्या) ठायीं ज्याच्या तो]. १३. खेद. १४. फिटणें=पूर्ण होणें. १५. कौतुक. १६. तालांकी=ताल आहे अंक (ध्वज) ज्याचा तो. 'तालांको मुसली हली' इत्यमरः. तालांक=अच्युताग्रज बळराम. १७. बोलतसे.

ब्रह्यानें विधि[1] निर्मिला, विषमता[2] आम्हां न लागे कदा,
दोषा क्षालन पावलासि, न करीं चिंता[3] चितासंपदा.' ॥ ५०
रामें राजसुता निरोप दिधला, तेथूनि तो चालिला,
गेला भोजकटासि[4], वस्ति करुनी, लज्जामठीं राहिला; ।
राजे आणिक सार्वभौम शतशा युद्धासि आले बळें;
त्यासीं यादव झुंजिले, पळविलीं दिग्मंडळींचीं दळें[5]. ॥ ५१
राजे दुर्धर जिंतिले[6], अतिशयें रुक्मा विटंबूनियां[7],
कोदंडा[8]प्रति घातल्या गवसणी[9], तूंणीर[10] ठेवोनियां; ।
[11]भेरीचे [12]भंभकार मंगळतुरें सेनामुखीं वाजती,
स्वानंदें जयकार वीर करुनी द्वारावती चालती[13]. ॥ ५२
श्रीमद्रुक्मिणिचें स्वयंवर निकें संग्राम झाल्यावरी
तेजःपुंज वधूवरें निजरथीं साक्षात लक्ष्मी हरी, ।
सेनाचक्र सभोंवतें गवसुनी प्रस्थान रामें किजे[14],
वर्णी विठ्ठल सर्ग षष्ठम कथा विद्वज्जनीं सेविजे. ॥ ५३

---

१. दैव किंवा विधान. २. कमजास्तपणा, दोष. ३. चिंता हीच चितेची संपदा म्हणजे मोठी चिंता. ४. भोजकट या नांवाच्या नगराला. रुक्मी जेथें पराभव पावला तेथेंच भोजकट नामक नगर वसवून (कुंडिनपुरास न जातां) राहिला. ५. सैन्यें. ६. पराभूत केले. ७. अप्रतिष्ठा करून. ८. धनुष्याला. ९. अभ्रा, आच्छादन, वेष्टन, गवसणी घालणें=बांधून ठेवणें. पिशवींत घालणें (वीणा, सतार इत्यादि). १०. भाता. ११. भेरी, नगारे. १२. गर्जना, 'भभकार' हा अनुकरणवाचक शब्द आहे. १३. या श्लोकांत 'वाजती' 'चालती' हीं वर्तमानकाळचीं रूपें योजिलीं आहेत. पण तीं भूतकाळदर्शक आहेत. ज्या रूपांचा प्रयोग प्रायः गद्यात्मक ग्रंथांत रीतिभूतकाळीं होतो त्या रूपांचा प्रयोग पद्यात्मक ग्रंथांत प्रायः वर्तमानकाळीं आणि पुष्कळदां शुद्ध भूतकाळीं होतो. याचीं कित्येक उदाहरणें:–(१) 'मंत्रजप करुनि तो कवि येरे वत्सा कचा असें **बाहे**, (२) भेदुनि वृकोदरें पल सर्व **निचे** त्यांत लेशहि न **राहे**, (३) कच येतां बहु **हर्षे** धन्य **म्हणे** मीच कन्यका मातें, (४) **'पूजी'** नरदेवातें **'करि'** तेव्हां स्ववपु दीपक ज्योती, (५) जातां स्वर्गीं **'मिरविति'** निजगुरुसुतरत्न देव यानीं तें, (६) **'वर्णिति'** दैत्यातें किति, किति कवितें कितिक देवयानीतें.' याच प्रकारचीं दुसरीं अनेक उदाहरणें वाचणारास सहज आढळतील. १४. केलें. 'किजे' हें वर्तमानकाळींचें कर्मणिरूप भूतकाळाच्या जागी योजिलें आहे. केव्हां केव्हां कवितेंत वर्तमानकालवाचक कर्मणिरूप भूतकालदर्शक होतें:–'नको विसरूं आम्हांसि, असों येथें, । वदुनि **धरिजे** गहिंवरा महीनाथें ॥.'

सर्ग सातवा.

(श्लोक.)

शृंगें वंशी[१] दमामे[२] पणव[३] रणतुरें[४] शंख भेरी उघंटा[५],
धों धों त्रों त्रों तुतारे[६] मुरज[७] किणकिणी झल्लरी टाळ[८] घंटा, ।
वाद्यांच्या चंडघोषें[९] नभ[१०] दुमदुमिलें, भाट[११] गाती पवाडे,
ऐसे आले प्रभासा[१२], मिरवित गजरें लोक झाले पुढारे. ॥ १

प्रमुदित[१३] मग आले सोरटीसोमनाथा,
नमन करुनि पायीं ठेवि कंसारि माथा; ।
उतरुनि निजसेना राहिले वृष्णि जेथें,
तदुपरि हरिभेटी[१४] ये[१५] विदर्भेंद्र तेथें. ॥ २

राजा आला, भेटला रामकृष्णा, बोले, 'झाली सर्व संतृप्त तृष्णा; ।
आतां कीजे लग्न विध्युक्त[१६] देवा! पूजा घ्यावी वार चत्वारि[१७] सर्वा.[१८]' ॥ ३

वचन केशवें अंगिकारिलें, मग हलायुधा[१९] तेंचि मानलें; ।
'बहु बरें' म्हणे भूभुजोत्तमा[२०], वदति सत्कवी हे 'मनोरमा.[२१]' ॥ ४

---

१. पांवे. २. दमामा=नगारा, धोशा. [हा फारशी शब्द आहे]. ३. वाद्यविशेष. ४. युद्धाचीं वाद्यें. ५. वाद्यांतील भेदविशेष. ६. तुतारी=वाद्यविशेष. ७. मृदंग. ८. वाद्यविशेष. याला 'झांज' असें म्हणतात. ९. भयंकर. १०. आकाश. ११. स्तुतिपाठक. १२. प्रभास या नांवाच्या सुप्रसिद्ध क्षेत्रास. १३. हर्षयुक्त. १४. हरिदर्शनासाठीं. १५. ये=आला, येता झाला; हें येथें भूतकालवाचक रूप आहे. सामान्य नियम असा आहे कीं 'एकारान्त व ओकारान्त' धातूंच्या विध्यर्थाच्या द्वितीय पुरुषाच्या एकवचनाचा प्रयोग कधीं कधीं कवितेंत तृतीयपुरुषीं (वर्तमानकाळीं व भूतकाळीं) एकवचनीं आढळतो.' [प्रौढबोध मराठी व्याकरण, नियम २८ पहा.] या नियमांचीं इतर उदाहरणें:—(१) न **दे** पाठि कोणिच राया बळी रे, (२) म्हणे हरी प्रेरुनि **ने** जयातें, (३) मागूनि **ये** दूरुनि चक्रपाणी, (४) **घे** इक्षु वारण जसा करपुष्करानें, (५) असें देखतां **ये** कृपा माधवातें. १६. यथाविधि. १७. चार. ['चत्वारि' हें संस्कृताप्रमाणें प्रथमेचें नपुंसकलिंगी रूप आहे]. १८. या वृत्ताचें नांव 'शालिनी'. याचें लक्षण:—'मात्तौ गौ चेच्छालिनी चेदलोकैः' याच्या प्रत्येक पादांत म, दोन तगण व दोन गुरु अक्षरें यथाक्रम असतात व यति चवथ्या आणि सातव्या अक्षरांवर असतो. १९. बलरामाला (हल+आयुध=नागर+हत्यार; हल आहे आयुध ज्याचें तो). २०. राजश्रेष्ठा. २१. 'मनोरमा' हें पंक्तिजातीच्या म्हणजे दशाक्षरात्मक जातीच्या वृत्ताचें नांव आहे; याचें लक्षण:—नरजगैर्भवेन्मनोरमा.' पण या चवथ्या पद्याचें वृत्त 'मनोरमा' नसून त्रिष्टुभ्जातीय एकादशाक्षरात्मक 'शुद्ध कामदा' आहे याचें लक्षण:—'म्हणति तीस बा शुद्ध कामदा, न र र ला ग हे येती ज्या पदा'.

मूळ **मा**धवनिवास जे स्थळीं, तें निकें स्थळ दिसे वनस्थळीं; !
राहिले **कु**कुर देउनी दुषें, **भो**ज ते बि[3]रुदवंत पौरुषें[4]. ॥ ५
पाचारिली युवति शुद्धमती भु[5]पाळें, आली त्वरें विभव घेउनि शीघ्र काळें, ।
दूष्यें विचित्र दिधलीं ब[6]हुताभिधानी, विस्तीर्ण मंडप मनोहर राजधानी. ॥ ६
द्वारकेसि मग मूळ धाडिलें, उत्सवें तइं वऱ्हाड चालिलें; ।
वा[7]जि वा[8]रण रथादि वाहनें, रत्नपुंज शिबिका सुखासनें. ॥ ७
देवकी चं[9]वरडोलवाहनीं, **रे**वती बसविली सुखासनीं, ।
पालकींत मिरवे **सु**भद्रिका, आणिखी प्रतिरथीं [10]पुरंध्रिका. ॥ ८
[11]उग्रसेन **व**सुदेव कुं[12]जरीं बैसले, बहुत तोष अंतरीं; ।
वाजती निबिड दुंदुभी [13]तुरें, [14]खेचरें प्रचरती भयातुरें. ॥ ९
[15]चामुंडा नवकोटिभार [16]सरिशा त्या मातृका धांवल्या,
संख्या छप्पनकोटि सैन्यगणना का[17]त्यायनी पातल्या; ।

---

१. या पद्याचें वृत्त 'रथोद्धता.' याचें सलक्षण विवेचन श्रीक्षेमेंद्रकृत 'सुवृत्ततिलक' नामक छंदोग्रंथांत केलें आहे:–'रनौरैरन्वितं युक्तं लघुना गुरुणा तथा। ख्यातं **रथोद्धता** नाम वृत्तमेकादशाक्षरम् ॥.' [१।२३.] 'विसर्गयुक्तैः पादान्तैर्विराजती **रथोद्धता** । कलापरिचयैर्याता लटभेव प्रगल्भताम् ॥' [२।१३.] २. दूष्यें (तंबू). प्रासाकरितां 'दूषें.' ३. यशस्वी भोज हे पराक्रमाचें बिरुद (ब्रीद, पट्टा). बांधणारे होते. ४. पराक्रमामुळें. ५. 'नृपाळें' असें येथें असतें तर 'भूपाळें' यांतील 'भु' ऱ्हस्व करण्याचें प्रयोजन पडतें ना. ६. बहुत+अभिधानी=अनेक+नामें. ७. घोडे. ८. हत्ती. ९. चवरडोल=अंबारीसारिखें हत्तीवर बसायाचें वितानयुक्त आसन. [डोल=हा आरबी शब्द आहे. याचा अर्थ झोकेखात जाणारें पालखीसारखें वाहन. याचा उपयोग अद्यापि हिंदी भाषेंत प्रचलित आहे. 'आज अनंत चौरस है. गणेशजीके **डोल** आज निकलें गे' इत्यादि. १०. पतिपुत्रवती स्त्रिया. ११. कंसाचा बाप. १२. कुंजर=हत्ती. १३. वाद्यें. १४. खेचरें (देव, गंधर्व, अप्सरा, किन्नर, यक्ष इत्यादि आकाशमार्गी जन) भयातुरें (भयानें व्याकुळ होत्साते) प्रचरती (पळत सुटती). पूर्वोक्त वाद्यांचा गजर इतका प्रचंड झाला कीं ते पळत सुटले. १५. विवाहादि सर्व मंगलकार्यांत पुण्याहवाचन व तदंगभूत नांदीश्राद्ध, मातृकापूजन वगैरे कर्में करायाचीं असतात. त्या कार्यांत देवतादिकानां 'अक्षतपुंजेष्वावाहयामि' असें म्हणून बोलावीत असतात. परंतु प्रस्तुत विवाहसमयीं जी मंडळी अक्षतपुंजांत यावयाची ती प्रत्यक्ष आली असें विठ्ठलकवि ह्या दहाव्या व पुढील पद्यांत म्हणतो. मातृकापूजनांत २६ देवतांचें आवाहन करीत असतात. त्या देवता:—'गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया। देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः । धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरात्मनः कुलदेवताः ॥.' या गौर्यादिक षोडश मातृका. 'ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा । माहेंद्री चैव वाराही चामुंडा सप्त मातरः ॥' या ब्राह्म्यादि सप्त मातृका. 'गणपतिर्दुर्गा च क्षेत्रपालश्च ।' आणखी कांहीं देवतांचें इतर प्रसंगीं आवाहन करीत असतात. येथें शेवटच्या तीन देवतांशिवाय

एकी त्या [1]शववाहिनी [2]वेगळल्या [3]विंचावरी आणिका
सर्वा श्रेष्ठ गणेश [4]आखुवहनीं निर्विघ्नकर्ता निका. ॥ १०
[5]शृंगार वीर करुणाद्भुत रौद्र आले शांता [6]बिभत्सक भयानक आठ झाले, ।
आतां असे प्रगटला रस [7]हास्य सांगे वर्णीन कौतुकविनोदकथा[8]नुरागें. ॥ ११
मोठें पोट, विशाळ ओठ, मिरवे सिंदूर सोंडेवरी,
थोंटा दंत, गणेश मूर्त अवघ्यां आधीं निघाला, परी ।
पायीं आंखुड, चालतां लटलटां तो जातसे [9]चांचरी,
[10]हें देखोनि [3]वऱ्हाडिणी गदगदां हांसेति [11]निम्नोदरी. ॥ १२
[12]महामातृका आपुलाल्या प्रकारीं पुढें धांवतां निंदिलें त्यासि नारीं, ।
गणेशासि तेणें महाक्षोभ झाला, पथीं चालतां विघ्न केलें तयांला. ॥ १३
हाग ओक सुटली वऱ्हाडिणी, मोडिले [13]शकट चातुरंगणी; ।
त्यां हिमज्वर व्यथा महा करी, लोळती धरणिमंडळावरी. ॥ १४
दूतीं समाचार हरीस नेला, साकल्य तींहीं श्रुत सर्व केला; ।
कृष्णें समाधान किंजे तयांचें, वऱ्हाड आलें मग [14]वैभवाचें. ॥ १५

करून बाकीच्या २३ मातृकांस महामातृका असें विठ्ठलानें म्हटलें आहे. (पुढें श्लोक १३ पहा). दशम श्लोकाचा अर्थः—पहिला चरण–सप्तमाता चामुंडा नऊ कोटी सैन्य घेऊन आल्या. दुसरा चरण–कात्यायनी (गौरी) वगैरे सोळा मातृका आपलें ५६ कोटी सैन्य घेऊन आल्या. तिसरा चरण–मात्र शववाहिनी (मुडदे फरास) व विंचवावर बसणाऱ्या अशा प्रकारच्या देवतांच्या अमंगल सेनेला या विवाहप्रसंगीं वगळिलें होतें, कारण मंगलकार्याला ह्या तेवीस मातृका जात होत्या, तेथें शववाहिनी मातृकांचें अर्थात् प्रयोजन नव्हतें. १६. त्वरेनें. १७. भवानी.

१. प्रेत नेणाऱ्या. २. टाकिल्या, न घेतल्या. ३. विंचवावर. ४. उंदीरवाहनीं. ५. हे रस नऊ आहेत, कित्येक शांत रस वर्ज्य करतातः–'शृंगारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः । बीभत्सोऽद्भुत इत्यष्टौ रसाः शांतस्तथा मतः ॥' [साहित्यदर्पण–३-२०९], 'शृंगारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः । बीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ॥' [काव्यप्रदीप–४ उल्लास ६ कारिका, काव्यमाला २४, पृष्ठ ८७], 'निर्वेदस्थायिभावाख्यः शांतोऽपि नवमो रसः' [काव्यप्रदीप–४ उल्लास १२ कारिका], 'शृंगारवीरकरुणाहास्याद्भुतभयानकाः । रौद्रबीभत्सशांताश्च नवैते कथिता बुधैः ॥' 'वाग्भट–पंचम परिच्छेद ३ पहा'. ६. 'बीभत्सक' असा शब्द आहे. पण वृत्तसुखार्थ येथें ऱ्हस्व केला आहे. ७. विकृत, आकृति, वाणी, अंग, वेष, हावभाव यांच्या दर्शनापासून उत्पन्न होणारा जो रस तो 'हास्य' रस होय. याचे उत्तम मध्यम आणि नीच या तीन अवस्थांमुळें सहा भेद आहेतः—स्मित, हसित, विहसित, अवहसित, अपहसित आणि अतिहसित. 'रसगंगाधर–पृष्ठ ४३-४४ पहा'. ८. अनुराग=प्रेम. ९. अडखळत. १०. हें पद्य हास्यरसाचें उदाहरण आहे. ११. निम्न=उदर+गंभीर ज्यांचें उदर (नाभि) अशा. १२. गौर्यादि व ब्राह्मयादि मिळून २३ मातृका. १३. रथ. १४. थाटमाटाचें.

रुकमिणि मग बापें आश्रमामाजि नेली,
सकळ [१]रुखवताची आइती सिद्धि केली; ।
तदुपरि मग झाली दे[२]वकाची प्रतिष्ठा
हळदि वधुवरांतें [३]लाविती एकनिष्ठा. ॥ १६

[४]नांदीश्राद्धविधान मंगळतुरीं दोंमंडपीं सोहळा,
लग्नाची घटिका [५]प्रतिष्ठिलि जळीं, राजा मनीं मोकळा; ।
गाई हे[६]मैं विचित्र राजवसनें दे ब्राह्मणांकारणें,
त्यापेक्षा[७]नकदुंदुमी करितसे दानें यथालक्षणें. ॥ १७

वराकारणें मूळ राजा निघाला, विमानांत अंतःपुरीं [८]सिद्ध झाला; ।
पुढें चंड वाद्यें, नभीं घोष गाजे, सवें सर्व सीमंतपूजा विराजे. ॥ १८

मिरवत गजरेंसी राजसेना निघाली;
रथ गज [९]हय यानें चालतां दाटि झाली. ।
निबिड जनपदातें वारिती वे[१०]त्रपाणी,
[११]सुकृत नरपतीचें वानिती भाट गाणीं. ॥ १९

[१२]मग येइजे अतिसमीप विवाहीं वसुदेव त्यासमुख ये लवलाहीं; ।
प्रभु भेटले उभयतां सुख त्यांसी मणियुक्त वि[१३]ष्टर दिले सकळांसीं. ॥ २०

नृप करि व[१४]रपूजा वेदविध्युक्तमंत्रीं,
तदुपरि मृदु शब्दें प्रार्थिला भूप [१५]मंत्रीं. ।
'लव पळ घटिकेचें मान वेचून जातें
उचित समय साधा' सांगती [१६]भूभुजातें. ॥ २१

---

१. रुखवत—वरप्रस्थानाचे पूर्वी वरास कन्येच्या बापाकडून समारंभपूर्वक फराळाची इत्यादि सामग्री आणितात, आणि तें फराळाचें वरापुढें ठेवून त्याजकडून फराळ करवितात, असा जो समारंभ करितात तें. हा समारंभ वरप्रस्थानानंतर वधूमंडपांतही क्वचित् करण्याचा प्रचार आहे. २. देवकस्थापना. ३. 'लागली' असा अन्य पाठ. ४. पृष्ठ ८२ टीप १ पहा. ५ स्थापिली. ६. सोनें. ७. वसुदेव. (वसुदेवाच्या जन्मप्रसंगीं देवांनीं आनक नामक दुंदुभि वाजविले म्हणून त्यास 'आनकदुंदुभि' असें नांव पडलें. वसुदेवाचा पिता आनकदुंदुभ म्हणून होता, त्यावरून त्याचा पुत्र तो 'आनकदुंदुभि' अशी व्युत्पत्ति कोणी करितात. ती निर्मूल होय.) ८. 'विमानीं वधूभारही सिद्ध झाला' असा अन्य पाठ. ९. घोडे. १०. चोपदार. ११. पुण्य. १२. या पद्याचें वृत्त 'कलहंस'. यालाच 'सिंहनाद' आणि 'कुटजा' असींही नांवें आहेत. याचें लक्षणः— 'सजसा सगौ च कथितः कलहंसः'. १३. रत्नखचित आसन. १४. वराची पूजा. १५. सचिवांनीं. १६. भूभुज्=राजा.

उच्चैःश्रवा[1] वडिल बंधु घडे जयाचा ऐसा तुरंगम सरोरुहलोचनाचा[2]; ।
आरूढला मग तयावरि दानवारी वृष्णी हलायुध[3] सर्वें परि पूतनारी. ॥ २२

प्रदीप्त[4] लक्ष दीपिका, असंख्यचंद्रलोपिका[5],
पदोपदीं अमोलिका मनोहरा सतेजिका[6]; ।
अपार[7] पुष्पवल्लिका विराजती प्रफुल्लिका,
चतुष्पथादि[8] वीथिका[9] सुरंगिता सुवेदिका[10]. ॥ २३

वारस्त्रिया[11] नाचति रंगभूमिके, सत्कार त्यांतें वसुदेव दे निके. ।
पदोपदीं लोक उभे विलोकिती, भाट प्रसंगें गुण वर्णिती किती. ॥ २४

मिरवत हरि आला नोवरीमंडपासीं,
तंव सदृढ कवाडें लाविती राजदासी. ।
उचित समयकाळीं पावल्या त्या निर्वाडें[12]
तदुपरि मग तीहीं मुक्त केलीं कवाडें. ॥ २५

वऱ्हाडी सभामंडपामाजि आले, विचित्रासनीं बैसते सर्व झाले. ।
सुधर्मा[13] सभा नाकलोकीं[14] विराजे तसी [15]संसदी भूतळीं दिव्य साजे. ॥ २६

रत्नस्तंभविराजमान मढिल्या भिंती विचित्रांबरीं[16],
चौरंगावरि उत्तरच्छद[17] निके दिव्योपधानें[18] बरीं. ।
वाद्यें वाजति, भाट गाति बिरुदें श्रीकृष्णलीला मुखें,
नेत्रीं देखति सोहळा सुर उभे राहोनियां सन्मुखें. ॥ २७

---

१. समुद्रमथनसमयीं निघालेल्या चौदा रत्नांपैकीं एक, उच्चैःश्रवा. हा अत्युत्तम अश्व होता. याचे कान (श्रव) उच्च होते म्हणून याला उच्चैःश्रवा असें नांव पडलें. हा इंद्राचा अश्व होय. २. कमलनेत्राचा. (कृष्णाचा). ३. हलायुध=नांगर धरणारा. (बलराम). बळरामाचीं आयुधें हल मुसल असल्यामुळें त्याला 'अमरकोशां'त हली सीरपाणी मुसली हलायुध अशीं नांवें दिलेलीं आढळतात. 'बलभद्रः प्रलंबघ्नो बलदेवोऽच्युताग्रजः । रेवतीरमणो रामः कामपालो हलायुधः ॥ नीलाम्बरो रौहिणेयस्तालांको मुसली हली । संकर्षणः सीरपाणिः कालिंदीभेदनो बलः ॥' ४. या पद्याचें वृत्त 'पंचचामर'. याचें लक्षणः—'प्रमाणिकापदद्वयं वदंति पंचचामरम्'. किंवा 'जरौ जरौ ततो जगौ च पंचचामरं वदेत्.' याच्या प्रत्येक पादांत ज, र, ज, र, ज, ग, अशीं अक्षरें येतात. यांत प्रत्येक चवथ्या अथवा आठव्या अक्षरावर यति असतो. ५. अगणित चंद्रांच्या प्रकाशाचा लोप करणाऱ्या (दीपिका). ६. 'अलौकिका' असा अन्यपाठ. ७. 'हें अष्टदलकमलबंधांचे' उदाहरण होय. ८. चवाठे आदिकरून. ९. गल्ह्या. १०. वेदियुक्त. ११. वेश्या. १२. निश्चयें. १३. सुधर्मन्=देवांची सभा. १४ स्वर्गीं. १५. सभा. १६. अंबर=वस्त्र. १७. आच्छादन. १८. दिव्य+उपधान=शोभायमान+गिरद्या.

[1]वसुदेव पूजन करी नवरीचें; मनिं वांछिती [2]सुरवधू यश जीचें, ।
[3]मधुपर्क वेदविधिपूर्वक केला, फल वाहिलें नृपवरें [4]नृपजेला. ॥ २८
अलंकार वस्त्रें नवीनें विचित्रें, [5]सुने वाहिलीं यादवेंद्रें पवित्रें; ।
उपाध्या दिलीं [6]कोटिरत्नें अपारें सुवर्णांबरें दिव्य नानाप्रकारें. ॥ २९

'आली लग्नघडी' पुरोहित म्हणे, 'आतां करा [7]तांतडी.'
वस्त्रें नेसविलीं सुगंध[8]सुमनें वाहोनियां आवडी. ।
माड्याच्या घडिया तयां वधुवरां पायांतळीं घातल्या
नांदी काढुनि [9]अंत्रपाट धरिला मंत्रध्वनी लागल्या. ॥ ३०
श्रीवत्सांकित भूषणें तुळसिचीं, [10]आंपाद माळा रुळे,
माथां रत्नकिरीट, कौस्तुभ गळां, सूर्यप्रभे नातुळे; ।
केयूरांगद कुंडलें [11]सुरशना हस्तांबुजीं आयुधें,
लक्ष्मीयुक्त मुरारि तो वधुवरां कुर्वंतु वो मंगलम्. ॥ ३१
[12]लक्ष्मी कौस्तुभ [13]पांचजन्य धनु हें अंगीकरी श्रीहरी,
रंभा कुंजर पारिजातक सुधा देवेंद्र हें आवरी; ।
दैत्यां प्राप्त [14]सुरा, [15]विधू विष हरा, उच्चैःश्रवा भास्करा,
[16]धेनू [17]वैद्य, वधूवरांसि [18]चवदा कुर्यात् सदा मंगलम्. ॥ ३२
इंद्रश्चंद्र कुबेर वायु निरृती ब्रह्मा [19]कवी दिक्पती,
सिद्धाश्चारण यक्ष गुह्यक रवी [20]हाहा हूहू वाक्पती ।
गंधर्वादि मरुद्गणा सुरमुनी किन्नार शेषोरगी,
ईशानाग्नि [22]जलेंद्र हे वधुवरां कुर्यात् सदा मंगलम्. ॥ ३३
गंगा भागिरथी कलिंदतनया मंदाकिनी संगमीं,
कावेरी रसयू सरस्वति शिवा कृष्णा पयोष्णी नर्मी. ।

---

१. या पद्याचें वृत्त 'कलहंस'. २. देवांगना. ३. मधुपर्क—विवाहसमयीं वर वधूच्या द्वारीं आला असतां पादप्रक्षालनादि करून मध, तूप आणि दहीं हीं मिश्रित करून त्यास समर्पून गंध वस्त्र इत्यादिकांनीं त्याची पूजा करणें या विधीला 'मधुपर्क' म्हणतात. ४. रुक्मिणीला. ५. सुनेला. ६. 'दिव्यरत्नें' असा अन्य पाठ. ७. त्वरा, घाई. ८. पुष्पें. ९. अंत्रपाट—अंतःपट, विवाहकालीं वधूवरांमध्यें जो पडदा धरतात तो. १०. पायघोळ. ११. कमरपट्टा. १२. 'लक्ष्मीः कौस्तुभपारिजातकसुरा धन्वंतरिश्चंद्रमा' इत्यादि मंगलाष्टक सुप्रसिद्ध आहे. १३. विष्णूचा शंख. 'शंखो लक्ष्मीपतेः पांचजन्यः' इत्यमरः. पंचजन दैत्याच्या हाडापासून झालेला म्हणून पांचजन्य'. १४. मद्य. १५. चंद्र. १६. कामधेनु. १७. धन्वंतरि. १८. चवदा रत्नें. १९. बृहस्पति. २०. गंधर्वविशेष. २१. उरग=साप. २२. वरुण.

रेवा गंडकि कौशिका प्रवरदा भोगावती गोमती,
सिंधू धर्मक शोणभद्र शिव हे, कुर्यात् सदा मंगलम्. ॥ ३४
काशी कांचि अवंतिका मधुपुरी माया अयोध्या बरी,
श्रीमद्द्वारवती सुपुण्यजनकां[1] विख्यात पृथ्वीवरी; ।
क्षेत्रें धर्मपरायणें अनुपमें जीं वर्णिलीं कौतुकीं
तीं कल्याण वधूवरांसि इतुकीं, कुर्यात् सदा मंगलम्. ॥ ३५
मत्स्यः[2] कूर्म[3] तथा वराह[4], नृहरी[5] चौथा, बटू[6] पंचमा,
श्रीमद्भार्गवराम राघव हरी बौध्या कलंकी नमा; ।
हे दाहा अवतार भूर्भुवधरा पाताळिंचे भूपती,
संरक्षूत वधूवरांस सुमती, कुर्यात् सदा मंगलम्. ॥ ३६
आतां सावध सावधान समयो साधा समीपें असे,
वाग्दानासि[7] करा पलार्ध घटिका संपूर्ण आली असे. ।
भावें सद्गुरुचें पदांबुज[8] धरा चित्तीं, स्मरा सादरा,
दोंपक्षीं कुलदेवता[9] वधुवरां, कुर्यात् सदा मंगलम्. ॥ ३७
लक्ष्मीकांतपदारविंद[10] हृदयीं भावें स्मरा यापरी,
बोले सद्गुरु सावधान, समयीं राहोति वाजंतरी. ।
होती मंगलघोष ते द्विजमुखें, संपूर्ण झाली घडी[11],
सोडा अंतरपाट हा, वधुवरां कुर्यात् सदा मंगलम्. ॥ ३८
ॐपुण्य शब्द म्हणतां वधु शीघ्र पाहे, दिव्याक्षता यदुविरावरि टाकिताहे, ।
घाली हरी वधुवरी शुचिअक्षतांसी गर्जेति मंगलतुरें सुरनिर्जरांसीं[12]. ॥ ३९
[13]पश्चिमाभिमुख नोवरी बसे; प्राग्दिशीं सुमुख नोवरा बसे, ।
[14]वोहरें सुतविलीं[15] सुलक्षणें बांधिलीं उभयतांसि [16]कंकणें. ॥ ४०

---

१. पुण्यप्रद. 'अयोध्या मथुरा माया काशी कांची अवंतिका । पुरी द्वारावती चैव सप्तैत मोक्षदायिकाः ॥.' या सात पुरी मोक्ष देणाऱ्या होत असें वर्णन आहे. २. हें संस्कृताप्रमाणें प्रथमेचें एकवचन आहे. ३. कांसव. ४. डुकर. (यज्ञवराहावतार). ५. नृसिंह. ६. वामन. ७. वाग्दान=वाग्निश्चय. मी आपली मुलगी तुमचे मुलास देतों, अथवा तुमची मुलगी आपल्या मुलास करतों एतन्निश्चयप्रधान एक विवाहांग कर्म आहे त्यास 'वाग्दान' असें म्हणतात. ८. चरणकमल. ९. कुलाचें संरक्षण करणारी अधिष्ठात्री देवता. १०. विष्णुचरणकमळ. ११. लग्नघटिका भरली. १२. सुर=देव=निर्जर. 'सुर निर्जर' पदाची योजना पुनरुक्तिदोषमूलक होय. १३. या श्लोकाचें वृत्त 'रथोद्धता' आहे. १४. वधूवरें. १५. सुतानें गुंडाळिलीं. १६. कंकण–कांकण, यज्ञांत किंवा विवाहांत मंत्रून मनगटास दोरा बांधितात तें.

धने जिरें वायन झालि[1] यानें, वधू कडे घेतलि नोवऱ्यानें, ।
शिंपावया आम्र[2] निघे मुरारी, कपाट[3] देती मग राजनारी. ॥ ४१

नांवें घेववितीं, तदां गदगदां राजांगना हांसती,
केलें मुक्त कपाट, वाट दिधली, गेला पुढें श्रीपती, ।
श्रीगौरीहर[4] पूजिला वधुवरीं आम्रद्रुमा सिंचिलें,
आलीं बाहिर वैदिकें मग निकें होमासि संपादिलें. ॥ ४२

असें झालें पाणिग्रहण[5] विधिनें सप्तपदिचें[6],
वराचे वामांगीं[7] मिरवत वधू. रूप[8] रतिचें. ।
'दिजे आज्ञा' रायाप्रति हरि म्हणे 'जाउं सदना.'
प्रभू प्रार्थी, 'कीजे मम भवनिं चौतुर्थहवना[9],' ॥ ४३

आले कर्ण[10] पिळावयास हरिचे चौघे निके मेहुणे,
भीती रुक्म विटंबिला म्हणउनी श्रीकृष्ण जाणे खुणे, ।

---

१. झालि=झाल=परडी. विवाहांत या झालींत (वंशपात्रांत) पिठाचे दिवे, फळें इत्यादि पदार्थ घालून कन्यादात्यानें तिची यथाविधि पूजा करून ती वराच्या मातेला किंवा तिच्या स्थानीं जी कोणी असेल तिला देण्याची चाल आहे, या झालीस 'ऐरिणी' असें म्हणतात आणि या आचारास 'ऐरिणीपूजन' असें नांव आहे. २. देवकाच्या सुपांत मांडलेल्या आम्रपत्रांवर पाणी शिंपडावें—असा विधि आहे. ३. दार बंद करतात. ४. श्रीगौरी=पार्वती, शिवपत्नी, हर=शिव. ५. विवाह. ६. नवऱ्यानें नवरीचा हात धरून जे तांदुळांचे सात पुंज ओलांडितात तिचें. [सप्तपदी (सात पदांचा समुदाय). अग्नीच्या उत्तरभागीं तांदुळांचे सात पुंज घातलेले असतात त्यांवरून प्रथम वधूनें व तिच्या मागून वरानें पाय देऊन सात पावलांपर्यंत मंत्र म्हणत जाण्याचा एक विवाहांत मुख्य विधि आहे. या प्रत्येक पावलाच्या वेळीं जे मंत्र म्हणतात त्यांचा भावार्थ असा—(१) प्राशनापुरता, (२) अन्नापुरता, (३) धनधान्यापुरता, (४) आरोग्यापुरता, (५) प्रजोत्पादनापुरता, (६) ऋतुकार्यापुरता आणि (७) संवगडीपणाचा (मित्रपणाचा) तुझा माझा संबंध झाला. हा विधि झाला म्हणजे कन्यादान कायम झालें असें समजतात]. ७. वामांग हेंच पत्नीचें बसण्याचें स्थान होय. ८. लावण्य. ९. चतुर्थी होम—(चतुर्थ हवन). हा होम केल्यानें पतीचा पत्नीशीं समागम होऊन ती त्याची होते याविषयीं वचन आहे तें:—'चतुर्थीहोममंत्रेण त्वङ्मांसहृदयेंद्रियैः । भर्त्रा संयुज्यते पत्नी तद्गोत्रा सा भवेदिति. ॥' याचा भावार्थ:—चतुर्थी होमानें त्वचा मांस हृदय आणि इंद्रियें यांच्यायोगें पत्नी भर्त्याशीं संयोग पावते आणि त्याच्या गोत्राची होते. (त्याच्या गोत्रांत मिळून जाते.) भीमक राजा चतुर्थ होम करून जावें असा कृष्णास आग्रह करीत आहे यावरून वधू विवाहसमयीं पर्याप्तयौवना असावी असें दिसतें. या गोष्टीचा विचार सामाजिक सुधारणा करणाऱ्यांनीं अवश्य केला पाहिजे. १०. मेव्हण्यानें वराचे कान पिळावे व त्याबद्दल त्याला पागोटें इत्यादि द्यावें हा एक देशीय आचार आहे. देशस्थांत हा प्रचलित आहे.

त्यांतें गौरविलें, निशा क्रमिलिया प्रातर्विधी सारिला.
राजा शुद्धमतीस हास्यवदनें अत्यादरें बोलिला. ॥ ४४
'भोवल्या कळस देवकीकरीं, मूळ जाय तिजला त्वरा करीं; ।
[2]रोहिणीप्रमुख [3]मंदवादिनी मंडपा विहिणि आणि या दिनीं.' ॥ ४५

[4]राजांगना तदुपरी गजरें निघाली,
श्रीकृष्णमंडपगृहाप्रति शीघ्र आली. ।
प्रार्थूनियां मग तईं वसुदेवजाया
त्या आणिल्या [5]सुनमुखांबुज हो पहाया. ॥ ४६

अंकावरी नवरि घेउनि रूप पाहे,
त्यानंतरें कळस भोवलि तीस वाहे; ।
झालें असें हळदिचें उटणें प्रभावें
त्या वो[6]हरांकडुनि घेववितातिं नावें. ॥ ४७

[7]कदंबाभिधानें असे तीर्थ जेथें, तरू मंडपाकार अद्यापि तेथें. ।
[8]महीपाळ आमंत्रणातें निघाला, वि[9]वाहि स्वधामासि घेऊनि आला. ॥ ४८
घातलीं सकळिकांसि आसनें, मांडिलीं कनकरत्न[10]भांजनें. ।
भोजनासि मग पंक्ति बैसली, ते सभा वधुवरीं वि[11]राजली. ॥ ४९

लवणमिरकुटाचीं [12]रायतीं एकहारी,
सुरण लवणशाखा आणिती दिव्य नारी. ।
[13]कुवलयदलनेत्रा वाढिती पूर्ण तोषें,
रुणझुणाति पदाब्जीं [14]नूपुरें मंदघोषें. ॥ ५०

---

१. भीमकराजा आपल्या पत्नीस म्हणाला, 'देवकी वगैरे विहिणींना तूं मूळ जाय (बोलावणें जा) आणि त्वरा कर. देवकीच्या हातीं भोवल्या कळस दे. या दिनीं (आजच्या दिवशीं) रोहिणी (देवकीची सवत) वगैरे मृदुभाषणी विहिणींना आण=घेऊन ये.' भोवल्या कळस=भोवल्या (बहुल्या) च्या चार बाजूस ज्या उतरंडी (वह्या) रचतात त्यावर ठेवण्याचीं लहान भांडीं असतात तीं कळस होत. सुनमुखानंतर दोहोंकडच्या विहिणी एकमेकींस ह्या वह्या व कळस यांचें वाण देत असतात. हा आचार आहे. शास्त्र नाहीं. त्याला उद्देशून ४५ व ४७ श्लोकांत भोवल्या कळसाचा उपयोग केला आहे. (भोवलें=बहुलें). २. रोहिणी=ही वसुदेवाची पत्नी आणि बळरामाची जननी. ३. मंजुभाषिणी. ४. भीमकपत्नी. ५ सुनेचें मुखकमल. ६. वधूवरांकडून. ७. कदंब या नांवाचें. (अभिधान=नाम). ८. भीमकराजा. ९. विवाहांतील मंडळीस. १०. पात्रें. ११. शोभली. रायतीं–रायतें=आलें, आंबे, आंवळे इ० पदार्थांस दहीं, मोहरी इ० पदार्थ घालून तोंडीलावणें करितात तें. १३. कमलपत्रनयना. १४. नूपुरें–नूपुर–घुंगरुं, तोरड्या, पैंजण.

निंबें आम्रफलें रसाळ गजरें मूळे तथा भोंकरें,
आलें आंवळिचीं फळें पचविलीं बेलें[1] किती सुंदरें. ।
सुस्वादिष्ठ कुशुंबरी अनुपमा पात्रांतरीं राजती,
[2]वृंताकें प्रमुखें [3]प्रभावळि महाशाखांचिया शोभती. ॥ ५१

पात्रीं ओ[4]दन वाढिलें, लखलखी जसा शरच्चंद्रमा
क्षीरी, [5]पंचवरान्न पापड वडे लाड्डू यथानुक्रमा; ।
मांडे तेलवऱ्या बऱ्या गुळवऱ्या घाऱ्या पुऱ्या फेनिया,
संतृप्तें घृतशर्करा पयदधी संपूर्ण हे झालिया. ॥ ५२

नाना सुगंध उदकें भरिलीं सुपात्रें,
[6]आपोषणें करिति सर्व पलार्धमात्रें; ।
[7]प्राणाहुती करुनि सारिति भोजनातें
विज्ञप्ति [8]भूभुज करी प्रभु **याद**वातें. ॥ ५३

लेह्यं[9] पेयं[10] चोष्यं[11] खाद्य भक्ष्य भोज्यं[12] आणिलें,
जें जयासि आवडे तयासि तेंच वाढिलें, ।
[13]प्रीतिपाद्य बद्धहस्त [14]**कौं**डणेश [15]लाघवी
'स्वस्थचित्त जेविजे' वि[16]वाहियांसि वीनवी. ॥ ५४

सभापंक्तिस्थानीं भ्रमति नव योषा[17] [18]सुगरणी,
तयांमध्यें राणी प्रियकर विराजे [19]मुखरणी, ।
रसाळे आंब्यांचे रस मधुर वाढीति विहिणी,
सुपक्कां केळ्यांच्या रुचिकर [20]अमूपा शि[21]खरिणी. ॥ ५५

---

१. बेलफलें. २. वांगीं, भटा. ३. सुंदर रांगा. ४. भात. ५. पंचवरान्न=पंचपकान्न=घीवर, लाड्डू, खाजी, जिलबी, आणि गुळोरी. येथें क्षीरी पंच, वरान्न–अशीं पदें पाडावीं हें प्रशस्त होय. पंच क्षीरी–पांच प्रकारच्या खिरी–(१)नखुल्यांची (२) बोटव्यांची (३) शेवयांची (४) मालत्याची आणि (५) सरोळ्यांची. वरान्न=वरण. ६. आपोषण=आपोशान या शब्दाचा हा अपभ्रंश आहे. भोजनाचे प्रारंभीं व अंतीं तळहातावर उदक घेऊन मंत्र म्हणून प्राशन करणें याला आपोशान' म्हणतात. 'अमृतोपस्तरणमसि स्वाहा' आणि 'अमृतापिधानमसि स्वाहा' असे मंत्र आरंभीं व अंतीं म्हणतात. ७. पंच प्राणांस भोजनसमयीं दिलेली आहुति. ८. राजा. ९. लेह्य=चाटून खाण्याजोगें–क्षिप्रादि. १०. पेय=पिण्याजोगें–दुग्धादि. ११. चोष्य=चुंफून खाण्याजोगें–पक्क आम्रफलादि. १२. भोज्य–ओदनादि. १३. प्रेमभावानें. १४. कुंडिननगराधिप. (भीमक). १५. शाहाणा, चतुर, गोड बोलून आपलें काम करून घेणारा. १६. व्याहीमंडळास. १७. स्त्रिया. १८. सुगरीण–स्वैंपाकांत चतुर अशा स्त्रिया. १९. प्रमुख. २०. पुष्कळ. २१. शिकरण.

स्वस्थ[1] संपादिलीं भोजनें मांडवीं, उत्तरापोषणें[2] घेतलीं यादवीं; ।
दिव्य तांबूल दे भूप त्यांकारणें, पुष्पगंधाक्षता अंबरें भूषणें. ॥ ५६

सभे बैसले सर्व आनंदरूपें, किजे[3] ऐरिणीपूजनालागिं[4] भूपें. ।
दिलीं अंबरें भूषणें दिव्य रत्नें, नृपें अर्जिलीं जीं यशोदार[5] यत्नें. ॥ ५७

शिरीं झालि[6] तैं आफळी[7] व्याहियांचे. हलीनो[8]वरानोवरीयादवांचे ।
वंदे[9] देवकीरेवतीरोहिणीसीं करी प्रार्थना घेउनी रुक्मिणीसी. ॥ ५८

म्हणे, 'अष्टवर्षा[10] भवेत् कन्यका या, इची लागलीसे सुताहूनि माया; ।
तुम्हां दीधली पुत्रवत्तीस पाळा' वधू स्फुंदतां[11] बाष्प[12] येती भुपाळा[13]. ॥ ५९

धेंडों[14] नाचविला, स्वधर्म कुळिंचा संपूर्ण संपादिला,
केला होम चतुर्थ, गौरिहर तो श्रीवोहरीं पूजिला; ।
देवोत्थापन[16] भोपैया[15] भुतविला[17], भूपाळ पाचारिला,
आज्ञा मागितली स्वमंडपगृहा श्रीकृष्णजी चालिला. ॥ ६०

---

१. या श्लोकाचें वृत्त 'स्रग्विणी.' याच्या प्रत्येक चरणांत चार रगण असतात. २. भोजनानंतरचें आपोशन. ३. करी. ४. ऐरिणीपूजन हा विधि विवाहाच्या चवथ्या दिवसीं करतात. यांत वधूवरांच्या वंशवर्धनार्थ कन्यापिता वरमातेस ऐरिणी दान देतो. तसेंच तिला व तत्पक्षीय स्त्रीपुरुषांस लुगडीं, चोळ्या, धोतरजोडे, शेले इत्यादि यथाशक्ति देतो. ऐरिणीचें पूजन करून ती वरमातेस देतो, तेव्हां जे श्लोक म्हणतात त्यांतील एकाचा अर्थः—ही पुत्रासारखी पाळलेली आठ वर्षांची कन्या तुझ्या पुत्रास दिली आहे, तर तूं आतां तिचें प्रेमानें पालन कर. इतकें झाल्यावर उभयपक्षीय सुवासिनी एकमेकींस वायनें देतात. ५. यशोदार=यशानें भव्य किंवा उत्कृष्ट. ['यशोदार' हें 'अंबरें' याचें विशेषण समजावें]. ६. झालि=झाल=चौकोनी परडी. हिचा उपयोग ऐरिणीपूजनसमयीं करतात. ७. धरी. ८. बळराम. ९. भीमक राजा वदे. १०. हा श्लोक असा आहेः—'अष्टवर्षा त्वियं कन्या पुत्रवत्पालिता मया । इदानीं तव पुत्राय दत्ता स्नेहेन पाल्यताम् ॥.' ११. स्फुंदली तेव्हां. १२. रोदनोदक. १३. 'भूपाळा' असा शब्द असून वृत्तसुखार्थ 'भुपाळा' असा ऱ्हस्व केला आहे. १४. धेंडा किंवा झेंडा—मध्यप्रदेश व वऱ्हाड यांतील देशस्थ महाराष्ट्रीयांत झेंड्याचा उपनयनविवाहादी मंगलकार्यांत मांडवपरतणीच्या दिवशीं एक कुलाचार करीत असतात. ज्याचें कार्य होईल त्या मुलाला (मौंजीसमयीं) किंवा नववधूवरांस (विवाहप्रसंगीं) न्हावी (म्हाली) कडेवर किंवा दोहों कडांवर घेऊन नाचतो. यालाच 'धेंडा नाचविला' असें येथें म्हटलें आहे, [धेंडा=नाचणारा पुरुष. वधूवरांच्या घरीं ज्या दिवशीं जातो त्या दिवशीं धेंडा तिला कडेवर घेऊन नाचतो—असाही प्रकार आहे]. कोंकणस्थांत जसा बोडणाचा किंवा गोंधळाचा कुलाचार आहे तसाच हा देशस्थांत आहे. गोंधळ तर देशस्थांत सर्वत्र कुलाचार आहे. १५. वधूवरांनीं. १६. देवकोत्थापन=कार्यांतीं देवक उठवून मंडप सोडून टाकण्याचा विधि. यजमान व यजमानपत्नी यांनीं देवकाच्या सुपांत ठेवलेल्या पानांवर पाणी शिंपडून त्यांची पूजा करून,

गजस्कंधारूढें मणिचवरडोला वधुवरें,
पुढें नाना वाद्यें ध्वनित चमु वेष्टीत गजरें; ।
निजस्थाना आले, गृह भरुनि, लक्ष्मीस नमिलें,
समारंभें द्वारावतिस उभ येताति नवलें. ॥ ६१
पुन्हा वर्णूं द्वारावति तरि दिवाळी सण सदां,
दरिद्राची वार्ता न करिति पुरींचे जन कदां. ।

देवतांची प्रार्थना करून त्यांस 'सहा महिन्यांनीं पुनः आमच्या घरीं या' इत्यादि प्रकार या समयीं होतो. १७. भोपया=भूपया=भोप्या=भवानीचा भक्त. निरनिराळ्या देवतांच्या उपाध्यायांस निरनिराळीं नांवें आहेत, क्षेत्रोपाध्यायांचींही नांवें निरनिराळीं आहेत. पंढरपुरचे विठोबाचे बडवे, तुळजापुरच्या भवानीचे भूते, आंब्याच्या जोगाईचे भोप्ये, रामटेकचे रामाचे पंडये, प्रयागचे प्रयागवळ, वगैरे. वाघ्या, मुरळी, भावकाई, भगतिण, जोगतीण, वगैरे हीं भक्तांचीं नांवें आहेत. १८. भोपया भुतविला=भोप्याच्या अंगीं वारें आणविलें. भोपया भुतविणें=देव संचार करविणें, अंगांत आणविणें, 'भाव' आणविणें. हाही एक कुलाचार आहे. ज्या पुरुषाच्या किंवा स्त्रीच्या अंगीं देवतासंचार होतो अशा पुरुषास किंवा स्त्रीस बोलावून आणून त्याच्या किंवा तिच्या इष्टदेवतेचा **मांड** केला असतां, त्या देवतेचा अंगांत संचार होतो. त्या प्रकाराला येथें **भुतविणें** म्हटलें आहे. उदाहरणार्थ—बोडणांत कांहीं स्त्रियांचे अंगीं देवीचा संचार होतो. कांहीं मंगलकार्यें घरांत झाल्यावर अशासारखे कुलाचार (उदाहरणार्थ—गोंधळ, बोडण, डवरा वगैरे) करणें आवश्यक आहेत. हा प्रकार महाराष्ट्रीयांचा झाला. इतर प्रांतस्थांत इतर प्रकारचे कुलाचार, देशाचार आहेत त्यांस 'नेग,' 'रसूम' अशीं नांवें आहेत. 'भुतविणें' हा 'भूत' नामापासून झालेला नामधातु.

१. दिवाळी—हा शब्द 'दीपावली' ह्या शब्दाचा अपभ्रंश आहे. दीपावली शब्द, दीप म्हणजे दिवा आणि आवलि म्हणजे ओळ–पंगत, ह्या शब्दांच्या संयोगापासून झाला आहे. हा दिवाळीचा सण एकंदर पांच दिवसांचा आहे असें मानितात. ह्यांतला पहिला दिवस आश्विन वद्य त्रयोदशी होय. तिलाच 'धनत्रयोदशी' असें म्हणतात; अजाण लोक 'धनतेरस' म्हणतात. हा दिवस आणि पुढचे दोन दिवस—म्हणजे चतुर्दशी आणि अमावास्या—ह्यांस सण मानण्याचा परिपाठ कशावरून पडला, ह्याच्या ज्या कथा आहेत, त्यांत एक मुख्य अशी आहे कीं, कोणेएके काळीं, देवांचा अपमान करण्याकरितां, दैत्यांचा राजा भौमासुर, प्राग्ज्योतिषपुरीमध्यें राज्य करीत होता, त्यानें देवमाता अदिति हिचीं भूषणें चोरून नेलीं; त्यावरून उभय पक्षांचें तुमुल युद्ध झालें; आणि त्यामध्यें आश्विन वद्य त्रयोदशीच्या रात्रीं, सत्यभामेच्या हातून भौमासुराचा पराभव होऊन, देवांचा जय झाला. त्या प्रसंगीं, भौमासुर समरांगणामध्यें मरणोन्मुख होऊन पडला; आणि, आपल्या उद्धारार्थ गोपालकृष्णास शरण आला. तेव्हां, त्यानें कृपादृष्टीनें त्याचा उद्धार केला; आणि त्याला असा वर दिला कीं, ह्या तीन दिवशीं तुझ्या प्रीत्यर्थ सर्व लोक दीपोत्सव करितील. तेव्हांपासून हा दीपोत्सवाचा परिपाठ चालला आहे. आणखी एक कथा अशी आहे कीं, दैत्यांचा राजा बळी हा आपल्या तपाच्या सामर्थ्यानें अत्यंत प्रबल झाला; आणि त्यानें इंद्रपद देखील घेऊन देवांस अरण्यवासास लाविलें. तेव्हां, भगवंतांनीं

सुवर्णाचीं पद्में झळकति महारत्ननिकरें,
सडे काश्मीराचे[1] विशद[2] गुडियादीक मखरें. ॥ ६२

हली श्रीहरीचा सखा ज्येष्ठ भाऊ, तथा रेवती रुक्मिणी होय जाऊ,[3] ।
जिचा कृष्ण भर्तार विश्वैकतारू निरोपी तितें सर्व संसारतारू. ॥ ६३

विधाता निघंटांत एकाक्षरीया, घृत क्षीर सासू म्हणे पी करीं या. ॥
सुनेला पुसे, 'पूर्ण घालीसि बाई!' वदे रुक्मिणी, 'तृप्त मी आतबाई.'॥६४

पुरी द्वारकेमाजि आनंद गाजे, गृहस्थाश्रमीं[4] कृष्ण लक्ष्मी विराजे. ।
टिका[5] श्लोक आख्यान संपूर्ण झालें, शुकाच्या मुखें वाक्य ऐसें निघालें.॥६५

उपसंहार.

(शार्दूलविक्रीडित.)

आनंदाब्दक[6] शालिवाहन शके षण्नंदबाणक्षमा,[7]
मासांचा नृप[8] मार्गशीर्षक महा बोले कवी सत्तमा. ।

वामनावतार घेऊन बळीजवळ तीन पावलें भूमि मागून घेतली. आणि मग विराटस्वरूप धारण करून, बळीच्या मस्तकावर पाय देऊन, त्यास पाताळीं घातलें; आणि देवांचें राज्य देवांस दिलें. ही गोष्ट आश्विन वद्य त्रयोदशीस झाली; पुढें दोन तीन दिवसांत सगळे देव त्याच्या बंदींतून सुटून स्वस्थानीं गेले. लक्ष्मी क्षीरसागरीं जाऊन स्वस्थ राहिली. म्हणूनच त्या दिवशीं लक्ष्मीपूजन करण्याचा परिपाठ पडला आहे. पांचवा म्हणजे शेवटचा दिवस भाऊबिजेचा. तो कार्तिक शुद्ध द्वितीयेस पडतो. त्या द्वितीयेस 'यमद्वितीया' म्हणतात. त्याची उपपत्ति अशी सांगितली आहे कीं, यमुना आणि यम हीं बहीणभावंडें होतीं. यम दक्षिणदिशेस आपल्या राज्यावर आणि यमुना ही उत्तरेस आपल्या पतीच्या गृहीं असल्यामुळें, फार दिवस त्यांची भेट झाली नव्हती; आणि एकमेकांवर त्यांची प्रीति अतिशयित होती. म्हणून, यमराज, आपल्या भगिनीस भेटण्याकरितां तिच्या येथें गेले, आणि तेथें तिनें त्यांचा आदरसत्कार उत्तम प्रकारें करून मोठा उत्सव केला; आणि तिला यमराजांनीं नानाप्रकारचीं मोलवान वस्त्राभरणें देऊन संतुष्ट केलें; ही गोष्ट कार्तिक शुद्ध द्वितीयेस घडली; आणि ती त्या उभयतां बहीणभावंडांस अत्यंत लाभदायक झाली. तेव्हांपासून हा भाऊबिजेच्या सणाचा परिपाठ पडला. अशी ह्या सणाची उपपत्ति प्राचीन ग्रंथांवरून कळते. ('दिवाळी.' पृष्ठ ३-५.)

१. केशराचे. ['काश्मीरं कुंकुमेऽपि स्याट्टंकपुष्करमूलयोः' इति मेदिनी.] २. स्वच्छ. ३. यातृ=जाऊ. ४. गृहस्थाश्रम=चार आश्रमांपैकीं एक. [ब्रह्मचर्य, गार्हस्थ्य, वानप्रस्थ आणि संन्यास असे चार आश्रम मानिले आहेत.] ५. येथें छंदोभंग न व्हावा म्हणून 'टी' हें अक्षर कवीनें लघु घातलें आहे. ६. आनंद+अब्दक+आनंदनामक+वर्ष, संवत्सर. ७. षट्=सहा; नंद=कुबेराच्या नऊ निधींपैकीं एक=९; बाण=मदनाचे बाण पांच. 'अरविंदमशोकं च चूतं च नवमल्लिका । नीलोत्पलं च पंचैते पंचबाणस्य सायकाः ॥' अथवा 'उन्मादनस्तापनश्च शोषणः स्तंभ-

श्रीमत्कौशिकगोत्र, वस्ति नगरी गौरीपुरी[1] जाणिजे,[2]
मुख्य स्थानक बीड[3] नीडतरफेमध्यें नृपें राहिजे. ॥ १
'श्रीमद्रुक्मिणिचें स्वयंवर' निकें संपूर्ण हें वाचिजे,[4]
ऋग्वेदोत्तम आश्वलायन महाशाखांबुधी जाणिजे,
वर्णी विठ्ठल दुग्धसागरकुलालंकारचूडामणी,[5]
पद्यें प्राकृत[6] सप्त[7] सर्ग तिनशें त्रेपन्न चिंतामणी. ॥ २

विद्वज्जीवन.[8]

उल्लास पहिला.

(श्लोक.)

कमलनयन कान्हा[9] जो उभा कुंजशाई
मुरलिमधुरनादें[10] जो वळी[11] लक्ष[12] गाई; ।

नस्तथा । संमोहनश्च कामस्य पंच बाणाः प्रकीर्तिताः ॥'=५; क्षमा=पृथ्वी=१=१५९६. हा विठ्ठल कवि छत्रपति शिवाजी महाराजांचे वेळीं होऊन गेला असें शके १५९६ वरून होतें.
८. येथें मार्गशीर्ष मासाला मासांचा राजा असें म्हटलें आहे. भगवद्गीतेंतही 'मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः' [अध्याय १० श्लोक ३५] असें या मासाचें प्रधानत्व वर्णिलें आहे. अमरकोशांतही 'मार्गशीर्षे सहा मार्ग आग्रहायणिकश्च सः' या श्लोकांत याच मासाचें प्रथमता वर्णन आहे. कदाचित् प्राचीनकाळीं मार्गशीर्ष हा वर्षाच्या आरंभींचा मास असावा, असें अनुमान यावरून कित्येक विद्वानांनीं काढिलें आहे. हा मास समशीतोष्ण असल्यामुळें यास प्रथम स्थान दिलें असें मधुसूदनकृत गीतेवरील टीकेंत दर्शविलें आहे.

१. हा कवि बीड शहरानजीक गौरीपूर येथील राहणारा. हा जातीनें ऋग्वेदी ब्राह्मण असून त्याचें गोत्र कौशिक होतें. यानें 'सीतास्वयंवर' काव्याच्या अखेरीस आपला थोडकासा वृत्तांत दिला आहे. [पृष्ठ ६४ श्लोक, ४६-४७ पद्य]. २. जाणावें. ३. बीड हा गांव मोगलाई हद्दींत पैठणापासून आग्नेयेस सुमारें २५ कोसांवर बेंडसुरा नामक लहानशा नदीच्या तिरीं आहे, हें गांव याच नांवाच्या जिल्ह्याची मुख्य जागा आहे. येथें शेंदोनशें ब्राह्मणांचीं घरें असून कलाबतू तयार करण्याचें काम चांगलें चालतें. ४. वाचावें. ५. सोमवंशकुलदीपक. ६. येथें 'प्राकृत' याचा अर्थ 'मराठी' असा आहे. पंतांनींही 'प्राकृतसंस्कृतमिश्रित' इत्यादि स्थलीं या शब्दाचा उपयोग 'मराठी' या अर्थानें केला आहे. ७. या काव्यांत सात सर्ग असून तीनशें त्रेपन्न श्लोक आहेत. ८. या काव्यास 'विद्वज्जीवन' असें नांव देण्याचें कारण, कवीच्या मतें हें काव्य विद्वान् लोकांच्या जीवितास आधारभूत होय असें बहुधा असावें. याच्या पठनानें विद्वानांस आनंद होईल अशी याची रचना आहे असा कवीचा अभिप्राय दिसतो. विठ्ठलाच्या इतर काव्यांप्रमाणें याचेही सात उल्लास (सर्ग) आहेत. यांत पौराणिक कथांचें वर्णन असून अनेक वृत्तांची योजना कवीनें केली आहे. ९. कृष्ण. १०. मुरलीच्या गोड स्वरानें. 'मुरलिअधरनादें' असा पाठ मानिल्यास मुरलीच्या आणि मुखाच्या आवाजानें असा अर्थ करावा. ११. वळवितो. १२. 'नंद गाई' असाही पाठ आहे.

[1]शतहिमरुचि लोपे गोपिकामध्यभागीं,
हृदयिं धरिं मना! तूं [2]लुब्ध जो रासरंगीं. ॥ १
[3]हरित वसन [4]कांसे कोटिविद्युत्प्रकाशें
[5]नटवरवपु भासे रासरंगीं [6]उभासे, ।
गवळणि गुण वाचे वर्णिती माधवाचे,
[7]हरित मन जनाचें [8]मालिनीमाजि नाचे. ॥ २
[9]कर्णीं रत्नमणी [10]मृगांक [11]तरणी तेजोप मोठें गणी,
केयूरें रमणीय कौस्तुभमणी [12]कांसे झणत्किंकिणी ।
[13]सौवर्णाभरणीं मनोहर मणी जो [14]शोभला भूषणीं,
तो खेळे तरुणीसवें [15]शिशुगणीं [16]गोपाळचूडामणी. ॥ ३
माया पिच्छ जटीं विचित्र मुगुटीं रत्नें महा गोमटीं,
कांसे [17]पीत घटी मणी मणगटी मूर्ति स्वयें धाकुटी; ।
[18]वंशी [19]वोष्ठपुटीं सुरेख मुकुटी खेळे कलिंदीतटीं,
भक्तीतें प्रगटी; अभक्त [20]निवटी, [21]स्वस्थान दे शेवटीं. ॥ ४
कांसे [22]सोनेसळा दिसे [23]झळफळा रंगीत माळा [24]गळां
[25]भाळीं पीत टिळा [26]नवीन विपुळा माळा गळां पुष्कळा, ।
कानीं पद्मकळा [27]प्रफुल्ल सकळां गंधें [28]सुगंधागळा
खेळे [29]पद्मदलायताक्ष [30]सकळा वेष्टीत [31]कामाकुळा. ॥ ५
संध्यारागपरागचर्चितवपू आरूढ जो उंदिरीं,
भालीं चंद्र विशाल, वण धवला, चंद्रार्क नेत्रोदरीं; ।

१. शंभर हिमरुचि (शीतांशु—चंद्र) असा कृष्ण गोपांगनांमध्यें लोपे. ३. आसक्त. ३. हिरवें. ४. कमरेस. ५. उत्तम नर्तकाचा देह. ६. उभा असे. ७. हरण करीत. ८. या श्लोकाचें वृत्त 'मालिनी' आहे; (पक्षीं) मालिनी नामक लतांमध्यें. ९. 'कर्णीं दीप्त मणी' व 'कर्णीं दिव्य मणी' असे पाठभेद आहेत. १०. चंद्र. ११. सूर्य. १२. 'कांची कणत्किंकिणी' असाही पाठभेद आहे. १३. सोन्याच्या अलंकारीं. १४. 'शोभवी' असाही पाठभेद आहे. १५. 'शिशुपर्णीं' असाही पाठभेद आहे. १६. गवळ्यांचा शिरोभूषण. (कृष्ण). १७. पिंवळें. १८. पांवा. १९. तोंडांत, ओंठांत. २०. मारी. २१. आपलें स्थान, वैकुंठपद, मुक्तिपद. २२. सुवर्णरंगयुक्त पत्यांचा (पीतांबर). २३. तकतकित. २४. गळ्यांत. ['गळां' ही सप्तमी होय. येथें **'आं'** सप्तमीचा प्रत्यय आहे. जसें—पायां पडतो.] २५. कपाळीं पीत (पिंवळा) टिळा, केशराचा तिलक. २६. 'नवी नव कळा' असाही पाठ आहे. २७. 'प्रफुल्ल सगळा गंधेंसुगंधी गळा' असाही पाठ आहे. २८. सुगंधानें आगळा (श्रेष्ठ). २९. कमलदललोचन. (कृष्ण). ३०. 'सदला' पाठभेद. ३१. मदनपीडित.

चक्रांभोजगदांकुशादि धरिले हे आयुधें चौकरीं,
  ध्याता [1]नोंभलगांविंचा गणपती निर्विघ्न भक्ता करी. ॥ ६
पाशकार्मुकशरांकुशासनीं जे धरी दुरितघोरशासनीं, ।
ते भजोनि [2]शिखिवाहन [3]शारदा वेदशास्त्रजननी [4]विशारदा. ॥ ७
सद्गुरूसि शरणागत जावें, तो म्हणेल तितकें समजावें; ।
तेंचि बीज हृदयांत [5]जपावें, [6]साधकें मग तयांत लपावें. ॥ ८
जो गोवर्धनपर्वतातळवटी वेष्टीत [7]गोपांवळी,
  ज्याचे वेणुरवें [8]हळाहळ निवे, दुष्टासि जो [9]निर्दळी; ।
ज्यातें [10]बल्लवयोषिता मधुवनीं आलिंगिती चुंबिती,
  तो कल्याण कवींद्र [11]विठ्ठल म्हणे [12]हो श्रोतयां श्रीपती. ॥ ९
म्यां [13]पूर्वार्जव साधिलें न, तुमचे शास्त्रार्थ ना पाहिले,
  श्रीसारस्वतकाव्यनाटकरसालंकार ना देखिले, ।
[14]छंदोग्रंथ निरीक्षिले न, यमकें चित्रेंविचित्रें तुकें,
  [15]दोषां सर्व क्षमा करा चतुर हो! द्या धैर्य मातें [16]निकें. ॥ १०
गर्वें ना फुगणें, न निंद्य करणें, निष्ठूर ना बोलणें,
  युक्तायुक्त, उणें, मनीं न धरणें, क्रोधें न संभाषणें, ।
पद्या आइकणें, उगेंचि असणें, जाणोनि मूकेपणें,
  दोषांतें चुरणें, स्वयं न करणें, हीं साधुंचीं लक्षणें. ॥ ११
[17]छंदज्ञान[18]निघंटनाटकरसालंकारकाव्यक्रिया
  जो जाणे गुरुदेवतावरकृपा [19]सारस्वतप्रक्रिया, ।

---

१. बीड गांवापासून सात आठ कोसांवर 'लिंब' या नांवाचा गांव आहे व तेथील गणपतीची प्रतिमा लिंब्याचा गणपति या नांवानें प्रसिद्ध आहे तोच हा गणपति असावा. २. मयूरवाहन. ३. सरस्वती. ४. विचक्षण, चतुर. ५. 'जमावें' असा पाठभेद. ६. मोक्षफळ साधण्याची इच्छा ज्यास त्यानें. ७. गोपसमूह. ८. महाविष शांत होई. ९. मारी. १०. गोपवनिता. ११. विठ्ठलानें स्वनामनिर्देश 'सीतास्वयंवर' आणि 'रुक्मिणीस्वयंवर' या काव्यांच्या आरंभींही केला आहे. [सीतास्वयंवर–सर्ग १ श्लोक २–४=६; रुक्मिणीस्वयंवर–सर्ग १ श्लोक ५ पहा.] १२. होवो. १३. पूर्व ग्रंथकारांचें आर्जव (सरलत्व). १४. सीतास्वयंवर–सर्ग १ श्लोक ९ पहा. १५. 'दोषां सर्व करा क्षमा चतुर हो द्या धैर्य जें तें निकें' असाही पाठभेद आहे. १६. खरें, स्पष्ट. १७. छंदशास्त्र. १८. शब्दकोश. १९. सारस्वत व्याकरण.

त्याचें शुद्ध कवित्व मान्य चतुरांमध्यें सभामंडळीं
वर्णी विठ्ठलदास तो कवि जगद्वंद्य[1] स्वयं[2] भूतळीं. ॥ १२
वाग्देवी! उदरानिमित्त सदरा[3] म्यां पाहिल्या सुंदरा,
पैं[4] नोहे जठराग्निशांति विधुरा आला कलौ[5] पाहरा।
गर्भांधा बधिरापुढें श्रम पुरा तूं पावलीसी गिरा[6]!
हा माते! अपराध तो कविवरा सर्व क्षमावा बरा. ॥ १३
माझी स्फूर्ति[7] सरस्वती! मज म्हणे, 'बाळा कवी विठ्ठला!
मद्वत्सा! श्रमलासि, ऐक सखया! सांगेन जें मी तुला,।
झाला ताप शमेल या हरिकथापीयूषपानें[8] तुझा,
भक्ताचे पुरवी मनोरथ हरी, संदेह नाहीं दुजा[9].' ॥ १४
श्रीसी गुप्त हरी सुधाब्धिजठरीं गेलासि मेरूदरीं
धाके शीत[10] हरी हिमालयगिरी, चंद्रप्रभा[11] अंबरीं[12]।
झाला क्षीरसरित्पती[13] शिव तरी दिग्वासलीलाधरी[14],
दाते यापरि वैखरी[15] स्तुति करी भूभार पृथ्वीवरी. ॥ १५
जिव्हे! तूं नटवी[16], तुझे अनुभवीं श्रीमंत सन्मानवी
होती लुब्ध, परंतु एकहि तुला कोणीच ना गौरवी;।
सत्कीर्ती बरवी जगांत उरवी, व्युत्पन्नता बोळवी,
सत्संगें नटवी पवित्र पदवी देशील ज्या सत्कवी. ॥ १६
निवे ताप देहीं असें सौख्य नाहीं, विचारूनि पाहीं करीं हीतें[17] कांहीं,।
अदत्ता परीक्षित्य जावो मृगाक्षी भजें खंजनाक्षी[18] प्रभू[19] सर्वसाक्षी[20]. ॥ १७

---

१. जगताला मान्य. २. स्वतः. ३. मोठमोठीं मंदिरें, हवेल्या. ४. पैं, पां, नि इत्यादि निरर्थक शब्द कवितेंत कधीं कधीं पादपूरणार्थ योजितात. ५. कलियुगांत. ६. हे वाणी. ७. कवित्व-स्फूर्ति, ८. हरिचरितामृतसेवनानें. ९. या काव्यांतील पद्यांवरून आणि विचारांवरून हें विठ्ठलानें प्रथमतः रचिलें असावें असें वारंवार वाटतें. १०. थंडी. ११. 'चंद्र भ्रमे अंबरीं' असा पाठभेद आहे. १२. आकाशांत. १३. क्षीराब्धि. २४. दिगंबर. १५. वाणी. १६. या श्लोकांत 'वी' अक्षराची वारंवार आवृत्ति झाल्यामुळें हा अनुप्रासालंकार होय. नटवी=नर्तकी. १७. येथें वृत्तसुखार्थ 'हित' दीर्घ केला आहे. १८. खंजरीटपक्ष्यासारखे अक्षि (नयन) जिचे ती. [खंजन=ताजवापक्षी]. १९. 'असे सर्वसाक्षी' असा पाठ आढळतो. २०. 'मेरूपासून अणुरेणुत्रसरेणूपर्यंत स्थूलसूक्ष्मपदार्थ, त्यांचा साक्षी—पाहणारा.' (केकावलि).

व्यर्थ कां श्रमसि, साधका मना! सोडिं हे विषय[1]भोग[2]कामना ।
द्रव्यलोलुप धरी जसा धना, तूं करीं [3]हरिपदाब्जसाधना. ॥ १८
यत्नें कल्पलते सुरायपुरिचें आळें बरें बांधिलें,
[4]साक्षेपें [5]सुरधेनुच्या [6]पयरसें म्यां सर्वदा सिंचिलें; ।
ते वल्ली रुइचीं फुलें प्रसवली, झाली निराशा मना,
हे वांच्छा पुरवील कोण कविची श्रीपांडुरंगाविना? ॥ १९
[7]अंबर्षि [8]ध्रुव तो [9]गजेंद्र परिसा [10]प्रल्हाद [11]पांचालिका
राजा थोर [12]शिबी [13]बिभीषण महा [14]भक्तोपमन्यू निका, ।

---

१. विषयोपभोगवांछा. २. 'बुद्धिकामना' असाही पाठ आढळतो. ३. हरिचरणकमलप्राप्तीचा उपाय. ४. अगत्यानें, मुद्दाम. ५. कामधेनूच्या दुधानें. ६. 'धेनुच्यामृतरसें' असें पाठांतर आहे. ७. अंबरीष–हा सूर्यवंशोत्पन्न नाभाग राजाचा पुत्र. हा मोठा दानशूर, पराक्रमी आणि भगवद्भक्त होता. एकदां द्वादशीच्या दिवशीं दुर्वास ऋषि याच्या घरीं अतिथि म्हणून आला. तेव्हां राजानें त्यास भोजनार्थ राहवून घेतलें. नंतर मुनि आपलें आन्हिक कर्म करण्यासाठीं नदीतीरीं गेला. या दिवशीं द्वादशी थोडी म्हणजे साधनद्वादशी होती. तेव्हां व्रतभंग होऊं नये म्हणून राजानें तिथि संपली नाहीं तों देवास नैवेद्य समर्पण करून भोजन न करतां देवाचें तीर्थ प्राशन करून पारणें सोडलें. हें जाणून मुनि संतप्त झाला. त्यानें आपल्या जटेंतील केंसापासून एक अक्राळ विक्राळ कृत्या (राक्षसी) उत्पन्न करून राजावर सोडिली. तेव्हां विष्णूच्या सुदर्शनचक्रानें तिचा नाश केला आणि त्या मुनीचा पाठलाग केला. हें पाहून दुर्वास भीतिग्रस्त असा विष्णूस शरण गेला. विष्णूनें 'परत अंबरीषाकडे जा, तो निराहार आहे, त्याचें समाधान कर म्हणजे चक्र तुला सोडील' असें सांगितलें. त्यावरून निरुपाय होऊन तो अंबरीषाकडे परत आला. दुर्वासास पाहतांच राजास हर्ष झाला. त्यानें सुदर्शनाची स्तुति करून दुर्वासाला त्यापासून मुक्त केलें आणि यथेच्छ भोजन दिलें–अशी कथा आहे. (भागवत–नवम स्कंध–अध्याय ४–६.) ८. ध्रुव-उत्तानपाद राजास त्याच्या सुनीति नामक भार्येपासून झालेला पुत्र. या राजास सुनीति व सुरुचि अशा दोन भार्या होत्या, त्यांत सुनीति ही नावडती होती, त्यामुळें तिचा पुत्र ध्रुव हाही नावडता होता. एकदां याचा सावत्र भाऊ राजाच्या मांडीवर बसला असतां हाही बसण्यास गेला, पण हें सुरुचीला आवडलें नाहीं व तिनें त्याचा धिक्कार केला. तेव्हां हा रडत रडत आपल्या मातेकडे (सुनीतीकडे) गेला व झालेली गोष्ट तिला सांगितली, तेव्हां तिलाही फार वाईट वाटून ती म्हणाली, 'परमेश्वराची आराधना केल्याशिवाय हें ऐश्वर्य कोठून प्राप्त होणार?' तेव्हां त्याला पश्चात्ताप होऊन लागलाच अरण्यांत जाऊं लागला, इतक्यांत मार्गामध्यें ध्रुवाला नारद भेटले. त्यांनीं 'तूं लहान आहेस, परत जा' असें सांगितलें, पण ह्यानें ऐकिलें नाहीं. नारदमुनींस याची दया येऊन त्यांनीं यास एक मंत्र व भगवद्ध्यान यांचा उपदेश केला. अल्पकाळांत यास भगवंतांनीं भेट दिली म्हणून याच्या मनांत स्तुति करावी असें वाटलें, पण सामर्थ्य नसल्यामुळें हस्त जोडून उभा राहिला. तेव्हां हें जाणून परमेश्वरानें त्यास सामर्थ्य दिलें, व यानें स्तुति केली. तीवरून परमेश्वर संतुष्ट होऊन 'तूं छत्तीस सहस्र वर्षें पित्याच्या मागें राज्य कर व या स्थानीं परत ये' असा वर दिला. हें सर्व वर्तमान उत्तानपाद राजास कळलें, व तो समारंभपूर्वक

हे ध्याती हरि, भक्त वैष्णव तया जो पावला संकटीं
ज्याचें चिंतन केलिया हित मना, ज्यातें भजे धूर्जटी[१]. ॥ २०
पाहे एक विचित्र कौतुक, मना! गर्भीं कसें रक्षिलें?
मातेचे स्तनमंडळीं पय पुढें कोणे रिती आणिलें?।
जे मातापितरें निमग्न सुरतें संमोहि[२] कंदर्पकें
त्यांतेंही न कळेचि काय रचिलें सर्वोत्तमें नाटकें. ॥ २१

सामोरा येऊन ध्रुवास नगरास घेऊन गेला, व त्याला राज्याभिषेक करून आपण अरण्यगमन केलें–अशी कथा आहे भागवत–स्कं०, ४ अ० ८–९). ९. मागें पृष्ठ ७९ टीप ७ पहा. १. पृष्ठ ७९ टीप ८ पहा. द्रौपदी. द्रुपदराजाची कन्या. हिला पित्याच्या नांवावरून पांचाली, याज्ञसेनी अशीं नांवें पडलीं द्रुपदराजानें, हिचें कौतुकानें 'कृष्णा' असें नांव ठेविलें होतें. १२. शिबि–याचें नांव उशीनर होतें. याच्या सत्वाची परीक्षा करण्यासाठीं इंद्रानें श्येन-पक्ष्याचें रूप घेतलें, आणि अग्नीनें कपोतपक्ष्याचें रूप घेतलें, ते दोघे शिबीच्या यज्ञसभेंत आले. कपोत भयाभीत होऊन राजाच्या आश्रयानें लपून राहिला. इतक्यांत त्यास मारण्याच्या मिषानें श्येनही त्याच्याजवळ आला. 'मी क्षुधेनें पीडित झालों आहें, तेव्हां माझा भक्ष्य कपोत मला दे, त्याला आश्रय देऊन तूं अधर्म करूं नको' असें म्हणूं लागला, तेव्हां राजानें त्यास मृगवराहवृषभमहिषाचें मांस देण्याचें कबूल केलें. पण तें श्येनास आवडलें नाहीं. नंतर 'कपोताचे भारंभार आपल्या शरीराचें मांस कापून देतों' असें उशीनरानें उत्तर केलें. तें श्येनास पसंत पडलें. तुलेमध्यें कपोतास एका बाजूस घालून राजानें आपलें मांस दुसऱ्या बाजूस घातलें, परंतु तें कमी भरलें म्हणून पुनः आपलें मांस घातलें, तरी तराजूंत कपोत जडच येऊं लागला, कपोताचे भारंभार मांस होईना; म्हणून राजा आपण स्वतः पारड्यांत बसला. तें पाहून संतुष्ट होऊन उभयतां इंद्र आणि अग्नि आपलीं रूपें प्रकट करून राजास वर देऊन निघून गेले. (वनपर्व–अध्याय १३०-१३१; १९७-१९८). १३. रावणसहोदर. (रामभक्त.) १४. उपमन्यु–वसिष्ठकुलोत्पन्न व्याघ्रपाद नामक मुनीचा ज्येष्ठ पुत्र. हा लहान असतां बहुतकरून घरींच खेळत असे. एकदां हा दुसऱ्या आश्रमांतील मुलांसह खेळत असतां तेथें यानें गाईचें दूध काढतांना पाहिलें, व तेथील मुलांच्या मातेनें तेथील मुलांस व यास गोरस पान करण्यास दिलें व तें तो प्याला. नंतर तो आपले घरीं आल्यावर आपले मातेजवळ गोरस मागूं लागला. तेव्हां त्याच्या मातेनें नित्याप्रमाणें पिष्ट पाण्यानें कालवून त्याला दिलें परंतु तें तो न घेतां 'काल मी त्या दुसऱ्या आश्रमांत दूध प्यालों तसें दे' असें ह्मणूं लागला. तेव्हां त्याची आई जरा खिन्न होऊन म्हणाली कीं, 'असें दूध तुला मिळण्यायोग्य तुम्हीं नाहीं, कारण पूर्वजन्मीं तुझ्या हातून ईश्वराराधन घडलें नाहीं.' यावरून त्यानें ईश्वराराधन करून आकल्प आयुष्य व समग्र क्षीरसागराचें आधिपत्य अशीं संपादन केलीं–अशी कथा आहे. हा शैव होता व कृष्णासही यानेंच शैवी दीक्षा दिली. हा धौम्य ऋषीचा ज्येष्ठ भ्राता व तंडी ऋषीचा शिष्य होता. (विशेष माहिती महाभारत- अनुशासनपर्व–अध्याय १४ यांत, अथवा सौरपुराण–अध्याय ३६ यांत पहावी).

१. शंकर. २. मदनानें.

रक्तीं वीर्य भलें जमोनि रचिलें चर्मास्थिचें बाहुलें
जें गर्भीं पचलें, कृमीं कवळिलें दुर्गंधिचें पोतलें, ।
पोटीं मूत्र पुरीष पेव भरलें [1]रोगें अती सांचिलें
काळाचें जरि [2]भातुकें तुज मना ! सांगीतलें विठ्ठलें. ॥ २२
शुक्रीं शोणित एकवाट मिळतां कैसी कला निर्मिली ?
दीर्घांशें सुत होय, नातरि [3]सुता हे [4]नेणंवे माउली; ।
रेतें शोणित भाग तुल्य मिळतां [5]क्लीबत्वं देहासि ये,
त्यामध्यें [6]यमलें फळें निपजती हे साक्षि सर्वांसि ये. ॥ २३
काळें ना उजळें न नीळ धवळें आरक्त ना पीवळें
मोठें ना सरळें दुरस्थ जवळें एकत्र ना वेगळें ।
बोलेना सुकलें अपक्क पिकलें जे साक्षिभूतीं भलें
तीं ठायीं पडलें म्हणोनि धरिलें वाङ्मौन्य म्यां विठ्ठलें. ॥ २४

([8]घनाक्षरी.)

[9]ध्येय ध्याता आणि ज्ञान । ज्ञेय ज्ञाता आणि ज्ञान ।
जे हे होती तत्समान । तें [10]निधान सांपडे. ॥
आम्ही भक्त भले भोळे । एक नाचे एक लोळे ।
कैंचे कान कैंचे डोळे । अहो ! वेड बागडे ? ॥
पाहतां सौख्य कोठें नाहीं । पडलों चिंतासागरडोहीं, ।
तेथें तारूं आलें पाहीं । आपण पांडुरंगजी ! ॥
तेणें तेथें दिधली बाहे । ऐसा स्वामी कोठें आहे ? ।
म्हणोनि त्याचे हृदयीं राहे । चिंती पाय ते पुजी. ॥ २५

---

१. 'रोगें अवें जिंतिलें' पाठांतर. २. भक्ष्य, खाद्य. ३. कन्या. ४. न जाणे. ५. नपुंसकत्व. ६. जुळीं. ७. यांत 'ळे' आणि 'लें' या अक्षरांची आवृत्ति वारंवार झाली आहे म्हणून हा अनुप्रासालंकार होय. ८. या वृत्ताचें नांव घनाक्षरी(कवित्त.)याचें चिंतामणिकविकृत छंदविचारांत लक्षण दिलें आहे तें:-'सोरहे पंद्रह वरनपर होत जहां विश्राम । इकतिस अक्षर अंत गुरु कहत घनाक्षर नाम ॥'. याचा भावार्थ-या छंदास कवित्त अथवा घनाक्षरी असें म्हणतात. याच्या प्रत्येक पादांत एकतीस अक्षरें असून प्रथम १६ व्या अक्षरावर व नंतर १५ व्या अक्षरावर म्हणजे पादाच्या अखेरीस विराम असतो. याच्या प्रत्येक पादांतही चार भाग असून पहिल्या तीन भागांस यमक असतें. ९. या त्रिपुटी म्हणतात. १०. ठेवा, ब्रह्मरूप ठेवा.

(श्लोक.)

ज्या नामें शतकोटि दग्ध[2] दुरितें[1] जैसीं तृणें पावकें,
ज्या नामें गणिकेसि[3] मोक्ष वरिता यानें विमानादिकें, ।
ज्या नामें तरला अजामिळ[4] चमत्कारास तो पावला;
जेणें उद्धरली गजेंद्र[5], मजही त्याचाचि लागो ळळा[6]. ॥ २६
विद्वज्जीवनपुण्यपावनकथा[7] वैय्यासकें[8] आपणें
श्रीमद्भागवतीं परीक्षितिप्रती सांगीतली मी[9] म्हणें, ।
जी[10] गीर्वाणमहापुराणदशमस्कंधोत्तमाची टिका,
भाषा प्राकृत[11] हे मऱ्हाष्ट्रकविता व्युत्पन्न हो! आइका. ॥ २७
श्रीमद्रामचरित्र तेंचि परिसा मंदाकिनी[12] मंद्रिरा[13],
श्रीमत्कृष्णकथा सुनीलयमुना आली त्रिवेणीतिरा[14]; ।
श्रीमत्काव्य सरस्वती प्रगटली श्रीविठ्ठलाची कळा,
श्रीमद्रुक्मिणिकांत दैवत भजा ग्रंथ प्रयागागळा. ॥ २८
हे गंगा त्रिपथा[15] अधोक्षजकथा[16] जो आइके सर्वथा[17]
तो पावे चवथा पदार्थचि तया मानाल हो! नान्यथा. ।

---

१. पापें. २. अग्नीनें. ३. पिंगलेला. (पृष्ठ ५९ टीप २ पहा). ४. हा एका विद्वान् अग्निहोत्री ब्राह्मणाचा मुलगा होता. तो एकदां वनांतून समिधा दर्भ घेऊन परत येत असतां त्यानें रस्त्यांत एक शूद्रस्त्री पाहिली, ती फार सुरूप असल्यामुळें तिला पाहून अजामिळास मोह उत्पन्न झाला. व त्याप्रमाणेंच तिलाही त्याच्या संगतीनें काल घालवावा असें वाटल्यामुळें तीही त्याच्या संगतीनें राहूं लागली. मग त्यानें आपले कुटुंबांतील सर्वांचा त्याग केला. ह्या शूद्रस्त्रीपासून त्याला दहा मुलें झालीं. त्या सर्वांत त्याचा नारायण नांवाचा एक लाडका मुलगा होता. अजामिळाचा अंतकाळ समीप आला असतां त्यानें पुत्रवात्सल्यानें 'नारायणा! इकडे ये' अशी हांक मारिली. तेव्हां विष्णुदूतांनीं पुत्राचे मिषानें कां होईना, त्याचे तोंडून श्रीविष्णूचें नांव आलें म्हणून त्याचा उद्धार केला—अशी कथा भागवतांत आहे. ५. पृष्ठ ७९ टीप ७ पहा. ६. गोडी. ७. विद्वानांस जीवन देणारी, शुद्ध आणि पवित्र अशी कथा. ८. व्यासपुत्रें. (शुकें.) ९. कवि विठ्ठल. १०. जी संस्कृत भागवत नामक महापुराणाच्या दहाव्या भागाची टीका. ११. मराठी. या श्लोकावरून या काव्यांत दशमस्कंधांतील कथांचें निरूपण आहे असें होतें. १२. गंगा. १३. माझी वाणी. १४. गंगा यमुना सरस्वती संगमतीरा. १५. तीन वाटांनीं जाणारी, त्रिमार्गगा. १६. कृष्णकथा. [अधोक्षज=(१) 'अधो न क्षीयते जातु यस्मात्तस्मादधोक्षजः,' (२) 'द्यौरक्षं पृथिवी चाधस्तयोर्यस्मादजायत । मध्ये वैराजरूपेण ततोऽधोक्षज इष्यते ॥,' (३) अक्षात् इन्द्रियाज्जायते इति अक्षजं प्रत्यक्षज्ञानं, तदधरं ग्राहकत्वाभावात् हीनं यस्य सः, (४) अधः कृतं अक्षजं इन्द्रियज्ञानं येन]. १७. यांत 'था' आवृत्त असल्यामुळें अनुप्रासालंकार झाला आहे.

गेले जन्म वृथा धरा व्रत कथा बैसोनि विष्णूरथा
जा सेवा [1]प्रमथाधिपा प्रिय मथा गीतार्थ [2]शब्दोल्लथा. ॥ २९
[3]लीलाविग्रह रामकृष्ण जन हो! आले स्वयें गोकुळा,
त्यांचें कीर्तन पुण्यपावनकथा गातां सदा सोहळा, ।
धर्मस्थापक विश्वव्यापक जगद्वंद्य व्रजेंद्राघरीं ।
ते दोघे [4]सरिसे पुराणपुरुष क्रीडे विलोकांतरी. ॥ ३०
नंदाचीं [5]युगुलें मुलें [6]सुचपलें दोघे सदा सोज्वळे
माथा मंडित जांवळें पदतळें [7]रातोत्पलें कोवळें, ।
[8]रामें वज्र[9]हळें [10]सुरांतककुळें संहारिलीं [11]दोर्बलें;
कृष्णें [12]शैलें करांगुळीं उचलिला, झाले तळीं गोवळे. ॥ ३१
श्रीरामें [13]विपिनांत [14]अंहमलिना स्त्री [15]ताटिका कल्पना
श्रीकृष्णें सदनांत दैत्यललना संहारिली [16]पूतना ।
[17]काकुत्स्था रणिं [18]नागपाश जडले, जैसी [19]फणी चंदना,
मातेनें मनमोहनासि उखळीं केलें कटीबंधना. ॥ ३२
रामें उद्धरिली [20]शिळा पदरजें, जी शापिली गौतमें,
कृष्णें वेणुरवें [21]स्वयें उठविली विप्रांगना विक्रमें, ।
रामें उद्धरिली द्रुमप्रियतमा भावें [22]अटव्यांतरीं
कृष्णें पैं [23]यमलार्जुनासि चरणें उद्धार केला वरीं. ॥ ३३

---

१. प्रमथांचा (गणांचा) नाथ. (शिव.) २. भाषांतर, तरजुमा. ३. लीलेनें मनुष्यदेह धरणारे. ४. सारखे. ५. दोन. ६. 'अचपलें' पाठभेद. ७. तांबडें कमल. ८. बळराम. ९. हल=नागर. १०. दैत्यांचीं कुळें. ११. बाहुबळानें. १२. पर्वत. (गोवर्धन.) १३. अरण्यांत. १४. पापानें मलिन. १५. पृष्ठ २२ टीप १६ पहा. १६. कंसाची अनुचरी राक्षसी. ही तरुण स्त्रीचें रूप घेऊन गोकुळांतील बालकांचा संहार करित नंदाचे घरीं गेली व कृष्णास आपले विषयुक्त स्तन पाजूं लागली. हें तिचें कपट कृष्णास कळून त्यानें स्तनपान करित असतां तिच्या स्तनांचें आकर्षण करून तिचा प्राण घेतला. भागवत–दशमस्कंध–अध्याय ६ पहा. १७. रामलक्ष्मणां. १८. शरभूत सापांचे पाश. १९. साप. २०. अहल्या. (पृष्ठ २६ टीप १ पहा). २१. 'जवें' असाही पाठ आहे. २२. अरण्यामध्यें. २३. यमलार्जुन या नांवाचे दोन वृक्ष जवळ जवळ होते. एकदां कृष्ण खेळत खेळत त्यांजवळ गेला तेव्हां त्याच्या आईनें त्याच्या कमरेस उखळ बांधिलें होतें. तें उखळ आडवें होऊन त्या दोन वृक्षांमध्यें अडकलें, तेव्हां त्यानें मोठ्या नेटानें पुढें जाण्यासाठीं हिसका मारिला. त्याक्षणींच ते दोन्ही वृक्ष उपटून पडले. यमलार्जुन हे कुबेरपुत्र होते. हे शापामुळें वृक्षरूप झाले होते. ते कृष्णाच्या करस्पर्शानें शापमुक्त झाले–अशी कथा आहे.

रामें प्रस्तर[1] तारिले कपिवरें हे ख्याति रामायणीं,
गोगोवर्धन माधवें उचलिला गोगोपसंरक्षणीं; ।
रामें रावण कुंभकर्ण समरीं कैसेचे निर्दाळिले[3]
कृष्णें चाणुर मल्ल कंस मथुरेमध्यें जिवें घेतले. ॥ ३४
कांतारीं रघुनाथ रोदन करी, सीता न देखे पुढें,
दैत्यारी नवनीत[6] मागत रडे, नेणेति गौळी मुढें; ।
श्रीरामें दशकंधरासि समरीं चिद्रूपडें दाविलें,
श्रीकृष्णें निजरूप विश्वनयनीं पार्थाचिया घातलें. ॥ ३५
काकुत्स्थासि कलत्र[10] एक, हरि ते सोळा[11] सहस्रा सती,
[12]लंकादान बिभीषणा, मधुपुरी श्रीउग्रसेनाप्रती, ।
वैकुंठासि रघूत्तमें सकलही नेली अयोध्या पुरी,
कृष्णें द्वारवतीसि सर्व मथुरा नेली क्षणाभीतरी. ॥ ३६
रामें राक्षस मारिले, यदुवरें संहारिलें दानवां,
[13]श्रीरामें मृत वानरें उठविले[14], कृष्णें व्रजीं बल्लवां[15]; ।
श्रीरामें कपिपुंगवांसह वनीं क्रीडा करी काननीं,
कृष्णें गोपसमागमें विचरतो [16]वृंदावना जाउनी. ॥ ३७
रामें विप्रसुता[17] अकाळमरणापासूनि संरक्षिलें,
गोपाळें यमलोक शोधुनि गुरूपुत्राप्रती आणिलें. ।

---

१. दगड, पत्थर. नलवानराच्या साहाय्यानें रामानें सेतु बांधला या कथेकडे कटाक्ष आहे. २. 'लंकेसि' असा पाठभेद आहे. ३. मारिले. ४. अरण्यांत. ५. कृष्ण. ६. लोणी. ७. 'चिद्रूप तें दाविलें' असाही पाठ आहे. ८. अर्जुनाच्या. [गीता–अध्याय ११, यांत श्रीकृष्णानें अर्जुनास विश्वरूप दाविलें याचें वर्णन आहे]. ९. रामाला. १०. स्त्री. ११. भौमासुरास जिंकून आणलेल्या सोळा हजार राजकन्या. १२. 'लंकाप्राप्ति' असाही पाठ आहे. १३. 'रामें वानर संगरीं उठविले' पाठभेद. १४. इन्द्रानें अमृतसेक केला तेव्हां सर्व मृत वानर उठले. १५. गवळ्यांना. १६. जालंधरदैत्याची स्त्री वृंदा, तिचें जें वन तें वृंदावन. १७. एकदां राम राज्य करीत असतां एका विप्राचा मुलगा मरण पावला. तेव्हां बापानें शोकविव्हळ होऊन त्या मुलाला राजद्वारीं ठेवून विलाप करण्यास आरंभ केला. रामानें त्याची समजूत घालून त्याचे डोळे पुसून त्यास स्वस्थ केलें. नंतर रामानें विप्रसुतमरणकारण नारदमुनीला विचारलें. तो म्हणाला, 'जातिधर्मांचें उल्लंघन झाल्यामुळें विप्रसुत मेला. कोणी शूद्र तप करीत असावा असें वाटतें, त्याचें निवारण केलें पाहिजे.' नारदाच्या म्हणण्याप्रमाणें रामानें शोध केला. तों दक्षिणदिशेस एका कमलभूषित उत्तम सरोवरासमीप वृक्षाच्या खांदीस लोंबणारा जटाधारी तपोनिरत शंबूक नामक शूद्र दृष्टीस पडला. त्याचवेळीं रामानें त्याचा खड्गानें शिरश्छेद केला. तेव्हां सर्व देव प्रसन्न झाले. आणि 'वर माग' असें रामास म्हणूं लागले. रामानें मृतविप्रबालक मागून घेतला–

श्रीरामें दशकंठ मारुनि सुरां[१] बंदींतुनी सोडिलें,
श्रीकृष्णें पितरांसि बंधसदनापासूनि दूराविलें. ॥ ३८

रामें दिव्य वनीं विहार करितां सीता सवें गोरटी,
कृष्णें रासविलास गौळणिंसवें केला कलिंदीतटीं; ।
रामें त्यागिलि मैथिली, लुटविलीं अंतःपुरें माधवें;
दोघे तारक पूर्ण ब्रह्म, जन हो! ध्यावे गिरा गौरवें. ॥ ३९

विष्णूची अवतारपंक्तिगणना होईल कालांतरीं;
पैं लागे बलरामकृष्णमहिमा वर्णावया वैखरी[२], ।
ते दोघे जगदीशव्यापकपणें सोमार्कबिंबोद्भटीं
यापेक्षां स्तुति काय विठ्ठल म्हणे वर्णू मुखें गोमटी[३]? ॥ ४०

उपसंहार.

(शार्दूलविक्रीडित वृत्त.)

'विद्वज्जीवन' ग्रंथराज पहिला उल्लास 'विष्णुस्तुती,'[४]
श्रीमद्भागवतीं परीक्षिति करी पृच्छा शुकेंद्राप्रती, ।
सांगे विठ्ठल कीर्तनें कलियुगीं सायुज्यता[५] लाहिजे,
स्वर्ग प्राप्त तपें, अधःपतन[६] हें पुण्यक्षयें पाहिजे. ॥ ४१

उल्लास दुसरा.

(मत्तगयंदवृत्त.[७])

कृष्ण जनार्दन कैटभमर्दन केशव माधव वामन विष्णो!
श्रीमधुसूदन देवकिनंदन दानवशासन विठ्ठल जिष्णो! ।

याप्रमाणें ही विप्रसुतकथा आहे. १८. कृष्णाचा गुरु सांदीपनि. हा काश्यपमुनीचा पुत्र. याचे मृत पुत्र परत आणून देऊन कृष्णानें गुरूला गुरुदक्षिणा दिली आणि गुरुपत्नीचें समाधान केलें—अशी कथा आहे. (भागवत—दशमस्कंध—अध्याय ४५ पहा.)

१. देवां. २. वाणी. ३. सुंदर. ४. कदाचित् 'विष्णुस्तुति' हें या पहिल्या उल्लासाचें नांव असावें. ५. चार मुक्तींपैकीं एक. ही चार मुक्तींपैकीं शेवटची मुक्ति. हींत जीवाशीं आणि ईश्वराशीं अभेद होतो, दोन्ही एकरूप होतात. (सायुज्यता, सलोकता, समीपता आणि सरूपता हे मुक्तीचे चार प्रकार आहेत.) ६. अधोगति. ७. या वृत्ताचें लक्षण चिंतामणिकविकृत हिंदुस्थानी 'छंदविचारां'त दिलें आहे. 'सात भगण गुरुजुगलजुत सो कहि मत्तगयंद.' याचा भावार्थः—ज्या श्लोकाच्या प्रत्येक पादांत सात भगण आणि दोन गुरु अक्षरें असतात त्या वृत्ताला 'मत्तगयंद' असें म्हणतात. ह्याला 'मदिरा' असें संस्कृत नांव असून मराठींत 'सवाई'

जे श्रुति[1]सारपरायण ते जन मुक्त निरंतर त्या हरि[2]नामें
विठ्ठ[3]लदास करी हृदयीं जप छंदघटा प्रमदाहित कामें. ॥ १

(श्लोक.)

कुंडलें मणिमनोहर कानीं; पीत[4]चीर जघनीं कर दोन्ही ।
पाउलें सम इटे[5]वर सा[6]नीं, तो तुझा कवि विठो ! वरदानी. ॥ २

'अहो ! अ[7]क्षराणामकारोऽस्मि' गीता त्यजा वर्ण [8]चौथा, [9]भुजंगप्रयाता, ।
निघे 'राम' तो नाम तो मीचि जि[10]ष्णो !' वदे सार श्रीकृष्ण साक्षात विष्णो ! ॥ ३

गीता कोटिगुणें मनासि रमते, श्रेष्ठ त्रि[11]वेणीहुनी,
गीता श्रीमुखपंकजीं प्रसवली, पादाब्जमं[12]दाकिनी; ।
या गंगेसि भ[13]गीरथें प्रगटिलें, गीता[14]र्जुनें आणिली,
[15]हे [16]चारी पुरुषार्थ विठ्ठल म्हणे हे पाहिजे सेविली. ॥ ४

म्हणतात. हीच फार पाहाण्यांत येते. ८. कैटभ दैत्याचा शत्रु. जगदुत्पत्तीच्या समयीं हा दैत्य विष्णूच्या कर्णमलापासून उत्पन्न झाला व याचा संहार विष्णूनें केला—अशी कथा आहे. ९. वृत्तसुखार्थ येथें 'देवकी'शब्दाची अंत्य 'ई' ऱ्हस्व केली आहे.

१. वेदतत्वनिरत. २. हरि=विष्णु, कृष्ण. ['हरि' शब्दाचे अनेक अर्थ आहेत:—'यमानिलेंद्रचंद्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु । शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु ॥.' ३. विठ्ठल हाच ईशदास. ४. पिंवळें वस्त्र. (पीतांबर). ५. विटेवर. ६. लहान. ७. 'अक्षराणामकारोऽस्मि' [भगवद्गीता-अध्याय १० श्लोक ३३] हा गीतेंतील श्लोक आहे. याचा अर्थ असा:-'अक्षरांमध्यें मी अकार आहें, समासांमध्यें मी द्वंद्वसमास' इत्यादि. ८. चौथा वर्ण म्हणजे 'णा' होय; हा काढिल्यानें 'राम' असें पद निघतें. ९. सर्पासारखें चालणें. 'भुजंगप्रयात' हें या श्लोकाचें वृत्त आहे. याचें लक्षण-'भुजंगप्रयातं भवेद्यैश्चतुर्भिः'. १०. हे अर्जुना ! ११. त्रिवेणी=गंगा, यमुना आणि सरस्वती यांच्या प्रयागस्थ संगमास 'त्रिवेणी' म्हणतात; या नदीत्रयसंगमांत सरस्वतीचा प्रवाह सांप्रत गुप्त झाला आहे. तीन पेड करून घातलेल्या वेणीला त्रिवेणी म्हणावयाचें. १२. गंगा. गीता मुखकमलांतून आणि मंदाकिनी पादकमलांतून निघाली. १३. भगीरथ-पूर्वी रामाचा पूर्वज सगर नामक राजा होता, त्याला दोन स्त्रिया होत्या. त्याच्या दोन स्त्रियांपैकीं एकीस साठ सहस्र व एकीस एकच पुत्र होता. त्याचें नांव असमंजस. सगरानें नव्याणव अश्वमेध यज्ञ करून पुन्हां शंभराव्या यज्ञासाठीं अश्व सोडला. तेव्हां इंद्रास धाक पडला कीं, जर शंभर यज्ञ शेवटास गेले तर यास माझें पद मिळेल. या भीतीनें इंद्रानें तो घोडा पळवून पाताळांत कपिलऋषीच्या आश्रमांत नेऊन ठेविला. सगराचे साठ सहस्र पुत्र अश्वरक्षणास होते, ते अश्व पृथ्वीवर कोठें दिसेना म्हणून पाताळलोकीं त्याच्या शोधार्थ गेले. तेथें कपिलमुनीच्या आश्रमांत घोडा पाहून त्यास ताडन करूं लागले. तेव्हां त्या ऋषीनें डोळे उघडून रागानें पाहतांच ते सर्व सगरपुत्र एका क्षणांत जळून भस्म झाले. हें वर्तमान सगरास कळल्यानंतर त्यानें आपला नातू अंशुमान् यास कपिलऋषीच्या सांत्वनार्थ पाठविलें. तेव्हां त्यानें कपिलाला

गीतेचा महिमा[1] पवित्र परिसा, 'गीतामहात्म्यीं[2]' असे,
झाले व्यास शुकेंद्र संजयमुनी, चौथा[3] पुराणीं नसे. ।
जो साक्षाद्भगवत्परायण कथा सारांश वेदार्थिचा,
प्रार्थी विठ्ठलदास पाठ करणें[4] यामार्ध[5] संतीं ईचा[6]. ॥ ५
आयका सरल किंकरवाणी[7], अर्थ सार्थक तु किं करवाणि[8] ? ।
देति ते वरद सत्कवि राजे, हो सहाय तुज एक विरा जे. ॥ ६
नंदातें गवळी मिळोनि सकळीं आक्षेपिती[9] गोकुळीं
'कैसा गोपकुळीं तुझा सुत बळी ? आश्चर्य भूमंडळीं, ।
जो जो दैत्य बळेंचि[10] येउनि छळी त्यांतें हरी निर्दळी[11],
वंशी[12] पाणितळीं[13], वनीं पशु वळी[14] वेष्टीत गोपावळी. ॥ ७
झाला जन्मदिनास एक महिना तैं शोषिली पूतना[15],
श्रीशौरी मदनावतार सदना आला तुझ्या सज्जना ! ।
कन्या दिव्य सुना सरोजनयना[16] संलग्न[17] सोडीत ना
वाटे चित्रें[18] मना विचित्र रचना, ते काय सांगेसि[19] ना ? ॥ ८

प्रसन्न करून त्याच्या आज्ञेनें घोडा नेऊन सगराचा यज्ञ पुरा केला व आपल्या चुलत्यांचा उद्धार होण्याविषयीं प्रार्थना केली, तेव्हां 'गंगेशिवाय सद्गति होणार नाहीं' असें कपिलानें सांगितलें. तेव्हां गंगेला खालीं आणण्याकरितां त्यानें तप आरंभिलें, परंतु त्याचा हेतु तडीस न जातां त्याला मृत्यु आला. पुढें त्याचा पुत्र दिलीप यानें तप केलें पण तोही मरण पावला. अखेरीस भगीरथानें अत्यंत कठिण तपश्चर्या करून गंगेस प्रसन्न करून खालीं आणलें व सगर-पुत्रांचा उद्धार केला. गंगेला भगीरथानें आणिलें म्हणून 'भागीरथी' असें म्हणतात—अशी कथा आहे. १४. गीता+अर्जुनें आणिली. येथें गीता अर्जुन हीं पदें वेगळालीं असणें इष्ट आहे. १५. हे गीता. १६. धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष हे चार पुरुषार्थ.

१. मोठेपणा. [इमन् (इमा) प्रत्यय विशेषणास लागून भाववाचक नामें होतात. जसें—गुरु-गरिमा, बहु-भूमा, प्रिय-प्रेमा, काल-कालिमा, मृदु-म्रदिमा, इत्यादि]. २. या नांवाच्या प्रकरणांत स्तोत्रांत. ३. तीन झाले, चौथा मुनि झाला नाहीं. ४. पाठ करावा. [क्रियावाचक नामें कधीं कधीं काव्यग्रंथांत क्रियापदाऐवजीं येतात. येथें 'सारांश पाठ **करणें**' याचा अर्थ 'सारांश पाठ **करावा**' असा आहे. दुसरीं उदाहरणें-(१) 'सर्वज्ञाला अज्ञ मनुष्यें काय ज्ञान **शिकविणें**' (शिकवावें)—मोरोपंत. (२) वरचेवर पत्र पाठवीत **जाणें** (जावें.)] ५. अर्धा प्रहरभर. याम=प्रहर. ६. इचा=हिचा; गीतेचा. ७. दासाची वाणी. ८. मी काय करूं. ९. प्रश्न करतात, विचारतात. १०. 'बलीय' असाही पाठ आढळतो. बलीय=बलीयस्=बळवान्. ११. निर्दाळण करी, संहारी. १२. 'वेणी' असाही पाठ आहे. १३. हातांत वंशी (पांवा.) १४. वळवितो. १५. पूतना नामक राक्षसी. १६. कमलेक्षणा. १७. 'संलब्ध' असाही पाठ आहे. १८. आश्चर्य. १९. कां सांगत नाहींस.

[1]कंसारी [2]सुभटा कलिंदिनितटा [3]नेला जई धाकुटा,
तैं आला [4]शकटासुर द्विजहटा कां रे! महा चोरटा?।
अंगुष्ठें मुगुटा करोनि उलटा संहारिला वोखटा
हाका नंदभटा! तुझा सुत नटा वेषीं घडे गोमटा? ॥ ९
जे आले मरणार्थसाधक [7]तृणावर्तादि संवट्टणा
ते गेले [8]परिणावयासि तरुणा मुक्तीचिया धारणा,।
जैं पाहे चरणांबुज द्रुमगणा उत्पाटिले दारुणा.
तैं होता करुणानिधि शिशुगणामध्यें लघू रिंगणा. ॥ १०
गोकंठपाश नवलक्ष उणे नितंबी चंचू धरूनि चिरिला [9]बक काक झोंबी,।
झाला भुजंगम बळें अघ दैत्य आला, तो मारिल्या उपरि [10]कालिय [11]नाथियेला. ११
[12]राधामुखांबुजमिलिंद कलिंदकन्ये! क्रीडा करी तंव निशाचर गोपिकानें,।
तो मारिला मधुवनीं विपरीत केलें, दावाग्निजाळ गिळिले, [13]व्रजें वांचवीलें.॥ १२
गोधनें सकल गोधनवत्सें चोरिले विशि नखें विधि कच्छें,।
गोकुळीं प्रगटिला अधिकारी [14]पूर्णब्रह्म[15]अवतार मुरारी. ॥ १३
गोपांगनांसि [16]यमुनातटिं नग्न केल्या, वेणुस्वरें [17]ऋषिनितंबिनि [18]चोजवील्या,।
[19]गोवर्धनाद्रि धरिलांगुलिं [20]सप्तरात्रीं चौदायनें वय तदा हरिच्या चरित्रीं. ॥ १४

१. कृष्ण. २. उत्तम वीर. भट=वीर, योद्धा. ३. 'आला अधीं धाकुटा' असाही पाठ आहे. ४. शकटासुर हा कंसाचा सेवक राक्षस. हा शकटाचें (गाड्याचें) रूप धरून कृष्णास मारण्यास आला होता, परंतु कृष्णानें त्यालाच मारिलें. ५. वाईट, दुष्ट. ६. 'चोरटा' असाही पाठ आहे. ७. तृणावर्त. (पृष्ठ ६९ टीप २ पहा). ८. परिणय (विवाह) करावयास. ९. बक (बकासुर)—कंसपक्षीय असुर. यमुनातीरीं वृंदावनामध्यें, एकदां गोपालांसहवर्तमान कृष्ण क्रीडा करीत असतां, तेथें यानें बकवेषानें येऊन त्यास गिळिलें. तेणेंकरून त्याच्या गलप्रदेशीं दाह होऊन यानें कृष्णास मुखाबाहेर टाकिलें, व त्यास पुनः मारायास धांवला. तें याचें दुष्ट कृत्य पाहून, कृष्णानें याचे दोनही चंचू धरिले. आणि ते फाडून त्यास मारून टाकिलें. (भा०प्रा०ऐ०को०.) १०. सर्प. ११. मारिला. १२. कमल-भ्रमर. १३. गोकुळ. १४. 'अविकार' असाही पाठ आहे. १५. कृष्ण. (मुर नामक दैत्याचा अरि.) १६. ही गोष्ट 'कात्यायनीव्रतकथा' या नांवानें प्रसिद्ध आहे. १७. मुनिपत्नी. वामनकृत 'यज्ञपत्न्या-ख्यान' पहा. १८. 'नाचवील्या' असा अन्य पाठभेद आहे. १९. गोवर्धन—यमुनातीरीं वृंदावननिकटवर्ती पर्वत. प्रतिवर्षी इंद्रानें चांगली वृष्टि करावी, आणि तद्वारा धान्यतृणाची विपुलता व्हावी, म्हणून नंद इंद्रयाग करीत असे, तो न करतां ब्राह्मण, गाई आणि गोवर्धन पर्वत यांस उद्देशून यज्ञ केला. त्यावरून इंद्रास मोठा राग आला, व त्यानें गोकुळ बुडविण्यासाठीं सात दिवस सात रात्री भयंकर जलवृष्टि करविली. यामुळें गाई आणि गवळी यांना खाणें मिळेना तेव्हां गोवर्धन पर्वताला बोटावर उचलून धरून त्याच्या खालीं कृष्णानें सर्व गोकुळाचें अतिवृष्टीपासून संरक्षण केलें—अशी कथा आहे. २०. 'जइं सप्तरात्रीं' असाही पाठ आहे. धरिला+अंगुलि या पदांचा संधि अप्रशस्त होय.

सर्पें शरीर गिळितांचि तुझें समुद्रें मारूनि त्यांसि तुज सोडविलें [1]मुकुंदें, ।
नेलें धरूनि वरुणें तधिं वांचवीलें, गोपां सचित्र उदकीं मग दाखवीलें. ॥ १५

धेनुकासुर निमासुर आला तो प्रलंब करि साह्य तयांला, ।
[2]प्रेतनाथनगराप्रति त्यातें [3]प्रेरिले [4]हलधरें बलवंतें. ॥ १६

उपजला जगजीवन जैंहुनी द्रुमलता सफला [5]मधुकाननीं ।
[6]मरकतोपलदिव्यगृहांगणीं प्रगटली कमला [7]नटधारिणी. ॥ १७

व्रजपुरीं नवलक्ष [8]निकेतनें उघडिजे [9]नयनाब्जविलोचनें ।
भुलविल्या [10]शरदिंदुनिभानना, [11]हरि कसा मग तूं हि कथींचना ? ॥ १८

[12]वोसंगीं स्तनपान कृष्ण करितां माता [13]निरीक्षीतसे,
शौरी आ पसरी [14]विजृंभणमिषें, ब्रह्मांड पोटीं दिसे, ।
तें देखोनि मनांत विस्मय करी, कांपे यशोदा सती,
[15]दृग् लावी [16]मृगशावलोलनयना कैसा सुत श्रीपती ? ॥ १९

नंदें आयकिलें म्हणे, 'बहु भलें, जें जें तुम्हीं पूसिलें,
तें [17]गर्गें पहिलेंचि गुह्य कथिलें, [18]साचार म्यां मानिलें, ।
सच्चिद्रूप भलें स्वयें प्रगटलें श्रीविष्णुनें आपुलें,
[19]त्वद्भाग्य [20]स्फुरलें, म्हणोनि उरला सारांश सांगीतलें.' ॥ २०

जो विष्णू अवतार घे [21]चहुंयुगीं रूपें [22]असूपें धरी,
नानावर्ण विचित्र घेउनि [23]वसे [24]ब्रह्मांडभांडोदरीं, ।
तो हा कृष्ण म्हणोनि पालन करीं हें बीज सांगीतलें,
केलें विस्मय [25]गोवळीं, मग गृहा [26]गंतव्य आरंभिलें. ॥ २१

१. मोक्षदाता जो कृष्ण त्यानें. २. यमाच्या नगराला. ३. 'मारिले' असाही पाठ आहे. ४. बळरामानें. ५. मधूच्या उद्यानांत. ६. मरकताच्या (पाचेच्या) उपलांनीं (दगडांनीं) दिव्य (सुंदर) अशा गृहांगणांत. ७. 'जगतारिणी' असाही पाठ आहे. ८. गृहें. ९. नयनकमलें. १०. शरत्कालीन इंदूप्रमाणें (चंद्राप्रमाणें) सुंदर आननें (मुखें) ज्यांचीं अशा. ११. 'हरि कथा तव सूत कथींचना' असाही पाठ आहे. १२. मांडीवर उत्संगीं. १३. पाहतसे. १४. जांभई देण्याच्या मिषानें. १५. दृष्टि लावी. १६. हरिणबालेक्षणा. १७. गर्गमुनीनें. १८. खरोखर. १९. 'त्वद्भाग्य स्फुरलें, कळोनि उगलें संरक्ष सांगीतलें' असाही पाठ आहे. २०. स्फुरण पावलें, वृद्धि पावलें. २१. चार युगांत. २२. बहुत. २३. 'नटे' असाही अन्य पाठ आहे. २४. या विश्वांत. २५. गवळ्यांनीं. २६. गमन. [गंतव्य हें येथें नाम आहे. धातूस 'तव्य' प्रत्यय लागून भविष्यकालदर्शक विशेषणें होतात, पण केव्हां केव्हां त्यांचा अर्थ व्यवहारांत मर्यादित होऊन तीं नामें होतात. जसें—कर्तव्य, भवितव्य.]

चित्ता तत्त्वविचार शुद्ध न कळे वेद[1]श्रुती शोधितां,
विश्रांतिस्थळ नाढळे **हरि**विणें [2]नानागमें पाहतां, ।
जो विश्वंभर सर्वसाक्ष नटला साकार सर्वां घटीं
तो पाहे कविराज **विठ्ठल** म्हणे साक्षात **भी**मातटीं. ॥ २२

राम राम जयराम [3]सप्तकें, नित्य जो जप करील कौतुकें, ।
त्यांसि [4]पुण्य **इ**तुके घडे [5]निकें, भस्म होति शत कोटि पातकें. ॥ २३

रमा सारमासारखी वृत्ति ज्याची, करी चाकरी [6]**चा**पपाणी तयाची, ।
जना सज्जना सत्य मिथ्या कळावें, कवी शीकवी शीघ्र जावोनि ध्यावें. ॥ २४

उपसंहार.

(शार्दूलविक्रीडित वृत्त.)

‘विद्वज्जीवन’ ग्रंथराज दुसरा उल्लास हा वर्णिला,
गोपाळीं **व्र**जनायकांसि पुसिलें तो भाव [7]सांगीतला. ।
आतां गाइन कौतुकार्थ **ह**रिची [8]क्रीडा [9]**क**लिंदीतटीं
प्रार्थी **विठ्ठल** पंडितीं [10]परिसिजे पद्यें महा [11]गोमटीं. ॥ २५

---

१. ‘श्रुति’शब्दाविषयीं पुढील विवेचन मनन करण्यासारखें आहे:—‘जिच्या योगानें धर्म ऐकू येतो (समजतो) ती श्रुति, असा ‘श्रुति’शब्दाचा मूलार्थ आहे. वेदमंत्र म्हणण्याचे वेळेस पाठकाचें चित्ताची एकाग्रता राहून अर्थानुसंधान राहावें म्हणून पुस्तकावरून करण्याचा निषेध शास्त्रकारांनीं केला आहे. ऐकून म्हणणें यावरून वेदास ‘श्रुति’ हें नांव पडलें, व ‘श्रुति’ शब्दावरून प्राचीनकाळीं लेखनकला भरतखंडांत नव्हती, अशीं अनुमानें यूरोपांतील विद्वान् करतात तीं बरोबर नाहींत. याप्रमाणेंच वेदार्थाचें स्मरण करून त्यांत प्रतिपादित केलेल्या धर्माचें ऋषींनीं विस्तारानें ज्यांत कथन केलें आहे, असे जे ग्रंथ त्यांचें नांव ‘स्मृति.’ असा ‘स्मृति’शब्दाचा अर्थ प्राचीन संस्कृत ग्रंथकारांनीं केला आहे. याकरितां ‘स्मृति’ म्हणजे केवळ ‘स्मरणानें पढण्याचे ग्रंथ’ असा अर्थ करून स्मृतिकालींही भरतखंडांत लेखनकलेचा अभाव होता असें म्हणणें निराधार आहे. कारण स्मृतींमध्यें न्यायसभेंत मानण्याचीं प्रमाणें सांगितलीं आहेत त्यांत लेखप्रमाण धरलें आहे.’ (व्युत्पत्तिप्रदीप–पृष्ठ ६६ पहा.) २. नाना+आगमें=अनेक+शास्त्रें. ३. सातदां. ४. ‘पूज्य’ असाही पाठ आहे. ५. स्पष्ट, खरें चोख. ६. कृष्ण. ७. सांग–सांगितला, माग–मागितला, असें भूतकाळचें रूप अंत्यास ‘इत’ लागून होतें. ८. लीला. ९. यमुनातटीं. १०. ऐकावीं. ‘परिसिजे’ ‘लाहिजे’ इत्यादि रूपें काव्यग्रंथांत विध्यर्थी योजितात हें प्रसिद्धच आहे. ११. सुंदर.

उल्लास तिसरा.

(श्लोक.)

करकमळनितंबा सांवळी ब्रह्ममूर्ती,
प्रगटलि नटवेषें, व्यापिलें विश्व [1]कीर्ती; ।
[2]अमृतपद वराया सेतु हा [3]पुंडरीकें
कलियुगिं रचिलासे [4]पाहवी साक्षि लोकें. ॥ १

भागीरथी भीमनदी समाना, काशीपुरी पंढरि [5]तेंत्समाना, ।
विश्वेश तो विठ्ठलराज पाहा, सांगीतला मंत्र सुखें जपा हा. ॥ २

भूवैकुंठपुरी पवित्र नगरी [6]द्वारावती दूसरी,
पृथ्वीहूनि बरी वसे वितिभरी श्रीविष्णुचक्रावरी, ।
[7]काशी सौम्य पुरी, अपाय न करी जे दर्शनें उद्धरी,
नांदे मुख्य हरी, म्हणोनि चतुरीं वस्ती [8]किजे पंढरीं. ॥ ३

माघस्नानें प्रयागीं [9]सुकृत कलियुगीं प्राप्त जें होय वेगीं,
जैसा घे [10]सोमयागीं [11]अमृतपद जगीं, जें घडे साधुसंगीं, ।
जें कां [12]अष्टांगयोगीं गवसित सलगी ऊर्ध्वरेतःप्रसंगीं
तें श्रीमत्पांडुरंगीं हरिचरणयुगीं पाविजे पुण्यभागीं. ॥ ४

[13]प्राण्या रे ! घटिका न होय सुटका काल क्रमी नेटका.
मानीना [14]फटकाल देह लटिका [15]मृत्कुंभ हा फूटका, ।
ये जोडूनि टका दुरांश कटका जाऊनि कर्णाटिका,
तैसा कां भटका [16]श्रिकृष्ण चुटका साधी मना कंटका. ॥ ५

१. 'कृष्णकीर्ति' असाही पाठ आहे. २. मोक्षस्थान. ३. विठ्ठलभक्तविशेषानें. ४. 'पाहिजे' असाही पाठ आहे. ५. 'तुल्य जाणा' असा अन्य पाठ आहे. ६. द्वारका—कंसास मारून मथुरेमध्यें कृष्ण राहिला असतां, कंसाचा सासरा जरासंध मगधदेशचा राजा, याणें अठरा वेळां मथुरेस वेढा दिला; परंतु तो व्यर्थ झाला. तरी सुखानें राहण्याकरितां कृष्णानें द्वारकानामक नगरी गुजराथेच्या पश्चिमेस समुद्रामध्यें वसविली. पूर्वींचें द्वारका बेट समुद्रांत गुप्त झालें, व हलीं जी द्वारका आहे ती त्या द्वारकेच्या जवळच दुसरें बेट आहे असें म्हणतात. [विविधज्ञानविस्तार—पु० ५ अं० ६]. ७. 'सांबशरी अपार नगरी जे दर्शनें उद्धरी' असा अन्य पाठ आहे. ८. करावी. ९. पुण्य. १०. सोमयज्ञ करणारा, (राजसूय यज्ञ करणारा). ११. मोक्षस्थान. १२. योगाचीं अंगें आठ आहेतः—यम, नियम, प्राणायाम. प्रत्याहार इत्यादि. १३. 'पुण्याचा चुटका न होय घटिका' असाही पाठ आहे. या श्लोकांत 'टका' पदाची आवृत्ति आहे म्हणून हा अनुप्रासालंकार होय. १४. नीच, हलकट. १५. मातीचा घडा. १६. येथें 'श्री' छंदोभंग न व्हावा म्हणून ऱ्हस्व केली आहे. असा प्रकार विठ्ठलाच्या काव्यांत सर्वगामी आहे.

चैत्र मास तिथि पूर्ण चंद्रमा, दिव्य कुंजवन कामिकलोपमा, ।
ते स्थळीं सुर[1]तरूतळीं हरी वाजवी सुरस [2]रत्नमोहरी. ॥ ६
तो व्रजासि मुरलीधर गेला, गोपिकांसि विरहज्वर झाला; ।
चालिल्या नविन कुंजवनासीं साभिमान [3]वृषभानुसुतेसीं. ॥ ७
[4]पाटव्य वर्णूं जरि इंद्रियांचें तें [5]तों निजागार [6]मनोभवाचें, ।
शृंगारबाहुल्यरस[7]प्रबंधीं संक्षेप सांगेन कथासमंधी. ॥ ८
[8]मधुविपिना परमादर [9]जाया [10]रस पहिला करि सादर [11]जाया, ।
[12]नग परिवेष्टित लंपटजाया [13]व्रजमहिषी हरिची पट [14]काया. ॥ ९
देशपरत्वें सुंदर [15]योषा प्राकृत लेणें लेत विशेषा, ।
संस्कृत मत्ते वर्णिन सोळा छंद निरोपी '[16]चंपकमाळा' ॥ १०
अभ्यंग चीर तिलकीं [17]मृगनाभि नेत्रीं मुक्तावली अगरुचंदन गोपगात्रीं ।
श्रीकुंडलें श्रुतिपुटीं, [18]मणिमुक्त नाकीं [19]पत्रावली कुचयुगीं [20]रचना विलोकी. ॥ ११
[21]मनगटीं वलयावरि आदरें, [22]पदयुगीं झणकारिति [23]नेपुरें; ।
[24]सरळभूषणमंडित वेणिका, मग विडी वदनीं धरि राधिका. ॥ १२
कानीं [25]तानवडे विचित्र [26]सुघडे चंद्रोपमें [27]चोखडे,
चोळीचें बिरडें दिसे धड पुढें मुक्ताफळा येवढें; ।
रंगाचें लुगडें, कृशांग उघडें, दावीतसे चोपडें,
स्वर्गींचेहि पडे, भुले मन कुडें, देखोनियां रूपडें. ॥ १३

---

१. येथें 'तरु' शब्द छंदोभंग टाळण्यासाठीं दीर्घ केला आहे. २. उत्तम पांवा. ३. राधिकेशीं. ४. पटुता, कुशलता. ५. तर. ['तों' हें पादपूरणार्थक अव्यय जाणावें.] ६. मदनाचें. ७.'प्रसंगीं' असाही पाठ आहे. ८. या श्लोकाचें वृत्त **तामरस**. 'इह वद **तामरसं** नजजाय:' ह्या लक्षणाप्रमाणें या श्लोकाच्या प्रत्येक पादांत न, ज, ज आणि य असे गण येतात. ९. जाण्यासाठीं. १०. पहिला रस=शृंगाररस. ११. स्त्रियांस. १२. 'जग परिवेष्टित' असाही पाठ आहे. १३. गोकुळांतील स्त्रिया. १४. 'जाया' असाही पाठ आहे. १५. स्त्री. १६. या श्लोकाचें वृत्त 'चंपकमाला' होय. याच्या प्रत्येक पादांत भ, म, स, आणि एक गुरु अक्षर अशी रचना असते. यांत पांचव्या अक्षरावर यति आहे. याचा अन्य पाठ:–'देशपरत्वें प्राकृत लेणें। देतिहि रत्नें भूषित लेणें ॥.' १७. कस्तूरी. १८. नथ. १९. पत्रावली='पत्राकार पंक्ति–शृंगारी पुरुष स्वहस्तानें कुंकुमकेशरादि सुगंध द्रव्यांनीं आपल्या प्रियांच्या स्तनगल्लाद्यवयवांवर मकरपत्राकार वेलबुट्टी काढितात ती.' [यशोदापांडुरंगी–केकावली पृष्ठ ४७.] २०. 'रसना' असाही पाठ आहे. २१. 'मनगट=मणगट=मणिबंध. २२. दोन पायांत. २३. नूपुरें=पैंजण. २४. 'रुळत अंचळ मंडित वेणिका' असाही पाठ आहे. २५. अलंकारविशेष. २६. सुंदर. २७. उत्तम.

नीळे निर्मळ [1]पुष्पराग [1]मरकें [1]वैडूर्य चिंतामणी,
[1]माणिक्यें मणि [1]पद्मराग जडिले राधेचिया भूषणीं, ।
गोमेदो[1]त्पलपाचिंरत्ननिकरीं वज्रप्रभालादिभा,
श्री[2]जांबूनदहेम त्यावरि पडे मुक्ताफळांची प्रभा. ॥ १४

नीळी [3]कलिंदतनया [4]नवरोमराजी, मुक्तावळी सुरनदी [5]धवळी विराजी, ।
मध्यें सरस्वति प्रवाळमणी निवेदी, तीर्थ प्रयागवनिता [6]हृदयारविंदीं. ॥ १५

कुचीं कंचुकी [7]भूषसंन्यास केला, मनींचा तिनें भ्रष्ट [8]संन्यास केला; ।
अहंताप तो देवकन्यास केला, महागर्व त्याचा [9]उपन्यास केला. ॥ १६

करी स्वच्छ सारंग [10]सारंगनेत्रा, निरीक्षी कसा रंग सारंगनेत्रा. ।
[11]मृगांक स्वता रंग [12]सारंगपाणी, दिसे लालसा लाल सारंगपाणी. ॥ १७

निघाली वना राधिका कामसेना, न वाखाणितां ग्रंथ साक्षीस येना; ।
स्मराचा सखा चंद्रमा होय माना, मुखीं साम्यता पावली सत्यभामा. ॥ १८

[13]मृगाक्षी म्हणे कीं [14]नवीनांबुजाक्षी [15]चलन्मीनदृग्बाण ते [16]खंजनाक्षी, ।
स्फुरे भ्रूलता वक्रचाप स्मराचें, [17]महा वाद्य [18]कंबुग्रिवा शंकराचें. ॥ १९

([19]मंदिरावृत्त.)

[20]पीन [21]पयोधर कीं [22]धरणीधरमंदरमेरुघनस्तनलिंगें,
कीं [23]करिशावककुंभ किं कंदुक गुच्छ करीं धरि जोति अनंगें, ।
कीं कुचमंडल कीं [24]घटवर्तुल तालफळें [25]वृत्त गोल सदा
बिल्व कपित्थ अलंबु पदा छंद कवींद्र म्हणे प्रमदा. ॥ २०

---

१. रत्नविशेष. २. सोनें. ३. यमुनानदीचें उदक काळें, व गंगेचें शुभ्र आहे. ४. 'तनुरोमराजी' असाहि पाठ आहे. ५. पांढरी. ६. हृदयकमळांत. ७. भूषणें घालणें. ८. संन्यास=उत्तम विचार. ९. त्याग, एकीकडे ठेवणें. १०. हरिणाक्षी, एणाक्षी. ११. चंद्र. १२. कृष्ण. (शार्ङ्गपाणि=शार्ङ्ग चाप ज्याच्या हातांत तो). १३. मृगशावाक्षी, मृगशावनयना. १४. नूतनकमलनेत्रा. १५. चंचल मीनाप्रमाणें कटाक्षशर जिचे अशी. १६. खंजनपक्ष्याप्रमाणें डोळे जिचे ती. १७. 'महावाद्य कंबुग्रिवा कंठ साचे' असाही पाठ आहे. १८. कंबूसारखी (शंखासारखी) ग्रीवा (कंठ) ज्याची तो. ['रेखात्रयांकिता ग्रीवा कंबुग्रीवेति कथ्यते' इति हलायुधः—वीरराघवकृत टीकान्वित महावीरचरित पृ०८३]. १९. याचें हिंदुस्थानी नांव '**मत्तगयंद.**' या छंदाला सवाई म्हणण्याचा परिपाठ आहे. हीच फार पाहण्यांत येते. कामदावृत्ताप्रमाणें सवाईंत गणभेद, अक्षरभेद आणि क्रमभेद कधीं कधीं आढळतात. या पद्याच्या उत्तरार्धांतच गणभेद आढळतो तो वाचकांनीं पहावा. २०. पुष्ट. २१. स्तन. २२. पर्वत. २३. गजबालगंडस्थल. २४. कुंभ. २५. वाटोळे.

(श्लोक.)

योद्धा महा पुष्पधनुष्यबाणीं त्याचे करीं शस्त्र जसें सुपाणी, ।
तैसी दिसे भूषणयुक्त वेणी कीं सांवळी नागिणिकांचि वेणी. ॥ २१
बाल नाग लघु गोंडस साजरी हेमदंड कर मंडित त्यापरी, ।
दुर्गधाम तनु दुर्ग भूवरी युध्यते रतिनितंबकेसरी. ॥ २२
स्मराचे घनाकार कर्ण स्त्रियांचे शुचीदंतपंक्ती हिरे मन्मथाचे, ।
सुजिव्हा जसी ते नदी ताम्रपर्णी तनू दिव्य कांता सुकंदर्पवाणी. ॥ २३
बाणांकुशांबुज····हृदयांबु पेटी, रंभोरु नाभि विरहा परि येक पाटी, ।
सोपांनमार्ग त्रिवळी स्मर खड्गपाणीं, पादाब्ज कामकमळें नवपद्मवाणी. ॥ २४
वना निघाली गजमत्तचाली कामेश्वराची चमु दिव्य झाली, ।
तीचे शिरीं छत्र धरी मुरारी, उष्णें पिडीना भृश भानु कारी. ॥ २५
अलंकार ल्याली प्रफुल्लांबुजाक्षी निकुंजालया जावयातें अपेक्षी; ।
ठकारें निघाली मदोन्मत्त चाली मनीं राजहंसासि लज्जा उदेली. ॥ २६
कल्याण नेती शकुन प्रयाणीं, स्वेच्छें वरी रत्न अनेक लेणीं, ।
मुहूर्त जुंबाड घबाड मानी, केंद्र त्रिकोणीं ग्रह सौम्यलग्नीं. ॥ २७
तेथें चंद्रमुखी तिची प्रियसखी आली मनासारखी,
तैं बोले स्वमुखीं धरोनि वळखी मी हो ! नव्हे पारखी, ।
सांगे कार्य, सुखी करी नवि सखी, पाहे वनें आणखीं,
घेई ये चवखी प्रमाण निरखी साक्ष स्वभू शंभु कीं. ॥ २८

---

१. उत्तम पाणीदार, तीव्र. २. नागिणीचें वेंटाळें. ३. 'षोडश' असा पाठ ग्रहण केल्यास 'सोळा वर्षांची' असा अर्थ होऊं शकेल. ४. 'दंड तया वरी' असाही पाठ आहे. ५. 'गुह्य' असाही अन्य पाठ आहे. ६. सिंह. ७. ताम्रपर्णी=मलयपर्वतापासून उत्पन्न होणारी नदी. ही लहान आहे तरी हिची मौक्तिकांविषयीं ख्याति आहे. [रघुवंश—सर्ग ४-५० 'मिळे ताम्रपर्णी समुद्रास जेथें । अती उत्तमें मौक्तिकें होति तेथें']. ८. मदनासारखी. ९. कदलीसारख्या मांड्या जिच्या ती रंभोरू. (रंभा+ऊरु =कदली+मांडी). १०. पायऱ्यांचा मार्ग. ११. त्रिवली=उदरावरील तीन चिरम्यांचा समूह ती. १२. मत्तगजगामिनी. १३. सूर्य. १४. विकसितकमलनेत्रा. १५. इच्छी. १६. राजहंस. ['राजहंसास्तु ते चंचुचरणैर्लोहितैः सिताः'इत्यमरः]. १७. 'सवत्स वरि वत्स' असाही पाठ आहे. १८. घबाड मुहूर्त=शुभ मुहूर्त. १९. कुंजवनांत. या पद्यांत वारंवार 'खी' या वर्णाची आवृत्ति झाली आहे म्हणून हा अनुप्रासालंकार होय. २०. परकी. २१. 'सांगे कार्य सुखी करी नवि सुखी सांगे नये आयकी' असाही पाठ आहे.

उपसंहार.

(शार्दूलविक्रीडित वृत्त.)

विद्वज्जीवन ग्रंथराज, तिसरा उल्लास तो वर्णितां,
चिं[1]त्तोल्लास कवीश्वरासि हरिनें केला, कथा ऐकतां, ।
गेल्या कुंजवनासि [2]हंसगमना पाहावया श्रीहरी;
प्रार्थी विठ्ठल पंडितीं परिसिजे, दारिद्र्यदोषा हरी. ॥ २९

उल्लास चवथा.

(श्लोक.)

कानीं कां[3]चन [4]कुंडलें, कर क[5]टीं, कंठीं सु[6]मुक्तावळी,
भाळीं चंदन, पीत[7] चीर जघनीं, काया खुजी सांवळी; ।
[8]श्रीवत्सांकित भूषणें प्रगटलीं [9]भीमापगेच्या तटीं,
श्रीमद्रुक्मिणिकांतमूर्ति हृदयीं मी ध्यातसें [10]गोमटी. ॥ १
जेणें[11] आचरणेंकरोनि तरणें तें कां न कीजे म्हणे ?
काळें आप्तपणें दिल्हें [12]अवन जें तें तों नये टाकणें, ।
ज्या नामस्मरणेंकरोनि त[13]रणें सायुज्यता भाकणें
तें कां न स्मरणें अधर्म करणें, हे श्लाध्य कोण्या गुणें. ॥ २

निकुंजवन शोधिलें, गणपचक्र धुंडाळिलें,
सहस्रदळ टाकिले, ग्रहदशा·······पाहिले, ।
अनाहत उलंघिलें उपरि यान आरंभिलें,
विशुद्ध वन लागलें, स[14]रळ वृक्ष पृथ्वी भले. ॥ ३
[15]सहस्रपत्रास जिणावयाचे, [16]उपाय हे ते स्थळिं जावयाचे, ।
दारिद्र्यदावानळचक्र मध्यें उल्लंघिल्या प्राप्त निजात्मबोधें. ॥ ४

---

१. चित्ताला आनंद. २. हंसगामिनी गोपी, हंसासारखें सुंदर गमन (गति) ज्यांचें त्या. ३. सोन्याचीं. ४. कुंडलें="सोन्याचीं कुडीं. यांत एक खालोखाल एक व एकावर एक बसविलेलीं तबकटें असून त्यांच्या कोंदणांत हिरे बसविलेले असत. प्राचीन काळीं स्त्रियांप्रमाणें पुरुषही असलीं कुंडलें कानांत घालीत. व उत्तर हिंदुस्थानांत अजूनसुद्धां तसें करितात." [देशी हुन्नर-पृष्ठ ४५]. ५. कमरेवर हात. ६. मोत्यांची कंठी. ७. पिंवळें वस्त्र. ८. श्रीवत्स भूषणानें युक्त. ९. भीमानदीच्या तीरीं. १०. सुंदर. ११. ज्या (आचरणानें). १२. संरक्षण. १३. संसारसागरतरण. १४. 'सुरस वृत्त पृथ्वी भलें' असाही पाठ आहे. १५. कमळा. १६. 'भुतावळिचे झगडे सभोंते' असाही पाठ आहे.

[1]भ्रुमध्याग्नि गोल्हाट टाकोनि द्यावें, सुषुम्नासवें ब्रह्मरंध्रासि जावें, ।
कपाटासि पाठा पडे जें स्वभावें न यावें पुन्हा त्याच डोहीं बुडावें. ॥ ५
मद्भक्ति चौथी [2]परिचारिका म्हणे प्रिया प्रिया चक्र [3]किरीटें भूषणें, ।
नवीन पाहे फुलल्या वनस्पती, वसंत आला ऋतु या वनाप्रती. ॥ ६
आतां '[4]वसंततिलका' सखि ! नाम याचें, 'सिंहो[5]न्नता' कलियुगीं मत कश्यपाचें, ।
'उद्धर्षिणी' मग बरी कथिली ललामें या द्वापरांत 'मधुमाधवि' युक्त नामें. ॥ ७

अशोकवनस्थळिमाजि [6]विराजी [7]महाहरिचंदन[8]पादपराजी, ।
सखि ! [9]सहकार [10]महीरुह नाम कथिति कवीश्वर [11]मौक्तिकदाम. ॥ ८
कोरांट पालाश कदंब निंब, औदुं[12]बरा[13]श्वत्थ मधु [14]प्रलंब, ।
संतान रातांजन पारिजात मंदार कल्पद्रुम या वनांत. ॥ ९
शाल विशाल विराजित कोटी [15]माल विशाल तरूघन वाटी, ।
चित्र विचित्रहि ताल समीपें शील सुशील सुगंधित पुष्पें. ॥ १०
चारी बोरी, आंवळी, सोनकेळी, चिंचा, मेथा, कर्दळी, नारिकेळी, ।
मल्ली वल्ली आठरा भार [16]संख्या त्या ······शालिनी मुख्य मुख्या. ॥ ११
आंवळि, शालमली तिळ भोंकरि, रायणि गोंदणि पीपका ये परी, ।
पूगि खजूरिका द्रावडि द्राक्षिका नागवल्लिलता दाखवि शालिका. ॥ १२
चांपे केतकि मोगरे सुरतरू जाईजुई शेवती,
वेणू वेत कणेर मंद पवनें [17]हेलावती मालती; ।
भूपाळें मधु माधवें वनलता साऱ्या प्रफुल्ला महा,
वल्लीचें ऋतुचें स्वयंवर पहा [18]शार्दूलविक्रीड हा. ॥ १३

---

१. येथें छंदोभंग झाला आहे. २. दासी. ३. मुकुट. ४. 'वसंततिलका' वृत्तालाच उद्धर्षिणी, सिंहोन्नता, सिंहोद्धता आणि मधुमालती अशींही नांवें आहेत. 'उक्ता वसंततिलका तभजा जगौ गः । सिंहोन्नतेयमुदिता मुनिकाश्यपेन । उद्धर्षिणीयमुदिता मुनिसैतवेन । नागेन सैव गदिता मधुमाधवीति ।' [वृत्तरत्नाकर पृष्ठ ४८ पहा]. ५. 'सिंहोद्धता कृतयुगीं मत कश्यपाचें' असाही पाठ आहे. ६. शोभे. ७. उत्तम प्रकारचा चंदन. ८. वृक्षपंक्ति. ९. आम्र. १०. वृक्ष. ११. या वृत्ताचें नांव 'मौक्तिकदाम.' याचें लक्षण 'चतुर्जगणं वद मौक्तिकदाम' असें आहे. यांत चार जगण असतात. १२. उंबर. १३. पिंपळ. १४. वृक्षादिकांची शाखा. १५. 'माल तमाल तरू घन वाटी' असाही पाठ आहे. १६. 'शाखा' असा अन्यपाठ आहे. १७. हालतात. १८. या श्लोकाचें वृत्त 'शार्दूलविक्रीडित' आहे. याचें लक्षण असें आहे:—'मजजैः सततैर्गेन युक्तमेकोनविंशवत् । शार्दूलक्रीडितं प्राहुरिछन्नं द्वादशसप्तभिः ॥ ३६ ॥' [सुवृत्ततिलक—प्रथम विन्यास.] 'साकाराद्यक्षरैः पादपर्यंतैः सविसर्गकैः । शार्दूलक्रीडितं धत्ते तेजो जीवितमूर्जि-

श्रोते हो ! वनकुंज त्यांतिल महा तेथें ऋतू नोवरा,
आलासे मलयानिल द्विपिंहुनी बैसोनि त्या सैंवरा; ।
वल्ली मात्र [१]कलत्र, वृक्ष तितुके पौरस्त्य साधू वनी,
[२]वाद्यें वाजति [३]शंख [४]दुंदुभि झणत्कारेंहि नाना ध्वनी. ॥ १४
ब्राह्मण सप्तक जोसि तरूतळीं शिवि वाहन सुरवे करती,
मंगल मंत्र विलोकि तटाकिं तटीं कुहु कूहु शब्द करिती ।
सौक्ष हुताशन लग्न स्मरे विरहाग्नि कलिंदिनी तीर्थी,
क्षेत्र सुशीतल साइ मधुवन वाँपि पवित्र दिसे शुभार्ती. ॥ १५
या वसंतासवें ग्रीष्म आला जवें वृक्ष तेथले वैभवें गौरवीले
तापली शीतळें होति मंदानिलें पांथ साधू जळें शांत केले; ।

तम् ॥ ३५ ॥ विसर्जनीयस्योत्वेन पदैर्निम्नोन्नतैरिव । शार्दूलक्रीडितं याति पाठे सायासतामिव ॥ ३६ ॥ विच्छिन्नपादं पूर्वार्धे द्वितीयार्धे समासवत् । शार्दूलक्रीडितं भाति विपरीतमतोऽधमम् ॥ ३७ ॥ आद्यंतयोर्गुणोत्कर्षकांत्या सर्वातिशायिनोः । शार्दूलक्रीडितं धत्ते मध्ये तद्गौरवोन्नतिम् ॥ ३८ ॥ आद्यंताक्षरविरहात्पर्यंते चाविसर्गतः । शार्दूलक्रीडितं स्वस्य रूपं नैवोपलभ्यते ॥३९॥' [सुवृत्ततिलक–द्वितीय विन्यास.] 'शौर्यस्तवे नृपादीनां शार्दूलक्रीडितं मतम् ॥ २२ ॥' [सुवृत्ततिलक–तृतीय विन्यास. याचा भावार्थ असाः—ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणांत १९ अक्षरें असतात आणि बाराव्या आणि त्यानंतर सातव्या अक्षरावर यति असतो आणि ज्यांत म-गण, स-गण, ज-गण, स-गण, त-गण त-गण आणि एक गुरु अक्षर अशी रचना असते त्यास **शार्दूलविक्रीडित** वृत्त म्हणावें. अकारादिपासून विसर्गापर्यंत प्रत्येक चरणांत अक्षरें गोविलीं असलीं तर तें **शार्दूलविक्रिडित** मोठें भारदस्त आणि सतेज असें समजावें. जागोजागीं विसर्गयुक्त पदें आल्यानें **शार्दूलविक्रीडित** म्हणतांना खालउंच चालल्याप्रमाणें हिसके बसतात. पूर्वार्धात वेगळालीं पदें असलीं व द्वितीयार्धात समासयुक्त असलीं तर तें **शार्दूलविक्रीडित** विपरीत आणि निकृष्ट समजावें. आरंभ आणि अंत हे सुंदरतम साधतां आले तर गुणोत्कर्षाच्या सौंदर्यानें मध्यभागीं **शार्दूलविक्रीडिता**स गौरव आणि श्रेष्ठत्व प्राप्त होतें. आरंभीं आणि शेवटीं 'आ'कार नसला व अंतीं विसर्ग न आला तर **शार्दूलविक्रीडिता**स आपलें स्वरूप प्राप्त झालें नाहीं असें समजावें. राजे वगैरे भुजबलशाली वीरांच्या शौर्याची प्रशंसा करायाची असली तर **शार्दूलविक्रीडित** योजावें, असें शास्त्यांचें मत आहे.

१. स्त्री. २. 'वाद्यें वाजति ते मधुव्रत पुढें गुंजार शाखा ध्वनी' असाही एक पाठ आहे. ३. शंख–"शंकराचा पांचजन्य व विष्णूचा देवदत्त त्यांचीं हीं धाकटीं भावंडें होत. बौद्ध धर्माचेही लोक शंख वाजवितात. जंगमाचें तर हें उदरनिर्वाहाचें साधन आहे." [देशी हुन्नर–पृष्ठ ३९]. ४. दुंदुभि= (नौबद) एक प्राचीन रणवाद्य अशी याची प्रसिद्धि आहे. ५. 'साक्ष हुताशें नलासि स्मरे विरहासि कलिंदिनीतीर्थी' असाही पाठ आहे. ६. 'वायु पवित्र शुभार्थी' असाही पाठ आहे.

त्यासवें मागुते सत्य वर्षा ऋतु ते मेघ धारामृतें वाढवीले
वृत्त हें पैं भलें [1]दंडका वर्णिलें सत्कवी विठ्ठलें पद्य केलें. ॥ १६

वेदप्रगल्भ दूतिका मनोहरा [2]प्रमाणिका ।
विचारि जे विचक्षणी महानग स्वरूपिणी. ॥ १७

जल कंबुशे बहु[3]पंक होय वाटे नद नदी याप्रति पूर फार दाटे ।
घन दुर्दिनोत्तम मानला समग्रा रस निपजे सखि! वृत्त '[4]पुष्पिताग्रा' ॥ १८

कांतालक्षण दुर्ग [5]उग्र मलके जिंकावया कारणें,
केली चाल गडोत्तमासि भवती सामंत संरक्षणें, ।
ते ते कोण म्हणाल हो! चतुरसे ते लागलें सांगणें,
शृंगारोत्कट शोणभद्र फुगला श्रीसत्कृपेच्या गुणें. ॥ १९

आत्मभू ब्रह्मभू रामनामें बरीदोष सद्विठ्ठलातें दिजे चातुरीं, ।
ग्राम याचे चिदाकाश येणें घडे, शक्रचापा बरें द्वार पूर्वेकडे. ॥ २०

प्राग्द्वारें स्मर [6]भूभुज प्रगटला वेष्टीत सेनासवें,
शंख स्फूरण मेघ दुंदुभि झणत्कारोनि नाना रवें, ।
[7]दंती मत्तहि गंधराधिकवधू गंडस्थळींचा [8]मदू
मेघोद्धारतुषारबिंदु गळती जिंकोनि घ्यावा वधू ॥ २१

विद्युल्लतालक्षण खड्गवल्ली हे वेळ वेळा रतिनाथ झेली ।
आकाश कोशांत निवांत नांदे नाचे मयूरी रसराज दोंदे. ॥ २२

कामाचा मलयानिलोत्तम रथ शृंगारिला [9]सौरंभें,
[10]हांतीं शस्त्र धरोनि दावि महिमा कोंडे रती वल्लभे; ।
[11]प्रत्यंचा भ्रमरावळी ऋतुपती कामासवें सारथी,
[12]बैसोनी मकरध्वजें कटक, ही केली विराजे स्थिती. ॥ २३

---

१. हें एका वृत्ताचें नांव आहे. २. हें वृत्ताचें नांव आहे. याच्या चरणांत जगण, रगण, एक लघु व गुरु अशीं अक्षरें असतात. ३. चिखल. ४. हें अर्धसमवृत्तापैकीं वृत्त आहे. यालाच औप-छंदसिक' असेंही म्हणतात. याचें लक्षण:—'अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि तु नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा.' न, न, र, य (सम चरण) न, ज, ज, र, ग (विषम चरण) अशी याची रचना असते. ५. 'गर्भे छलके' असाही पाठ आहे. ६. राजा. ७. 'दंती मत्त झलंदरोदक झरे गंडस्थळींचा मदू' असाही पाठ आढळतो. ८. मदोदक—गंडस्थळांतून स्रवणारें उदक. ९. सुवासानें वसंतांतील सुगंधानें. १०. 'हातीं पुष्प धनुष्य पंच धरिलीं कोंडें रती वल्लभें' असाही पाठ आहे. ११. दोरी. १२. 'वर्षती' असाही पाठ आहे.

सेना तीन बयें वनांकुर महा मंत्री अलंगावरी,
ठाणीं बैसविलीं जिंणोनि नगरें [२]मुग्धांगदेशांतरीं; ।
जे जे जे उपमेसि रम्य तितुके दुर्गाधिकारी धरी,
चोराचें स्थल चार मंडल पुरी मुक्तापगेच्या तिरीं. ॥ २४

कामें गौरविला विलासमहिमा आरंभिला तो उभा,
[३]तन्वंगी सुकुमार तूं [४]घनतमामध्यें जसी पौर्णिमा, ।
रंभेची प्रतिमा मुखासि उपमा साजे [५]शरच्चंद्रमा,
वाग्बाणीं परमादरें प्रियतमा जिंकोनि ये [६]संभ्रमा. ॥ २५

हस्तीचीं [७]यमलें [८]महामदजळें दावेति गंडस्थलें,
त्या गर्वें विपुलें [९]मधूकरकुलें वारी [१०]स्वकर्णानिळें; ।
हें पाहे सगळें उणेंपण बळें [११]आलें असें [१२]ओंगळें,
जाती भृंगकुळें वनांत कमळें [१३]शोधावया पुष्कळें. ॥ २६

श्रीदुर्गीं उघडे [१४]पयोधर पडे आधीं करी [१५]वांकुडे,
तेणें कंदुक उंच [१६]खंदकिं पडे घेवोनियां तो भिडे; ।
यालागीं न पडे सुवर्ण लुगडें देहा तिच्या रोकडें,
केल्या यत्न बुडे, प्रयत्न न घडे, सायोज्यता सांपडे. ॥ २७

दे सत्कार [१७]मनोज युद्ध [१८]करितां [१९]योषांगनाकारणें,
[२०]श्रोणीं तें नव चित्र कर्णयुगुलें दे कुंडलें भूषणें, ।
हस्तातें मणिकंकणें श्रककुची तांबूलबिंबाधरा
केलें बंधन त्या [२१]कुंचासि समरीं जे पाठिमोरा परा. ॥ २८

स्वर्गीं कल्पलता पवित्र [२२]सरिता वाहे सुधेची स्वतां,
दिव्य स्त्री सुरतासि मुक्त बहुता [२३]भोगांगना उद्धता; ।

---

१. जिकोन. २. सुंदर स्त्रियांच्या अंगप्रदेशांतील. ३. कोमलांगी. ४. मेघांच्या अंधकारांत. ५. शरत्कालीन चंद्र. ६. युद्धा. ७. जुळें. ८. विपुल मदोदकानें. [मद=गंडस्थळांतून स्रवणारें उदक]. ९. मधूकर=मधुकर=भ्रमर=भुंगा. [मधुकर=फुलांवर उडून मधु (मध) गोळा करणारा=भ्रमर]. १०. कानाच्या अनिलें (वायूनें). ११. 'आले महत्वागळें' असाही पाठ आहे. १२. मोठें. १३. 'सेवावया' असाही अन्यपाठ आहे. १४. स्तन. १५. या श्लोकांत 'डे' या वर्णाची आवृत्ति झाली आहे म्हणून हा अनुप्रासालंकार होय. १६. 'कंदुकिं' असाही पाठ आहे. १७. काम. १८. 'शमतां' असा पाठ आहे. १९. योषा=स्त्रिया. २०. कानांत. २१. 'कुंतलासि' असाही पाठआहे. २२. नदी. २३. भोग्य स्त्रिया. (भोगांगनेपेक्षां धर्मांगना [धर्मपत्नी] श्रेष्ठ होय).

पुण्याची गणिता सरे, मग रिता प्राणी पडे खालता,
हे तारे गळताति तेंवि महता तैसी न सायोज्यता. ॥ २९

आला शरत्काळ सुकाळ झाला, लतांगनांचा गण गौरवीला; ।
नि[1]:कंप जाली [2]येजनास मुंदी शरत्त्रिचें साम्य [3]मुखारविंदीं. ॥ ३०

सूर्याचे [4]वहिले [5]मयूख हरिले हेमंतभूपें भले,
स्त्रीवक्षोजगडद्वयावरि [6]तया कारागृहीं घातले; ।
तेजें मंद रवी ऋतु प्रगटला होतां हिंवाळा स्वयें
कांतेचे स्तनमंडळीं [7]बैसतसे अद्यापि उष्णा जवें. ॥ ३१

यमुना वन माजविलें शरिरें, निजवैभव दाखविलें चतुरें; ।
नवपल्लव शोभति ते बरवे, सखि ! '[8]तोटक' वृत्त जगीं मिरवे. ॥ ३२

श्रीकृष्णाविण [9]कृष्णसारनयना दीनाचिया सारखी,
बोले प्राणसखी [10]त्वरें उठविली 'पाहूं वनें आणखीं,' ।
हस्तें हस्त धरूनियां [11]उपवनीं दोघी जणी शोभती,
राधा प्रश्न करी पवित्र तुलसी देखोनियां श्रीपती. ॥ ३३

'विश्वातें तुलसी ! पवित्र करिशी, [12]वृंदावनीं [13]नांदसी,
[14]पत्रीं [15]तेतिसें कोटि देव धरिसी, तीर्थ स्थळीं पाळिसी, ।
ब्रह्मा भूलविसी, मुकुंद कटिशीं, [16]शूली शिरीं वंदिसी,
पुण्याची तरि राशि विठ्ठल म्हणे, 'लोळूं तुझे भूमिसीं.' ॥ ३४

हळु चढाळ दिल्हे मलयानिलें तरुण मंजरि कांपविली दळें ।
समजली [17]हरिणांकनिभानना मृगि मृगासि पुसे मृगलोचना. ॥ ३५

---

१. नि:पंक' असाही पाठ आहे. २. 'पृतनासमृद्धीं' असा पाठ लेखी प्रतीवरून दिसतो. ३. मुखकमलावर. [अरविंद=कमळ]. ४. सत्वर, तत्काळ. ५. किरण. ६. 'बलें कारा अही घातलें' असाही पाठ आहे. ७. 'लपतसे' असाही पाठ आहे. ८. पुढें ३७ व्या श्लोकावरील टीप पहा ९. मृगलोचना (स्त्री) कृष्णसार=मृग, काळवीट, नयन=नेत्र. १०. 'प्रती' असाही पाठ आहे. ११.उपवन=बाग, उद्यान. १२.वृंदेच्या वनांत.[जालंधरदैत्याची स्त्री वृंदा, तिचें जें वन तें वृंदावन]. वृंदावन म्हणजे तुळसी लावण्याची कुंडी जागा इत्यादि असा अर्थ कालांतरानें झाला आहे]. १३.राहसी. १४. दलामध्यें, तुलसीपत्रांत. १५. आठ वसु, बारा आदित्य, अकरा रुद्र आणि दोन अश्विन मिळून तेतीस देव होतात, त्यांचेच तेहतीस कोटी झाले. 'आदित्यां जज्ञिरे देवास्त्रयस्त्रिंशदरिंदम ॥१४॥ आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ च परंतप' ॥ १५॥ [अरण्यकांड–सर्ग १५ वाल्मीकिरामायण]. १६. शंकर. चंद्रानना. (हरिणांक=मृगांक, चंद्र, निभ=सम, तुल्य, आनन=मुख.)

उत्[1]यंका हरणी कसी विहरणी वैगुण्यसंभाषिणी,
बालांतःकरणीं निवोनि सजणीपासीं कथी काहणी, ।
हा गुप्तार्थ गुणी बुझोत श्रवणीं वैगुण्यसंभाषणीं
वाग्दोषें मृगिणी वनांत अझुनी नांदेति पर्यांटणीं. ॥ ३६

पळसि धरुनि ताठा, काय गा नीलकंठा !
विभुविण वइकुंठा चालिला प्राण पीठा; ।
कमलिनिनलदेठा खालता लोक लाठा,
त[2]रि अति उतकंठा लागली पुष्पपीठा ! ॥ ३७

क[3]मला क्षणिं प्रश्न करी कमळा, कमलावरि शोभविसी कमळा, ।
कमलावर आणि प्रिया कमळा, कमला कथि तूं त्यज पंक मला. ॥ ३८

नदियमुनेचें स्थिर बहु पाणी, [4]क्षितिवनितेची सरळ सुवेणी, ।
नग परिवेष्टित वल्हि पवित्रा शशिवदना या ‘कु[5]सुमविचित्रा’. ॥ ३९

सखियास वदे व्रज गोरटी, भ्रमता न पवे हरि संकटीं, ।
श्रमली न चले पद येथुनी, जन हो ! परिसा [6]अतिशायिनी. ॥ ४०

कुं[7]ड मंडपिं दिव्य उन्नत पादपीं तप योजिलें,
क्षेत्र हृद्[8]वन पुण्यपावन [9]मंत्रसाधन मांडिलें; ।
पद्मलोचन तापमोचन हेंचि चिंतन ते करी
[10]छंद हा ‘विबु[11]धप्रिया’वरि निश्चयात्मक [12]वैखरी. ॥ ४१

---

१. ‘उत्प्रेक्षा हरणी किजे विहरणीं देखोनियां शाहणी’ असाही अन्यपाठ आहे. २. ‘तसिपरि’ असा अन्य पाठ आहे. ३. या श्लोकाचें वृत्त तोटक. ‘इह तोटकमंबुधिसैः प्रथितम्’ असें याचें लक्षण. याच्या प्रत्येक पादांत चार सगण येतात. यति पादांतीं असतो. याचें लक्षण ‘सुवृत्ततिलकां’त सांगितलें आहे तें:—‘सकारैरन्वितं वृत्तं चतुर्भिर्युगपत्स्थितैः । उदितं तोटकं नाम वृत्तज्ञैर्द्वादशाक्षरम् ॥’ [श्रीक्षेमेंद्रकृत सुवृत्ततिलक २।५]; ‘द्रुततालल्यैरेव व्यक्तं रूक्षाक्षरैः पदैः । प्रनर्तयति यच्चित्तं तत्तोटकमभीप्सिभ् ॥’ [सुवृत्ततिलक २।१६.]. ४. पृथ्वीरूप स्त्रीची. ५. ‘कुसुमविचित्रा’ हें या वृत्ताचें नांव आहे. याचें लक्षण:—‘नयसहितौ न्यौ कुसुमविचित्रा’ असें याच्या प्रत्येक पादांत न य न य असे गण यथानुक्रम येतात. ६. या श्लोकाचें वृत्त **उपचित्र.** याच्या प्रत्येक चरणांत तीन सगण एक लघु अक्षर व एक गुरु अक्षर अशी रचना असते. ‘उपचित्रमिदं ससना लगौ’ [वृत्तरत्नाकर–तृतीय अध्याय.]. ७. ‘पुष्पंमंडप दिव्यपादप ते स्थलीं तप योजिलें’ असा अन्य पाठ आहे. ८. हृदयरूप वन. ९. ‘मोक्षसाधन’ असाही पाठ आहे. १०. वृत्ति, वर्तन; (पक्षीं(वृत्त. ११. देवांना प्रिय; (पक्षीं) विबुधप्रिया हें वृत्ताचें नांव; र स ज ज भ र असे सहा गण यथानुक्रम याच्या प्रत्येक चरणांत येतात. १२. वाणी.

कृष्णें मच्चित चोरिलें, तरि कथा संपूर्ण दोषा हरी,
जारत्वें [1]गुरुतल्पदोषदहनें होती क्षणाभीतरी; ।
श्रीरामायण जो [2]केवीश्वर कथी तद्ब्रह्महत्या हरे,
[3]हालाप्राशन सर्व दोष हरती जो [4]पूतनारि स्मरे. ॥ ४२

उपसंहार.

(शार्दूलविक्रीडित वृत्त.)

विद्वज्जीवन ग्रंथराज चवथा उल्लास हा गोमटा,
दूतीनें वन वर्णिलें, मग सख्या आल्या [5]कलिंदीतटा; ।
राधा कुंजवनीं श्रमोनि रमली प्रार्थी जगन्नायका,
वर्णी विठलदास कौतुक पुढें, विद्वज्ज हो ! आयका. ॥ ४३

उल्लास पांचवा.

(श्लोक.)

कंठीं कौस्तुभ कंकणें मणगटीं पत्रावली, [6]मेखला,
[7]केयूरांगद कुंडलें, तुलसिच्या [8]आपादमाळा [9]गळां, ।
[10]विश्वाकारण विश्वसाक्षि नटला [11]साकार सर्वा घटीं,
तो राधे ! करुणाब्धि येइल तुतें भेटावया [12]संकटीं. ॥ १
[13]सर्वात्मा जो अनादी सुत [14]उपनिषदीं गाइला सामवेदीं,
[15]खेळे लीला विनोदीं, [16]जडजन [17]संपदीं उद्धरी दुःख नेदी; ।

१.गुरुपत्नीगमनपाप.२.वाल्मीकि हा दस्युकर्म करून पांथांस मारहाण करूनउदरनिर्वाह करी–: अशी कथा आहे. ३. मद्यपान. ४. कृष्ण. ५. यमुनातीराला. कलिंदी=कलिंद नामक पर्वतापासून जन्मलेली ती. ६. कमरपट्टा. ७. केयूर=“हा एक दंडामध्यें घालण्याचा दागिना आहे. हा बाजुबंदाच्या आकाराचा असून त्याच्या दोन्ही तोंडांस सिंहाचें किंवा दुसऱ्या जनावराचें तोंड करून बसवितात.हा कधीं कधीं जडावाचा केलेला असतो. त्याला गोंडा नसला म्हणजे‘अंगद’ म्हणतात.” (देशी हुन्नर–पृ०४७ पहा.) पायांपर्यंत लोंबणाऱ्या माळा. ९.गळ्यांत. (ही सप्तमी विभक्ति होय.) १०. ‘विश्वाकार विकारवंत सजला’ असाही पाठ आहे. ११. मूर्तिमान्. १२. ‘शेवटीं’ असाही पाठ आहे. १३. सर्वव्यापक. १४. उपनिषद्ग्रंथांत वेदांतविचार आणि आत्मज्ञान यांचें उपपादन आहे. उपनिषदांत आत्मा म्हणजे काय, जन्मांतर काय आहे, मुक्ति म्हणजे काय, जगताची उत्पत्ति कशी झाली इत्यादि विषयांचें विवेचन आहे. उपनिषदें १०८ आहेत, तथापि त्यांत दहा मात्र मोठीं महत्वाचीं आहेत. त्याजवर शंकराचार्यांचें भाष्य आहे. त्यांचीं नांवें:–(१) ऐतरेय’(२) छांदोग्य, (३) ईशावास्य, (४) तैत्तिरीय, (५) बृहदारण्यक, (६) मुंडक, (७) मांडूक्य, (८) कठवल्ली, (९) प्रश्न

ज्याचे पादारविंदीं जनित सुरनदी, तीर्थ भूतेश वंदी,
नेणो पादारविंदीं भ्रमरिणि कुमुदी 'स्रग्धरा' हे निवेदी. ॥ २
वेंक्रीं निर्माण गीता, पदिं सुरसरिता, नाभिपद्मीं विधाता
श्री ज्याची लोकमाता त्रिभुवनिं परता एवढी ज्याचि सत्ता, ।
सर्वात्मा, सर्ववेत्ता, गगनपरिणता, व्यापक प्राणदाता,
राधे ! तो दैत्यहंता तुजहुनि परता काय गेला दिगंता ? ॥ ३
बाला वदे कोकिळबाळलीला, दया नये नूतन मेघनीला ।
मदांध डोळे, बहिराट कानीं, हे इंदिरेची करणी निदानीं. ॥ ४
उन्मादें बधिरे, सदां निर्दसुरे, गर्भांध होती खरे,
विष्णू शेष जरेसि नित्य पसरे, हा सर्प तो ना स्मरे, ।
प्राणीमात्र मरे, विषें जिव नुरे, हें सख्य त्याचें पुरे
यापेक्षां चतुरे ! तुझे गण बरें, जीवें जिता इंदिरे ! ॥ ५

आणि (१०) केन, उपनिषदांच्या भाष्यांवर आनंदगिरीची 'रत्नप्रभा' या नांवाची विस्तीर्ण व्याख्या आहे. [सरलार्थबोधिनी गीता–पृष्ठ २१४-२१८ पहा.] १५. 'केली' असाही पाठ आहे. १६. पापराशीनें जड झालेले. १७. सत्वर.

१. गंगा. हिची उत्पत्ति विष्णूच्या पायांपासून आहे म्हणून हिला 'विष्णुपदी' असेंही म्हणतात. आणि विठ्ठलाचा सुद्धां 'पादारविंदीं जनित' म्हणण्याचा उद्देश हाच आहे. ह्याविषयीं मोरोपंतानें एके ठिकाणीं म्हटलें आहे:—'गंगेचा तेंवि जयश्रीचा प्रभुच्या पदांबुजीं उगम' [अष्टम स्तोत्ररामायण–गीति ५७ उत्तरार्ध]. अशा प्रकारचे उल्लेख पंतांच्या आणि इतर सर्वमान्य कवींच्या ग्रंथांतून फार आढळतात. २. भूतनाथ, शंकर. ३. स्रग्धरा=मालाधारिणी, (पक्षीं) स्रग्धरा हें वृत्ताचें नांव आहे या श्लोकाचें वृत्त 'स्रग्धरा'. याचें लक्षण:—'युक्तं मरभनैर्यैश्च त्रिभिः सप्ताक्षरैस्त्रिभिः। छेदैश्च **स्रग्धरा**वृत्तमेकविंशाक्षरं विदुः॥' [सुवृत्ततिलक–१.३७], 'सुकुमाररसस्यात्ररक्षयौ वृत्तमुद्धतम् । वाक्पाकेनैव गलितं कविना नीतमल्पताम् ॥४०॥ आकारगुरुयुक्तादिपर्यंतांतविसर्गिणी । अंसस्यूतविरामा च राजते **स्रग्धरा**तराम् ॥४१॥ आद्यंताकारविरहाद्बंधदोषः स्फुटोऽपि यः । अविलुप्तैर्विसर्गांतैः **स्रग्धरा**यां समीहते ॥ ४२ ॥ सुवृत्ततिलक–२.] 'शौर्यस्तवे नृपादीनां शार्दूलक्रीडितं मतम् । सावेगपवनादीनां वर्णने **स्रग्धरा** मता ॥ ॥' [सुवृत्ततिलक–३-२२]. स्रग्धरेच्या प्रत्येक पादांत म, र, भ, न, तीन यगण, असतात. यति प्रत्येक सप्तम अक्षरावर असतो. हें वृत्त रौद्र, वीर, भयानक अशा रसांस अनुकूल आहे. वायुवेगादिक प्रसंगाचे वर्णनास हें वृत्त योग्य असें समजतात. ४. मुखांत. ५. ब्रह्मदेव. ६. 'थोर' असाही पाठ आहे. ७. अखेरीस ८. झोंपाळू, निद्राळू.

फुलित निबिड जाई ये स्थलीं आजि बाई !
जवळि चरति गाई, भोंवतीं दाट छाई, ।
त्रिभुवन सुखदाई आणसी सांग काई,
नमन करुनि पायीं लाविला कृष्ण सोई. ॥ ६
भक्ती निघाली गजमत्तचाली, कीर्तनछंदें हरिप्रति गेली; ।
क्रीडति वृंदावनिं जगजेठी मौक्तिकमाला मिरवे सुकंठीं. ॥ ७
वृंदावनधात्री प्रार्थी व्रजबाळा गोपवधूमध्यें देखे घननीळा, ।
पीतांबर कांसे कंठीं वनमाळा विद्वज्जन गाती हे विद्युन्माला. ॥ ८
पदाब्ज हरिचें नमूनि मुगुटीं, उभी तव विभू धरी मणगटीं ।
तिशीं यदुपती विनोद करिती कवींद्र तिजला म्हणे धरि धृती. ॥ ९
बोले लक्षप्रकारें, 'तुजविण दुसरें नावडे या विचारें,
चित्तें वित्तें शरीरें तव भजन बरें फावलें निर्विकारें; ।
स्वस्थें श्रीरंगवीरें वरद यदुवरें दीधले म्यां उदारें'
ऐसीं गंभीर वाक्यें विदधत चतुरें नायकाचित्तचोरें. ॥ १०
'त्वद्भक्तासिं सदा वियोग विपदा, नीचागृहीं संपदा,
हे कैसी बिरुदावली तव पदांभोजीं रुळे सर्वदा ? ।
हा भक्तासि उदारशब्द सुहृदांमध्यें न लागो कदा,
हें लज्जा वरदायका ! तुज गदापाणे ! कृपावारिदा ! ॥ ११
राधा राणी चतुर शहाणी तुजविण पाणी पीइच ना
स्त्री तुझि कांता पुत्र विधाता म्हणउनि कांता बोलच ना ।
छंद सुमित्रा राजिवनेत्रा ! चाल सुनेत्रा ! कुंजवना
त्रिभंगिछंदा गुणगोविंदा बत्तिस बाधा बोलवना. ॥ १२

---

१. फुललेल्या. २. या पद्यांत 'ई' वर्णाची आवृत्ति वारंवार झाल्यामुळें अनुप्रासालंकार आहे. ३. चरणकमल. ४. 'वरद यदुविरें नायका वित्तचोरें' असाही पाठ आहे. ५. वर देणाऱ्या. ६. गदा आहे हातांत (पाणीच्या ठायीं) ज्याच्या तो. (संबोधन.) ७. 'कृपावर्गदा' असाही पाठ आहे. ८. कृपाघना! ९. ह्या श्लोकाचा अन्य पाठ असा आहेः—'ते राधाराणी चतुर शहाणी तुजवीण पाणी ही पिई न, परि चालेसना । स्त्री तुझी कांता पुत्र विधाता म्हणे गुणवंता बोलेसना मज मानेसना ॥ छंद विचित्रा चालीस मात्रा अर्जुन मित्रा चाल सुनेत्रा कुंजवना हरि आण वना । त्रिभंगी छंदा गुणगोविंदा बत्तिस बाधा वण जना तुजा (?) बोलवना ॥' १० कमलनयना!

बारा[1] सोळा[2] रविशशि कळा दाविती[3] वेळवेळां,
काढी माळा दहति विपुळा क्रूर मोठा उन्हाळा; ।
वेळोवेळां तरुपरिमळा सिंचिती[4] गोपबाळा,
[5]मंदाक्रांता त्यजुनि सकळां चाल तूं मेघनीळा[6]! ॥ १३
जड जन व्रजराजे तारिले तेंवि भोजें
तिसि चरणसरोजें उद्धरावें सहाजें. ।
सदय हृदय तूझें, कां न बोले न तूझे,
तुजविण भवओझें घे शिरीं कोण माझें? ॥ १४
नव किसलय गुंफे भोंवते पुष्पताफे,
ललितसुमन सोफे त्यावरी भृंगताफे, ।
स्थिर करि मनमेधाकुंज देखोनि राधा,
परम विरहबाधा पावली सापराधा. ॥ १५
विषयसुख न तें घे दीर्घ सूखाद्रि वेंघे
तुजविहित गुणाघे शून्य संकल्प चौघे, ।
परिस वचन सुज्ञा राधिकेची प्रतिज्ञा[7],
कवण करि अवज्ञा चाल वेगीं गुणज्ञा! ॥ १६
विळासिनी! तूं हरि गोंविर्लासी[8], न येसि कीं यासि पुसोनि यासी; ।
नितंबिनी[9] जाड्य बहू नितंबिनी विलंबिनी मोक्षपदावलंबिनी[10]. ॥ १७
जीता पुत्र कलत्र[11] मित्र अवघे सत्सोयरेधायरे,
स्वार्थी लोलुप[12] ते न येति मरता कोणीच या मोहरे. ।
[13]अंतीं सोडवणार तूंच मजला, हा भाव माझा खरा,
निःसंदेह कवींद्र विठ्ठल म्हणे चाले दयासागरा! ॥ १८
हरि म्हणे, 'परिसें वचन प्रिये! हृदयिं राग तिनें धरिला नये; ।
दिनमणी[14] रजनीरमण[15] प्रिये तव त्वरें चतुरे! परतोनि ये.' ॥ १९

---

१. सूर्याच्या कला बारा आणि चंद्राच्या सोळा. सूर्याला द्वादशात्मा आणि चंद्राला कलानिधि अशीं नांवें सुप्रसिद्ध आहेत. २. कला=सोळावा भाग (चंद्राचा), बारावा अंश (सूर्याचा). ३. 'दाविती तप्तवेळा' असाही पाठ आहे. ४. 'वेंचिली गोपिबाळा' असाही पाठ आहे. ५. सावकाश चालणें, मंद गमन. 'मंदाक्रांता' हें एका सुप्रसिद्ध वृत्ताचें नांव आहे. ६. घनश्यामा! ७. 'अनुज्ञा' असाही पाठ आहे. ८. गुंतवून घेतलास. ९. स्त्री. १०. मोक्षस्थानाला अवलंबून असणारी. ११. स्त्री. १२. लोभी, आसक्त. १३. 'भ्रांतीं' असाही पाठ आहे. १४. सूर्य. १५. चंद्र.

मग तिला अभयकर देई, मालतिला सखि घेउनि जाई; ।
हा रमणीस[1] निरोप निरोपी, हारमणी मग हा तिस चोपी[2]. ॥ २०
वंदोनि पादांबुज[3] ते निघाली, सुवर्णलाहे प्रति शीघ्र आली; ।
मूर्ध्नी करी नम्र पदारविंदीं[4], वृत्तांत झाला तितुका निवेदी. ॥ २१

कलिंदीचे पाळीं त्रिदश विटपा लीन वदला,
तया[5] पृच्छा कोणी भ्रमर वरि जाती परिमळा; ।
विराजे ग्लौबिंबाधर[6] मुरलि बिंबाधरपुटीं,
तुझे ठायीं मंदादर गमत मंदार निकटीं. ॥ २२

राधा म्हणे, 'निष्ठुर दानवारी नेदी सपादांबुजदानवारी, ।
जो अंगसंगें करि पूत[7] नारी, तो कां नये गे! सखि! पूतनारी[8]. ॥ २३
लागला हिमकरा[9] ग्रह केतू, तेंवि हा मज पिडी शशिकेतू; ।
आलि! आजि रुसला वृषकेतू, भेटवीं मज खगेश्वरकेतू[10]. ॥ २४

सर्पाकार कहार[11] हार करितो जिव्हार[12] भेदीतसे,
गेले चारि प्रहार[13] कां हरि नये व्यवूहार खोटा दिसे; ।
अन्यायी परिहार देइल सखे! साहार[14] म्यां धुंडिलें
भेटेनाचि, विहारवेळ टळली, बांधोनियां मारिलें. ॥ २५

तारा[15]कांत सुरांतकासि धरितो रंभासुतासारिखा
त्याचा शत्रु पिता नये तरि सखे! हो सर्व दोषामुखा. ।
ज्याचें भूषण वासुकी म्हणवितो त्याच्या विषाच्या झरें
जाळें तप्त शरीर, विठ्ठल म्हणे हें पद्य वाचा बरें. ॥ २६

ब्रह्याचा पणतू उरावरि छळी[16], नातू नभाचा पिडी
व्योम्याच्या तनयासि, कांकिं विनयें जाते युगाची घडी, ।
दीनाच्या परि कारुणा करितसे गोपांगना राधिका,
ये काळीं हरि भेटता तरि सखे! संसार होता निका. ॥ २७

मिरवति अभिवत्से मस्तकीं[17] पुष्पगुच्छें,
जवळि जवळि वत्सें गो उभ्या ऊर्ध्व पुच्छें; ।

---

१. सुंदर स्त्रीला. २. ओपी, अर्पी. ३. चरणकमळ. ४. पद+अरविंद=चरण+कमल. ५. 'जया पुष्पा' असाही पाठ आहे. ६. चंद्रबिंबाधर. ७. पवित्र, शुद्ध. ८. पूतनेचा अरि=कृष्ण. ९. चंद्राला. १०. खगेश्वर (पक्ष्यांचा राजा गरुड) आहे केतु (केतूंच्या स्थानीं) ज्याच्या तो, (कृष्ण). ११. कहर. १२. मर्मस्थान. १३. प्रहर. १४. शहर, नगर. १५. चंद्र. १६. 'सले' असाही पाठ आहे. १७. 'गो उभ्या ऊर्ध्व पुच्छें' असाही पाठ आहे.

त्रिदश[1] सुलिन[2] पायीं तो[3] हरी लुब्ध जाया
कवण करि उपाया, प्राण जाईल वायां. ॥ २८

कमललोचना! बंधमोचना![4] पतितपावना![5] पावसीच ना, ।
प्रगट पौर्णिमापूर्णचंद्रमा! पटु मनोरमा! साधकोत्तमा. ॥ २९

उगवला तिथिपूर्ण[6] कलानिधी[7] तम करेंद्र विराधक पारधी; ।
गिरिपुरंदर दिग्वरिचा तरी, प्रगटला मृगराज[8] वनांतरी. ॥ ३०

अर्धेंदु शीवें धरिला ललाटीं चंद्रार्ध कात्यायनि[9]भालपाटी ।
संपूर्ण झाला सुरतप्रसंगीं, पीयूष[10]धारा द्रवला कलांगीं. ॥ ३१

उगवलीं कमलें यमुनेजळीं[11] विकसलीं कितिएक धरेतळीं[12] ।
भ्रमतसे वरतीं भ्रमरावळी[13], परिमळें नवकुंजवनस्थली. ॥ ३२

प्रगटली परिपूर्ण विभावरी[14], मलयवायु फिरे सुलभावरी; ।
हरि[15] विना हुंब[16] व्याकुल राधिका, वदतसे चतुरा सुयशोधिका. ॥ ३३

मूर्तिमंत यमरूप चंद्रमा मारमातुळ पिटी प्रियोत्तमा ।
गंधलेप सखिये! न सोसवे हारभार करि तो नसो सवे. ॥ ३४

सखि म्हणे, 'परिसें व्रजवासिनी! हरिकथा कलिकल्मषनाशिनी[17] ।
वसतसे कमलाकर[18] कीर्तनीं प्रगट होइल कुंजनिकेतनीं[19]. ॥ ३५

कृष्णाचीं लपती स्थळें अनुकुळें सांगीतलीं[20] निर्मळें
ऐका भावबळें यथार्थ सगळें जें गुह्य गुह्यांतलें ।
संतांचीं विपुलें मनें सुविमलें ते पाहि ऐसीं स्थलें
तेथेंही हरिकीर्तनीं वसतसे चित्पापहा सांवळें. ॥ ३६

---

१. देव. २. नम्र, लीन. शरणागत. ३. 'त्रिदश विनित जाया तो' असाही पाठ आहे. ४. हे संसाररूप बंधनापासून मोचन करणाऱ्या. ५. पापी जनांस शुद्ध करणाऱ्या. ६. तिथींनीं पूर्ण झालेली. ७. कलांचा निधि=चंद्र. [कला म्हणजे चंद्रबिंबाचा सोळावा अंश असा कला शब्दाचा अर्थ चंद्राच्या वृद्धिक्षयाच्या संबंधानें करतात. चंद्राच्या कला देव प्राशन करतात असें पौराणिक ग्रंथांस माहीत होतें, परंतु चंद्राच्या कलावृद्धिक्षयाचें वास्तविक कारण ज्योतिर्विदांस माहीत होतें. ज्योतिर्विलास-पृ० ७४-७५].८. सिंह. ९. दुर्गा-पार्वति. १०. पीयूष-अमृत. ११. यमुनेच्या जळांत. १२. पृथ्वीच्या पृष्ठावर. १३. भ्रमरांची पंक्ती. १४. रात्र. १५ 'वदतसे सखि संचित राधिका' असाही पाठ आहे. १६. 'विरहाकुल' असाही पाठ आहे. १७. कलियुगांतील पाप हरण करणारी. १८. कृष्ण. कमला=लक्ष्मी आहे ज्याच्या करीं (हातीं) तो. १९. लतागृहांत. २०. 'सांगेन मी पुष्कळें' असाही पाठ आहे.

नामें पाप जळे, भयें यम पळे, काळासही नाकळे,
आलें विघ्न टळे, [१]भवाब्धि वितुळे, वक्ता [२]स्वरूपा मिळे, ।
शेषातें न कळे, जपासि न वळे, जिव्हा गिरा पांगुळे,
पायीं मुक्ति [३]रुळे, म्हणोनि सरळे नामार्थ ध्या [४]कोंवळें. ॥ ३७

उपसंहार.

(शार्दूलविक्रीडित वृत्त.)

विद्वज्जीवन ग्रंथराज परिसा उल्लास हा पांचवा,
[५]उद्दामस्तुति आयका हरिकथा संतोषवी मानवा;
जेणें विश्व तरे भवश्रम हरे ते ध्यातसे राधिका,
[६]वर्णी विठ्ठलदास काव्य[७]कविता हे संस्कृताची टिका. ॥ ३८

उल्लास सहावा.

(श्लोक.)

[८]हृषीकेश गोविंद विष्णू मुरारी विभू पद्मनाभा [९]स्वंभू दानवारी ।
अजोपेंद्र दामोदरा कृष्ण शौरी हरी श्रीहरी कंस चाणूरवैरी. ॥ १
सर्वेशा ! विदुपा ! [१०]पुराणपुरुषा ! शेषा ! विदेशाधिशा !
भीमा ते [११]वर्षासमान [१२]निमिषा धांवे जगच्चक्षुषा, ।
तूं घेसी मनुजावतार [१३]कलुषा दंडावया किल्मिषा
ताराया निकपा [१४]सहस्त्रशिरिषा ये पाव कंसद्विषा ! ॥ २
जय गोविंदा ! परमानंदा ! जीवनकंदा ! भगवंता !
पाव, मुरारी ! दैत्यकुलारी ! कुंजविहारी ! जयवंता ! ।
हा भवसिंधू तारकबंधू [१५]मानससाधूवीहरणा !
तुजला ध्यातों, पावसि कान्हा ! द्रौपदिलज्जासंहरणा ! ॥ ३

---

१. संसाररूप सागर. २. परमात्मरूप लीन होतो. ३. लोळे. ४. 'कोमले' असाही पाठ आहे. ५.'अद्वैतस्तुति' असाही पाठ आहे. ६. 'प्रार्थी' असाही पाठ आहे. ७.'करिता' असाही पाठ आहे. ८. हृषीक+ईश=इंद्रिय+स्वामी=कृष्ण, (विष्णु). ९. स्वयंभू. १०. विष्णो. ११. वर्ष. १२. अत्यंत अल्पकाळ. १३. पापी जनांला. १४. सहस्त्रशीर्षा. १५. 'वरंनसाधु वनहरिणा' असाही पाठ आहे.

ये पुराणपुरुषा! त्रिपुरेशा! [1]पुंडरीकनयना! आदिपुरुषा!।
[2]इंदिराघनउरोजललामा! पूर्णचंद्रवदना! [3]गुणधामा!॥ ४
कृष्णा! कान्हा! [4]नवघननीळा! [5]धांवें पावें सुहृतकमाला!।
ऐसी राधा स्तवि व्रजबाला छंदो[6]मत्ता [7]जलधरमाला.॥ ५
सहज कां रुसलासि दयांबुधी! तुज नये करुणा करुणानिधी!।
[8]कलुषपंजर तूं शरणागता 'द्रुतविलंबित' वृत्त सदोदिता.॥ ६
गाई गोपाळ वत्सें सकळहि [9]विधिनें चोरिलीं गुप्त रूपें
तीं नेलीं सप्तलोकांप्रति, मग धरिलीं भिन्नभिन्न स्वरूपें,।
भक्तासाठीं करावी सहज [10]नग धरी, मारिले दैत्य [11]भारी
तैसा तूं पाव आतां कुवलयनयना! वासुदेवा! [12]मुरारी!॥ ७
इंद्राज्ञेस्तव मेघ वर्षति [13]शिळाधारांबुधारा गळा
तैं गोवर्धन तो बरा उचलिला रक्षावया गोकुळा,।
तैसा कां [14]करुणाघना! [15]स्ववहना टाकोनि धांवेसिना
केला [16]कल्पविकल्प विठ्ठल म्हणे अद्यापि पावेसिना.॥ ८
संसारीं असतां, तुतें न भजतां, झाले कुधी धीमतां
स्वाभावें स्मरतां, घडी न भरतां, तूं पावसी तत्वतां,।

---

१. पुंडरीक+नयन=सितांभोज-पांढरें कमळ+नेत्र. (कृष्ण). २. इंदिरा+घन+उरोज+ललाम+ लक्ष्मी+पुष्ट+स्तन+भूषण. (कृष्णा). ३. सद्गुणसदना. ४. नूतन मेघाप्रमाणें श्याम वर्ण ज्याचा तो. (संबोधन). ५.'धांवें सुत तूं कमल मराळा' असाही पाठ आहे. ६. या वृत्ताचें नांव मत्ता. यांत दहा अक्षरें असून म भ स असे तीन गण आणि एक गुरु अक्षर अशीं दहा अक्षरें असतात. यति चवथ्या आणि दहाव्या अक्षरांवर असतो. याचें लक्षण:—'ज्ञेया **मत्ता** मसभगसृष्टा'. ७. मेघांची पंक्ति. ८. पापसंहार. ९. ब्रह्मदेवानें. [अघासुराचा वध केल्यावर एकेदिवशीं श्रीकृष्ण गोवत्सांस चरावयास सोडून गोपाळबालकांसह नदीच्या पुलिनावर भोजनास बसला. इतक्यांत ब्रह्मदेवानें श्रीकृष्णाचें सामर्थ्य पाहण्यासाठीं सर्व गोवत्सांस आणि गोपालबालकांस चोरून नेलें. पण तितक्यांचींही रूपें धारण करून श्रीकृष्णाचें गोकुलांत सर्व व्यवहार यथापूर्वक चालविला, तेव्हां ब्रह्मदेव त्यास शरण येऊन त्याची स्तुति करूं लागला—या कथेवर येथें कविकटाक्ष आहे. याच विषयावर वामनपंडितांनीं भक्तिरसपूरित 'ब्रह्मस्तुति' नामक काव्य केलें आहे]. १०. पर्वत. ११. 'वैरी' असाही पाठ आहे. १२. मुर+अरी=मुर नामक दैत्याचा शत्रु. (कृष्ण). १३. 'जलद्वारांबुधीरर्गला' असाही पाठ आहे. १४. दयाघना! १५. आपल्या वहनातें. (गरुडातें.) १६. 'कल्पविलंब' असाही पाठ आहे.

वेश्या[1] आळवितां, अजामिळ[2] अजा ! हे तारिले शीघ्रतां,
मी ही त्यां पतितापरी बुडतसें, तुं उद्धरीं प्रार्थितां[3]. ॥ ९

गोसावीकुळिंचा जुनाट बहुतां कालांतराचा हरी,
सद्भक्तासिं निरोप सांग, कवणा त्याची करूं चाकरी ? ।
मोठासा तुजवीण कोण परता त्यातें निरोपी, सया !
'या दीनावरती पुरातन दया कीजे' म्हणावें 'तया'. ॥ १०

जें तूं नायकसी स्वभक्तवचनें, तैं साध्य कैसा हरी ?
किंवा क्रूप्त परंतु मौन्य धरिलें हे मान्य लोकोत्तरीं; ।
सर्वज्ञा ! म्हणसील त्या न दिधलें, दानाविना नेदेवे[4],
वक्ता उत्तर दे उदारवचनें संताप जेणें निवे. ॥ ११

लंकादान बिभीषणें कृतयुगीं कोणास हो ! दीधलें ?
सुग्रीवें निज[6]राज्यदान कवणा होतें कधीं [7]वोपिलें ? ।
बंधुद्वेषक पिंडपोषक तुवां सिंहासनीं स्थापिले,
भक्त श्रीहनुमंत सेवक तुझा रे ! त्यासही ना दिले. ॥ १२

जगीं भक्त प्रल्हाद तो पितृ[9]हंता, स्वयें मारिली जा[10]मदग्न्यें स्व[11]माता, ।
पि[12]तो पावला मृत्यु रामावतारीं असा निर्दयावंत तूं दानवारी. ॥ १३

दिले सुदामें मुठि दोन पोहे, तो राज्य श[13]क्रासम काय लाहे ? ।
सर्वस्व ही दान दिलें ब[14]ळीनें तो पावला बंधन दीर्घदानें. ॥ १४

जळें दुग्ध संतप्त लोहांगतापें, तशीं भस्म होतीं तपें कर्मपापें; ।
तुझा मंत्र जप्ता जपीतां भिकारी, करि ग्रास दारीद्र्यदावाग्नि वैरी. ॥ १५

कस्तूरींत प[15]लांडु जैं उपजला तो काय हो ! आपुला
त्यागी, दुर्जन दुःस्वभाव न घडे, हे साक्षि साजे मला; ।
ज्याची हो पयसीं विद[16]ग्ध र[17]सना, तो तक्र फुंकोनि पी,
म्यां केले अपराध जे न कळतां ते तूं क्षमीं सा[18]क्षपीं. ॥ १६

---

१. गणिका पिंगला. (पृष्ठ ५९ टीप २ पहा). २. पृष्ठ १३४ टीप ४ पहा. ३. मनोभावानें प्रार्थितां. या श्लोकांत 'तां' या वर्णाची वारंवार आवृत्ति झाल्यामुळें येथें अनुप्रासालंकार झालाआहे. ४. न देववे. ५. बिभीषणानें रामास सर्व राज्य दिलें—हें सुप्रसिद्ध आहे. ६. किष्किंधाराज्य. ७. दिलें. ८. 'देखत तुझी वाग्देवता नोवले' असाही पाठ आहे. ९ पित्याचा वध करणारा. १०. परशुरामानें. ११. रेणुका. १२. दशरथ. १३. इंद्रासम. १४. वामनावतारीं बळीनें सर्व राज्य विप्रबटूला दिलें. १५. कांदा. १६. चतुर, विलक्षण. १७. जिव्हा, **'रसना कांञ्चिजिव्हयोः'** इति विश्वप्रकाशः. १८. अगत्यानें.

मख ध्वंसी कंसादिक मशक शस्त्राविण किती ?
किटः सृष्टीमध्यें म[१]थुनि वससी सर्व जगतीं, ।
तुज प्रीया जाया जनिं वनिं न वर्ते श्रुतिमणी,
महाविद्यावृक्षीं कुडतर कितीका '**शिख[२]रिणी.**' ॥ १७

वैरी मारी शरीरीं [३]**स्मर**शर [४]उरसीं आजि हा जीव [५]जीना
धांवें पावें सुवेगीं सुरवरवरदा ! [६]यामिनीमित्रमीना ।
दारा फारा **मुरारी** नव जवळि [७]वधू शोभती भव्य भक्ती
रंभा **जं**भारिभार्या लटपट नटती **के**शवा ! चक्रशक्ती. ॥ १८

[८]सविता रसहास्य नटे ललिता, [९]कवितासि जयापद आयकितां ।
तरि तेंचि कवित्व रुचे बहुतां, कवि **इं**द्र तिलागि जलोर्द्धगतां. ॥ १९

शरीं **मार** मारी शरीरांत खेळे .... तेजा .... ।
करीं भार भारी कटीं रत्नकांची, गळे नीर नीळे गती मौक्तिकांची. ॥ २०

माकार जारत्व सये ! निकुंजीं मानी मला लभ्यसखी सर्वे **जी**, ।
जीवें सखी सभ्य ललाम नेमा **निकुं**जि ये स**त्व**र जाय कामा. ॥ २१

श्रवणमननदीपें [११]ब्रह्महत्यादि पापें
दहति सखि ! तशीं गे ! घोर विघ्नें अमूपें, ।

---

१. मारून. २. या श्लोकाचें वृत्त 'शिखरिणी' आहे. याचें लक्षण:–'यमनैः सभलैर्गेन युक्ता सप्तदशाक्षरा। षडेकादशविच्छेदवती शिखरिणी मता ॥' [क्षेमेंद्रविरचित सुवृत्ततिलक—प्रथमविन्यास ३४]. या वृत्ताविषयीं सुवृत्ततिलकांत पुढील विवेचन केलें आहे:—शिखरिण्याः समारोहात्सहजैवौजसः स्थितिः । सैव लुप्तविसर्गांतैः प्रयात्यत्यतमुन्नतिम् ॥ शिखरिण्याः पदैश्छिन्नैः स्वरूपं परिहीयते। मुक्तालताया निःसूत्रमुक्तैर्मुक्ताफलैरिव ॥' [सुवृत्ततिलक–द्वितीयविन्यास ३१-३२]. ३. कामबाण. ४. उरांत. ५. जाईना. ६. रात्रिवल्लभ. ७. वधू. ['**वधू** स्नुषानवोढा स्त्री वरो जामातृपिंगयोः' इति विश्वः]. ८. सूर्य. ९. 'विरहानळ तेंवि शर दयिता' असाही पाठ आहे. १०. या श्लोकाचें वृत्त'तोटक'. याचें लक्षण:—'वद **तोटक**मब्धिसकारयुतम्'. यांत चार सगण येतात. ११. ब्रह्महत्या–हें महापापांपैकीं एक आहे. महापापें पांच आहेत:—ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वंगनागमः । महान्ति पातकान्याहुस्तत्संसर्गश्च पंचमम् ॥' [मनुस्मृति–११–५५.] याचा अर्थ:—ब्रह्महत्या, सुरापान, ब्राह्मणाचें दहा मासे किंवा अधिक सोनें चोरणें, गुरुपत्नीगमन हीं चार व यांशीं संसर्ग करणें हें एक अशीं पांच महापातकें होत असें मन्वादिक ह्मणतात.

[1]अमृतपद समीपें प्राप्त पुण्यानुतापें,
हरिहर निजरूपें भेट देती [2]प्रतापें. ॥ २२

एकी तांडव नाचती कवतुकें [3]वृंदावनीं वार्षिकीं
व्योमीं कोटि [4]तडित्प्रभा चमकती [5]श्रीपुष्करावर्तकीं ।
वल्ली फुल्लित मंद[6]मारुत ढळे कामज्वरें दाहिली,
तेन्हांची घनसांवळी [7]तनु तिच्या आलिंगना लाधली. ॥ २३

नवी [8]वैजयंती गळां [9]चंपकांची, मणीं [10]कंकणें मुख्य गोमेदकांची, ।
रवी तेजराशी कळा दीपकांची, म्हणी शंकसी मूर्ति **गो**विंदजीची. ॥ २४

[11]मालिका लीलया लेइली नीगमा, मार्ग नीळा दिसे कांतिमानील **मा** ।
मालिनी भाविति स्वामिसेवाधमा, **मा**धवा सेवितां फांकली काळिमा. ॥२५

तुरा खोविला सेविलासे विलोकीं, महाराज हा राजसे ! कीं विलोकीं, ।
जसे कीं अकल्पीत कल्पीत साधे, तसा ध्येय पावे कृपावेल **रा**धे ! ॥ २६

राधा रात्रीं [12]तल्प यजी हो! मृगनेत्रा, [13]भाणे कांते! ध्या विभु आलिंगनगात्रा ।
रात्रीं भीत्या त्रास गमे त्याऽमृतधारा, राधायंत्रीं लिंगितसे [14]मत्तमयूरा. ॥ २७

---

१. मोक्षपद. ['अमृत' शब्दाचे अनेक अर्थ आहेत–'अमृतं यज्ञशेषे स्यात्पीयूषे सलिले घृते । अयाचिते च मोक्षे च ना धन्वंतरिदेवयोः॥' इति मेदिनी]. २. या श्लोकाचें वृत्त 'मालिनी.' यालाच 'नांदीमुखी' असेंही नांव आहे. याचें लक्षण:–'आदौ षड्दशमं चैव लघु चैव त्रयोदशम् । यत्र पंचदशे पादे ज्ञेया **नांदीमुखी** तु सा ॥' [श्रीभारतीये नाट्यशास्त्रे–अध्याय १५ श्लोक ६६], 'अष्टाक्षरविरामेण युक्ता ननमयैः सयैः । वदंति मालिनी नाम वृत्तं पंचदशाक्षरम् ॥' [सुवृत्ततिलक १।२०], 'विसर्गहीनपर्यंता मालिनी न विराजते । चमरी छिन्नपुच्छेव वल्लिवालूनपल्लवा ॥ २२ ॥ द्वितीयार्धे समस्ताभ्यां पादाभ्यां मालिनी अरा । प्रथमार्धे समस्ताभ्यां पादाभ्यामवरा मता ॥ २३॥ अज्ञोऽप्यलक्ष्यं मालिन्यां वीणायामिव विस्वरम् । श्रुत्वैवोद्वेगमायाति वाचा वक्तुं न वेत्ति तम् ॥२४॥ [सुवृत्ततिलक–द्वितीयविन्यास]. ३. 'माधूवनीं' असाही पाठ आहे. ४. विद्युल्लतेची कांति. ५. श्रीपुष्करावर्त नामक मेघांवर. पुष्कर आणि आवर्तक हीं मेघांच्या श्रेष्ठ जातींचीं नावें आहेत. 'पुष्करा नाम ते मेघा बृहतस्तोयमत्सरः । पुष्करावर्तकास्तेन कारणेनेह शब्दिताः ॥' (पुराणसर्वस्व). ६. मारुत=वायु. ७. शरीर. ८. माला. ९. चांप्याची. १०. कंकण=हस्तमंडन. ['**कंकणं** शेखरे हस्तसूत्रमण्डनयोरपि' इति विश्वः]. ११. या श्लोकांत कवीनें चक्रबंध साधिला आहे. १२. शयन. १३. बोले. १४. या श्लोकाचें वृत्त 'मत्तमयूरी.' याचें लक्षण:—'वेदै रंध्रैर्म्तौ यसगा मत्तमयूरः'. यांत म, त, य, स, असे यथानुक्रम चार गण आणि एक गुरु अशीं अक्षरें असतात. यति चवथ्या आणि नवव्या अक्षरांवर असतो. याचें लक्षण भारतीय नाट्यशास्त्रांत आहे. तें असें:—षष्ठं च सप्तमं चैव दशमेकादशं लघु । त्रयोदशाक्षरे पादे ज्ञेयं **म**त्तमयूरकम् ॥'[अध्याय १५ श्लोक. ५८ काव्यमाला–पृष्ठ १५८].

प्रियतमा नमितां चरणांबुजें, हरिति[1] ते परिरंभित चौभुजें ।
मदनमूर्ति चिदंबर सांवळी, व्रजसुता चमके विजे[2] पींवळी. ॥ २८
मग म्हणे विकसांबुजलोचना[3], 'तुज दयांबुधि! कां किंव येचि ना ? ।
कठिण चित्त तुझें मधुसूदना ! मज गमे हृदयीं भवभंजना[4]! ॥ २९
पिपीलिकांतें क्षण वज्रधारा केलें दयाळा मदनावतारा ! ।
स्वामी! समर्था! तुज कोण वारी? चित्तासि ये तें करिसी, मुरारी ! ॥३०
[5]वृंदावनीं वास तुझा स्मशानीं, ते क्रूर जा[6]लंधरदैत्यपत्नी ।
फेडावया भ्रांति तिची स्वभावें, केलें उदारोत्कट हास्य देवें.' ॥ ३१
सच्चित् स्वरूप हरिनेंचिहि दावियेलें, त्रैलोक्य भानु मुकुर[7]प्रतिबिंब झालें, ।
विस्फारिले नयन, मूर्ति ठसावलीसे, आब्रह्मगोल अवघा भगवंत भासे. ३२
पुष्पीं नदीपुलिनिं रम्य विहार दावी, पत्री नवी नविन गंधविभोग लावी ।
चत्वारि पंच परम श्रुतिसार गाती, सर्वोत्तमा सहित वर्तति भानवेती. ॥३३
[8]वनीं गोवळी लाल सारंगपाणी, हरी मोहरी लाल सारंगपाणी ।
वनीं गोवळी लाल सारंगपाणी, हरी मोहरी लाल सारंगपाणी. ॥ ३४
ललाटीं टिळा शुद्ध वेल्हाळ नीळा, ककूभांभुजीं जिंकिते हो ! खलीला ।
ननू कुंकुमा मोद दावी विलोभें, ललामें महा हेममाला हि शोभे. ॥ ३५
आलिंगिली तों तमलेश गेला, हा राधिकेला उपदेश केला, ।
स्वानंदडोहीं भरला विदेही, देखे स्वदेहीं हरि सर्व देहीं. ॥ ३६

---

१. परिरंभ=आलिंगन. २. वृत्तसुखार्थ येथें 'वी' ऱ्हस्व केली आहे. ३. प्रफुल्लकमलेक्षणा. ४. हे संसारनाशका ! 'भवबंधना' असाही पाठ आहे. ५. मथुरेच्या उत्तरेस सहा मैलांवर यमुनेच्या तीरीं वृंदावन म्हणून गांव आहे. हें पूर्वी वन होतें असें वर्णन भागवत स्कंध १० अध्याय १२ यांत आहे. ६. वृंदा. (पृष्ठ ९२ टीप २२ पहा). ७. आरसा. ८. या श्लोकांत 'समुद्र' नामक यमक आहे. पादद्वय आणि अर्धद्वय कांचें संपुटासारखें सादृश्य आहे म्हणून यास 'समुद्र' असें नांव आहे. 'समुद्र' यमकाचे तीन प्रकार आहेत:—(१) प्रथम तृतीय आणि द्वितीय चतुर्थ पाद समान, (२) प्रथम द्वितीय आणि तृतीय चतुर्थ पाद समान, (३) प्रथम चतुर्थ आणि द्वितीय पाद समान. यांचेही पोटभेद केले असतां त्या यमकाचे अकरा प्रकार होतात. 'अर्धाभ्यासः समुद्रः स्यादस्य भेदास्त्रयो मताः । पादाभ्यासोऽप्यनेकात्मा व्यज्यते स निदर्शनैः ॥' [काव्यादर्श–तृतीय परिच्छेद–श्लो० ५३.] श्रीरुद्रटप्रणीत 'काव्यालंकार' नामक ग्रंथांत 'अर्धं पुनरावृत्तं जनयति यमकं समुद्रकं नाम । श्लोकस्तु महायमकं तदेवमेकादशैतानि' ॥ [अध्याय ३ श्लो० १५.] असें समुद्रकाचें वर्णन आहे.

उपसंहार.

(शार्दूलविक्रीडित वृत्त.)

'**विद्वज्जीवन**' ग्रंथराज परिसा उल्लास हा षष्ठमा,
नेली तेथुनि **राधिका यदुवरें वृंदावना** विभ्रमा[1]; ।
आतां रासविलासकौतुक[2] महा आरंभिलें ते स्थलीं
पूंजी[3] **विठ्ठलदास** सत्कवि जना सद्भावपुष्पांजलीं. ॥ ३७

उल्लास सातवा.

(श्लोक.)

वैकुंठीं बलिगोपुरीं[4] क्षितितलीं नागेंद्रतल्पावरी[5]
श्रीमद्द्वारतिं कीर्तनीं **कलियुगीं** तो जो वसे **पंढरीं** ।
श्री**नारायण** जो पुराण पुरुषः साक्षात तो **गोकुळीं**
खेळे गोवळिवेष घेउनि **हरी** मंदारशाखांतरीं[6]. ॥ १
'**रासोल्लास**' विलास मास पहिला हव्यास[7] भक्तांमनीं,
वेदव्यास[8] उदारहास्य भगवान्[9] साक्षात वक्ता मुनी; ।
त्याची कांस धरूनि दास तरले विश्वास चित्तीं धरा,
श्रोते हो! इतिहास हा रसपती सर्वांसि माने बरा. ॥ २
माथां बद्धमयूरपिच्छ सरळे गुंच्छावतंसावरी[10],
नाना चंद्रक[11] चारु[12] वर्तुळ ठसे बिंबे मृगांकापरी[13], ।
शौरीबाल तमालनीलकबरी[14] काळे नभासारिखे
तेथें मोरपिसें विराजित जसे दिक्चाप मेघें सुखें. ॥ ३

---

१. विश्रांति. २. नाचणें इत्यादिक क्रीडांचें कुतुक. ३. 'प्रार्थी' असा अन्य पाठ आहे. ४. पाताळांत बळीच्या द्वारीं. ५. शेषशयनावर. ६. मंदार वृक्षाच्या शाखांमध्यें. ७. इच्छा. ८. व्यासानें वेदांचे विभाग केले म्हणून त्यास 'वेदव्यास' असें म्हटलें आहे. ९. 'भगवान्' शब्दाची व्याख्या आढळते तीः—'उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥' (म्हणजे, सर्व स्थावरजंगमात्मक जगाचा उद्भव आणि नाश हे कसे होतात. जग आलें कोठून, जाणार कोठें, विद्या आणि अविद्या काय आहेत, हें सर्व जो जाणतो त्याला भगवान् म्हणावें) किंवा सकल ऐश्वर्य, धर्म अथवा वीर्य, कीर्ति, द्रव्य, ज्ञान, वैराग्य हीं सहा भगें ज्यास आहेत तो भगवान्. १०. पुष्पांच्या स्तबकाचें शिरोभूषण. ११. डोळे, चांदवे. १२. सुंदर. १३. चंद्राप्रमाणें. १४. केशकलाप.

आकर्णांत विशाल नेत्रकमळें [1]नीलोत्पलें कोमलें,
मेघश्यामशरीर दिव्यगगनाऐसें दिसे सांवळें ।
श्रीमद्गोकुलपालबाळ नटला गोपालवेषें हरी
सालंकार किरीटवर्धन उभा बिंबाधरीं मोहरी. ॥ ४

नूतन दिव्य गळां [2]वनमाला, गौळणिच्या परिवेष्टित पाला, ।
कुंडलजोड विराजित कर्णीं **दोधकवृत्त**[3] मनोहर वर्णी. ॥ ५

केयूरें मुगुट भुषाहे दिव्यमाला सर्वांगीं [4]मलयजपंकलेप केला, ।
**कालिंदीतटपुलिनीं सुवेणु वाहे, श्रोते हो! सुरसरव '[5]प्रहर्षिणी' हे. ॥ ६

विदग्ध होती **विपरीतपूर्वा**[6] तेथेंदुवंशस्थ जनासि जावा, ।
उपेंद्रवज्रेंद्र तसेंचि अंतीं मिळोनि जाणा **उपजाति** मागुती. ॥ ७

रासमंडाणिं निकुंजकाननीं दिव्यभूमिनदि **सूर्यनंदिनी**, ।
रत्नपीठ मणिमंडप स्वतां हा प्रभद्रकपटा **रथोद्धता**. ॥ ८

बिंबोष्टी नवरंगरत्न मुरली [7]सप्तस्वरें वाजली,
तेणें तल्लिन गोधनें जळचरें पक्षीकुळें रातली; ।

---

१. निळीं कमळें. २. वनमाला ['**वनमाला** विधातव्या पल्लवैः कुसुमैः फलैः' इति विष्णुरहस्ये–हेमाद्रि, अथवा 'पत्रपुष्पमयी माला **वनमाला** प्रकीर्तिता' चारित्रवर्धन]. ३. या श्लोकाचें वृत्त 'दोधक'. याचें लक्षणः—'दोधकवृत्तमिदं भभभाद्गैः.' यांत तीन भगण आणि दोन गुरु अक्षरें अशी रचना असून पादांतीं यति असतो. ४. चंदनाच्या उटीचा लेप. [मलयपर्वतावर वृक्ष श्रेष्ठ जातीचे होतात असें वर्णन आहे. मलय देशांत उत्तम चंदन होतो त्याला हरिचंदन अथवा गोशीर्ष असें म्हणतात. ५. या श्लोकाचें वृत्त 'प्रहर्षिणी'. या वृत्ताचें लक्षणः—'त्रीण्यादावष्टमं यत्र दशमं नैधने तथा। गुरूण्यतिजगत्यां तु त्रिभिश्छेदैः प्रहर्षिणी ॥.' [श्रीभारतीये नाट्यशास्त्रे–अध्याय १५ श्लोक ५६, काव्यमाला पृष्ठ १५७]. ६. ज्या उपजातीचे विषम चरण उपेंद्रवज्रेचे आणि समचरण इंद्रवज्रेचे असतात तिला 'विपरीतपूर्वा' अथवा 'विपरीताख्यानकी' असें नांव आहे. ७. सात स्वर आहेतः—'निषादर्षभगांधारषड्जमध्यमधैवताः । पंचमश्चेत्यमी सप्त तंत्रीकंठोत्थिताः स्वराः ॥' (अमरकोश.) 'षड्जं रौति मयूरस्तु गावो नर्दंति चर्षभम् । अजाविमे च गांधारं क्रौंचो नदति मध्यमम् ॥ पुष्पसाधारणे काले कोकिलो रौति पंचमम् । अश्वस्तु धैवतं रौति निषादं रौति कुंजरः ॥' १ नि–निषाद–हा शब्द हत्तीचा, याचें नाभिस्थान; २ रि–ऋषभ–हा शब्द गाईचा, याचें नासिकास्थान; ३ ग–गांधार–हा शब्द शेळीचा, याचें गाल स्थान; ४ सा–षड्ज–हा शब्द मोराचा, याचें नाभिस्थान. ['नासाकंठमुरस्तालु जिव्हां दंतांश्च संस्पृशन्। षड्भ्यः संजायते यस्मात्तस्मात्षड्ज इति स्मृतः ॥' नाक, कंठ, ऊर, तालु, जिव्हा आणि दांत या सहा स्थानांपासून होणारा तो षड्ज]. ५ म–मध्यम–हा शब्द क्रौंच पक्ष्याचा, याचें हृदयस्थान; ६ ध–धैवत–हा अश्वाचा,

गोपी नाचति, गोप गाति, यमुना संपूर्णफेणावळी
ऐसी मन्मथरास विठ्ठल म्हणे हृत्पंकजीं बैसली. ॥ ९
निर्वैरता प्रगटली सखि ! सर्वभूतीं, एकीं स्थळीं नकुळव्याळ सुखें असेती. ।
सच्चित्स्वरूप नयनीं नटलें, सुटेना, देखोनि ब्रह्म परिपूर्ण दुजें दिसेना. ॥ १०
दोन्हि गोपांगनामध्यभागीं हरी, या प्रकारें हरी वेष नाना धरी, ।
वेगळाले थवे रासभूमंडळीं, '**स्रग्विणी**' छंद हा गाइला गोवळीं. ॥ ११
सर्वांतर्गतसर्वसाक्षि सकळां सत्ता जयाची असे,
खेळे सर्वघटीं निरामय निराभास स्वरूपीं दिसे; ।
नाहीं जें म्हणतां जगीं करितसे चाळू हरी पांगुळे,
आहे दाखवितो जगद्गुरुकृपा पासाव जे लागले. ॥ १२
भाळीं कस्तूरि काळी, नवकमळकळी खोविली कर्णपाळीं,
वक्षोजीमुक्त झाली पदक डळमळी स्रक् बहू कंठनाळीं, ।
पुष्पीं मंडीत मौळी, वसन झळफळी लेइली नीळ चोळी,
राधा चौरीस ढाळी, यदुपति जवळी क्रीडतां रासमेळीं. ॥ १३
करयुगिं कटिसूत्रीं भूषणीं स्निग्धगात्री,
शरदशशिव मंत्री पूजिला पूर्णपात्रीं; ।
रवि हिमकर नेत्रीं कुंडलें कर्णपात्रीं
सहित उदधिपुत्री मूर्ति षट्कोण यंत्री. ॥ १४
बाणांकुशांबुज गदा दनुजारि याम्ये, शंखेषु कार्मुक सुदर्शन पाशसौम्ये ।
शट्कोण व्यापक विभू वृषभारि चक्री, श्रीषोडशारि परिवेष्टित वामनेत्री. १५
वृंदावतार वसुदेवसुता पुराणीं, वैयासकी प्रगटले वदली सुवाणी ।
आहे कथासमय नारदसंहितेसी, वृंदावनीं वश हरी म्हणि राधिकेसी. १६

याचें ललाटस्थान; ७ प—पंचम—हा शब्द कोकिलाचा—याचें कंठस्थान वसंतकाळांत [नाभीपासून उत्पन्न झालेला जो वायु, ऊर, हृदय, कंठ आणि मूर्धा यांमधून जातो तो पंचम]. हे सात स्वर तंत्रीपासून आणि कंठांतून उत्पन्न होतात. ८. गाई. ९. रममाण झाली.

१. वैराचा अभाव. २ प्राण्यांमध्यें. ३. मुंगूस आणि साप. ४. या छंदांत चार रगण येतात. या वृत्ताचें लक्षण:—'रैश्चतुर्भिर्युता **स्रग्विणी** संमता.' याच वृत्ताला 'पद्मिनी' असें नांव आहे. 'द्वितीयं पंचमं चैव अष्टमैकादशे तथा । पादे यत्र लघूनि स्युः **पद्मिनी**नाम सा यथा ॥' असें याचें लक्षण श्रीभारतीय नाट्यशास्त्र अध्याय १५ यांत आहे. (श्लोक ५० पहा). ५. गवळ्यांनीं ६. सकलजनांचे हृदयव्यापार प्रत्यक्ष पहाणारा. ७. रोगहीन, निर्विघ्न. ८. या पद्यांत 'ळी' या वर्णाची वारंवार आवृत्ति झाल्यामुळें येथें अनुप्रासालंकार झाला आहे. ९. मस्तक.

इंद्रनीळ रत्न कीळ कांतिसी····सांवळा
नंदबाळ कंसमार लोकपाळ सोहळा, ।
ओ[1]ळुमाळ पुष्पमाळ पायिं घोळ लेइला,
पित्त चैलै[2]कास सेल सात वेळ झेलिला. ॥ १७

र[3]त्नदंड चामरें सुशोभितें मनोहरें
झोळकाविता दरें समस्त गोपिकाकरें ।
म्हणोनि कंकणें स्थिरें झणाणिती लघुस्वरें,
विपंच पंधराक्षरें मिळोनि षोडशोत्तरें. ॥ १८

क[4]रिति भजनबोढा बोढि गोपी न[5]वोढा,
मग नवजणि लीढा घालिती बाहुवेढा, ।
हळुच म्हणति वोढा हस्त पाखा न काढा,
नयनशर परोढा विंधिती ज्ञानगूढा. ॥ १९

चिदांबराचीं गगनीं विता[6]नें चित्रासनें क्षौमैं[7]पटोपधानें ।
समुद्रकं द[8]र्पण ता[9]लवृत्तक, सुगंधतैलेच शकांत कौतुक. ॥ २०

गंधर्व यक्षगण किन्नर देव येती, विद्याधर प्रचुर गुह्यक गीत गाती, ।
सत्सिद्ध चारण तपोधन तेथ आले, देखोनि कृष्ण नमिला हृदयीं निवाले. ॥२१

रंभा घृताची तिसरी तिलोत्तमा सुकेशिका उर्वशिका प्रियोत्तमा, ।
श्रीमंदघोषा गणिकादि मेनका या सप्तही नाचति देवरंजिका. ॥ २२

---

१. अल्प. २. वसन. ३. या श्लोकांत 'रें' या वर्णाची वारंवार आवृत्ति झाल्यामुळें येथें अनुप्रासालंकार झाला आहे. ४. 'ढा' या वर्णाची वारंवार आवृत्ति झाल्यामुळें येथेंही अनुप्रासालंकार झाला आहे. ५. नूतन विवाह झालेली स्त्री. ६. छतें. ७. क्षौमपट=रेशमी वसन. ८. आरसा. ९. पंखा. उर्वशी–नरनारायणमुनींच्या ऊरुसमीपस्थ भागापासून (मांड्यांपासून) उत्पन्न झाली म्हणून या स्वर्वेश्येस 'उर्वशी' असें नांव इंद्रानें ठेविलें. हिची कथा पुराणांत वर्णिली आहे ती:—बदरिकाश्रमीं राहून तप करणाऱ्या नरनारायणांचें इंद्रास भय पडलें. तेव्हां त्यांस विघ्न करण्यासाठीं इंद्रानें वसंत, काम आणि देवांगना यांस नित्याप्रमाणें पाठविलें. इंद्राच्या आज्ञेप्रमाणें अप्सरांनीं त्या ऋषींनां भुलवून टाकण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला, परंतु ते काष्ठलोष्ठाप्रमाणें अगदीं निर्विकार होते. याप्रमाणें त्या सर्वांचे प्रयत्न निष्फळ झाले. तेथील स्त्रियांचें लावण्य पाहून काम आणि अप्सरा यांस लाज वाटली. तेव्हां त्यांनीं परत स्वर्गास जाण्याचा बेत केला. हें जाणून नरनारायणांनीं 'इंद्रासाठीं आश्रमांतील स्त्रियांपैकीं एकीस घेऊन जा,' असें सुचविलें. तेव्हां त्यांनीं ऊरुसमीपस्थ स्त्री पाहिजे अशी इच्छा दर्शविली, ती नरनारायणांनीं आपल्या तपःप्रभावानें पूर्ण करून उर्वशीला त्यांजबरोबर पाठविलें. [भागवत–स्कंध ११ अध्याय ४ पद्य].

वीणा[1] बीन मृदंगताल मुरली श्रीकोहळा[2] दुंदुमी,
भेरी किंकिणि शंख झल्लरि झणत्कारेति वाद्यें नभीं ।
पुष्पें वर्षति देव दिव्यसुमनें[3] दिव्यांगना[4] नाचती,
.... ॥ २३

नारद **तुं**बुरु साधु तपस्वी, यती दिगंबर भक्त मनस्वी ।
सत्सनकादिक वैष्णववृंद नर्तति गोवळ गाति विनोद. ॥ २४

वृंदारण्यामध्यें बाला यंत्रावर्णी बारा सोळा ।
पूजी **रा**धा श्री**गो**पाळा, श्रोते गाती **विद्युन्माला**. ॥ २५

रजनीं रजनीकर[5] हारमणी, रमणी रमणी जैशा हरिणी ।
हरिणीनयना[6] तितुक्या कमळा, कमळाक्ष[7] निरंतर त्यां जवळा. ॥ २६

ऐरावतद्विरदवाहनें[8] भद्रजाती[10] **गां**डीवचापकुलिशायुध रुक्म हातीं ।
प्राग्दिक्प्रभू[11] सुरगणासमवेत आला मूर्ध्ना स्वयें **ह**रिपदावरि नम्र केला. ॥ २७

शृंगें चारि त्रिपाद मेषवहनीं[12] आग्नी[13] दिशेचा पती,
हस्तीं सप्त, विलोहितांग[14] सरसी **स्वा**हा तयाची सती, ।
श्रीमच्छांडिल्य गोत्र दोन्हि वदनें शक्ति स्वभावें करीं
भूदेवां[15] मुख तो कृशानु[16] **ह**रिचे पादाब्ज वंदी शिरीं. ॥ २८

धर्मराज[17] गगनोदर गाभा, वामदंड तरुणांबुधराभा ।
स्वागता स्वमहिमा विलुकूनी, वंदिले **ह**रिपदांबुज दोनीं. ॥ २९

उपविष्ट वरिष्ट सुखासिनीं करवाल करीं सहवाहिनी, ।
निरुतेंद्र[18] विभुप्रति पातला, चरणावरि मस्तक ठेविला. ॥ ३०

---

१. वीणा=वाद्यविशेष. ['**वि**श्वावसोस्तु **बृ**हती **तुं**बरोस्तु **क**लावती । **म**हती **ना**रदस्य स्यात्**स**रस्वत्यास्तु **क**च्छपी । **शि**वस्य वीणा **ना**लंबी गणानां तु प्रभावती ॥' इति हेमचन्द्रः]. याप्रमाणें प्रत्येकाच्या वीणेचीं निरनिराळीं नांवें आहेत. २. वाद्यविशेष. ३. पुष्पें. ४. अप्सरा. ५. चंद्र. ६. एणाक्षी. ७. कमललोचन. (कृष्ण). ८. इंद्राचा हत्ती. ['इरा आपः तद्वान् इरावान् समुद्रः तस्मादुत्पन्नः । इरा उदकानि संत्यस्मिन् इरावान् । इरावत्यब्धौ भवः ऐरावतः॥' असा ऐरावत शब्दाचा मूलार्थ आहे. समुद्रामध्यें उत्पन्न झालेला जो तो ऐरावत.] ९. ऐरावत द्विरद (गज) वाहन ज्याचें तो. १०. हत्ती. ['भद्रो रुद्रे वृषे रामचरे मेरुकदंबके । हस्तिजात्यंतरे भद्रो वाच्यवत् श्रेष्ठसाधुनोः ॥' इति विश्वः]. [रघुवंश–सर्ग १४ श्लोक ३१ टीका पहा]. ११. इंद्र. १२. हें वैश्वानराचें वर्णन आहे. १३. आग्नेयी. १४. लाल शरीर. १५ ब्राह्मण. ['अग्निमुखा वै देवाः']. १६. अग्नि. १७. यम. १८. नैर्ऋत्यदिशेचा स्वामी.

मकरासनीं[1] वरुण दिक्पति साजे उपजातिवृत्त सखि ! पाश विराजे ।
हरिपाद वंदुनि असे उभांगणीं स्तवितां नदीसहित 'मंजुभाषिणी'[2]. ॥३१
हिमकर[3] हरिणावर सखि ! विलसे धनपति[4] शिविकासनिं गण सरिसे, ।
नमिति उभयता यदुकुलतिलका कविजन म्हणती 'प्रहरणकलिका'[5]. ॥ ३२
महादेव ईशान शंभू कपाळी कपर्दी जटाजूट भूतेश शूळी ।
विरूपाक्ष भर्गो ग्रसीतांशुमौळी महेशान दिक्पाल येती त्रिकाळीं. ॥ ३३
कटीं शैल्यबाला, गळां रुंडमाळा, रुळे वासुकी नाग काळा गव्हाळा ।
जटांमाजि गंगा जळाचा जिव्हाळा, वृषारूढ आला, सवें भूतपाळा[6]. ॥३४
गंगाभूषणरत्न सर्व मुगुटीं श्रीवत्स विष्णुस्तनीं
एकाची तनया सुधाब्धितनया[7], एकासि कात्यायनी, ।
ज्यानें वामकरीं कपाळ धरिलें श्रीशंख एका करीं,
एकें बद्धमयूरपिच्छ सरळें अर्धेंदु एका शिरीं. ॥ ३५
एक द्वारवतीपुरीं[8] वसतसे, एक स्मशानीं वसे,
एका लोचन दोन, तीनें[9] दुजया, द्वी[10] अंक्ष शोभा दिसे, ।

१. मकर हें वाहन अरुणाचें आहे. २. 'मंजुभाषिणी' वृत्तांत स, ज, स, ज आणि एक गुरु अक्षर अशी रचना असते. परंतु विठ्ठलकवीच्या 'मंजुभाषिणीं' त चवथा चरण 'ज' नसून 'स' असतो. या वृत्ताला 'कलहंस' असेंही नांव आहे. मागें पृष्ठ ११९ टीप १ पहा. ३. चंद्र. ४. कुबेर. ५. या वृत्ताचें नांव 'प्रहरणकलिका' अथवा 'प्रहरणकलिता.' याचें लक्षण:—'ननभनलयुगैः प्रहरणकलिका'. यांत न, न, भ, आणि न गण, एक लघु व एक गुरु अक्षर अशी रचना असून सातव्या आणि चौदाव्या अक्षरावर यति असतो. ६. पिशाचसमूह. ७. लक्ष्मी. ८. "द्वारका ह्या चार आहेत; एक गोमती द्वारका, ही स्मार्तांची व बेट द्वारका ही वैष्णवांची आहे. शिवाय, कोडीनार ही मूळची द्वारका होय असें म्हणतात; आणि डाकोरासही द्वारकेची मूर्ति आहे असें म्हणतात; एकूण चार द्वारका झाल्या. गोमती द्वारकेस शंकराचार्याचा शारदामठ आहे येथें एक डोकीयेवढें उंच असें श्रीयंत्र स्थापन केलें आहे. येथील देऊळ विश्वकर्म्यानें बांधिलें असें म्हणतात, येथें जी गायकवाडांची गादी आहे तीस 'उग्रसेनाची गादी' म्हणतात. मुसलमानी धांदलींत बोडाणा रजपूत यानें या देवळांतील मूर्ति उचलून डाकोरास आणिली ती परत गेली नाहीं. पुढें स्थिरस्थावर झाल्यावर शंकराचार्यांनीं द्वारकेचे देवळांत नवीन मूर्ति बसविली. तेथेंच शंकराचार्यांची गादी आहे. हें पाहून वल्लभाचार्यांचे पुत्र विठ्ठलनाथजी यांनींही असें सांगितलें कीं, 'मला स्वप्नांत विहिरीत श्रीकृष्णमूर्ति आहे ती स्थापावी असा दृष्टांत झाला.' असें सांगितल्यावर त्याप्रमाणें ती मूर्ति सांपडली तेव्हां तिची स्थापना गोमती द्वारकेपासून दहा कोसांवर दर्यांत जें द्वारका बेट आहे तेथें केली. ह्या बेटद्वारकेंतील हें मंदिर मर्यादी म्हणजे वल्लभाचार्यांचे रीतीप्रमाणें पांच वेळ पूजा व पांच वेळ दर्शन मात्र व्हावयाचें असून इतर वेळेस देऊळ बंद असतें आणि ह्याच रीतीप्रमाणें

जें देऊळ असेल त्यास मर्यादी असें म्हणतात; व जेथें सर्व वेळ दर्शन होतें त्यास स्मार्त रीतीचें मंदिर म्हणतात. तेथें शंखोद्धार वगैरे अनेक तीर्थें असून अष्टनायकांचीं वगैरे देवळेंही पुष्कळ आहेत. तेथें भाट्ये, वाणी, लवाणे वगैरे वैष्णव फार येतात. येथें गोसांवीमहाराजांचे शिष्याचा अधिकार विशेष आहे. वैष्णवांचे छप्पन्न भोग वगैरे करणें तर येथेंच करितात. येथें देवाचे पैशाचीं दुकानें असून तेथें पैसाही फार आहे. या द्वारकेस जातांना दर्याचे कांठीं आरमुडे म्हणून एक गांव असून तेथें तप्तमुद्रा देतात. त्याचे जवळच गोपीतलाव म्हणून एक गांव असून तेथें चार कोस भूमि सर्व गोपीचंदनाची आहे व त्यामध्यें एक तलावही आहे. येथें मुद्रा देण्याचा संप्रदाय पीपाभगत म्हणून होता त्यानें काढिला असें म्हणतात. येथें मिराबाईचें मंदिर आहे. गोमतीद्वारकेस गायकवाडी मामलेदार राहतात व तो गांव मोठा आहे. गोमती द्वारकेची गोमती नदी ही खारे पाण्याची असून हें गांव बंदरही आहे. ज्या प्रांतांत ही द्वारका आहे त्यास उखामंडळ असें नांव आहे. हा प्रांत वाईट व खडकाळ असून त्यांत वाघीर लोकांची वस्ती आहे, वाघीर हे क्षत्रियवंशज असून त्यांस कावेही म्हणतात. त्यांनींच कृष्णाचें राज्य घेतलें. पुढें ते १८०२ सालीं दर्यांत जहाजें घालून चोऱ्या वगैरे करूं लागले याजमुळें इंग्रज व गायकवाड हे एकत्र होऊन त्यांनीं त्यांचा प्रांत घेतला व त्यांस पेन्शनें दिलीं. पुढें अलीकडे १८५६ सालीं ह्या वाघीरांनीं पुनः दंगा केला व त्यांनीं आपल्या प्रांतांतून गायकवाडी मामलेदार पळवून लाविला. तेव्हां गायकवाडांनीं इंग्रज सरकारची मदत घेऊन बार्टन साहेब याचे साह्यानें तो दंगा मोडून वाघीरांचें गांव उजाड करून टाकिलें. त्यांनीं दहा वर्षें हा दंगा केला होता व त्यांत दोन्ही द्वारकेचें सर्व धन लुटीस गेलें होतें, परंतु देऊळ मात्र कायम राहिलें. हें देऊळ फार सुंदर व उंच असून तें पांच कोसांवरून दिसतें. द्वारकेस जाणें तें कोणी दर्यांतून जातात, कोणी राजकोटावरून जातात व कोणी पंचतीर्थी करीत दर्याचे कांठानें जातात. पंचतीर्थींत पहिलें तीर्थ तुळशीश्याम. हें गीर पर्वतांत असून तेथें गोड्या पाण्याचीं उष्णकुंडें आहेत; दुसरें तीर्थ सोरटीसोमनाथ; तिसरें पोरबंदर ऊर्फ सुदामपुरी; चौथें माधवपूर, येथें मधुवनांत श्रीकृष्णाचा व रुक्मिणीचा जो विवाह झाला आहे त्याचें बहुलें आहे; आणि पांचवें द्वारका क्षेत्र. या वाटेनें गिरनार म्हणून एक पर्वतशिखर आहे. गीर हा पर्वत चाळीस कोस लांब असून त्याचें एक शिखर उंच आहे त्यास गिरनार म्हणतात. त्याजवर श्रावक लोकांचीं देवळें आहेत व अंबाजी, दत्तात्रय वगैरे कांहीं हिंदूंचींही देवळें आहेत. या पर्वताचे खालींच अशोक राजाचा सुमारें २३०० वर्षांचा दगडावर कोरलेला जुना लेख आहे. त्या नजीकच भूतनाथमहादेव, दामोदरकुंड व गोसांवीमहाराजांची बैठक आहे. गिरनाराखालीं जुनागड म्हणून एक शहर असून तेथला राजा नबाब आहे. तो पूर्वी यादववंशीय हिंदु होता असें म्हणतात; परंतु अहमदाबादेस मुसलमानी राज्य झालें त्या वेळेस तो मुसमान झाला. या प्रांतांत ज्या भागांत जुनागड आहे त्यास काठेवाड म्हणतात. हा प्रांत फार उत्तम असून त्यांत नद्या व डोंगर बहुत आहेत. तिकडे कापूस फार पिकत असल्यामुळें तेथील राजाचें उत्पन्न पूर्वीपेक्षां सहापट अधिक झालें आहे. गाइकवाडी अमलांत या प्रांतांत फार खराबी होती. त्या प्रांतांतील सर्व गाइकवाडास खंडणी देत असून जुनागडचे राजासही पेषकष देतात. या प्रांतांत पोरबंदर, जोडीया, वेरावळ, घोगो, भावनगर वगैरे शेंकडों बंदरें आहेत. हल्लीं हा प्रांत सुखी आहे असें म्हणतात. यांत इंग्रजांचा

[1]श्रीकंठें [2]बलियागरंग मथिला, [3]दक्षक्रतू शंकरें,
एकाचें [4]वृष [5]यान, एक [6]विनतापुत्रा वरी आदरें. ॥ ३६
[7]एकें कोमळकांति सोज्वळचिताभस्में तनू लेपिली,
[8]एकें चंदनपंक मर्दुनि वपू गंधें सदा चर्चिली, ।
एकें पैं नरमुंडहार धरिले स्वेच्छें [9]शिरीषावरी
एकाचे हृदयीं नवीन तुळसीमाळा रुळे साजिरी. ॥ ३७
एकाची [10]घनसारवर्णव [11]तनू [12]दुग्धाब्धिफेणोपमा,
एकाची घननीळ कांति, गगनाऐसी दिसे नीलिमा[13]; ।
[14]शृंगी वाद्य महेश्वरासिं, मुरली वाहे [15]स्वंभू सर्वदा,
एका [16]शार्ङ्ग करीं, [17]पिनाक दुजया हातीं विराजे सदा. ॥ ३८
एकें [18]व्याल गळां विशाल धरिला विक्राळ तो वासुकी,
एकें आसन घातलें पडदला शेषाचिया [19]तल्पकीं. ।

एकही गांव नाहीं. परंतु राजकोटास पोलिटिकल एजंट याचें ठाणें आहे. पूर्वीं यादवांचे वेळेस हा प्रांत एक बेट होतें. त्यांतच यादवांनीं वस्ती करून कृष्ण भगवान् यांनीं राज्य केलें. परंतु आतां समुद्र हटून गेला यामुळें गुजराथेस हा प्रांत लागला आहे. तरी तेथें नळकंठा म्हणून समुद्राची जागा आहे त्या प्रांतासच लागून कच्छ देश आहे. तेथील वाणी, मेमण, वगैरे आफ्रिकाखंडांत, अरबस्तानांत व झांजीबार प्रांतीं वगैरे अनेक ठिकाणीं व्यापारास जातात. काठेवाडांत पालीटाणें म्हणून श्रावक लोकांचें एक मोठें देवस्थान भावनगराजवळ आहे. या देशांत स्मार्त, वैष्णव, बीजमार्ग, श्रावक, स्वामीनारायण, वल्लभाचार्य वगैरे धर्म चालतात. पूर्वीं या प्रांतीं गायकवाडाची मोठी फौज असून त्याच्या छावण्या माणिकवाडा, अमरोळी, द्वारका, या ठिकाणीं होत्या व अद्यापिही तेथें थोडे बहुत लोक आहेत. या प्रांतास सौराष्ट्र असें नांव आहे; परंतु त्यास काठेवाड म्हणावयाचें कारण कीं, यांत काठी लोक राहतात." (लोकहितवादीकृत उपयुक्त माहिति—भाग २ पृ० ८-१०). ९. सांब. १०. तीन डोळे आहेत म्हणून 'त्र्यंबक' असें नांव शंकराला आहे. ११. डोळा.

१. कृष्णानें. २. बलिदैत्याचा यज्ञमंडप. ३. प्रजापति दक्षाचा यज्ञ. [दक्षानें स्वजामाता शंकर व स्वकन्या दाक्षायणी यांस यज्ञसमारंभास बोलाविलें नसतां ती स्वपित्याच्या गृहीं गेली, तेथें तिचा अपमान झाला म्हणून शंकरानें वीरभद्र पुरुष उत्पन्न करून श्वशुराच्या यज्ञाचा विध्वंस केला—अशी कथा आहे]. ४. नंदिकेश्वर. ५. वाहन. ६. गरुड. ७. शंकरें. ८. कृष्णानें. ९. मस्तकावर. १०. कापुरासारखा रंग जीचा अशी. ११. शरीर. १२. दुग्धसमुद्राच्या फेंसासारखी. (शुभ्र). १३. नीळेपणा. १४. शृंग हें शंकरापुढें वाजविण्याचें वाद्य आहे. १५. स्वयंभू. (कृष्ण). १६. विष्णुचाप. १७. शिवकोदंड. 'अजगव' असें यास नांव आहे. १८. भुजंग. १९. शयनीं.

कैलासिं[1] स्थित नीलकंठ[2], दुसरा वैकुंठवासी हरी,
  गौरीशंकर तत्समान मिळले, ते एक एकांतरीं. ॥ ३९
दोवां मार[3] कुमार[4] पुत्र परिसा, दिव्यांगना मा[5] उमा[6],
  दोघे देव गवीशकेतु[7] भजती, श्वेतासिता[8] कांतिमा, ।
लंकेशादिक मारिले, हिमकरालंकार[9] एके स्थितीं
  श्रीगंगा वर शीर्षि कुंतलभुषा दोघे सदा शोभती. ॥ ४०
कल्पांतीं वटपत्रकोमलपुटीं निद्रिस्त होता स्वभू
  नाभीपासुनि जन्म ज्यासि घडला तो शीघ्र आला विभू, ।
हंसारूढसरस्वतीसहित तो आला हरीदर्शना,
  भेटे ऊर्ध्वदिशापती[10] मधुवनीं श्रीदेवकीनंदना. ॥ ४१
वाहे शेष वसुंधरा[11] हळु जसी मेरू[12]वरी मोहरी,
  .... ।
त्या दंष्ट्रांसिं फणादिकां शत सखे ! साजे वितानोपमा[13]
  तो नागेंद्र अधोदिशापति नमी साष्टांग सर्वोत्तमा. ॥ ४२
कर्णीं दीप्त मणी प्रदीप्तमकराकारें स्फुरत्कुंडलें
  तेजें भासुर चंद्रसूर्यकिरणें दिक्चक्र आच्छादिलें, ।
त्रीभंगी यमुनातटींच रमली गोपांगणीं वेढिलें
  तें साकार स्वरूप आत्महृदयीं सामाविलें विठ्ठलें. ॥ ४३

---

१. कैलास=शिवाचें क्रीडास्थान. ['कैलासः कनकाद्रिश्च मंदरो गंधमादनः । क्रीडार्थं निर्मिताः शंभोर्देवैः क्रीडाद्रयोऽभवन् ॥' इति शंभुरहस्ये]. २. शंकरानें हालाहल विष प्राशन केल्यामुळें त्याचा कंठ काळा झाला, म्हणून त्यास 'नीलकंठ' असें नांव पडलें. ३. मदन. ४. कार्तिकस्वामी. ५. लक्ष्मी. ६. पार्वती. ७. इंद्रियदमन करणाऱ्यांमध्यें अत्यंत श्रेष्ठ. ८. श्वेत (पांढरी) आणि असित (श्याम—काळी सांवळी) शोभा धारण करतात. ९. चंद्रमौलि आहे म्हणून हिमकरालंकार असें वर्णन आहे. १०. ब्रह्मदेव. ११. पृथ्वी. १२. मेरू=पर्वतविशेष. 'मेरुस्तु शुशुभे दिव्यो राजवत् समधिष्ठितः । आदित्यतरुणाभासो विधूम इव पावकः ॥ योजनानां सहस्राणि चतुरशीतिरुच्छ्रितः । प्रविष्टः षोडशाधस्तादष्टाविंशति विंशतिः ॥ विस्तारात् त्रिगुणस्तस्य परिणाहः समन्ततः ॥' इत्यादि मेरुपर्वताचें वर्णन मत्स्यपुराणांत आहे. हा पर्वत ग्रीक लोकांच्या आलिंपस पर्वतासारखा होय]. १३. वितान=छत.

सज्जनप्रार्थना.

(शार्दूलविक्रीडित वृत्त.)

'**विद्वज्जीवन**' सप्तमोत्सवकथा विद्वज्जनीं[1] वाचिजे,
ये ग्रंथीं कविधर्म बाधति चुका, चित्तीं कदा नाणिजे, ।
श्लोकार्थीं पदबंध दोष न निघे ऐसें घडेना कधीं
रूपें कोकिल कोळसा, परि सखे! तो वंद्य केला बुधीं. ॥ १
खोंवी मंद पदें विचारुनि, पुढें दे दृष्टि शब्दांवरी
गुप्तार्थादि निके सुवर्णसुरसालंकार नानापरी, ।
वर्ते तत्पर सर्वदा निजमनें दोषांगिकारी जरी,
ऐसा **चोर**[2]महाकवी परि सया! पावे सभेभीतरी. ॥ २
विद्वज्जीवन ग्रंथराज निपुणो उल्लास षट् सप्तमा,
श्रीकृष्णस्तवनानिमित्य रचिला, प्रार्थूनि सर्वोत्तमा; ।
श्रोते! हें लडिवाळ बाळ तुमचें, मी बोलिलों बोबडें,
तें नामामृततुल्य[3] विठ्ठल म्हणे, मागें तुम्हा येवढें. ॥ ३
ऋग्वेदोत्तम आश्वलायन महाशाखा जगद्वंद्य[5] जे,
श्रीमत्कौशिक गोत्र पंढरपुरा वर्षादिसा जाइजे, ।
श्रीमद्विठ्ठलदास विठ्ठल कवी वंशोपनामें गुणी,
क्षीराब्धीपदसागरोत्तमकलालंकारचूडामणी[6]. ॥ ४

---

१. पंडितांनीं. २. "चोर नामक एक प्रख्यात कवि. यानें 'चौरपंचाशिका' नामक एक संस्कृत ग्रंथ केला आहे. या कवीविषयीं जयदेवानें म्हटलें आहे:—'यस्याश्चोरश्चिकुरनिकरः कर्णपूरो **मयूरो भा**सो हासः कविकुलगुरुः **का**लिदासो विलासः। **ह**र्षो हर्षो हृदयवसतिः पंचबाणस्तु **बा**णः केषां नैषा कथय कविताकामिनी कौतुकाय ॥.' याचा भावार्थ असा:— ज्या कवितावधूचा **चोर** हा चिकुरनिकुर (केशपाश), मयूर हा कर्णपूर (कर्णभूषण), भास हा हास (हास्य), कविकुलाचा गुरु म्हणजे कविश्रेष्ठ जो कालिदास तो जिचा विलास, हर्ष हा हर्ष (चित्ताचा उल्हास) आणि बाण हा जिच्या हृदयांत संचार करणारा साक्षात् पंचबाण (मदन) होय, ती कोणाच्या मनास कौतुक करीत नाहीं?" (विष्णुशास्त्री चिपळूणकरकृत निबंधपंचक). ३. ईशनामसुधा. ४. विठ्ठलानें 'सीतास्वयंवर' आणि 'रुक्मिणीस्वयंवर' या स्वप्रणीत काव्यद्वयाच्या अखेरीस आपला थोडासा वृत्तांत दिला आहे त्याप्रमाणें येथेंही केलें आहे. [सीतास्वयंवर—पृ० ६४ श्लो० ४६-४७ पहा, रुक्मिणीस्वयंवर—पृष्ठ १२७ श्लो० १-२ पहा]. ५. जगताला पूज्य अशी. ६. पृष्ठ १२७ श्लोक २ तृतीय पाद पाहा.

व्यापारी हरिभक्तविठ्ठलकवी प्रार्थीत ना[1]रायणा,
संरक्षी सकलांसि, ग्रंथ पढतो गोवर्धनोद्धारणा ! ।
पंचा[2]षष्टि शतद्वयोत्तम पहा पद्यें मिळो अक्षरें,
सप्तोल्लासकथारहस्य रचिलें भावार्थ ध्या आदरें. ॥ ५

द्रौ[3]पदीवस्त्रहरण.

(श्लोक.)

शैल्यें[4]जापतीपुत्र वंदुनी, शोभला दिसे वस्त्रभूषणीं ।
वंदिली त्वरें ब्र[5]ह्मकूमरी सर्व भूषणें बाणलीं बरीं ॥ १
श्रीगुरू ! तुझी नेणवे सिमा, वर्णितां तुतें ना[6]स्ति उत्तमा, ।
संत जे सखे भक्तही गुणी, चातकापरी लुब्ध निर्गुणीं. ॥ २
कुरुपतीसभे श्रेष्ठ बैसला, दुष्ट सर्वही [8]मंत्र योजिला, ।
वचन भूपती बोलिला सभे, ऐकतां प्रभू राहिले उभे. ॥ ३
नमित मस्तकीं बोलिला गि[9]रा, 'भूपती ! तुम्ही मान्य तें करा ' ।
सु[10]युधनाप्रती भूप बोलिले, सर्वही सभे स्वस्थ बैसले. ॥ ४
कुरुपती म्हणे, 'धर्म आणवा, बंधु तो सखा शीघ्र भेटवा; ।
वीटलों जिवा, सर्व वैभवा, ये क्षणीं तुम्ही विदुर पाठवा. ॥ ५

---

१ नारायण. या नांवाच्या उत्पत्तीविषयीं पुढील श्लोक अवलोकनीय आहेतः—'नराज्जातानि तत्त्वानि नराणीति विदुर्बुधाः । तस्य तान्ययनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥ १ ॥ आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः । अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥ २ ॥' अर्थ—पंडित लोक नारापासून उत्पन्न झालेल्या तत्त्वांना 'नर' असें समजतात. तीं नारें (तत्त्वें) पूर्वीं परमेश्वराचीं अयनें (आश्रमस्थानें) झालीं होतीं म्हणून त्याला 'नारायण' असें नांव पडलें. ॥ १ ॥ उदक नरापासून उत्पन्न झालें म्हणून त्याला 'नर' असें म्हणतात. तें 'नर' (उदक) पूर्वीं ईश्वराचें अयन (वसतिस्थान) होतें म्हणून परमेश्वराला 'नारायण' असें नांव पडलें. ॥ २ ॥. २. या काव्याची श्लोकसंख्या २६५ आहे. ३. धृतराष्ट्राच्या अनुमतानें आणि शकुनीच्या मदतीनें दुर्योधनानें कपट–द्यूतांत पांडवांचें सकल ऐश्वर्य हरण केलें आणि त्यांस पणांत द्रौपदीसहित जिंकिलें, नंतर तो तिला दुःशासनाकरवीं सभेंत आणवून नग्न करून, तिची अत्यंत विटंबना करण्यास प्रवृत्त झाला, तेव्हां तिचा धांवा ऐकून शरणागतवत्सल श्रीकृष्णानें गुप्तरूपें येऊन तिला वस्त्रें पुरविलीं आणि तिची लाज राखिली–अशी कथा सुप्रसिद्ध आहे. तिचेंच वर्णन या काव्यांत विठ्ठलानें केलें आहे. स्वप्नादि प्रकार मूळभारतांत नसून या काव्यांत कवीनें स्वकल्पनेनेंच योजिले आहेत. ४. पार्वतीशंकरसुत, (गणपति). ५. सरस्वती. ६. नाहीं ज्याहून उत्तम असा. ७. परमेश्वरीं. ८. मसलत, बेत. ९. वाणी. १०. सुयोधन.

[1]नश्वरासि मी काय लुब्धलों, राज्यवैभवें सर्व [2]वंचलों ।
धर्मजी पुढें राज्य तें किती ? मानलें मना, काय संपती ? ॥ ६
बंधु **ध**र्मजी भेटवा मला बोलतां क्षणीं कंठ दाटला, ।
लोचनीं किती पूर[3] चालिला ? जाय रे ! सख्या ! आणिं बंधुला.' ॥ ७
ऐसियापरी राजउत्तरें, **वी**दुरें विरें मानिलीं बरें, ।
बैसला रथीं, चालिला त्वरें, अश्व तांतडी वागवी बरें. ॥ ८
पातला पुढें सन्निधा[4] पुरीं, येत देखिला **पां**डुकूमरीं. ।
पैल तो रथीं कोण येतसे ? वाटतो सखा आमुचा असे, ॥ ९
सन्निधीं सखा पातला सभा, बंधु **ध**र्मजी राहिला उभा. ।
आंत आणुनी बंधु भेटले, सर्वही सभे स्वस्थ बैसले. ॥ १०
धर्मजी म्हणे, 'काय **गौ**[5]तमी आळसी तया प्राप्त आश्रमीं, ।
ते परी असे आजि तूमचें, धन्य हो ! जगीं भाग्य आमुचें.' ॥ ११
'सर्वही सुखी' **ध**र्मजी पुसे 'स्नेह तूमचा क्षेम[6]ही असे.' ।
करुनियां पुजा **ध**र्म सादरें, [7]मंदसा वदे **वि**दुर उत्तरें. ॥ १२
'**सु**युधनें तुम्हां मूळ धाडिलें, भेटिचें बहु ध्यान लागलें, ।
धर्मजी सखा बंधु भेटवा [8]लागली म्हणे ख्याति या जिवा.' ॥ १३

हास्यमूख **ध**र्मराज काय शब्द बोलिला,
'उत्तरेसि आजि अस्त सूर्यराज पातला, ।
[9]अमवातिथीस चंद्र हा नभीं विराजला,
क्षारता त्यजूनी आज सिंधु गोड वाटलें[10]. ॥ १४
सुयोधनासिं आजि काय कारुणा विराजली ?
वज्रधार तीव्र काय नम्रतेस पावली ? ।
धरोनि हेतु कोणता तुम्हांसि मूळ धाडिलें ?
पूर्व सख्य लोचनीं तुम्हींच सर्व देखिलें.' ॥ १५
धर्मजीप्रती म्हणे **वि**दूर, 'काय बोलणें ?'
पूर्ववर्म दुष्टकर्म सर्व दुःख त्यागणें. ।

---

१. नाशवंत, क्षणभंगुर अशा सुखवैभवाला. २. फसलों. ३. अश्रुपूर. ४. समीप. ५. गोदावरी नदी, गंगा. (आळशावर गंगा लोटली). ६. कल्याण. ७. हळू हळू असा. ८. 'लागला म्हणे ध्यास या जिवा' असा अन्य पाठ आहे. ९. अमावास्येस. १०. या श्लोकाचें वृत्त 'चामर.'

समान शत्रु मित्र तूज सो[1]मवंशभूषणा !
डाव घाव हाव भाव हेतु आणिजे मना. ॥ १६
धर्मजी ! तुला सकर्म[2]......चिंति अंतरीं
ते क्षणीं तुम्हांसि कर्म लागलें चराचरीं; ।
पूर्व दुःख तीतुकें अनंत सौख्य मानणें,
सुयोधनासि कोण हेतु त्यासि आजि शोधणें ? ॥ १७
भाव भाव कीं कुभाव कोण हेतु जाणणें ?
मला मनांत वाटतें सुयोधनासि भेटणें, ।
बुद्धि कीं कुबुद्धि कोण कर्म त्यास अंतरीं
[3]क्षीरनीर नीवडीति [4]राजहंस ज्यापरी. ॥ १८
[5]भूपतीस भेटतां कु[6]रूपतीस देखिलें,
बाष्पयुक्त कंठ, नीर लोचनासि पातलें; ।
त्यजूनि सर्वही मुनी वनांत राहिले जसे,
ते गती कुरूपतीस आज बाणली असे.' ॥ १९
नकुल सा[7]हदेव भीम [8]कीरिटी सधर्मजी
म्हणे, 'करा विचार सारबुद्धि हेतु काय जी !' ।
वदे विदूर वाक्य त्यांसि कोण बुद्धि सांगणें,
'ज्यास जो गमेल भाव तें त्वरीत बोलणें.' ॥ २०
ते क्षणींच कीरिटी उठोनि राहिला उभा,
ऊठती बहूत हो ! परंतु बैसली सभा; ।
करांजली करोनि काय धर्मजीस उत्तरें
विबुद्धिनाथ श्रीगुरूसरीस नित्य उत्तरें. ॥ २१
कल्पिलें जनासि देत कल्पवृक्षराज तो,
आदरें करोनि अन्न तें गणासि मागतो, ।
तयापरीस आदरें वदोनि मंद सागरें
तयासि काय देति ते लघू अनाथ थिल्लरें[9]. ॥ २२

---

१. हे चंद्रकुलभूषणा ! (धर्मा). २. अखंड. ३. दुग्ध आणि उदक. क्षीरनीरविवेकन्याय सुप्रसिद्ध आहे. ४. पाणी आणि दूध मिश्र केलेलीं असतां तीं निराळीं करणें या कामांत राजहंसाची ख्याति आहे. ५. धृतराष्ट्रास. ६. दुर्योधनाला. ७. वृत्तासाठीं 'साहदेव' असें पद योजिलें आहे. ८. अर्जुन. ९. डबकें, अल्प सरोवर.

जनानिमित्य या धनें भुमीस तोय[1] सोडणें,
घडे तरीच तोय काय राजनासि मागणें ? ।
भारती मती मुढी काय अर्थ पूसिती
बंधुजी सभेसि आजि ते चरीत बोलती. ॥ २३

यथानंतरें कीरिटी बैसवीला, 'पुढें जाउं भेटी' असा नेम केला. ।
बरीं ते दिसीं भोजनें सर्व झालीं, दुजे वासरीं[2] सर्व सैन्यें निघालीं. ॥ २४
तदा काय पांचाळसूता दुतीतें म्हणे, 'जाय गे! अर्जुनाचे सभेतें, ।
नमस्कार सांगोनि माझा तयांतें समाचार साकल्य तूं सांग त्यांतें. ॥ २५
निशीचे[3] भरीं वोखटें[4] स्वप्न म्यां गे! सखे! देखिलें तें नये सांगतां गे! ।
त्वरें दूत गे! अंगणीं एक आला म्हणे, 'चाल पांचाळसूते! सभेळा.'॥२६
करी प्रार्थना त्यांसि नानापरी गे! धरी तो करें नीकरें[5] वेणि कां गे! ।
सखे! वोढितां भूषणा तूट झाली, ग्रिवेचींच गे! फार मुक्तें[6] गळालीं.॥२७
सभेमाजि वोढोनि नेलें सखे! गे! दिनांसारखी[7] एकली मी उभी गे! ।
सभेचा वदे भूपती काय तेथें, करा नग्न पांचाळराजात्मजेतें. ॥ २८
उठे राजबंधू[8] हरी अंबरातें[9], स्मरें अंतरीं मी सखे! माधवातें. ।
असें स्वप्न म्यां देखिलें मध्यरात्रीं, उठें घाबरी तों सखे! कंप गात्रीं. ॥२९
त्वरें जाय तूं सुंदरी! वातवेगें, अगे! अर्जुना वृत्त हें सांग वेगें; ।
न ये जाउं भेटीस दुर्योधनाचे अकस्मात गे! विघ्न होईल साचें.' ॥ ३०
त्वरेनें दुती वातवेगें निघाली, पुढें अर्जुनाचे सभेमाजि आली; ।
सभेसन्निधानीं निबद्धांजुळी[10] तें[11] दुती द्रौपदीची उभी राहिली ते. ॥ ३१
म्हणे, 'जी! प्रभू! आजि राजांगनेनें[12] नमस्कार सांगीतला थोर मानें, ।
निशीं मध्य निद्राभरें स्वप्न तें हो! असे देखिलें तें नये सांगतां हो! ॥३२
अकस्मात हो! अंगणीं दूत आला, म्हणे, 'चाल पांचाळसूते! सभेला'. ।
धरी दीर्घ वेणी तितें ने सभेतें हरी[13] चीरें[14] तेव्हां स्मरे माधवातें. ॥ ३३
प्रभू कौरवाधीपभेटी न जावें मुखें आपुलें धर्मजीतें म्हणावें.[16]' ।

१. तोय सोडणें=त्यागणें, टाकून जाणें. [तोय सोडणें=दान देताना सत्वनिर्वाह व्हावी म्हणून उदक सोडणें]. २. दिवशीं. ३. रात्रीचें. ४. वाईट. ५. जोरानें, बलात्कारानें. ६. मोत्यें. ७. दीनासारखी. ८. दुःशासन. ९. वस्त्रातें, लुगड्यातें. [अंबर=आकाश; वस्त्र]. १०. हात जोडलेली. ११. ती दूती. १२. राज+अंगना=राजभार्या. १३. फेडी. १४. वस्त्र. १५. श्रीकृष्णातें. १६. या काव्यांत स्वप्नाचा आश्रय धरून कवीनें जें वर्णन केलें आहे तें प्राचीन आणि अर्वाचीन कविजनांस अभिमत आहे असें दिसतें. स्वदेशीय आणि परदेशीय काव्यांत स्वप्नाची युक्ति लढवून चमत्कार केल्याचा प्रकार बराच आढळतो.

उठे **की**रिटी, पातला वीर्यसाधु सभे श्रेष्ठ सिंहासनीं राजबंधु. ॥ ३४
नमस्कार केला प्रभूलागिं मानें म्हणे, ‘देखिलें स्वप्न राजांगनेनें; ।
न जावें प्रभू राजभेटीस तेथें, दुती धाडिली शीघ्र सांगावयातें.’ ॥ ३५

बंधु उत्तरें ऐकितां बरीं, **ध**र्मजी वदे भारती[1] परी ।
‘देव नेणते अंगनामतें मानिजे तया वीर्यीं रते. ॥ ३६
[2]अंगनामतें कोण भूपती काय रे! सख्या! बंधु मानिती? ।
अंगनामतें दुःख पावले, अंगनामतें सर्व नाडिले. ॥ ३७

सदा असत्य बोलणें, किमर्थ शब्द मानणें, ।
कळा अपार दावणें, नरोत्तमासिं मोहणें, ॥ ३८
अनेक अर्थ बोलणें, विशेष मंद हासणें, ।
स्वहीत अर्थ शोधणें, अनर्थपूर मांडणें, ॥ ३९
ठाणमान चाळणें, अयुक्त मंद बोलणें, ।
करोनि भाव आदरें अपाप पुण्य वेच रे! ॥ ४०

स्त्रिया यापरी बंधुराया! विचारा, **य**माची पुरी प्राप्त ते मुख्य दारा, ।
सुखें वैभवें राजभेटीस जावें, सखा बंधुराया! प्रभूतें करावें.’ ॥ ४१
दुती सर्व येवोनि राजांगनेला[3] म्हणे, ‘जावयाचा सखे! नेम केला; ।
तुझीं उत्तरें सर्वही **की**रिटीतें मृगांकानने[4]! सर्व सांगीतलीं तें. ॥ ४२

पतिव्रते[5]! पराक्रमें करोनि **ध**र्म भूपती
चालिले त्वरीत गे! सहीत सैन्यसंपती[6], ।
अनाथबंधु सर्वही चमू[7] अपार चालती
खंजरीटलोचने[8]! बिदीस[9] थाट दाटती. ॥ ४३
रथी तुरंग[10] रंगले, अभंग भार[11] चालिले,
अनेक ऊठिल्या ध्वनी तुरंग जासि किंकिणें, ।
निशाण छत्रचामरें सुवर्णदंड साजिरे,
प्रभूवरी विराजिली दिनीं सुपूर्ण साउली.’ ॥ ४४

१. वाणी. २. बायकोच्या मसलतीनें. ३. द्रौपदीला. ४. चंद्रवदने. [मृगांक+आनन=चंद्र+वदन]. ५. पति हेंच जिचें व्रत ती पतिव्रता.[‘आर्तार्ते मुदिते हृष्टा प्रोषिते मलिना कृशा। मृते म्रियेत या पत्यौ सा स्त्री ज्ञेया **पतिव्रता** ॥’इति स्मृतिः]. ६. सैन्यभार, सेनासमुदाय. ७. सेना. ८. खंजरीट=एक पक्षी आहे. यास खंजन, खंजनखेट असें म्हणतात. याविषयीं माहिती वराहमिहिरकृत बृहत्संहितेंत आहे. (अध्याय४४पहा). ९. मार्गांत, रस्त्यांत. १०. घोडे. ११. सैन्याचे भार.

सांगतां दुती मात आंगणीं, द्रौपदात्मजा शंकली मनीं, ।
पातले भले दास बोलती '[1]अंबुजानने ! बैस वो! रथीं. ॥ ४५

धर्मजी नकूळ साहदेव भीम कीरिटी
प्रताप मल्ल हस्तनापुरीस चालिले हटी; ।
करा त्वरा उशीर फार वेळ आज जाहली.'
बैसली रथीं जसी [2]विदुल्लता विराजली. ॥ ४६

रथारूढ होऊनियां [3]पंकजाक्षी त्वरें पातली सैन्य जेथें [4]मृगाक्षी. ।
पुरी पातली ते कुरूनायकाची, [5]तुरें वाजलीं भिन्न नानापरीचीं. ॥ ४७
पुढें कौरवाधीश भेटीस आला, म्हणे, '[6]क्षेमें दे धर्मजी [7]बंधुबाला.' ।
पदीं देखिलें भूप दुर्योधनाला, अतीआदरें धर्म भेटीस आला. ॥ ४८
[8]भेटले भुपाळ बंधु धर्मजीसि आदरें,
दुष्ट पापरूप काय बोलताति उत्तरें, ।
करी [9]पियूषवृष्टि आजि मेघराज पातला,
[10]सुमनेंसहीत आजि कल्पवृक्ष भेटला. ॥ ४९

मनांत [11]भेदरीत····बाह्यभक्ति दावणें,
पतंगरंग साजिरा परंतु जाय [12]जीवनें; ।
तेपरी सुयोधनें बहूत भाव दाविला,
धर्म बंधुजीसहीत [13]भूवनासि आणिला. ॥ ५०

भीष्म द्रोण हे भेटले बरे, [14]भूपतीपिता [15]मात सोयरे, ।
कर्ण भूपती शीघ्र पातले, धर्मजी सखे बंधु भेटले. ॥ ५१
होति भोजनें ते दिसीं बरीं, काय योजिलें कौरवीं विरीं ।
मंगळें दुजे वासराप्रती, आणिला सभे धर्म भूपती. ॥ ५२
[16]हेममंडपीं बैसली सभा जडित पूतळ्या फांकली प्रभा, ।
स्वस्थ बैसले सर्व भूपती श्रेष्ठ वीर हो ! शीघ्र पावती. ॥ ५३

पातला पर्वतापरि [17]रविसूत हो ! [18]विरकेसरी
मुगुटमंडित छत्र सज्जित चामरें ढळती वरी, ।

---

१. कमलवदने ! २. विद्युल्लता. ३. कमलनयना. ४. मृगलोचना, एणाक्षी. ५. वाद्यें. ६. आलिंगन. ७. बंधूच्या बाला (बापाला). ८. 'भूपाळ' असा शब्द पाहिजे. ९. अमृत. १०. पुष्पांसहित. ११. भेदाचा प्रकार, भिन्नपणा. १२. प्राणातें मुके. १३. 'भुवनासि' असा शब्द असावा. १४. धृतराष्ट्र. १५. गांधारी. १६. 'रत्नमंडपीं' असाही पाठ आहे. १७. कर्ण. १८. वीरसिंह.

खड्ग पट्टिश खेटकें शुळ तोमरें धरिलीं बरीं,
बैसला विरे[1]भार मंडित कुंडलें किरिटी वरी. ॥ ५४
पालखीवरि छत्रचामर वारिती किति चामरें ?
चालिला विरे[1]भार मंडित खड्ग खेटक तोमरें, ।
जाह्नवीसुत देखतां विरे[1] राहिले नृपती उभे,
पातला विरे[1]भार मंडित बैसला नृपती सभे. ॥ ५५
छत्रचामर पालवी विरें कर्ण मंडित पातला,
वीरनायकखंडमंडित राजभार विराजला; ।
बंधु भूपतिसूत सज्जन पंडुकूमरिं वंदिला
.... ॥ ५६
सभे भूप जेथें कृपाचार्य आला, प्रभूनें तयाला नमस्कार केला, ।
भुपासंनिधीं बैसला आदरेंसीं त्वरें बैसले सर्व राजे सभेसी. ॥ ५७
बैसला भुपाळ धर्म पाठ नीट सादरें,
रक्त पीत नीळ पांचि रंग त्यांत साजरे, ।
संनिधीं बसोनि दृष्टि पापरूप [2]अंतरीं,
सर्व धर्मजीस काय बोलताति उत्तरीं. ॥ ५८
'प्रभो ! वाउगे काय खेळों कशानें, करा नेम कांहीं दिसे खेळ जेणें.' ।
म्हणे 'जी ! बरें' धर्म दुर्योधनाला प्रिती आदरें दीधेली[3] भाष[3] त्याला.॥ ५९
त्यावरी सुयोधनें त्वरीत डाव टाकिला,
कुमंगळें करूनि धर्म डावघाव इच्छिला, ।
जिंकिले अपार देश थोर राज पाटणें
रथासही कुंजासही तमा''''दुःसाधनें. ॥ ६०
सूर्यपान छत्र वाद्य दास''''दूतिका
अपार द्रव्य माणिकें''''हेमें[4] शीबिका[5] ।
सुखासनें कनक द्वंद्व चामरें विराजलीं,
सुयोधनें समस्त वस्तुमात्र तेहि जिंकिली. ॥ ६१
भीष्म द्रौपदात्मजास भाग्य केसरीकटीं
सभाग्य सुंदरा बहूत जिंकिली सिंहकटी, ।

---

१. येथें वृत्तसुखार्थ 'वी' ऱ्हस्व केली आहे. हा प्रकार विठ्ठलाच्या काव्यांत बराच आढळतो.
२. मनांत. ३. वचन, प्रतिज्ञा केली. ४. सोनें. ५. पालख्या.

जिंकिले समस्त लोक विस्मयासि पावले,
सभा तटस्थ सर्वही उगेच मौन्य राहिले. ॥ ६२
यावरी त्वरीत कौरवेंश हास्यउत्तरें
बोलिला सभेसि काय आठवूनि उत्तरें, ।
'जिंकिले समस्त आणभाष[1] पूर्ण घेतली,
पांडवें सभेसि आजि दीनरूप बैसलीं. ॥ ६३
बंधुजी ! सभेसि आजि भूवनासि आदरें, ।
द्रौपदात्मजासि सांग सर्व मंद उत्तरें, ।
मंडपा त्वरीत चाल खंजरीटलोचने !
न येइ ते तरी धरून आण अंबुजानने.' ॥ ६४
भूपती नमूनि बंधु भेवनासि[2] चालिला
देखिला दुरून जेंवि यमरूप पातला; ।
त्वरें निमित्य काय पापसिंधु पैल येतसे
विचार सार काळ तो कठीण वेळ जातसे. ॥ ६५
नेणवे सभेसि आजि कोण मात वर्तली,
अनाथनाथ श्रीगुरू मुकुंदजीस मानली; ।
कोणता धरूनि हेतु देवेंरासि[3] धाडिलें,
शंकली[4] मनांत, नीरें[5] लोचनासिं पातलें. ॥ ६६
सन्मुखें भुपाळ बंधु पातलाचि आदरें,
वंदुनी वदे तयासि मंद वाणि उत्तरें, ।
'पतिव्रते ! सभेसि आजि भूप द्यूत खेळले
हारिले समस्त आजि दीनरूप बैसले. ॥ ६७
सभे सुयोधनासहीत भीष्म कर्ण भूपती,
बैसले समस्त वीरराज सांगणें किती ? ।
कृष्णसारलोचने[6] ! त्वरीत चाल मंडपा,
झणीं उशीर लाविशी स्थीर हेतु ठाकपा. ॥ ६८
भूपती सभे आणवीतसे, पंकजानने ! चाल राजसे ! ।
उशिर काय बोलाविला असे, भूपती बहू कोपला दिसे.' ॥ ६९

---

१. 'आणभाक' असाही पाठ आहे. २. घराला. ३. दुःशासनाला. देवर=दीर, नवऱ्याचा भाऊ. ४. भ्याली. ५. पाणी, अश्रु. ६. हरिणनयने! [कृष्णसार=काळवीट, हरिण; कृष्णेन सारः (शबलः) कृष्णसारः].

काय बोलिली देवराप्रती, 'धन्य हो ! सिमा तूमची स्थिती, ।
देवरा ! तुम्हां लोक हांसती, बैसले सभे सर्व भूपती. ॥ ७०
एकली सभे निंद्य नायका, आणतां तुम्ही पुण्यदायका, ।
भूप देखिती तूमची सिमा, लाज हे प्रभू तूमची तुम्हां. ॥ ७१
वोज हें तुम्हां लाज वाटली, होय देवरा ! आजि माउली; ।
जनक होय रे ! आजि देवरा ! चूलता सखा बंधु सोयरा. ॥ ७२
जान्हवीसुतासहीत कर्ण द्रोण भूपती
बैसले नृपाळ हो ! अनेक वीर भारती, ।
सभेसि बंधुचे वधूसि काय····मान्यता
टाकिला विचार हो ! धरूनि हेतु कोणता ? ॥ ७३
सखया ! शिकवा भुपतीस निती सभे सर्व मिळोनि करा विनती, ।
असे कर्ण तो कृपाळु कृपानिधी तो असे भीष्म जयामति हे सुमति तो. ७४
स्वयें जाणति भूतभविष्य बरें, बरवी कथिती भुपतीस नीति रे !' ।
पद सांडिन केशि म्हणे अबळा करुणावचनीं करुं ग्लानि बळा. ॥ ७५
धरि चंद्रमुखी चरणांबुजेतें कुटिलें कवळोनि तिच्या केबरीतें ।
गजोन्मत्त पद्मलता जसी ते मृगलोचनी ते तयाचि परि ते. ॥ ७६
नयनिं नीर दुःखित सिंहकटी म्हणे, 'राजसख्या ! हळु वेणि धरीं. ।
किति मंडित वेणि विराजित हो निबरोनि विचार धरी पदरी. ॥ ७७
ग्रिवें वेष्टित पाच प्रवाळ निळे विरराज कळे सकळे तुटले, ।
करि अंतरिं तूज नये करुणा ? विगलित प्रभु आले तुंसि शरणा. ॥ ७८
असे आण तुम्हा कुरुनाथजिची, विगलीत प्रभू भुषणें रुचिचीं. ।
रति एक तरी भिड हे न धरिली, कसि एक सरील हे पडली ?' ॥ ७९
मुक्त पांच नीळरत्न मुक्त····मालिका
मणी महीस सांडिले तुटोनि भूमिपालका, ।
वदे परंतु पापरूप मंडपासि पातला,
भुमी करोनि द्रौपदी नमूनि भूप बैसला. ॥ ८०
अंधकार यानिमित्य दिव्यरूप कामिनी
प्रकाशवंत साजिरी परंतु जाय जीवनीं, ।
फांकले अनंत कीर्ण दिव्यरूप दामिनी
मंडपांत तेपरी सभेसि खंजलोचनी. ॥ ८१

१. भीष्मासहित. २. वेणीतें. ३. स्त्री, बायको. ४. किरण. ५. सौदामिनी (वीज).

सुंदर स्वरूप रूप देखतांचि भूपती,
भले मनासिं आवरोनि माधवासि चिंतिती, ।
पाहती पतीतरूप पापरूप आदरें
यामिनी तयासि फार....दाविली शरें. ॥ ८२

ग्रिवा करोनि खालती उभी [1]कुरंगलोचना
झांकिले तनूसि हेमकांत अंगभूषणा, ।
येकली मनांत तीस कंप फार सूटला,
मनीं त्वरीत यावया मुकुंदराज चिंतिला. ॥ ८३

किती बोलती, 'कोण लावण्य ईचें? उणीं रे ! पुढें [2]रत्न [3]क्षीरार्णवाचें, ।
[4]सुता साजिरी रत्न हीमालयाची तशी ती नये साम्यता द्रौपदीची. ॥ ८४
चतुर्वक्र द्वारें सिमा [5]पावकांची पहा ईपुढें, रत्न क्षीरार्णवाची, ।
[6]महीकन्यकेहूनि सौंदर्य भारी पुढें काय? [7]खद्योत त्या भूपनारी.' ॥ ८५
वदे कौरवाधीश, 'कर्णा ! भुपाळा पहा हो ! इची कोण लावण्यलीळा, ।
कशी ओतली पूतळी [8]मन्मथाची तनू गौरलीला कळा [9]हाटकाची. ॥ ८६
[10]भुजंगापरी [11]दीर्घ वेणी सतीची, मनोहारि लावण्यता भ्रूलतेची, ।
महामुक्तमाला सुकंठीं विराजे, इचे नेत्र देखोनियां [12]पद्म लाजे. ॥ ८७
अधर चांगले रंगले किती? दशनदीप्तिचे [13]रश्मि फांकती; ।
विलसती किती कर्णभूषणें, शोभती शिरीं मुक्तसूमनें. ॥ ८८
कर्ण शोभले रत्नभूषणीं, जोडिले हिरे हेमकोंदणीं, ।
थाटली [14]ग्रिवीं मौक्तमाणिकें शोभली किती दीप्तिदायकें. ॥ ८९
हृदयीं भुषणें किति रम्यपणीं वर जाळि असे शिरिं मुक्तमणी, ।
दिस तेज दुणें पदकावरुते कुचकुंभ दिसे दृढ बिल्व जसे. ॥ ९०
भुजदंड कसे गजशुंड जसे, वरि दाट दिसे गजतेज जसें, ।
पद पाणितलें अधरें कमळें भुलवी सकळे इचे कोण लिळे. ॥ ९१
दिस सिंहकटी [15]कशि सूत्रकटीं, वरि रम्य घटी परिधान असे, ।
पदिंचीं भुषणें किति रम्यपणें भुपराज म्हणे 'किति मोहियलें !' ॥ ९२

---

१. मृगनयना. २. उत्तम वस्तु (लक्ष्मी). ३. दुग्धसागराचें. ४. पार्वती. ५. अग्नीची. ६. सीतेहून. ७. काजवा. ८. मदनाची. ९. सुवर्णाची. १०. सर्पासारखी. ११. लांब. १२. कमळ. १३. किरण. १४. मान. १५. बांधी.

भूपती सभे हेंचि बोलला, 'भूप हो!' म्हणे 'शीकवा इला' ।
भूपतीमनीं हेतु कामिनी भूपतीगृहीं होय कामिनी. ॥ ९३
भूपति प्रियविनंति करा भूप सुंदरी भूपती वरा ।
'भूप हो !' म्हणे, 'अंबुजानना ! भूपती वरी खंजलोचना.' ॥ ९४
भूपती सभे दुष्ट बोलतां, दुःख वाटलें गौतमीसुता[1], ।
भारताप्रती बोलिला बरें नीतिचीं बरें पुण्य उत्तरें. ॥ ९५
वदे भीष्म, 'आईक राया ! भुपाळा वृथा बोलसी पाप हें भूमिपाळा ! ।
भुपा ! आणिली कीं सभे राजबाळा[2] कुढी[3] वासना सांड वेगीं नृपाळा ! ॥ ९६
असेंचि रावणें कुढें महीसुतेसि[4] इच्छिलें,
अपार राज्यभारथाकुळासहीत आटले, ।
श्रीरामरत्ननायिका अपार दुःख पावली,
तसेंचि विघ्न द्रौपदी सभेसि आजि आणिली. ॥ ९७
कुबुद्धिहेतु चंद्रमा गुरूवधूस[5] रातला[6]
जे जनांत निंद्य हो ! कलंक त्यांसि लागला; ।
मेदिनींत शुंभनिशुंभ[7] दैत्य मातला
अनादि आदिखेचरीकरेंचि[8] मृत्यु पावला. ॥ ९८
सुता साजरी रत्न हीमालयाची तियेचे गुणें भस्म झाला धराचि, ।
कुढें कर्म इंद्रें अहिल्येसि केलें, नृपाळा! भगांकीत सर्वांग झालें. ॥ ९९
कुढीं बुद्धि भस्मासुरालागिं[9] होतां जळाली तनू ठेवितां हात माथां; ।

---

१. कृपाचार्या. २. द्रुपदराजकन्या. ३. दुष्ट, आडवी, असरळ, वांकडी. ४. सीतेला. ५. गुरूची पत्नी तारा. ६. रममाण झाला. ७. शुंभ आणि निशुंभ हे दोघे असुर भ्राते होते. यांना पुरुषापासून मरण येणार नाहीं असा ब्रह्मदेवाचा वर होता, म्हणून हे देवांस, लोकपालांस (इंद्रादिकांस) त्रास देऊं लागले. तेव्हां देवांनीं देवीचें स्तवन करून तिजकरवीं कालरात्रि अथवा काली नामक शक्ति उत्पन्न करविली. या कालीनें मोहक रूप धारण करून त्यांस मोहून टाकण्याचा प्रयत्न केला. पण त्यांत ही देवी आहे—मनोहर स्त्री नव्हे—असें त्यांस कळलें. पुढें देवीचें आणि यांचें युद्ध झालें त्यांत हे दोघे भाऊ मरण पावले—अशी कथा आहे. ८. काली नामक देवीनें शुंभ आणि निशुंभ या असुरांस मारिलें. [देवीभागवत—स्कंध ५ अध्याय २१-३१ पहा]. ९. भस्मासुरनामक एक असुर होता. त्यास 'ज्याच्या मस्तकीं हात ठेवशील त्याचें भस्म होईल' असा शिवाचा वर तपोबळानें प्राप्त झाला. तेव्हां भस्मासुर शिवावर उलटून त्याच्याच मस्तकीं हात ठेवावा अशी कुबुद्धि त्यास आठवली. तेव्हां शिवानें विष्णूचा स्तव केला; त्यावेळीं विष्णूनें मोहिनीरूप धरून भस्मासुराला भाषणानें संतुष्ट करून वराची परीक्षा पाहण्याकरितां 'तूं आपले मस्तकावर हात ठेवून पहा' म्हणून सांगितलें, त्याप्रमाणें भस्मासुरानें करतांच त्याचें भस्म झालें—अशी कथा आहे.

भुपाळा ! सुखें सोडिं राजांगनेला, वृथा आणिली बंधुजाया सभेला.॥१००

रवी ………… तुरंग रंगले किती
अनंतरूप साजिरें सुखें सुरेख धांवती, ।
तसेंचि हस्ति मस्त हो ! मदेंकरोनि धांवती,
गिरीसमान फार भार हस्ति बंधु भूपती. ॥ १०१

अनूज वीर पाठिचे बलाढ्य बंधु ठायिंचे,
कृ[1]तांतहेर जे परी अपार वीर पाइंचे, ।
हिरेजडीत भूषणें असंख्य सैन्यसंपती
तुम्हासिं बा ! समान कोण भूप मेदिनीपती ? ॥ १०२

स्वरूप रूप पे[2]द्मिनीपरीस [3]खंजलोचनी
गुणें सुभाग्य सुंदरी असोनि तूज कामिनी, ।
अपार राज्य भोगिं हें समर्थ भूमिपाळका !
सभेसि काय आणिली बळेंचि बं[4]धुनायिका ? ॥ १०३

कुबुद्धिसार हें असे, प[5]रांगनेसि आणितां
अपार दुःख पावले करा विचार भारता ! ।
नि[6]धीसमान संपती परंतु सर्व नाशती,
पतंगरंग मानुनी भुपा ! नयेल मागुती. ॥ १०४

सांगतों तुला भूमिपाळका ! सांडिं हे सती बंधुनायिका, ।
येकली सभे काय हे सती ? राहिली उभी, सोड भूपती !' ॥ १०५
बोलिला किती नीतिउत्तरें 'भूपती ! नव्हे सर्वथा बरें !' ।
पापसिंधुच्या बैससी तिरीं, काळझोंप हे कोण सांवरी ? ॥ १०६

---

१. यमाचे दूत. २. पद्मिनी ही एक स्त्रियांची जाति आहे. इचें लक्षणः—'प्रांतारक्तकुरंगशावनयना पूर्णेंदुतुल्यानना पीनोत्तुंगकुचा शिरीषमृदुला स्वल्पाशना दक्षिणा । फुल्लांभोजसुगंधिकामसलिला लज्जावती मानिनी श्यामा कापि सुवर्णपंकजनिभा देवादिपूजारता ॥ उन्निद्रांबुजकोशतुल्यमदनच्छत्रा मरालस्वना तन्वी हंसवधूगतिः सुललितं वेषं सदा बिभ्रती। मध्यं चापि वलित्रयांकितमसौ शुक्लांबराकांक्षिणी सुग्रीवा शुभनासिकेति गदिता नार्युत्तमा पद्मिनी ॥' (अनंगरंग–अ० १ श्लो० ८-९.) स्त्रियांच्या चार प्रकारांपैकीं एक पद्मिनी, चित्रिणी, शंखिनी आणि हस्तिनी हे तीन अन्य प्रकार. पद्मिनीचें लक्षणः–'भवति कमलनेत्रा नासिकाक्षुद्ररंध्रा अविरलकुचयुग्मा दीर्घकेशी कृशांगी । मृदुचरणसुशीला गीतनृत्यानुरक्ता सकलतनुसुवेषा पद्मिनी पद्मगंधा ॥' (रतिरहस्य). ३. सुंदरनयना. (खंज हा एक पक्षी आहे). ४. बंधूची स्त्री. ५. दुसऱ्याच्या बायकोला. ६. कुबेराच्या नऊ निधींसारखी. (शंख, पद्म इत्यादि नऊ निधि आहेत).

येकली सभे खंजलोचनी भूपती सभे मानिले मनीं, ।
बंधुअंगना माउलीपरी भूपती ! बरी बुद्धि हे धरीं.' ॥ १०७
कृपाचार्य द्रोणादि भीष्मादिकानें नृपालागिं सांगीतलें थोर मानें, ।
सिमा सांडिली, क्रोध अद्भूत आला, वदे काय वज्रापरी शब्द त्याला. १०८
'जरा तुम्हासि पातली म्हणोनि बुद्धि [1]मंदली,
नव्हे स्वहीतबोलणें अपत्यबुद्धि टाकिली, ।
पुसो तुम्हासि ते दिसीं स्वहीतबुद्धि सांगणें,
सकाम सर्व वित्पती तुम्हांसि काय सांगणें ? ॥ १०९
नये तुम्हांसि बोलतां सभेसि काय लाजतां ?
जयास मंद [2]भारती, तयासि काय योग्यता ? ।
गुणें बहूत [3]आगळे, परंतु आज मूर्खता,
विचारसार सांडिला त्यजूनि हेतु कोणता ? ॥ ११०
जरी चाड बैसावयाची सभेसी, तरी लाविजे आपुले लोचनासीं; ।
कळों सर्व चातुर्य आलें मनाला, उठोनी सुखें जा तरी मंदिराला.' ॥ १११
असे बोलतां शब्द संधानशेष, सभे दुःख भीष्मास जाळी विशेष; ।
तदा बोलती कौशल्येच्या विचारीं, 'दु[4]राशा तुझी हे [5]भविष्या न [6]सारी. ॥ ११२
प्रभू ! हें तुझें पूर्वप्रारब्ध जैसें असे [7]संचिलें दीर्घ संचीत तैसें, ।
[8]क्रियाही तया सारखी दीसताहे, पुढें सर्व जाईल, कांहीं न राहे. ॥ ११३
विचारीं बरें रे ! [9]विषें कोण धाला ! नृपाळामध्यें [10]मातला तो [11]निमाला.' ।
वदोनी असें बैसले पुण्यराशी दुरात्मे तदा काय झाले विशेषी. ॥ ११४
सभेचे प्रभू बोलती भूपतीतें, 'मुखें आपुले वीनवा द्रौपदीतें.' ।
[12]ईळापाळ बोले, 'अहो ! खंजनाक्षी ! तुला सांगतों मान तूं पंकजाक्षी ! ॥ ११५
सांगतों स्वहीतसार साक्ष सर्व भूपती
धराधरेंद्र इंद्र चंद्र सर्व तूज मानिती, ।
इति [13]महंत सांगते मुनी कुरंगलोचनी !
करोनि सर्व साहिता त्वरीत होय [14]गेहिनी. ॥ ११६
आणा खंजनलोचनेस त्वरिता बैसो [15]मेदंकावरी,
पाहो भाग्य समस्त तूर्ण अवघें हंसीपदा सुंदरी ! ।

---

१. मंदावली. २. वाणी. ३. श्रेष्ठ. ४. दुष्ट आशा. ५. होणाऱ्या गोष्टीला, भावी अनर्थाला. ६. दूर करी. ७. सांचलें, जमा झालें. ८. कर्म, कृति. ९. तृप्त झाला. १०. माजला. ११. मरण पावला. १२. राजा. १३. थोर, मोठे लोक. १४. स्त्री. १५. माझ्या मांडीवर.

आहे कोण समान आज मजसीं हें तूं बरें जाणसी
टाकीं पांडवआस हेतु मनिंचा कां गे! वृथा शीणसी? ॥ ११७
त्यजि ती सकला अबला भुवनीं मृगलोचनि जाउनियां सदनीं, ।
करिं रत्न प्रवाळ निळें भुषणें सुखें नांद घरीं बरें एक मनें.' ॥ ११८
केशरीकटीस[1] पूर्ण शब्दबाण लागले,
पती सभेसि भूपती उगीच मौन्य बैसले; ।
कर्ण द्रोण भीष्मराज मंदमूख बैसले,
कुरूपतीअनूज सज्ज यमरूप पातले. ॥ ११९
घृतेंकरूनि[2] शिंपितां प्रचंड ज्वाळ पेटिली,
फणींद्रनाथकामिनी[3] विशाळ जेंवि कोमली, ।
तयेपरी नितंबिनी[4] सभेसि दिव्य कामिनी
ति बोलली भुपासि काम कृष्णसारलोचनी[5]. ॥ १२०
'सूर्यसूत[6] ! भूपती ! तुम्हांसि नीति मानिली,
महींत कोण भूपती सती सभेंत आणिली ? ।
तथापि वाक्य कोण हो पतीत बुद्धि टाकिली
शीकवा भुनायकास काळवेळ[7] पातली. ॥ १२१
जान्हवीसुता ! वीनती तुम्हा, शीकवा बरी बुद्धि आधमा, ।
आधमें कशी बुद्धि सांडिली? पापरूप हे बुद्धि सेविली. ॥ १२२
भुपासि व्याधि लागली अखंड होत पांचवा,
विवेक बंधुराज तोचि औषधीस मेळवा; ।
मुखांत रोग जल्प तो, भल्यास भूप दाखवा,
सभे समस्त भूपती कुरूपतीस वांचवा. ॥ १२३
कुरूपतीस टाकिला भविष्यभूतभावना,
म्हणोनि वर्तणूक ही सभेसि बंधुअंगना, ।
भुपासि भूत लागलें त्वरीत सांडनी करा,
करा बहूत यत्न यासि सर्व भूप सांवरा. ॥ १२४
कर्ण द्रोण भीष्मदेव आणि सर्व भूपती
तीर्थराज बैसले परंतु [8]मंदभारती, ।

---

१. सिंहकटीला. २. तुपानें. ३. शेषाची स्त्री, मोठी सर्पिण. ४. स्त्री. ५. मृगनयना. ६. हे कर्णा. ७. मृत्युसमय. ८. ज्यांची भारती (वाणी) मंद (मूढ, मूर्ख) असे.

एकली दिनासमान पापरूप गांजिती,
टाकले मनांत दुःख दुष्ट काय बोलती ? ॥ १२५
अरे ! कुरूप पापरूप दुष्टबुद्धि दुर्जना !
अभाग्य दीन दुर्बळा पतीत हेतु कामना, ।
दुष्टशील दुर्मती अनंत पाप जल्पसी
लघू अनाथ किंकरास काय शब्द बोलसी ? ॥ १२६
[1]कुश्चळा खरा दर्गभारुपा ! कीटका हिना भारता नृपा ! ।
कुश्चला खरा ! धिक्क रे जिणें ! पापसागरा कोण बोलणें ? ॥ १२७
[2]शर्करा दुरी टाकिलीस रे ! मृत्तिका मुखीं घालसी बळें, ।
तेपरी तुतें राज्य भोगितां, आणली सभे [3]बंधुभाज तीं. ॥ १२८
मानिलें कसें कूळपाळका ? भोगिसी कसी बंधुनायिका ? ।
वाटलें तुतें काय निष्ठुरा ! वोळखी कशी सांडिली [5]गिरा. ॥ १२९
कुटील [6]कामलंपटा मनासि चोज वाटलें,
द्रौपदीस आणितां रे ! काय तूज वाटलें ? ।
[7]वायसास काय प्राप्त राजहंसनायिका,
तेपरीच द्रौपदीविचार दुःखदायका. ॥ १३०
पशू [8]मातला थोर कामांध झाला, स्वमातेसि भोगी नसे लाज त्याला, ।
तयाचे परी तूं मदें मातलासी, कशी वोळखी टाकिली पापराशी ! ॥ १३१
सिंहसुंदरी काय [9]जंबुका ? [10]भेकं इच्छिती [11]व्यालनायिका, ।
रत्नमालिका काय रे ! [12]खरा ! ? काय कस्तुरी [13]ग्रामसूकरा ? ॥ १३२
सिंहाची वधू काय रे ! जंबुकासी अरे दुर्जना ! काय शोभे तयासी ? ।
असे चंद्रमा शंकराचे कपाळीं कसा साजिरा तो दिसे [14]श्वानभाळीं ?॥ १३३
[15]गौतमी जसी सिंधु हे जरी क्षुल्लका नद्या आदरें वरी, ।
पार्वती जरी बाधिजे [16]भुतें मंद चंद्रमा शीत आरुते. ॥ १३४
ओणवा वनीं शिंपिता घृतें पामरा जरी बाधिजे सितें. ।
पूर्णिमा जरी टाकिली खरी आदरें अमा चंद्रमा वरी. ॥ १३५

---

१. वाईट स्वभावाचा, दुष्टमति. २. साखर. ३. भावाची स्त्री. ४. त्वां. ५. वाणी, उक्ति. ६. मदनासक्ता. ७. कावळ्याला. ८. माजला. ९. कोल्ह्याला. १०. बेडूक. ११. सापाची स्त्री. १२. गाढवाला. १३. गांवांतील डुकराला. १४. कुतऱ्याच्या कपाळावर. [श्वानभाळीं हा समास चिंतनीय आहे]. १५. गंगा. १६. भूतें (पिशाचें). हीं शंकराच्या सेवकवर्गांत मोडतात.

टाकिजे धरा[१] व्याळनायकें[२] त्यागिजे जरी वीष त्रिंबकें, ।
साधिजे जरी सिंह जंबुकें टाकिती अही[३] आपुले विषें. ॥ १३६
करीं शस्त्रधारा गिरी चूर्ण बोटीं, जरी वन्हि सेकील हे मेघवृष्टी, ।
जरी अंधकारीं बुडे तेजराशी[४], जरी मत्स्यकें भेदिजे पर्वतासीं, ॥ १३७
कुरुपती! जयीं ईतुकें घडे, द्रौपदी सती तूज नातुडे[५], ।
तूज रे! वधू सूदरां करें, मग दिसे बरी शुभ्र अंकुरें. ॥ १३८
भूपती असे रम्यकामिनी दामिनी[६] जशी साजिरी घनीं[७], ।
कांतिची तिच्या फांकली प्रभा, हाय रे! तुझी प्राणवल्लभा. ॥ १३९
सुंदरी स्वयें शोभली असे, श्रोणि ते सदा चर्चिली दिसे, ।
दशन[८] ओळिची फांकली प्रभा, होय रे! तुझी प्राणवल्लभा. ॥ १४०
कामिनीपरी बोधवी मना, देतसे कशी दु:ख दुर्जना, ।
काळही मनीं शंकला उभा, होय रे! तुझी प्राणवल्लभा. ॥ १४१
नेटकी रुपें खंजलोचना घातले तिणें काळ अंकना, ।
देखतां तितें कंप रे! नभा, होय रे! तुझी प्राणवल्लभा. ॥ १४२
भक्षिते विरमांस शोणित[९] मारिते रजनीचरा[१०],
दैत्यदानववीरमानव त्यासि अंतरिं भेदरा, ।
पामरा तुज ते वरी अंकमंडित साजिरी
राजवैभव सूतबांधव भोगिं संपति सुंदरी. ॥ १४३
हेतु जो तुझा सर्वथा नुरे भूपती! तुझी कामना पुरे, ।
जाणती तितें सर्वही सभा होय रे! तुम्ही प्राणवल्लभा. ॥ १४४
जरा मृत्यु नाहीं गदा नाम तीचें, करी सर्व निर्मूळ नक्तंचरांचें[११] ।
तिचें नाम घेतां पडे सर्व श्रांती, वसे तेच अंकीं[१२] तुझे प्राणहर्ती. ॥ १४५
कुलांगनेस[१३] इच्छितां सवेग मृत्यु पावसी,
सभे सतीस आणली रणक्षितीस[१४] लोळसी, ।
कुटील नेत्र जीभ रे! रणांत गीध भक्षिती
भुतें रणांत श्वापदें विषासमान वाटती.' ॥ १४६
बहु दु:ख गंगासुतालागिं झालें, म्हणे भूपती, 'फार म्यां शीकवीलें, ।
मदाचेनि गर्वें प्रभूनायिकेसी करें आपले लाविलें पावकासी[१५]. ॥ १४७

---

१. पृथ्वी. २. शेषानें. ३. साप. ४. सूर्य. ५. न मिळे. ६. वीज. ७. मेघांत. ८. दंतपंक्तीची. ९. रक्त. १०. राक्षसांला ११. राक्षसांचें. रात्रीं भ्रमण करणाऱ्यांचें. १२. मांडीवर. १३. कुलीन स्त्रियेला. १४. समरांगणावर. १५. अग्नीला.

बुद्धि ही तुझी वन्हिसारखी, साहि बंधु हे एणसे सखीं, ।
कामनावनीं वन्हि पेटला, सांगतां तुतें कोप वाटला. ॥ १४८

प्रारब्धरेषा अतिदुष्ट पाहें कलेवरें संचित पूर्ण पाहे, ।
क्रियाही तयासारखी दीसताहे पुढें सर्व जाईल कांहीं न राहे.' ॥ १४९

कोपला भुपाळकाळ क्रोधरूप बिंबलें,
दावि तैं विशाळ व्याल [१]काळकूट आपुलें, ।
पाडिली विशाळ ग्रंथि जेंवि भूल आदरें
बोलिला सभेसि काय द्रौपदीस उत्तरें. ॥ १५०

'सुंदरी! अगे! कोण तूं सती? भोगिसी सुखें पांचही पती? ।
लोक हे तिन्ही नायिका किती? देखिला तयां एकची पती. ॥' १५१

पूर्णता नव्हे येकल्या नरें कामना तुझ्या मानिले बरें, ।
पांच गे! पती साधिले तपें, कोणही सिमा सांग तूं जपें ॥ १५२

व्रत हें कसें मिरविसी जनीं? तूजसारिखी कोण पापिणी? ।
शब्द हे तुझे बाण लागले, हृदय हें बळें पूर्ण भेदिलें. ॥ १५३

नमिशील विषापरि शब्द कसे? अणुमात्र कशी तुज भीड नसे? ।
परि ते तुझि पाप वदे [२]रसना करितां शतखंड न ये करुणा. ॥ १५४

तिळतुल्य [३]तनू करितां निकरें, तुज राखिल कोण विरांत बरें? ।
करितां तुज ताडन दुःख जरी, तुज कोण सखा मज सांग तरी? ॥ १५५

खुडितो पदपाणि पयोधर गे! कुटिले! मज तों क्षणही न लगे, ।
पति देखत पापरूप तुज गे! निकरें, मुख तोडुनि टाकिन गे! ॥ १५६

रक्षितो तुतें कोण सांग तो? साम्यता मतें कोण वीर तो? ।
मारिता तुतें नीकरें करें वारिजे [४]मैंतें कोणत्या विरें. ॥ १५७

पापरूप भार्यसी आजि मीच छेदितों,
परंतु बंधुभाज गे! म्हणोनि भीड राखतों; ।
विटंबितों सभेस गे! समस्त भूप देखती
बळें करूनि सांग गे! भुपाळ कोण वारिती? ॥ १५८

सभे श्रेष्ठ सिंहासनीं स्वामि तूंतें कसे बैसले गे! सखे बंधु माझे ।
कृपाचार्यगे! भीष्म द्रोणादिकाचा श्रुतीनाम राजा नसे पाड त्याचा. १५९

१. विष. २. जीभ. ३. शरीर. ४. मला.

तुझें चैलें घेतां सभेदेखतां गे ! तुतें देखती नग्न हे भूपती गे ! ।
तुझें गुह्य गे ! देखती विश्व आतां, तुतें कोण गे ! रक्षिता सोडवीता !'॥ १६०
वदे भूपती दुष्ट कालस्वरूपी, वेमे वीष जैसा अही दीर्घकोपी, ।
करी गर्जना अंबरीं मेघ जैसा, कुरूनाथ बोले सभेमाजि तैसा. ॥ १६१
यानंतरें काय दुःशासनातें ह्मणे, 'रे! करीं नग्न या द्रौपदीतें.' ।
सभेमाजि बोलूं सरे पापसिंधू त्वरेनें तसा ऊठला राजबंधू. ॥ १६२

पांचाळी निरि वोढितां दचकली, कृष्णास बोंभायली,
'बापा ! पाव मला, विपत्ति घडली, वैरीसभा दाटली ।
भर्तारीं उगलीच मौन्य धरिली, शूरक्रिया टाकिली,
ही ती लाज तुला तुझी बहिणुली दुःशासनें गांजिली.' ॥ १६३

यानंतरें ते करी स्तुति वाळा, 'मुकुंदा ! हरी ! केशवा ! मेघनीळा ! ।
कृपाळा ! घनश्याम गोविंद ! शौरी ! आनंदकंदा ! मज तारिं तारीं ! ॥ १६४

गोपिवल्लभ माधवा हरि यादवा मधुसूदना !
अच्युता ! उपेंद्र ईश्वर कामिनीमनमोहना ! ।
नंदनंदन दानशूर श्रीहरी अरिमर्दना !
पूतनांतक अंतकांतक दासपालक वामना ! ॥ १६५
शामजी सखया ! हरि सभे सर्व अंतक बैसले,
पाव रे ! करुणाकरा ! त्वरें धांव सत्वर माउले ! ।
केसरी असतां शिरीं अरि गांजिलें हरि ! धांव रे !
चतुर सुंदर डोळसा क्षण एक टीकुनि पाव रे ! ॥ १६६
पद्मिनीपति ! कर्णिकातिरवासिनी यदुनायका !
सांवळे मुरमर्दने ! कुळदेवते ! वरदायका ! ।
सांवळे मुरलीधरे ! कमलानने ! जगव्यापका !
गांजिली मज दुर्जनीं सभे एकली सुखदायका ! ॥ १६७
ये त्वरें यदुनायिके ! करुणानिधे ! मज सोडवीं,
श्यामसुंदररूप येइं समयीं मज दाखवीं, ।

---

१. लुगडें. २. टाकतो. ३. सर्प. ४. दुर्योधन. ५. दुःशासन. ६. हांक मारिती झाली, धांवा करती झाली. ७. [बहिणुली-हें शब्दरूप भाषाशास्त्रशोधकांस विचार करण्यासारखें आहे.] ८. यम. ९. हे आई ! १०. या श्लोकांत आणि पुढील श्लोकांत ईश्वराकडे मातृवात्सल्यादिक धर्म आणण्यासाठीं पुल्लिंगी शब्दांचीं स्त्रीलिंगीं रूपें कवीनें जाणूनबुजून योजिलीं आहेत. ही योजना ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे.

ये हरी ! धरिली निरी न दिसे उरी [1]जगजीवना !
भक्तवत्सल हें बिरीद तूझि काय मधुसूदना ! ॥ १६८
श्रीदपा हरिचिद्घना चरणांबुजें तुझि चिंतिती,
देव फणिवर यक्ष किन्नर लोक मुनिजन वंदिती, ।
जय जयाजि विश्वव्यापक दासपाळक ये हरी !
पाव सत्वर [2]सिंधुजापति ! सर्वथा न उरे उरी. ॥ १६९
अनाथनाथश्रीहरी ! क्षणीं उशीर लाविशी,
उशीर फार जाहला मला हरी न पावसी ? ।
जळीं गजेंद्र गांजिला हरि ! त्वरीत सोडला,
द्रौपदीस गांजितां रे ! काय लोभ आटला ? ॥ १७०
दयाळु देव सर्व तूंचि दीनबंधु सोयरा,
तमालनीळ माधवा ! भरूनि तेज [3]अंबरा, ।
फोडिला विशाळ स्तंभ [4]भक्तराज रक्षिला,
द्रौपदीस गांजितां रे ! काय लोभ आटला ? ॥ १७१
मयूरपिच्छभूषणा ! त्वरीत पाव यादवा !
कृपाळु दासबंधुजी रे ! धांव पाव माधवा ! ।
मागतांचि क्षीर [5]त्यांसि क्षीरसिंधु दीधला,
द्रौपदीस गांजितां रे ! काय लोभ आटला ? ॥ १७२
मुकुंद देव वासुदेव यासि नामें चांगलीं,
परंतु दीन येकली सभेसि आजि गांजिली, ।
ध्रुवासि राज्य दीधलें विचारसार मानिला,
द्रौपदीनिमित्य तूज फार शीण वाटला ? ॥ १७३
[6]पंकजानना ! सुंदरा हरी ! धांव रे ! सख्या गांजिती अरी, ।
सर्वही सभे दुष्ट बैसले, आज तूं त्वरें पाव माउले ! ॥ १७४
चिंतिते सदा द्रौपदी सती, मानसें तुझ्या पावने किती ? ।
हे हरी ! जरी मानिलें तुतें, सोडवी हरी ! कोण आमुतें ? ॥ १७५

---

१. जगतास जीवनासारखा असा. २. लक्ष्मीवल्लभ. ३. आकाशा. ४. प्रल्हाद. ५. उपमन्यु नामक मुनिपुत्राला. उपमन्यु हा व्याघ्रपाद नामक मुनिचा ज्येष्ठ पुत्र होय. यानें तीव्र तप करून ईश्वराराधन केलें तेव्हां त्यास आकल्प आयुष्य आणि क्षीरसागराचें स्वामित्व या दोन गोष्टी ईशप्रसादानें प्राप्त झाल्या—अशी कथा आहे [अनुशासन पर्व—अध्याय १४]. ६. कमलवदना !

छळीतीहि बाळका माउलीतें, न वाटे परिसी न तिचे मनातें, ।
कदापि नव्हे माय निष्ठूर हेतू, मुकुंदा ! तसी आमुची माउली तूं. ॥१७६

राज्य सौख्य संपतीसि गुंतलासि वामना !
[1]रतलासि भोगितां रे ! खंजरीटलोचना ! ।
नैश्वरास ईश्वरा तुं लुब्धलासि काय रे ?
अनाथनाथ दीनबंधु नाम व्यर्थ जाय रे ! ॥ १७७
विधीनिमित्य मत्स्यवेष दै[2]त्यराज मारिला,
द्रौपदीनिमित्य तूज काय लोभ आटला ? ।
तळास जाय मंदरास कूर्मवेष घेतला,
द्रौपदीनिमित्य आजि काय सीण वाटला ? ॥ १७८
सूकरावतार हेमनाथ दैत्य शोपिला ?
द्रौपदीनिमित्य आजि तूज शीण वाटला ? ।
भक्तभारतीनिमित्य नारसिंह पातला,
द्रौपदीनिमित्य तूज फार शीण वाटला ? ॥ १७९
[3]भक्तराज द्वारपाळ हेतु तूज मानिला,
द्रौपदीनिमित्य तूज फार शीण वाटला ? ।
बहूत वेळ हा भुगोल सर्व दान दीधला,
द्रौपदीनिमित्य तूज काय शीण वाटला ? ॥ १८०
श्रीराम पूर्णब्रह्म सर्व देवबंद सोडिला,
द्रौपदीनिमित्य तूज फार शीण वाटला ? ।
नीलकंठ देवराज सर्व लोभ टाकिला,
द्रौपदीनिमित्य तूज काय शीण वाटला ? ॥ १८१
कल्पवृक्षराज आज लोभसिंधु आटला,
लागला उशीर आज भक्त कोण भेटला ? ।
दिनासमान येकली सभेंत, भूप कोपला
कोणत्या कळेसि आजि देवराज गुंतला ? ॥ १८२
वीधिरूप इंद्र चंद्र ध्यायिलास अंतरें,
फणींद्र हे मुनींद्र तूज चिंतितात आदरें, ।
सिमा श्रुतीस ना कळे, नेणती न उत्तरें,
सांवळ्या ! त्वरीत पाव द्रौपदीस आदरें. ॥ १८३

---

१. रममाण झालास. २. हयग्रीव नामक असुरराज. ३. भक्तवर्य बळीचा द्वारपाल.

उदारधीर योगिराज नीळवर्ण वैभवा,
  व्रजा विलास खेळण्यासिं लाविलेंस यादवा ! ।
गोपिनाथ पूर्णब्रह्म गोपिवेष खेळणें,
  गांजिले सभेसि आजि द्रौपदीस पावणें. ॥ १८४
कोणत्या वनांत आजि कामधेनु गुंतली ?
  आझुनी नयेचि देव कारुणेस माउली ! ।
दुष्ट राजबंधु पापबुद्धि दाखवीतसे
  धांव पाव यादवा ! कठीण वेळ जातसे. ॥ १८५
प्रिया रुक्मिणी पाय चूरीत आहे, दुश्चित्ता हरी होउनी ऊठिताहे, ।
म्हणे, 'भक्तया ! कोण हा गांजियेला?' तदा द्रौपदीशब्द कानीं निमाला.॥ १८६
करि स्तूति नानापरी हाटकांगी घनश्याम तो चालिला लागवेगीं, ।
खगेशासि सांगे, 'त्वरें चाल तेथें असे [2]पंकजाक्षी सभेमाजि जेथें.'॥ १८७
वनीं सूटला वायु पक्षद्वयाचा, रजें दाटला अंत अष्टा दिशांचा ।
मनोवेग हा टाकिला दूर मागें, सभे पातला कान्हया [3]लागवेगें. ॥ १८८
तिनें देखिली मूर्ति दामोदराची, भुमी होतसे वृष्टि या लोचनाची, ।
म्हणे, '[4]नाभि गे ! पावलों' द्रौपदीतें, करें कान्हया पूसिलें लोचनांतें.॥ १८९
मुगुटमंडित माणिकें बरिं तेजराजित शोभलीं,
  रेखिली [5]मृगनाभि सुंदर श्याम कीर्ति बिंबली; ।
मुगुट शोभत [6]कामुकावरि सार नासिक साजिरें,
  कमललोचन दशनराजित दिव्य आनन गोजिरें. ॥ १९०
श्रवणिं डोलत कुंडलें मकराकृतें [7]विजुंचेपरी,
  माळिका नवरत्नभूषित केयुरें भुजिं साजिरीं, ।
मुद्रिका वर कंकणें बरि चर्चिली उटि केशरी,
  खंजअब्ज चक्र [8]पट्टिश पीत अंबरिं साजिरी. ॥ १९१
जडित माणिकें मेखला वरिं शोभती लघु किंकिणी,
  [9]अंदु नेपुर वांकि तोडर ऊठती मधुरे ध्वनीं, ।
गरुडवाहन पंकजानन पावला द्रुपदीप्रती,
  जान्हवीसुत [10]भांस्करात्मज द्रोण रेखत श्रीपती. ॥ १९२

---

१. हेमवर्णा. २. कमलनयना. ३. अत्यंत त्वरेनें. ४. भिऊं नको. ५. कस्तूरी. ६. धनुष्यावर. ७. विद्युल्लतेसारखी. ८. आयुधविशेष. ९. सांखळ्या. १०. कर्ण.

द्रौपदी म्हणे, 'बंधु केसरी ! सांवळ्या ! बहु गांजिल्या अरी, ।
काय रे ! हरी ! लोभ आटला ? कोणता तुला भक्त भेटला ? ॥ १९३
भक्तवत्सला ! दुःखवारणा ! कोण हे रिती आणिजे मना ?' ।
बोलतां असे कंठ दाटला, लोचनीं किती [1]पूर चालिला. ॥ १९४
बोलिला हरी, 'माय ! ऊगलीं, कौरवासि गे ! टाकिली भुली. ।
भस्म हे पुढें सर्व होति गे ! [2]मातले मदें पापरूप गे !' ॥ १९५
धरेना पुढें क्रोध दुर्योधनातें, वदे काय निष्ठूर दुःशासनातें ।
'त्वरेनें हरीं रे ! इचे [3]अंबरातें, करीं नग्न बा रे सख्या ! पापिणीतें.' ॥१९६
जसा बोलतो भूप संताप कोपें तसें चैल [4]आसूडलें काळरूपें, ।
किती होतसे दुःख साधूजनातें, स्मरोनि हरी लाविले लोचनातें. ॥ १९७
पुढें चैल आसूडलें लागवेगें, दुजें देखिलें हेमरंगी सुरंगें, ।
सभें मानिलें चोज तेव्हां नृपानें, म्हणे, 'काय कौशल्य केलें सतीनें ?'॥ १९८
वदे भारती त्या सभेच्या जनासी, 'कशी बुद्धि पांचाळराजात्मजेसी ? ।
परी कर्मरेखा कदापी ढळेना, दुजें घेतल्या हे दिसे नग्नजाना.' ॥ १९९

दुर्जनासि सौख्य, दुःख सज्जनासि वाटलें,
भुपाळबंधुनायकें त्वरीत वस्त्र ओढिलें, ।
तीसरें सुरंग रंग पीत बिंदु साजिरें
सभा तटस्थ सर्व भूप देखतात आदरें. ॥ २००
कोपला भुपाळबंधु चैल पाणि नीकरें
बळेंकरूनि आंसडीत पीतरंग [5]अंबरें; ।
श्वेत पीत अरुण कृष्ण चित्र रंग दूसरीं
कुंभि त्यांत पाचबिंदु सर्व भूमि साजिरीं. ॥ २०१
पीत रंग भूमि त्यांत श्याम बिंदु शोभती,
श्यामरंग रक्तबिंदु सर्व भूप देखती, ।
मेघवर्ण येकल्यांत हेमतंतु भूमिका,
अनंत रंग नेसली [6]पंचराजनायिका. ॥ २०२
गर्भसूत हेम तंतुरंग सर्व साजिरा
विद्युल्लता नभांत तेंवि तेज अंबरा, ।

---

१. अश्रुपूर. २. माजले. ३. लुगड्यातें. ४. ओढिलें. ५. वस्त्रें, लुगडीं. ६. द्रौपदी.

छिटे अपारद्वीपिचे अनंतरंग साजिरी
लीहिली दशावतार द्रौपदीस बिंबली. ॥ २०३
क्षिरोदकांत पांचबिंदु राजहंस शोभले,
मत्स्य कच्छ सूकरावतार त्यांत बिंबले, ।
नारसिंह वामनादि जामदग्नि सादरें,
रामकृष्ण पूर्णब्रह्म देव दिव्य अंबरें. ॥ २०४
गाई गोकुळ गोठणें वरि वरी ते नेसली सुंदरी,
गोपी गोवळ गोपिनाथ वरुता ते अंबरीं साजिरी, ।
वल्ली वृक्ष विशाळ नंदनवनें वापी तडागोदरीं,
रंगीं अंबर रंगिले बरि दिसे ब्रह्मांडभांडोदरीं- ॥ २०५
काळी शोण विशाल अंबुजवरी जो हीरवा पल्लवीं
त्यांतें मिश्रित तंतु हाटक दुजा जैसा असे माधवी, ।
मुंगा सोनसळा सुरंग तगटीं मुक्ताफळें शोभती,
ज्याचे पल्लव माणिकें जडियले ते कोण जाणे किती ? ॥२०६
कितीएक ते चित्रविचित्रकारें किती शोभती नृत्य रंगीं मयूरें, ।
कितीएक थावे वरी पक्षियांचे, कितीएक भावीत गोळांगुळाचे. ॥ २०७
कितीकावरी पक्षि नानाविलासी, कितीएक कुरंग निपाड शेषी, ।
कितीकावरी ते सभा वासुकीची, मनोवृत्ति विस्मीत दुर्योधनाची. ॥ २०८
आले द्राविड कोंकणे गुडिकळा कोल्हार कोशंबिरी
अंगा वंग कलिंग कुंजर गया गांधार काशीपुरी ।
मारू माधव मालिमा मधुमती वैदर्भ वैराटिका,
वेणीमाधव बागुला सकनुज वैराग्यही वेटिका. ॥ २०९
मेरूत लेवार नेमाल मंजुमटिची, खुरासाननें तांड जालंदराची, ।
महीपाळका उरले कै कैचे लाहोर तेलंग ते बर्बरीचे. ॥ २१०
अतळ वितळ सुतळ ते रसातळही तळें
गगटी अवसुके रत्नराजित सरळ पातळ ठोसरे, ।

---

१. क्षीरोदक=उत्तम वस्त्र. २. डुकराचा अवतार आणि इतर अवतार त्या पाटावांवर चितारिले होते. ३. वानरांचे.

कनकमंडित अंबरें विराजित बहु सुंदरें,
नेसली द्रुपदात्मजा कुरुनाथ देखतसे बरें. ॥ २११
त्वरें पातली आसुकें द्वारकेची असंभाव्य ते दिव्य मायापुरीची, ।
अयोध्यापुरी ते रघूनायकाची असंख्यात रंगेचि नेदंबरीची. ॥ २१२
प्रतिष्ठान पद्मावती पीत रंगे, पुढें पातली मैथुळी लागवेगें, ।
सुरंगीत ते अंबरें पट्टनीची, द्विपें सप्तलावण्यता शीवकांची. ॥ २१३
सभे लोटला सिंधु दिव्यांबराचा, हरूं लागला बंधु दुर्योधनाचा; ।
बळेंसी किती अंबरें राजबंधु, त्वरें ओढितां भागला पापसिंधू. ॥ २१४
हरी येक आसूक तो राजभ्राता, चतुर्भूज तो नेसवी कंसहंता. ।
फिरे मागता हस्त दुःशासनाचा, पुढें थाट तो नीळ दिव्यांबराचा.॥२१५
द्रोणादि भीष्म शकुनी श्रवणाभिधानी, त्यांतें म्हणे नृप कसे सुबळाभिमानी ।
हे सुंदरी कुटिल काय रे ! खंजनाक्षी, मायाबळें सकळ मोहित पंकजाक्षी.२१६
इणें बांधिली दृष्टि आधीं सभेची, गती राहिली सर्वेही लोचनांची[2], ।
इनें लक्षितां लक्ष कांहीं दिसेना, इनें गोविलें चक्षु[3] कांहीं सुचेना. ॥२१७
पहा बंधु माझे बळा वित्तमानें, तुला देखतां जिंकिले इंद्र जेणें, ।
तया वोढितां अंबरें[4] शीण आला, महा वीर तो भग्न होवोनि गेला.'॥२१८
वदोनि हेंचि उत्तरें त्वरीत बंधु वारिला[5],
वंदिला भुपाळबंधु सन्मुखेंचि बैसला; ।
वंधु पंच भूप धर्मराज दुःख पावला,
निकें म्हणोनि अंतरीं मुकुंदराज चिंतिला. ॥ २१९
यानंतरें द्रौपदि भूपतीतें, म्हणे, 'आणिलें द्यूतकर्मास येथें, ।
तुवां जिंकिला धर्म कापट्यबुद्धी, पुन्हा द्यूत खेळूं, त्वरें आण आधीं.'॥२२०
असें बोलतां आणिलें द्यूत वेगीं, भुपाळापुढें मांडिलें लागवेगीं; ।
स्मरोनी हरी बैसली हाटकांगी[6], उभा राहिला कान्हया पृष्ठभागीं. ॥२२१
बैसली सभेसि देवि खंजरीटलोचनी,
शोभली नभांत जेंवि दिव्यरूपदामिनी[7]; ।

---

१. ऐतिहासिक गोष्टी व उपयुक्त माहिती–भाग २–पृष्ठ ६ पहा. पृष्ठ ४ 'सप्तपुऱ्या' शब्द पहा. २. नेत्रांची. ३. नेत्र. ४. वसनें. ५. निवारिला. ६. सुवर्णांगी. ७. सौदामिनी, वीज.

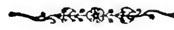
स्मरोनि देव अंतरीं त्वरीत डाव टाकिला,
सोडवी पतीस, भूप[1] अंतरांत खोंचला. ॥ २२२
आपणासि सोडवी त्यजोनि डाव दूसरा,
पाठिसीं अनाथनाथ दीनबंधु सोयेरा[2], ।
म्हणोनि डाव टाकिला कळे जनासि कायसा?
परंतु काय जाणतील पापरूप वायसा; ॥ २२३

पातला पुढें शकुनि आदरें, नरपतीप्रती बोलिला बरें, ।
'कुलांगनेसिं हो काय खेळणें? मांडिलें कसें द्यूत दुर्जनें?' ॥ २२४
यानंतरें तो उठे पापसिंधू, निघाला, सवें सर्वही राजबंधू; ।
असंभाव्य वेष्टीत तो वीरमेळा, नृपाळासवें चालला लोकमेळा. ॥ २२५
दिनांचे[3] परी देखिलें पांडवांतें, दयापूर आला कृपासागरातें[4]; ।
करी लोभ माता जशी बाळकांतें, करें पूशिलें कान्हयें लोचनातें. ॥२२६
धर्मजीप्रती प्रेम नावरे, भूप तो उभा राहिला त्वरें. ।
सुजन मोहरा सांवळ्या हरी! जनक माउली आमुची खरी. ॥ २२७
चिद्घना हरी! देवनायका! सगुण! सांवळ्या! विश्वव्यापका! ।
जय जयाजि हे! सिंधुजापती[5]! वर्णितां तुतें भागल्या श्रुती. ॥ २२८
हरी! सिंधुजामात[6] देवा! समर्था! कृपाळूपणें वारिसी भक्तचिंता, ।
तुझा आसरा हे! स्वयें सृष्टिकर्ता, ब्रिदें साच केलीं जगन्नाथ ताता! ॥२२९
कळेना सिमा ये धराधारकातें, कळेना तुझा पार वेदां श्रुतीतें[7], ।
कळोनी विधाता महायोगियातें, म्हणोनी स्मरा भक्त त्या देवतातें' ॥२३०
मुकुंदें किती वारिला बैसवीला, पुढें धर्मरायें नमस्कार केला, ।
चतुर्भूज सर्वोत्तमें धर्मजीतें, कृपाळूपणें गूज सांगीतलें तें. ॥ २३१

---

१. दुर्योधन. २. कृष्ण. ३. दीन जनांसारखें. ४. कृष्णातें. ५. हे लक्ष्मीपति. ६. क्षीरसागराचा जांवई. ७. वेद.

भगवद्गीता.

(कटिबंध.)

जगदात्मा भगवान् निगमगुरु श्रीहरि चिंतावा. । अगणितगुणगण नारायण पांडवसारथि सेवावा. ॥ ध्रुवपद. ॥

पूर्णवस्तुचित्स्वर्णरूप जें, कारणात्म ओंकारवाच्य जें, तो रमेश भूमारभूतनृपमारणार्थ अवतार धरी कीं, प्रबळ भारती वीर दोंदळीं, शूर सर्व अनिवार ते कुरुक्षेत्रि मीनले[1], कौरवेंद्रबळ नीरधि[2]समचि अपार भीष्म दळभार रक्षिता, धीर पांडवा वारिजाक्ष आधारमुख्यबळ, घोरयुद्ध गंभीर भीमदळ[3], सारणार रथ, वारण[4]मालाकार व्यूह ऊदार तुरंगम, त्या रणिं शोभति, येरयेर संहार कराया, स्वार तदा तळ्वार झळकविति, भारी तोच उभारी ध्वज चौमेरी त्या दळीं, भेरी गर्जति, धों धों धों धों झं झं झांगड, झनन नगारे, काळसारे शंख स्फूर्जित, करिति तुतारे फार वाजती, चार[5]मात्र संचार मांडिती, सुविचारवंत निर्वैर[6] धर्मनृप, त्या रणिं पाय उतार जाय नमि, गौरवि गुरुला, तो रम्य तदा शिरोभिनंदित ये रथिं पुनरपि, मेरुपरी आकार जयास समीरसुत[7] ध्वजिं भैरवरव[8] करि, मारुतजव शिव वारु धुरंधर, चार जुंपिले, उरमान ताठुनी, कानहि फररर करिति स्थिरगति, प्रेरी त्याला, नीरदनीलशरीर[9] सुपीता, पटीं कटितटीं, हिरे मुकुटशिरीं हार गळां केयूरभुजालंकारकिंकिणी[10], थोर कुंडलें फार चंचलें, चारुगंड युग तारावत्, श्रमनीरबिंदुवरि भूरजकणकस्तुरी निढाळीं[11], तनुरुह[12]विलुलित सारथि ऐसा, दोरे धरि करिं, 'होरे होरे' म्हणत मुरारी, विलसे त्या रथिं, अर्जुन बद्धकवचसंनद्ध म्हणे, 'हरि ! युद्ध करीसा प्रसिद्ध कोण नृप, शुद्ध मि पाहिन, मध्यें ने रथ.' 'सिद्ध' म्हणे गोवर्धनधारी, करि तद्वचना बुद्धिमंत नर, योद्धे पाहुनि दुर्धरशोकाविद्ध वदे तें, 'हा ! शिव शिव शिव ! वृद्धजनांसि विरुद्ध असें करूं ? पद्धति हे अभिवृद्धि न दे मज. ऋद्धि नको कुळ निर्दळुं कैसें करिन जरि कदन, वरिन यमसदन, घडल गुरुहनन, जडल अघ गहन[13], धरिन यतिवतन, भरिन जठरघन,' यापरि अर्जुन बोलुनि शरधनु टाकुनि रोदन करि, तें निरखुन हरि मनिं दचकुन, 'हा ! धिक् तुज,' कौंतेयासि म्हणे, 'कोण समय हरिपुंगव हा, उपहास करिल पहा, शोक महा हा, करिशि अहाहा, कीर्ति

१. मिळाले. २. समुद्रासारखें. ३. भयंकर सैन्य. ४. हत्ती. ५. दूत. ६. अजातशत्रु. ७. मारुति. ८. भयंकर शब्द. ९. मेघश्यामदेह (कृष्ण.) १०. लहान घंटा. ११. कपाळीं. १२. कैंस. १३. विपुल, दाट.

जाय अपकीर्ति घडे जरि, मरण बरें तरि,' यापरि तो हरि, बोलत वरि परी, जिवलग मित्रा, स्पर्शुनि गात्रा, विकसितनेत्रा धरि करि तोत्रा[1], ज्ञानदमुद्रा, दावुनि भद्रा शोकसमुद्रांतूनि सुभद्रापतिस उद्धरी, मोह संहरी, प्रथमविषादा परिहरि, मोदा पाववि शरणग, पारिजातनग, सदयहृदयजगदुपकारक उपदेशस्फुटतरु, सुखकरकवि बरवा. ॥ जगदात्मा० ॥ १

'विरस[2] फाल्गुना! करिशि वल्गना, लोकवत् फुका शोक करिशि कां? देह नश्वर स्नेह काय स्थिर? स्वात्मरूप हें नित्य समज हें, असत सत्य ना, सत्य[3] असत ना सुज्ञ जाणती, अज्ञ नेणती, नसे प्रेरिता, नसे मारिता, सर्वै कारिता, गर्वहारिता, जनन मरण या तनुस नात्मया, अज अनामया, समज अव्यया, सांख्यादि अशी, योगबुद्धि असि जाण कर्म जें, मज समर्पिजे, सिद्धि कि विजया, अजया लाभालाभासम सुख, दुःखा हे त्यजि धोका समजुनि, वर्म करी निजधर्मा, कर्म कनिष्ठ[4] ज्ञान वरिष्ठ स्थितप्रज्ञता[5], अद्वितीयता, ब्रह्मपदार्था पावशि पार्था, सांख्ययोग हे लक्षुनि पाहे. ॥ जगदात्मा० ॥ २

ज्ञान थोर तरि कर्म करीना, न म्हणत त्याविण सिद्धि वरीना, असक्त होउनि कर्म करावें[6]; हें मम मत येणेंचि तरावें, पावलेचि जनकादिक[7] सिद्धी, कर्मयोग परि सेवुनि ऋद्धी, आधि जिंकुनी, इंद्रियनिकरा[8], निर्वटी[9] कामादिक येकसरा, मनबुद्धिहुनी[10] पर जो तिसरा, आत्मा जाणशि तरि ना घसरा[11]. ॥जगदात्मा०॥ ३

अनादि हें गुज तुज म्यां कथिलें, उपनिषदांचें सारचि मथिलें, हेंचि मि वदलों विवस्वताला[12], नेणशि अज[13] मी मच्चरिताला, कर्मगहन मम वर्म नुमजतां, ज्ञानयज्ञपर सर्व मखाला, वदती संत ज्ञानसुखाला, योगन्यस्तक्रिय जो झाला, ज्ञानें संशय सर्व विझाला, कर्म न बाधी त्या ज्ञानाला, यास्तव मारीं या सैन्याला, ज्ञानयोग म्यां कथिला दक्षा! येणें पावशि चतुर्थमोक्षा. ॥ जगदात्मा० ॥ ४

न्यासयोग ही वदलों म्हणउनि, द्विविध न मानी, एकचि दोनी, प्राणवस्तु या दोन्ही करुनी, एकचि उमजे जो तो ज्ञानी, योगाविण संन्यासचि न घडे, कर्मयोग ते दोन्हीं उघडे, जाणुनि निस्पृह हो याविषयीं स्थिरधी अंतःसुखिया होई, भोगें[14] सुहृद मी समज तूं हृदयीं, मदुदित पंचम वेदचि पाहीं. ॥जगदात्मा०॥ ५

---

१. चाबूक. २. हताश. ३. गीता, अध्याय २ श्लोक १६ पहा. ४. 'करिष्ट' असा अन्य पाठ आहे. ५. गीता–अध्याय २ श्लोक ६१ पहा. अध्याय ३ श्लोक ९ आणि १९ पहा. ७. अध्याय ३ श्लोक २० पहा. ८. इंद्रियांचा समूह. ९. मारून टाक. (श्लोक ४१ पहा.) १०. मनाहून आणि बुद्धीहूनही वेगळा. (आत्मा). ११. अध्याय ३ श्लोक ४३ पहा. सूर्याला. १३. अजन्मा. १४. श्लोक २९ पहा.

टाकुनि गृह तुर्याश्रम येणें, तो संन्यास असें तूं न म्हणें, कर्मफलानाश्रित जो योगी, तो [1]संन्यासी न विधि त्यागी, ध्यानीं चित्त निमग्न न जोंवरि, मदुक्तकर्माचरणहि तोंवरि, चित्तलयास्तव, तर तूं आधीं, अष्टांगान्वित योगचि साधीं, आधाराहुनि षष्ठां भोजीं, मनहि आत्मसंयमनें याजी, सर्वाधिक कीं योगाधिक कीं, योगी त्याहुनि अधिक गमे जो रत [2]मद्भजनीं. ॥ जगदात्मा० ॥ ६

भजनालागीं स्वरूप कथितों, आधीं माझें, सावध समजे, जड चित्प्रकृती, मम धरिति जगा, कारण मी रज्जुपरी भुजगा, मोहित जग हें मायात्रिगुणें म्हणउनि माझें स्वरूप नेणे, माया दुस्तर, तरति [3]चतुर्विध भक्ततया तममात्मा कीं बुध,ते जाणति जे, भजति मम पदा, ब्रह्माध्यात्मादिक सातपदा. ॥जगदात्मा०॥७

जाणुनि अंतीं मजला स्मरिजे, यास्तव [4]सप्त पदार्थहि उमजे, [5]ओंकाराक्षर वदतचि मातें, स्मरतचि [6]त्यजि जो या देहातें, तो नर परगति पावे बरवा, यास्तव अनुदिन, मी आठवावा. ॥ जगदात्मा० ॥ ८

कठिण असो हें, आणिक निज गुज, [6]सुराजविद्या कथीन मी तुज, रचिलें जग म्यां, त्यांत मि नाहीं शुक्ति रुप्यांत न जैसी पाहीं, तें जग माझ्या स्वरुपीं आहे, [7]वायु जसा कीं गगनीं वाहे, [8]खल हे नेणति मातें न भजति, भजती सुमती, तूंही मज भज, जें जें करिशी अर्पि शुभाशुभ[9]मुक्तचि होसी, मन्मन हो नवविधभक्ति करीं, मातें [10]पावसि, दे भाक करीं. ॥ जगदात्मा० ॥ ९

'परमधाम तव केंवि भजावें ? कोठें देवा ! तुज चिंतावें,' म्हणसिल तरि मम ऐक विभूती, संक्षेपें तुज देतों निगुती. [11]आदित्यांतहि विष्णु मि, निगमीं साम मि, शंकर रुद्रांतहि मी, [12]इंद्रियगणिं मन, वाचेमाजी प्रणव मी जप, मख यज्ञांमाजी, शस्त्रभृतीं [13]दशरथसुत तो मी, अनंतरूपें तुज मी किति वदुं, जें जें श्रीमत् तें मी जग हें, एक्या अंशें व्यापुनि राहें. ॥ जगदात्मा० ॥ १०

मी परमात्मा श्रीपतिविश्व, अमूप मदंशें, व्यापिजेतसे, परमाद्भुत हें रूप विलोकीं.' यापरि बोलुनि, त्या पार्थाला [14]दिव्यदृष्टियुग नव्य लेववुनि, भव्यमूर्ति मुनिसेव्य दाखवी, अंबरिं मुगुटें चुंबुनि दाटति, लंबभुजाकर झोंबति [15]दिक्करि, कुंभाचरण स्तंभ व्यादिति, [16]कुंभिनिचें तल तुंबल उदरें, लोंबति त्यांत महांबुधि सात

१. श्लोक २ पहा. २. श्लोक ४७ पहा. ३. आर्त, जिज्ञासु, अर्थार्थी आणि ज्ञानी. (श्लोक १६ पह. ४. ब्रह्म, अध्यात्म, कर्म. अधिभूत, अधिदैव, अधियज्ञ इत्यादि (अध्याय ८ श्लो० १-३.) ५. श्लोक ६-८ पहा. ६. श्रेष्ठ विद्या. (अ० ९ श्लो० २.) ७. श्लोक ६ पहा. ८. श्लोक ११ पहा. ३ श्लोक २८ पहा. ९. श्लोक २८-२९ पहा. १०. श्लोक २१ पहा. ११. श्लोक २२ पहा. १२. श्लोक ८ पहा., १३. श्लोक ३१ पहा. १४. श्लोक ४६ पहा. १५. दिग्गज. १६. पृथ्वीचे.

उचंबति त्यांतहि अंबुज जाडें शंभरि तेथें, अंबुजभवकृत, विश्व समस्तहि, नश्वर गुरुकुल विश्वरथ सकल, अश्वरथि सकल, विश्वरूप महदैश्वरयोगहि, एक भाग हरिलोकरम्यहि, नैकवर्ण वपु सुंदर चंदन गंधमाल्यधर कंधरमणि पीतांबर नेसे, तुंबर नारद मंजुळ गाती, एकिकडे बहु भीकररूपें, तन्मुखपंक्ती सन्मुख उघड्या उन्नतदाढा उन्मदकौरवसैन्य तदंतरिं, जातां चघळी एकादशनांतरिं सगळेंचि गिळी, प्रतिजगदर्वी अतिभयकंपित, आपण आपणा. अर्जुन पाहुनि गर्जुनियां स्तवि, 'रक्ष म्हणे जलजाक्ष हरी! तव पूर्वरूपची सर्वसुखास्पद, दावि चतुर्भुज सांवळि आकृति,' परिसुनि हें हरि, विराट परिहरि, सौम्यरूप अतिरम्य वदे तैं, 'गम्यरूप हें सहसा नोहे, भक्षुनि पाला, जपा-तपाला, करिती त्याला, भजन करिशि तरि सुलभ मि तुजला, संगरहित मत्कर्म करित. मद्धर्म परम तूं सदय हृदयहित, करि तनुभृति मम, अगुण सगुण कतमाहि पदा धरि, तरि तूं सखया! झडकरि तरशि भवा. ॥ जगदात्मा० ॥ ११

'सगुण निर्गुणामाजी कवणा, मानूं यापरि म्हणशिल तूं जरि, श्रमशिल निर्गुणिं सुलभ मी गुणी, अनन्ययोगें [1]अनुरागें मज, भजती त्याला उद्धरि [2]वेहिला, माझे ठायीं, स्थिरधी होईं, न होय तरि [3]अभ्यास करीं तूं, हें जरि न होय तरि हो मत्क्रिय, कर्मीं सक्त तरि ही मद्रत, यद्वा दमइंद्रियें धरी शम, कर्म तत्फळें, सर्वहि तूं मजलागुनि अर्पी. ॥ जगदात्मा० ॥ १२

ज्ञानावांचुनि अनन्यभक्ती, करुनी कैशी होइल मुक्ती, म्हणसि समज तूं ज्ञानज्ञेया, क्षेत्रतज्ज्ञहीं जीव निराळा, प्रकृतिस्थचि तो प्रकृतिगुणाला, भोगी साक्षी ईश्वर त्याला, हें समजाया ज्ञानसाधनें, अष्टादशही ज्ञानलक्षणें, ज्ञेयब्रह्मचि जाणुनि तर हो, समाधि सर्वत्रहि ते राहे. ॥ जगदात्मा० ॥ १३

जीवगुणाचा योग कसा तें, ज्ञानहि उत्तम पुनरपि वदतों, प्रकृतियोनि मम तीच्या ठायीं, संकल्पाभिध गर्भ मि ठेवीं, म्हणवुनि चवदा भुवनालागीं बीजद जैनक मि, परि निःसंगी, प्रकृति त्रिगुणें जीव बद्ध हा, होतो भजतां मज मुक्त पहा, ब्रह्मैकांतिक सुख अव्यय जे, त्याचा [6]लक्ष्यार्थहि मी समजे. ॥ जगदात्मा० ॥ १४

विराग कारण या ज्ञानाला, तोचि हेतु भवतरुनाशाला, ऊर्ध्वमूल अश्वत्थतरू ते, [8]असंगशस्त्रें छेदुनि परतें, पद पावावें, जें पावलिया [9]परतति पुनरपि, बुध

१. प्रेमानें, श्रद्धेनें. २. सत्वर. ३. श्लोक ९ पहा. ४. श्लोक ३ पहा. ५. श्लोक ४ पहा. श्लोक २६.२७ पहा. ७. श्लोक ८ पहा. ९. श्लोक ४ पहा.

न भवीं या जातें रवि शशि, न भासविति ते, मम तेजचि तें सर्वां भूतीं, जीव ममांशचि, तो देहांतरें सेंद्रिय जातो, [1]गंधवहापरि विषयहि पंच, दशेंद्रिययोगें, सेवी कर्म करी अनुरागें, येतां जातां यातें ज्ञानी, जाणति नेणति कीं अज्ञानी, मी सर्वांच्या [2]हृदयीं आहें, वेद्य मी वेदें तद्विध साहे, क्षर [3]अक्षर पुरुषांहुनि उत्तम, ऐसें जाणे मज तो [4]सत्तम, तोचि सर्वविद् शास्त्र समजता, कृतकृत्यहि तो जाण भारता ! ॥ जगदात्मा० ॥ १५

या शास्त्रीं तो नर अधिकारी, [5]दैवी संपत्तीच जयावरि, [6]आसुर संपद्युत जे नर कीं, घालितसें मी तयास नरकीं, कामक्रोधलोभास जो त्यजी, भक्त तोचि निःश्रेयसकाजी, शास्त्रेंविण नरपरंपरा जी, स्वमतें करि तप एकसरा जी, षोडश उपचारि जो सुरा जी, पूजी परगति तीस न राजी. ॥ जगदात्मा० ॥ १६

शास्त्रावांचुनि पाहुनि वृद्धा, ते नर यजिती धरिती श्रद्धा, कवणगुणाश्रित म्हणसी तरि हे, त्रिगुणें श्रद्धा तीही तीपरि, सात्विक राजस तामस याचें, स्वरूप उत्तम, मध्यम नीच, गुणयुत यज्ञाशन तपदानें, सर्वचराचर आपल्या मानें ॐ तत्सत् या निर्देशानें होति मदर्पित तेचि समाने, सत्राशे जें अश्रद्धेनें केलें इहपर देऊं नेणे. ॥ जगदात्मा० ॥ १७

उक्तचि वदतो संशय जाया, न्यासत्यागलक्षण कौंतेया ! [8]काम्यकर्म जें तेंचि टाकिजे, न्यास संप्रती बोलती यती, सर्वकर्मं आचरूनिही, दे फल मजला त्याग तो भला, दोषयुक्त जें कर्म टाकिजें, यापरि [9]कोणी बोलति वाणी, निश्चय आतां ऐक तूं पार्था, यज्ञ दान जप [10]पावन जें [11]तप; तें न त्यजावें फल वर्जावें, इष्ट एक फल, दुसरें केवल, तिजे [12]सरमिसळ, जाण हे त्रिदळ, जो अत्यागी तो नर [13]भोगी, हेतुपंचकी होय [14]कर्म की, येथ शहाणा, कोण आपणा, लावि मीपणा, करुनिया पणा, अहंभावना, ज्यास शिवेना, बुद्धि जयाची, लिप्त नव्हेचि तो मज एका स्वयें वधो कां, तया न धोका, न मारीच तो, [15]बद्ध न होतो, मीं जें म्हणणें तें या त्रिगुणें, बंध पावणें, स्वर्गी धरणी, मुक्ति त्रिगुणी, ऐसा कोणी नाहीं

---

१. वायु. (श्लोक ८.) २. श्लोक १५ पहा. ३. अविनाशी. (श्लोक १६.) ४. श्लोक १९-२० पहा. ५. श्लोक १-३ पहा. ६. श्लोक ४ पहा. ७. श्लोक ४ पहा. ८. मनामध्यें कामना धरून केलेलें कर्म. ९. कोणी पंडित. १०. विवेकी जनांचें चित्त शुद्ध करणारें. ११. श्लोक ३ पहा. १२. मरणानंतर भोगतो. १३. मिश्र. (श्लोक १२.) १४. सांख्यशास्त्राप्रमाणें कर्माचे सिद्धीला पांच कारणें आहेत. (श्लोक १३.) १५. श्लोक १७ पहा.

प्राणी, जरि तूं म्हणसी तरि मुक्ति करीं, स्ववर्णधर्मैं, यथोक्तकर्मैं जे नर वर्तति, ते गति पावति, दोषयुक्त जें कर्म सहज बा! तेंचि टाकिजें, करूनि अर्पिजे, करितां ऐसें, ज्ञानशुद्धसे पावुनि मग तो, ध्यान करीतो, निर्मम होउनि, शांति पावतो, सकळहि त्यजि तो, मजला भजतो, अचलभक्तिनें, मननशक्तिनें, तो मज एका, समजे जितुका, आहे तितुका, मग मज मिळतो, धन्य फळतो, अणिक न होतो, ब्रह्मचि होतो, स्ववर्णकर्मैं, आचरवर्मैं, ते मज देईं, मुक्तिस जाईं, नायिकसी जरि, नाससि तूं तरि, व्यर्थ तवाग्रह, हा प्रकृतिग्रह, पाववि निग्रह, न करिन म्हणशी, तें तूं करिशिल, आहे स्थिरचर, भूतीं ईश्वर, माया करवी, त्यांतें फिरवी, त्यासचि भावें, शरण रिघावें, मदुदित निजमनिं, सकलहि समजुनि, रुचलें जैसें, तूं करिं तैसें, पुनरपि निजगुज, परम कथिन तुज, [३]मन्मन हो भज, मन्नमनें भज, पावसि हें निज, भाषित ऋतगुज, धर्महि परता, सांडुनि आतां मज भक्तिरता, ये शरण हिता, सकलहि [४]दुरितांहुनि उद्धरिता, मी सुखकर्ता, म्यां सांगितलें, तें मनिं रुतलें, किंवा वितुलें.' वायां गेलें, त्या हरि बोला, अर्जुन [५]धाला, म्हणे हरीला, 'मोहें निमाला, संशय गेला, तव वचनाला करिन हा भला, बोध लाभला.' मग तो [७]वहिला घे चापाला, निरखि नृपाला, तंव तो आला, आवेशाला, ताव मिशाला, देउनि शाला, जगदीशाला, वदे वशाला, 'या अश्वाला, देइं कशाला, उशिर कशाला, मत्सदशाला, सहस्रशाला, भिडवि विशाला, घडवि यशाला, अन्यपिशाला, गणशाशाला, धुंडवि दिशाला, या माशाला, रण कशाला, बांधूं याला, कीं पाशाला, सोडूं कीं हे अंदेशाला?' हे वचनाली, ऐकुनि सगळी, म्हणे, 'भूतळीं, या राजकुळीं, तूं एक बळी, मी तो गवळी.' नर या बोली, धरि निजमौळी, हरिपदकमळीं, ठेवुनि हेली, म्हणे, 'निराळी हे स्तुति जाली, तूं जरि जवळी, तरिच मी बळी.' गीतावल्ली मोक्षें फळली, व्यासें ग्रथिली, सूतें कथिली, राया रुचली, नाहीं पचली, जो प्रतिकवळीं, कंठीं कवळी, त्याला पिवळी, न रुचे कदळी, जशि उष्ट्राला, धृतराष्ट्राला, गीता माता तैसी होतां, वाढुनि चिंता, म्हणतो सूता, 'आमच्या पूता, घडे विजयिता, त्याला निश्चय, सांगे संजय, तेथें रिपुजय, धन्वि धनंजय, अपरधनंजय, जेथ रमावर, कृष्ण परात्पर, जो योगीश्वर, तेथें जयश्री, भूतिमहाश्री, नित्य शुभश्री, अष्टादश विस्पष्टपुराणी, धिष्ठितसार, [९]श्रेष्ठाम्नायसमा शुचि गीता,

१. श्लोक ५३-५४ पहा. २. श्लोक ६३ पहा. ३. श्लोक ६५ पहा. ४. पातकांपासून. (श्लोक ६६ पहा.) ५. संतुष्ट झाला. ६. श्लोक ७३ पहा. ७. सत्वर. ८. श्लोक ७८. पहा. ९. उत्तम वेदासारखी.

सदा सेवी दिव्यांबर हरिकथा दोषहरणीं,
  रुची छंदांमध्यें 'यमनसभला गः शिखरिणी'. ॥ २
कुरुश्रेष्ठें पाचारुनि शकुनियां मंत्र पुसिला,
  पुढें इंद्रप्रस्थाप्रति विदुर जाऊनि वहिला; ।
पुन्हा आला पांडूनृपकुमर घेऊनि सैरिसा[३],
  कळेना कर्माची गति गैहन[४] होणार[५] परिसा. ॥ ३
जिनें सारी जीती नृपकपट फांसे करुनियां,
  पडे हारी धर्मा प्रभुविभव नेलें हरुनियां; ।
सभे नेली कृष्णा[६], तिस कठिण दुर्योधन वदे,
  'वधू होई जानूवरिच बस ये स्वानुभव दे'. ॥ ४
कुरुश्रेष्ठा दुष्टाप्रति वचन बोले द्रुपदजा,
  'मदांधा! पांचांचें भय न धरिसी उन्मत गजा; ।
मृगेंद्रांची मुग्धा[७] परणिन[८] म्हणे जंबुक[९] बळें
  गदा बैसे मांडीवरि नवरि केळावलि बळें.' ॥ ५
नृपावक्षस्थानीं अतिकठिण वाग्बाण भरले,
  विदारी सर्वांगें परि तिजवरी खड्ग न चले; ।
प्रबोधी बंधूतें, 'कुच धरुनियां नग्न करणें
  प्रिया हे पांचांची, किमपि न इची भीड धरणें.' ॥ ६
प्रभू भीष्मद्रोणादिक परम धार्मीक वदती,
  'अहो! जी गांधारा! वचन अवधारा[१०] दृढमती।
सती ही पांचाली कुल सकल जाळील नृपती!
  सभेमध्यें वस्त्राहरण कथिलें निंद्य जगतीं.' ॥ ७
वनीं जैशी धेनू विपिनिं[११] परिवारें गवसिली'
  तशी ते पांचाली शरण वनमाळीं[१२] विनटली[१३]. ।

---

१. या श्लोकांचें वृत्त 'शिखरिणी' आहे व यांत य, म, न, स आणि भगण, एक लघु अक्षर व एक गुरु अक्षर अशी रचना असते. सहाव्या व सातव्या अक्षरांवर यति असून एकंदर सतरा अक्षरें असतात. २. दुर्योधनानें. ३. लौकर, एकदम. ४. दुर्गम्य, अज्ञेय. ५. भावी गोष्ट. ६. कृष्णा=द्रौपदी; कृष्ण=केशव; कृष्ण=अर्जुन; कृष्ण=व्यास (सत्यवतीपुत्र). ['कृष्णः सत्यवतीपुत्रे वायसे केशवेऽर्जुने । कृष्णा स्याद्द्रौपदीनीलीकणाद्राक्षासु योषिति । मेचके वाच्यलिंगः स्यात् क्लीबे मरिचलोहयोः' इति विश्वः]. ७. सुंदर युवति. ८. परिणय करीन, विवाह करीन. ९. कोल्हा. १०. ऐका. ११. अरण्यांत. १२. श्रीकृष्णाला. १३. गेली.

पढे स्तोत्रीं, 'कृष्णा ! नरहरि ! तुवां जी ! प्रगटिजे,
हरी वस्त्रें दुःशासन तरिच [1]दुंःशासन किजे. ॥ ८
मुकुंदा ! गोविंदा ! प्रभु विभु हरी ! पद्मनयना !
हृषीकेशा ! लक्ष्मीपति ! मधुरिपू ! दैत्यदलना ! ।
त्वरें पावें कृष्णा ! अभयवरदा ! सत्य करणें
चकोरी मी कृष्णा ! [2]अमृतकर तूझें प्रसरणें. ॥ ९
प्रतिज्ञेच्या पाशीं दृढ गवसिले पांडव बळी,
दयाब्धी ! सांभाळीं भगिनि तुझि अत्यंत दुबळी; ।
....
जळामध्यें किंवा कमळिणिस कंजी बुरदळी. ॥ १०
[3]गजेंद्रें [4]प्रऱ्हादें स्तवन करितां पावसि मनीं,
[5]कनिष्ठिकें [6]गोवर्धन उचलिला त्वां लघुपणीं; ।
कृपासिंधो ! बंधो ! यदुपति ! [7]भुजंगेंद्रशयना !
न येसी, तैं प्राणा त्यजिन [8]करुणांभोजनयना ! ॥ ११
जळाब्धी पाषाणीं बुजुनि [9]कपि पायीं उतरले,
प्रतापें लंकेशादिक [10]दनुजता क्रूर दमिले; ।
तुवां नेली रात्रीं मधुपुरिवरी [11]द्वारवतिसी,
तुं माझा कैवारी, विसरसिल केवीं विनतिसी ? ॥ १२
अनंतें ब्रह्मांडें वसति तुझिया रोमविवरीं,
[12]अनंताचे [13]तल्पीं [14]पहुडसि सुधासिंधुजठरीं; ।
अनंता हे [15]कूर्माकृति धरुनि पृष्ठीस धरिली,
अनंतात्मारामा ! त्रिभुवन गुढी त्वां उभविली. ॥ १३
जळीं तूं पाषाणीं गगनपटळीं भूतळतटीं,
समस्तीं सर्वां त्या [16]अखिल वससी तूं घटमठीं; ।
तुझें येणें जाणें भ्रम सकळ मिथ्यामय दिसे,
कळेना वेदांता, तुजविण रिता ठाव न दिसे. ॥ १४

---

१. वाईट शिक्षा, कडक शिक्षा. २. चंद्र. ३. पृ० ७९ टीप ७ पहा. ४. पृ० ७९ टीप ८ पहा. ५. अंगुळीनें. ६. पृ० १४० टीप १९ पहा. ७. शेषशयना. ८. दयापूर्णकमलनेत्रा ! ९. वानर. १०. राक्षसांचे समूह. ११. पृ० १७१ टीप ८ पहा. १२. शेषाचे. १३. तल्प= बिछाना, शयन. १४. निजतोस. १५. कूर्म=कांसव. १६. सर्व.

रिता होता पूर्वीं तव पदजळें सिंधु भरिला,
तुझा नामीका त्या फणिपतिविषज्वाळ शमला; ।
अहल्या उद्धारा सकळ जगदोद्धारकमठा,
त्वरें धांवें पावें द्रुपदतनयेच्या स्तवपटा.' ॥ १५

पांचाळी निरि ओढितां दचकली, कृष्णा सभे भीयली,
'बापा ! धांव मला विपत्ति घडली वैरीसभा थाटली; ।
भर्तारें[1] उगलीच शांति धरिली, शूरक्रिया[2] टाकिली,
हे लज्जा तुजला तुझी बहिणुली दुःशासनें गांजिली. ॥ १६

गजेंद्रें[3] आक्रांतीं स्मरण करितां शोक हरिला,
दयाब्धी ! प्रल्हादें[4] स्तवन करितां स्तंभ[5] चिरिला; ।
व्रजासाठीं गोवर्धन[6] उचलिला, त्वां जिवविली,
विचित्रें पांचाळीप्रति अमुप वस्त्रें पुरविलीं.' ॥ १७

हृदिस्थानीं आयूर्भुजुनि मग मूर्ति प्रगटली,
चमत्कारें ध्यानीं न वदत, असे स्तब्ध उगली; ।
हरी जेव्हां दुःशासन वसन[7] तेव्हां सुनयना
प्रभू साक्षात्कारें वसति तिचिया निर्भयपणा. ॥ १८

नृपाज्ञेनें दुःशासन वसन नीच स्थळिं करी,
दुजें देखे दिव्यांबर परि चमत्कार न धरी; ।
बळें ओढी तेव्हां वसन दुसरें भीतरि[8] असे,
विचित्रा वस्त्रांचे ढिग पसरिले पर्वत जसे. ॥ १९

पुन्हा तेजूं[9] लागे तंव तिजकडे पाश शमले,
सभेमध्यें भीमार्जुन परम कोपें खवळले; ।
तयां वारी धर्मप्रभु मग विचारोनि नयनीं,
'उगे राहा यांतें अपशकुन होईल शकुनी. ॥ २०

प्रसन्न श्रीनारायण जवळि जन्मांतरऋणी
असें जें हें केलें सुकृत न सरे धन्य असुनी, ।
उषःकाळीं[10] ज्याचें स्मरण करितां दोष हरती,
म्हणोनीयां सांगे हरिसि विनटावें दृढ मती.' ॥ २१

---

१. भतारें. २. पराक्रम, शौर्य. ३. पृ० ७९ टीप ७ पहा. ४. पृ० ७९ टीप ८ पहा. ५. खांब. स्तंभ=stump. ६. पृ० १४० टीप १९ पहा. ७. वस्त्र. ८. आंत. ९. त्यजूं. १०. प्रातःकाळीं.

शके[1] आनंदाब्दीं रसनिधिइषूभू[2] (१५९६) इह वने
वसेता चक्रांतीं प्रथम विधि पीयूषवचनें[3] ।
अलंकारा ग्रंथीं सुरस यमकें पद्यरचना
अनंताच्या[4] पुत्रें प्रचुर विनवी पंडितजना. ॥ २२

सहस्रा[5] ग्रामांचा बिड परगणा, चोहटपुरी
तयामध्यें गौरीपुरिस रचिला ग्रंथ चतुरी, ।
पढे जो 'पांचाळीस्तवन' सुकृती तेच पदवी
कथा हे संपूर्ण प्रगट विनवी विठ्ठल कवी. ॥ २३

कबीरकथा[6].

(गीतिवृत्त)

श्रीरामचरण वंदुनि रचितों 'कबिराख्यसंतचरिता' तें; ।
न्यूनाधिक्यसहितही रुचतें शिशुवाक्य[7] साधुचरितातें[8]. ॥ १

संतचरित्रें[9] गाती ऐकति, ते धन्य धन्य मान्य जनीं, ।
श्रीरामचंद्रनामस्मरण जयाचे मुखीं दिवारजनी[10]. ॥ २

यवन कबिर या नामें मोमिन हरिभक्त मान्य विश्वासी[11]; ।
काशीवास करुनि तो श्रीहरिगुरुभक्तिमाजि विश्वासी[12]. ॥ ३

रामानंद[13] गुरूची आज्ञा वंदूनि भजतसे रामा, ।

---

१. शके १५९६ आनंदनाम संवत्सरे ह्या वर्षी विठ्ठलानें हें काव्य केलें. २. रस=सहा, निधि=नऊ; इषु=पांच; भू=एक. [मुहूर्तमाला-पृष्ठ ५]. ३. अमृतवचनें. ४. विठ्ठलाच्या पित्याचें नांव अनंत असावें असें दिसतें. ५. पृ० ६४ श्लोक ४६-४७, पृ० १२६-१२७ श्लोक १-२, पृ० १७५ श्लोक ४ पहा. ६. हा एक महान् साधू होऊन गेला. ह्याचा जन्म शके १०७० त काशींत झाला व शके १३७० त मगर येथें मरण पावला. ह्याच्या गुरूचें नांव रामानंद. ह्याचे श्रुतगोपाळ व धर्मदास हे दोघे पट्टशिष्य होते. ह्यानें 'शुकनिधान' या नांवाचा ग्रंथ लिहिला आहे. त्याशिवाय पदें व दोहरेही अनेक आहेत. हा मरण पावला त्या वेळेस त्याच्या अर्ध्या देहाच्या तुळशी व अर्ध्या देहाचा सबजा झाला. साधुसंतांस भोजन देण्यासाठीं एका सावकाराकडे आपली स्त्री गहाण ठेविली. इत्यादि आख्यायिका प्रसिद्धच आहेत. (भक्तविजय अध्याय ५-६ पहा). ७. बाळक, तोक. ८. सदाचार संपन्नजनांना. ९. साधूंचीं चरित्रें. १०. रात्रंदिवस. ११. जगाला. १२. विश्वास ठेवी, भरंवसा ठेवी. १३ रामानंद हा, कबीर व ज्ञानेश्वरनिवृत्ति इत्यादिकांचा बाप विठ्ठलपंत. यांचा गुरु. यानें 'आनंद' नांवाचा नवा सांप्रदाय काढिला, तो उत्तर हिंदुस्तानांत चालू आहे. हा मोठा विद्वान् होता.

रामाविण सुख नेणे[1] तोही, त्याची तसीच ते [2]रामा. ॥ ४
एका दो तीं दिवशीं विणुनि विकी, तूलतंतु नव सेला, ।
तेणें प्रपंच बरवा करुनि धरी रामभक्तिहि सेला. ॥ ५
[3]अभ्यागत गृहिं येतां तोषवुनी त्यासि अन्नदानानें, ।
भोजन करुनी अथवा रक्षी [4]स्वतनूस [5]तोयपानानें, ॥ ६
या परिची धरि [6]निष्ठा ते सत्य [7]मृषा पहावया रामें ।
सहस्र बैराग्यांचीं रचिलीं रूपें [8]प्रगल्भ [9]अभिरामें. ॥ ७
तीलक, टोप्या, माळा, कंठिसहितत्या विचित्र गोधडिया. ।
पवित्र भिक्षापात्रें, सोटे, ज्यालागिं शोभती कडिया. ॥ ८
यापरि सहस्र संख्या दिवसांतीं पातले [10]कबिरसदनीं, ।
मागति भिक्षा, बोलति रामाचें नाम [11]चारुतर वदनीं. ॥ ९
‘बहुत असों उपवासी, दे अन्नालागिं दातिया ! [12]करुण; ।
दाता त्यासचि वदती [13]भूतांची ज्यास येतसे [14]करुण.’ ॥ १०
यापरि भक्तशिरोमणि त्यांच्या वाक्यें [15]सखिन्न बहु झाला, ।
परि सत्कर्मीं कांता सुत किंवा निज शरीर तृण झाला. ॥ ११
सदनिं विचारुनि पाहतां, कण धान्याचा नसे, रुका अडका, ।
निश्चय परंतु रामीं देइल त्यालागिं तो पडूं नड कां ? ॥ १२
[16]शेटनगर या नामें नगरीं धनिकाढ्य मान्य विपुल धनी, ।
[17]हाटामाजि [18]दुकानें सकळ फिरुनि जाय त्याचिया सदनीं. ॥ १३
वृत्तांत तापसांचा कबिरें संपूर्ण घालितां कानीं, ।
निर्धन समजुनि उत्तर केलें त्यालागिं काय धनिकानीं. ॥ १४
‘कांता [19]मनोज्ञ तूझी शयनार्थी आजि येथ मज द्यावी, ।
काय [20]अपेक्षित तुजला ते सामग्री गृहीं सुखें न्यावी.’ ॥ १५
ऐकुनि वचन तयाचें, उत्तर त्यालागिं कबिर काय करी ।
‘शपथपुरःसर याचे देतों आणोनि [21]योषितेसि करीं.’ ॥ १६

---

१. तो कबीर. २. स्त्री, बायको. ३. पाहुणा. ४. आपल्या देहाला. ५. पाणी पिऊन. ६. भक्ती. ७. खोटी, असत्य. ८. शूर, प्रौढ. ९ मनोहरें. १०. कबिराच्या घरीं. ११. सुंदरतर. १२. कृपेनें, कृपा करून. १३. प्राणिमात्रांची. १४. दया. या अर्धांत कवीनें ‘दाता’ कोणास म्हणावें हें सांगितलें आहे. १५. दुःखित. ‘सखेद’ असाही अन्य पाठ आहे. १६. वृत्तासाठीं ‘शेटनगर’ असा ‘नगरशेट’ या शब्दांमध्यें फेरफार केलेला आहे. १७. बाजारांत. १८. हा शब्द फारसी आहे. १९. सुंदर. २०. पाहिजे असेल तें, इष्ट, वांछित. २१. स्त्रियेला.

कबिरमुखांतुनि वाणी ऐकुनि संतोषि होय बहु वाणी. ।
गुणहि तयाचे वानी, बोले कबिरासि 'काय तुज [1]वाणी ?' ॥ १७
कणीक, तंदुळ, घृत, गुळ, डाळ, [2]सिता चिंच, मीठ, [3]मिरशेंगा, ।
शाखा भाज्या बहुविध [4]वृंताकें भोंपळे मुळे शेंगा. ॥ १८
स्वकीय दासांकरवीं [5]वृषभांवरि वाहुनी बहुत गोणी ।
मस्तकिं गोणी कोणी घेती, पाठीवरी करीं कोणीं. ॥ १९
विपुल भरुनि सामुग्री पाठवितो साहुकार कबिरघरा. ।
'अति मान [6]अतीतातें, दे वाढुनि,' सर्व वदत [7]पाककरा. ॥ २०
भोजन करुनि तपस्वी झाले संतृप्त सर्वही ज्ञानी, ।
पुढिल कथासंदर्भी द्यावें [8]अवधान सर्व सुज्ञांनीं. ॥ २१
कांतेप्रति एकांतीं निवेदिलें वृत्त, सर्वही कबिरें, ।
पतिव्रता प्रत्युत्तर दे यतिलागोनि योग्य बहुत बरें. ॥ २२
'[9]परपुरुषासी रमतां, घडतो व्यभिचार बोलती लोकीं. ।
आज्ञांकित मी तुमची धर्माधर्मार्थसार अविलोकीं.' ॥ २३
कबिर वदतसे, 'ललने ! सर्व घटीं एक राम अवतरला, ।
हे खुण जाणुनि वर्ते, सहजसुखें तोचि एक [10]भंव तरला. ॥ २४
जो कां माझे हृदयीं तोचि वसे राम हृदयिं धनिकाच्या, ।
यास्तव लौकिकरीती कां तूं धरितेस सांग मनिं काच्या ?' ॥ २५
यापरि विवेक वदतां, ते स्त्री सोडूनि सकळ [11]संदेहा ।
कांता पतितें वंदुनि शृंगारी सांग आपुल्या देहा. ॥ २६
[12]निशार्धसमयीं [13]जलधर धारा वर्षे महा शिळाधारीं, ।
स्त्रीतें [14]स्कंधीं वाहुनि धनिकगृहा जाय कबिर आंधारीं. ॥ २७
शय्योपभोगरचना रचुनि बसे, [15]मंदिरांत [16]परदारी ।
कामांध वाट पाहे, तरि बाहिर पाय वाजती दारीं. ॥ २८

---

१. कमतरता. २. साखर. ३. मिरच्या. ४. वांगीं. ५. वृषभ=बैल. ६. अतिथींना. ७. स्वयंपाक करणाऱ्याला, आचाऱ्याला. ८. लक्ष्य, ध्यान. ९. ह्या अर्धांत व्यभिचार कशाला म्हणतात हें सांगितलें आहे. १०. संसार. ११. संशयाला. १२. मध्यरात्रीस. १३. मेघ. १४. खांद्यावरून. १५. बैठक, दिवाणखाना. ['मंदिरं नगरेऽगारे मंदिरो मकरालये' इति विश्वः]. १६. दुसऱ्याच्या स्त्रीशीं गमन करणारा, व्यभिचारी.

धनिक द्वारिं पहातां कांतेसहवर्तमान कबिर खरा, ।
त्यासि विचारुनि तीतें नेउनि महॉलांत दावि तो नखरा. ॥ २९
धनिकगृहीं निज रमणी पावुनि मग जाय, कबिर गेहातें, ।
श्रीरामीं संकट तैं पडतां धरि, कोत[1]वालदेहातें. ॥ ३०
जाउनि धनाढ्यसदना द्वार उघडवी, दु[2]रंत संतापें, ।
अंतःपुरांत रिघतां धनिक विलोकूनि थरथरां कांपे. ॥ ३१
'कवण वधू कवणाची ?' पुसतां धनिकास; लाँ[3]जला, भ्याला, ।
नृपपुरुषातें विनवी, 'स्वामी ! करुं काय दैवें[4]लभ्याला ?' ॥ ३२
क्रोधें त्रासुनि वदतां तो लागे कोतँवालचरणासीं, ।
'अपराधी अपराधी चुकलों, मी योग्य होय मरणासी.' ॥ ३३
यापरि विनवित असतां, आज्ञापी कोतवाल धनिकासी, ।
वंदूनि या सतीतें, 'वद वद इस मान जान्हवी कासी.' ॥ ३४
तद्वाक्यें त्या धनिकें नमितां साष्टांग दिव्य पँ[5]दपद्मा, ।
मग नृ[6]पकिंकर बोले, 'हे स्त्री पाँ[7]वोनि दे इच्या सद्मा.' ॥ ३५
श्रवण करूनि तदाज्ञा स्कंधीं वाहूनि साधुकबिरसती, ।
नृपपुरुषासह पोंचवि पतिसन्निध तेथ जे तिची वसती. ॥ ३६
पति कांतेस विचारी, 'कां तूं आलीस दुर्ग गे ! चंडी ?' ।
उत्तर करि धनिक तदां, 'आणिलि मी, कोतवाल मज दं[9]डी.' ॥ ३७
कबिर वदे, 'मी अपुली स्त्री देतां कोतवाल काय करी ? ।
दावा मज तो कोठें ?' म्हणुनि धनाढ्यासमीप धरित करीं. ॥ ३८
कबिर धनाढ्यहि दोघे जाती ग्रा[10]मस्थ कोतवालघरा, ।
त्यातें कबिर विचारी, 'कां या धनिकासि गांजिसी, चतुरा ! ? ॥ ३९
मी अपुली स्त्री देतां काय तुझें सांग येथ जात असे ?' ।
तो बोले, 'मजलागीं यांतिल तिळमात्र ठाउकेंचि नसे.' ॥ ४०

---

१. हा समास चिंतनीय आहे. २. ज्या रागाचा वाईट परिणाम होईल अशा रागानें. ३. येथें 'कारकदीपक' नामक अलंकार आहे. ४. दैवानें प्राप्त झालेल्या वस्तूला. ५. चरणकमळास. ६. राजसेवक. 'किं करोमि कुर्यां वा इति स्वामिनं पृच्छति इति किंकरः' अथवा 'कुत्सितं करोति' इति. 'काय करूं महाराज' असें विचारणारा सेवादक्ष चाकर त्याला किंकर म्हणावें. किंवा जो काम नीट करीत नाहीं, कारण चाकरच तो, म्हणूनही त्याला किंकर म्हणावें. ७. पोंचवून दे. ८. घरास. ९. शिक्षा करी. १०. गांवांत राहाणारा.

तत्क्षणिं कबिर विचारी चित्तीं, 'आश्चर्य ! काय हें झालें ?' ।
चरित रघूरायाचें सत्य तयातें मनीं कळों आलें. ॥ ४१

मग बहुत खिन्न चित्तें श्रीरामाच्या करीतसे स्तवना, ।
'स्वामी ! तूं धनिकासी दर्शन देऊनि हॅरिसि पापवना. ॥ ४२

मजनिमित्त अन्यातें श्रीरामा ! भेटलाभ तूं देशी, ।
बापा ! मज कां त्यजिसी ? तुजविण मी हीन दीन परदेशी.' ॥ ४३

रामस्तवन करुनि त्या धनिकालागूनि पोंचवी सदनीं, ।
त्यातें वंदुनि निजगृहिं आला हरिभक्त राम धरि वदनीं. ॥ ४४

यापरि दोघे बोलुनि जातां बाहेर कोतवाल नसे, ।
नसती बैरागीही, श्रीहरिमायाच पाहतां विलँसे. ॥ ४५

यांपरिचे ते साधू सर्वहि भूतीं समान मति करुणा ।
विठ्ठल मानसिं त्यातें धरुनि तयाच्याचि वंदितों चरणा. ॥ ४६

पदसंग्रह.

भक्तिपर पदें.

पद १ लें.

गजवदना तुम्हि स्मरा स्मरा । मनीं भाव धरुनियां बरा. ॥ ध्रुवपद. ॥
तो नव सुरपति आणुनियां मति देतो मुक्ति सत्वरा ।
विद्या सकळिक आकळि जन सिद्धी येतसे घरा ॥ गजवदना० ॥ १ ॥
एकदंत गणराज गजानन शोभे मुक्ति सुंदरा ।
जोडुनियां कर विठ्ठल बोले, 'धांव पाव ईश्वरा !' ॥ गजवदना० ॥ २ ॥

पद २ रें.

प्रपंच विषयीं बहुत त्रासलों 'तारीं राघवा ! मला' ।
सकळ जन लौकिकार्थ समजला. ॥ ध्रुवपद. ॥
बाळपणीं अज्ञान बुद्धिला हितानहित नाकळे ।
सदा नाकांतुन शेंबुड गळे ॥

---

१. 'दहसि' असा अन्य पाठ आहे. २. पोंचवी. ३. शोभे. ४. 'ते या परीच साधू' असा अन्य पाठ आहे. ५. पृष्ठ ३९ टीप १० पहा.

काहीं समज होतां, खेळा पोरापाठीं पळे ।
घरचि हुडकितां दिवस मावळे ॥
लोणपाठविटुदांडुलगोऱ्यांमाजि काळ दवडिला. । सकळ० ॥ १ ॥
तरुणपणीं धनदाराविषयीं चित्त जाहलें पिसें ।
टवाळ्या खेळ मस्करी हंसें ॥
परोपरी कौशल्य वाढलें, शृंगारादि रसें ।
तुझ्या नामाला कोण पुसे? ॥
मोहमदें स्वच्छंदें रंगुनि स्वहित जीव विसरला. । सकळ० ॥ २ ॥
वृद्धपणीं बहु दमा खोकला बडकीं लाळ गळे ।
बोथरें तोंड, डोळे पींवळे ॥
सुना म्हणती, 'मेला म्हातारा कोणी उठवा बळें' ।
पुत्र गांजिती जसे कावळे ॥
भ्रांति बुद्धिला पडुनि मनीं संसार हेतु अडकला. । सकळ० ॥ ३ ॥
अशा संकटीं पाहुनि रामा! तुझे लागलों पायीं ।
अजुनि तरि डोळे झांकसी कायी? ॥
कधीं [1]हंस जाइल ही नकळे, धाक न कोठें कायी ।
उघडुनी कृपादृष्टिनें पाहीं ॥
येइं छंद विठ्ठलनामाचा हेंचि मागणें तुला. । सकळ० ॥ ४ ॥

पद ३ रें.

नमिली जगदंबा दुर्गा शांता । परमात्मकांता ।
साक्षीत्वंग प्रतिपादित वेदांता । प्रियवरदा दांता. ॥ ध्रुवपद. ॥
ब्राह्मीहरिललना गिरिजा काली । हे संज्ञा काली ।
तत्कालोचित मर्यादा पाळी । पाळोनि निराळी ॥ नमिली० ॥ १ ॥
[2]भ्रूलीला प्रकटित मात्रें जगती । निगमश्रुति वदती ।
जे कां भक्तांला दे निज गती । कसी विसरूं मग ती ॥ नमिली० ॥२॥
[3]सर्गस्थितिलयकर [4]निर्जरधात्री । निरुपमित सुगात्री ।
जे विलसे निजभजकमुखीं दिनरात्री । विठ्ठल [5]वरदात्री. ॥ नमिली० ॥३॥

---

१. उपहास, विडंबना. २. नेत्रकटाक्ष. ३. उत्पत्ती, पालन आणि नाश करणारी. ४. देव-माता. ५. इच्छित देणारी.

पद ४ थें.

पंढरीला जावें भावें ।

कटि कर समपद विमल विटेवरी परब्रह्म वंदावें. ॥ ध्रुवपद. ॥

ज्ञानचंद्रभागामृतडोहीं । निःसंदेह नहावें. ॥ पंढरीला० ॥ १ ॥

पांडुरंगपदपद्मसुधामृत- । पानें स्वस्थ रहावें. ॥ पंढरीला० ॥ २ ॥

परमानंदपरात्परमंदिरिं । विठ्ठलरूप पहावें. ॥ पंढरीला० ॥ ३ ॥

पद ५ वें.

माझे विठ्ठले ! माउले ! । दाखवीं निज पाउलें ॥ ध्रुवपद. ॥

ध्वजवज्रांकुशरेखा शोभती । तोडर पदीं मिरवले ॥ माझे० ॥ १ ॥

पीतवसन कटीं करकंकणीं । कंठीं कौस्तुभ डोले ॥ माझे० ॥ २ ॥

विठ्ठल श्रीमुख पाहतां धरणीवरी । आनंदद्रव सुटले. ॥ माझे०॥३॥

पद ६ वें.

रामनाम वारी । हित दलन शार्ङ्ग शर कलन सुपथ संचलन रुचिरतर [1]नलिननयनयुग राम ॥ ध्रुवपद. ॥

वीरवर्य रणधीर नील[2]नवनीरद नभगंभीर गुणालय [3]हीरकरदन [4]समीरकुमर-सख [5]नीरजवदन [6]शरीररुचि सुभग राम राम० ॥ १ ॥

[7]मंदहसन [8]वृंदारकवरद नंदनादि मुनि वंदुनि कारिं [9]वंदार मंद रत विठ्ठल प्रियनंदलंदलग पूर्णमनोभिराम. ॥ राम० ॥ २ ॥

पद ७ वें.

ये ये ये ये ये ये दीनबंधो ! कृपासिंधो ! आज ।

मी बहुत श्रमतसें धांव, तुझी जाताहे लाज ।

मज नयनीं पाहसी दीन; किती मीं देऊं [10]बांज ? ।

बहु विनविला परि हरि ! 'न चळे तिळभरि लाज.' ॥ ध्रुवपद ॥

पशुच बरा द्विज दराज बिन उन करुनि घे काज ।

[11]गणिकादिक किति निवडूं दुष्कृति [12]जंतु समाज ।

---

१. कमळाप्रमाणें ज्याला दोन नेत्र आहेत असा (राम). २. मेघ. ३. हिऱ्याप्रमाणें ज्याचे दंत आहेत असा. ४. मारुतीचा मित्र. ५. कमलवदन. ६. देहकांति. ७. स्मित करणारा. ८. देवांतें वर देणारा. ९. कल्पवृक्ष, इच्छित वस्तु देणारा वृक्ष. १०. बोभाट. ११. पृष्ठ ५९ टीप २ पहा. १२. प्राणी.

दुष्टमंदभजकवृंदें[1] तारिसी होउनि जहाज ।
पाहिं पाहिं पाहिं रमानायक ! सुरराजराज ! ॥ ये ये० ॥ १ ॥
दनुजमुनिहरिसिमाजविक्रमविलवलाक बाज ।
धरिसी करीं सतत महाराजाधिराज ।
सुखकर विधिहरनुत[2] वर देसी मुक्ति तेचि भाज[3] ।
परि हरि विठ्ठलासी पदपद्मसुधापान पाज. ॥ ये ये० ॥ २ ॥

पद ८ वें.

रामा ! कृष्णा ! गोविंदा ! विठ्ठला ! मधुसूदना ! तूं येईं रे ! ॥ध्रुवपद.॥
अनुदिनिं वदनीं जपतों भावें । वारीं या भवमोहा रे ! ॥ रामा० ॥ १ ॥
विठ्ठल प्रार्थितसे बहु तुजला । शाश्वत पदवी[4] देईं रे ! ॥ रामा० ॥ २ ॥

पद ९ वें.

ब्रह्म गोकुळांत वागतें । नंदयशोदांगणीं रांगतें. ॥ ध्रुवपद. ॥
ध्यानीं ध्याती शंभूविधी । तेचि गोपिकांतें शोधी ।
पयदधिनवनीत[5] मागतें. ॥ ब्रह्म० ॥ १ ॥
घेवोनी कांबळी काठी । फिरे गाईवत्सांपाठीं ।
विश्व पोटीं तेचि ब्रह्म भागतें. ॥ ब्रह्म० ॥ २ ॥
अहंता दुर्घट नासूनियां । रक्षी भक्तसमुच्चया ।
विठ्ठल या नामें पूर्ण भागतें. ॥ ब्रह्म० ॥ ३ ॥

पद १० वें.

पतितजनपावना[6] ! विठ्ठला ! ।
पतितजनपावना[6] ! श्रीकांता ! अंत पाहसी तूं श्रमविसी मला. ॥ ध्रुवपद.॥
त्रास बहु मनीं । क्रोधहि नाणीं ।
तुजवांचुनि मजला गति नाहीं, नाहिंसें भासतसे वो ! शरण आलों कीं तुला ॥ पतित० ॥ १ ॥
'बहुत तारिले,' । साधु बोलिले ।
निष्ठुरता तुजला कसी ? त्यजीं त्यजीं हे सदया ! वरदा ! लौकिक करणें याला. ॥ पतित० ॥ २ ॥

---

१. वृंद=समूह. २. नुत=स्तुत. ३. भार्या. ४. मुक्ति. ५. दूध+दहीं+लोणी. ६. पापी जनांस पूत (पवित्र) करणाऱ्या !

क॑सुनि पाहसी, । भय दाविसी ।
तुझे कृपे कळलें बरें खरें खरें हें समजुनि आम्ही विठ्ठल आलंगिला.
॥ पतित० ॥ ३ ॥

पद ११ वें.

ये ये कृपाळा ! त्वरित धांव ये ।
किति पाहसिल भजनीं भाव, स्वपदीं लाव, त्वरित धांव. ॥ ध्रुवपद. ॥
तापत्रय तापति मज । सदयहृदय ! हृदयीं समज ।
जनीं तुजविण करुण कवण गोविंदाच्युतमाधव ! ॥ ये ये० ॥ १ ॥
कामादिक काककुळें ! टोंचिति तनुलागिं बळें ।
सात्विकमति निकट करिति काव काव काव ॥ ये ये० ॥ २ ॥
विठ्ठलनामें भजनीं । लावुनि उद्धरशी जनीं ।
दावि दावि दीनाप्रति पदकैरव. ॥ ये ये० ॥ ३ ॥

पद १२ वें.

भगवति ! माते ! शिवकांते ! शांते श्रमपरिहरिणी ! ।
मज शुचिहृदय ! सदय ! ठेवीं निजचरणीं. ॥ ध्रुवपद. ॥
विषयसुखें जीव सतत पडला विश्वरणीं ।
अंध पिसा होय कसा निरत सदा चरणीं. ॥ भग० ॥ १ ॥
बहुतचि अनुसरला मूढजन अयूत मरणीं ।
करिं करुणा हा शरणागत पतितोद्धरणीं. ॥ भग० ॥ २ ॥
विठ्ठल हा आपुला लक्षुनी लावीं स्मरणीं ।
सुरवरदे ! सत्वर दे भक्तिसुधातरणी. ॥ भग० ॥ ३ ॥

पद १३ वें.

श्रीशांता दुर्गा जगदंबा देखिली नयनीं ॥ ध्रुवपद. ॥
निगमसार ॐकार पंजर मराल नायिका मंदविहसनी ॥ श्रीशांता० ॥ १ ॥
लसत्कुंकुमविशालभाल मणिजालमालिनी हिमकरवदनी ॥ श्रीशांता०॥ २ ॥
नेत्रयुगीं शशि मित्र धरी हिमगोत्रपुत्रिका चित्सुखसदनी ॥ श्रीशांता०॥३॥

---

१. कसून पाहणें=परीक्षा घेणें. २. पृष्ठ ७६ टीप १ पहा. ३. दयाळू. ४. कावळ्यांचे समूह. ५. पादरूपी कमोदपुष्प. ६. देवाला वर देणारे. ७. नौका. ८. हिम (शीतळ) कर=(किरणें) ज्याचीं आहेत त्याप्रमाणें जिचें मुख आहे ती (चंद्रानना). ९. चंद्र १०. सूर्य. ११. हिमालय पर्वताची मुलगी (पार्वती).

भुवनभार खरखलदल निवटुनि भक्त सुरनिकर बसवी विमानीं ॥ श्रीशांता० ॥ ४ ॥
विठ्ठलनुत[1] मणिनूपुरयुत पदपद्मभृंग जेनकलिमलहरणी[2] ॥ श्रीशांता० ॥ ५ ॥

पद १४ वें.

ये ये दयाब्धे ! रामा ! ये ।
ये ये कृपाब्धे ! रामा ! ये ये करुणाब्धे ! रामा ! निलया ॥ ध्रुवपद. ॥
मानीं विनती, ये विमानीं बैसुनी, अधमानीं स्तविजे किती मानी वंद्या ॥ये०॥१॥
दारासुतासगृहदारार्थ श्रमुनी उदारा ! त्वत्पदीं न कदा रांतलों[3] ॥ ये० ॥ २ ॥
धावें, मोहासि या वधावें, मानस हें शोधावें, शोधोनियां बोधावें देवा ! ॥ये०॥३॥
दावीं पदें स्नेहाचीं दावीं बंधक भवदा विजाळीं कीं सौख्यदा विश्वपा ॥ ये० ॥४॥
कामी त्रैलोक्य जनकामीं धरुनि मति कामीं लीताक्षें बा रिकामीं न्यावीं ॥ये०॥५॥
जातीविहिन[4] तुज जाती शरण, त्यांसी जाती मोक्षाची देशी, जातीशून्या ॥ये०॥६॥
द्यावी दृष्टी बा ! अन्य या विरहित सदया ! विश्ववंद्या नेछीं यावी दया ॥ये०॥७॥
कानीं विज्ञप्ति नये कां नीरंजाक्षा[5] ! कां नीति नोहे या रंका निंद्य कीं ॥ ये० ॥८॥
लातेनें लाडी शिशुला ते जे मातेसि तुला ते अयोग्य विठ्ठलातें पाहा ॥ ये० ॥९॥

पद १५ वें.

रामा ! तुझें नाम जपतां जोडे निजसुखजोडी ।
मोडे विषयप्रीति, कोठुनी संसाराची बेडी ॥ ध्रुवपद. ॥
यज्ञादिक सत्कर्में घडतां, घडती[6] अंतराय ।
सांगतेस्तव तेथें आणिक नामाविण तें काय ? ॥ रामा० ॥ १ ॥
तीर्थें स्नानें व्रतें दानें जीं जीं पुण्यें वेदीं ।
तीं तीं नामें सहजें घडती, ऐसें वेद निवेदी[7] ॥ रामा० ॥ २ ॥
नामामृतरस सेवुनि[8] शंकर तृप्त निरंतर झाला ।
याचिलागीं प्रेमें मस्तकिं वंदी विठ्ठल त्याला ॥ रामा० ॥ ३ ॥

---

१. विठ्ठलनामक कवीनें जिची स्तुति केली आहे ती. २. जनाचें पाप हरण करणारी, कली=पाप. [कलिः स्त्री कलिकायां ना शूराजकलहे युगे–इति मेदिनी; कलिर्बिभीतके शूरे विवादेऽन्त्ययुगे युधि' इति हैमः.] 'जनकलिमलमथनी' असा अन्य पाठ आहे. ३. रममाण झालों. ४. नीच जातीचे लोक. ५. कमलनयना ! ६. अडथळा, हरकत. ७. सांगे. ८. शंकरानें हालाहल प्राशन केलें तेव्हां त्याच्या अंगाचा दाह होऊं लागला तो शमन होण्यासाठीं तो 'राम' नामाचा जप करूं लागला व तेणेंकरून दाह शांत झाला–अशी कथा आहे.

पद १६ वें.

भावें भजतां हरि लागे भक्तांपाठीं रे ! ।
साधनाच्या कासया [1]आटापाटी रे ! ध्रुवपद. ॥
वाणी तुकोबा नामानें नामा शिंपी रे ! ।
माळी सांवत्याचे वाफे जाऊन शिंपी रे ! ॥ भावें० ॥ १ ॥
दासीजनीच्या कुडचुली [2]भोणवशा लिंपी रे ! ।
होउनि दामाजीसि [3]पैडिभार, महार होशी रे ! ॥ भावें० ॥ २ ॥
बोधल्याच्या हिंडतो पाठीमागें रे ! ॥
गोरा कुंभारासीं मडकीं घडूं लागे रे ! ॥ भावें० ॥ ३ ॥
तुळसीदासासवें तुळसी पेरूं लागे रे ! ।
भागवतीं जो उद्धवासी तत्व सांगे रे ! ॥ भावें० ॥ ४ ॥
चोख्यासंगें गवताच्या बांधी पेंड्या रे ! ।
नरहरी सोनारासी घडीभरी सांडसदांड्या रे ! ॥ भावें० ॥ ५ ॥
कबिराच्या मागाच्या फिरवी कांड्या रे ! ।
एकोपंताच्या घरचा कृष्ण [4]पाणीकाढ्या रे ! ॥ भावें० ॥ ६ ॥
अनंत ब्रह्मांडांच्या कोटी ज्याचे पोटीं रे ! ।
अगणित ऐसी भक्तजनाची कोटी रे ! ॥ भावें० ॥ ७ ॥
वर्णूं जातां अगम्य महिमा मोठी रे ! ।
विठ्ठलत्वें जो देतो घेतो भेटी रे ! ॥ भावें० ॥ ८ ॥

पद १७ वें.

[5]जलजलोचना ! भवविमोचना ! तारीं सुखघना ! श्रीरामा ! मजला ।
तुजविण मिथ्या मायेचा गलबला ॥ ध्रुवपद. ॥
[6]नानायोनी पर परतोनी फेर फिरुनी नरदेहा आलों ।
मोहांत मग्न झालों । शास्त्रासी नाहीं भ्यालों ।
मन माने तैसा [7]कर्दम कालविला ॥ तारीं० ॥ १ ॥
सार्थक कांहीं घडलें नाहीं, यास्तव पाहीं करुणेनें बापा ! ।

---

१. श्रम. २. चुलीच्या पाठीमागील ओटा. ३. आसक्त. ४. 'श्रीएकनाथसदनीं माधवजी सर्व काम हें करितो । स्वकरें चंदन घांसी, गंगेचें पाणि कावडीं भरितो.' ॥ मोरोपंत. ५. कमलनयना ! ६. चौऱ्यांयशीं लक्ष योनी. (पृ० ११२ टीप ५ पहा). ७. चिखल.

न गणूनि पुण्यपापा । परिहरीं त्रिविध[1]तापा ।
तुजविण करुणाकर कवण दुजा याला ॥ तारीं० ॥ २ ॥
धनकनकाची विषयाची गोडी काची चित्ताला कळलें ।
तें चित्तचि कळवळलें । मग तुजकडे वळलें ।
अद्यापि तरि लावीं सन्मार्गाला ॥ तारीं ॥ ३ ॥
संगत विरक्ती गुरुभक्ती याहुनी मुक्ती तुच्छ निपट[2] वाटे ।
म्हणूनि भजनवाटे । लावितां दुःख आटे ।
कीं विठ्ठलविनती यावी श्रवणाला ॥ तारीं० ॥ ४ ॥

पद १८ वें.

[3]संरक्षिल हे कोण माझी हरि ! तुजविण लाज ॥ ध्रुवपद. ॥
स्वजनीं विविधोपहास । तेणें चित्तास त्रास ।
कर्ता याचा निरास । न दिसे मज आज ॥ संर० ॥ १ ॥
तूंचि बंधुबापमाय । तेथें विज्ञ[4]प्ति काय ।
दावीं मज दिव्य पाय । किती म्हणूं तरी तुज वां[5]ज ॥ संर० ॥ २ ॥
तारक तूं या जगास । देशी गती ख[6]गनगास ।
विठ्ठलमानसमृगास । प्रेमामृत पाज आज ॥ संर० ॥ ३ ॥

पद १९ वें.

रामा ! येई रे ! । अरे ! गु[7]णग्रामा ! येई रे ! ॥ ध्रुवपद. ॥
मृदुकमलांघ्रि[8]करानन कामदा ! चंडसरसकोदंडलसद्भुज शुंडदंडरण-पंडित चतुरा ! ॥ रामा० ॥ १ ॥
नीलनलिननयना ! नतपालना ! । कुंदरदनकरविंद कनककृतकुंडलमंडित सुंदरचरिता ! ॥ रामा० ॥ २ ॥
सीतारमणा ! विनीतजनपोषणा ! । रिक्तविभूषण हतखरदूषण र[9]विकुल-भूषण विठ्ठलचरिता ! ॥ रामा० ॥ ३ ॥

पद २० वें.

मधुमुरनरकविनाशा ! विश्वाधीशा ! परिहारीं भवपाशा ॥ ध्रुवपद. ॥
द्वारकाधिप नारका घनवारका चल धारका सुरतारका शुभकारका तुज फार काय वदूं हरे ! मधुमुर० ॥ १ ॥

---

१. पृष्ठ ७६ टीप १ पहा. २. केवळ. ३. राखील. ४. विनंति, प्रार्थना. ५. बोभाटा. ६. टोळ. (खग) आणि झाडें (नग). अर्थात् सजीव निर्जीव यांस. ७. गुणांच्या समूहा. ८. अंघ्रि=पाय. ९. रविकुलाचें भूषण.

चलद्विद्युदाभासा[१] ! **रामा** ! सरसिजनयना[२] ! नलिननाभा ! सवनकंद रविधृत मंदरनत पुरंदर भुवनसुंदर रत्नकंदर नीलकंदर रणधुरंधर बंधु **रामा** ! ॥ **मधुमुर०** ॥ २ ॥

फुल्लपंकजाक्षा **रामा** ! कुमतितती[३] हति प्रकृति दक्षा करिं विरोधरदर गदाधर पद्मकर वर चक्र भास्कर सारवित्संसारतारक **विठ्ठलात्मसुख-प्रदा** ॥ **मधुमुर०** ॥ ३ ॥

पद २१ वें.

शंभो ! दे पायीं थारा । श्री**मंगेशा** निर्विकारी ॥ ध्रुवपद. ॥
नानायोनीं[४] बहुतचि श्रमलों । म्हणुनी आलों तुझ्या द्वारा[५] ॥ **शंभो०** ॥ १ ॥
संततातें मज लागों दे । तव करुणेचा कांहीं वारा ॥ **शंभो०** ॥ २ ॥
दीन तुझे पायीं लोळतसें । न पाहसी कां उदारा ! ॥ **शंभो०** ॥ ३ ॥
विठ्ठल स्तवनें सकळही चुकवी । जन्ममृत्युच्या येरझारा[६] ॥ **शंभो०** ॥ ४ ॥

पद २२ वें.

देव दयाळू पहा कसा भला । करि सुख भजकाला. ॥ ध्रुवपद. ॥
गजनक्र[७] महा खळ । पापी व्याधी चांडाळ ।
जेणें विप्र[८] **अजामिळ**[९] । तारियला ॥ देव० ॥ १ ॥
गांजितां [१०]**द्रौपदी** सती नेणों वस्त्रें पुरवी किती ।
जळतां गर्भी [११]**परिक्षिती** । राखियेला ॥ देव० ॥ २ ॥
धरुनी **विठ्ठल** नांवा । संकटीं घेतसे धांवा ।
भक्तियुक्त प्रेमभावा । विकला ॥ देव० ॥ ३ ॥

पद २३ वें.

श्री**राम** जगदात्मा नयनीं देखिला ॥ ध्रुवपद. ॥
विश्वपटांतरीं साक्षिक तंतू । जो व्यापूनि शुद्ध राहिला ॥ श्री**राम०** ॥ १ ॥

---

१. चंचल वीजेप्रमाणें ज्याची कांति आहे अशा ! २. कमलनयना. ३. तती=रांग. ४. चौऱ्यायशीं लक्ष योनींत (पृ० ७६ टी० १ पहा). ५. 'घरा' असा अन्य पाठ आढळतो. ६. खेपा, व्यर्थ जा ये करणें, निष्फळ जाणें येणें. ७. पृष्ठ ७९ टीप ७ पहा. ८. ब्राह्मण. ९. पृष्ठ १३४ टीप ४ पहा. १०. मागें पृ० १७६ टीप ३; व पृ० १७६-२०० यांतील 'द्रौपदीवस्त्रहरण' हीं पहा. ११. गर्भांत असतां याला अश्वत्थाम्याच्या अस्त्रापासून भगवंतानें राखिलें अशी कथा आहे. [भागवत-स्कं० १ अ० १२].

करुणाब्धी निजजनसाह्यकारी । जो भक्तिभावीच पाहिला ॥ श्रीराम० ॥ २ ॥
विठ्ठल नाम धरूनी जनांत जो । वर्ततां संतीं गायिला ॥ श्रीराम० ॥ ३ ॥

पद २४ वें.

भक्त संकटीं तारुनि 'करुणाकर' वागविसी नांव ।
बहुत उशीर जाहला सख्या ! श्रीहरी ! त्वरेनें धांव ।
दीनजनबंधू ! वंद्य पद दाव ॥ ध्रुवपद. ॥
त्वन्मायारचित चित्तवृत्तितें गोड दिसे संसार ।
इष्टमित्रपुत्रका[1]मिनीक्षेत्रवित्तघरदार ।
उठति पदोपदीं विषयवासना त्यांसी अंत ना पार ।
बहु जन्मार्जित कर्मशृंखळा त्रिगुणित हे अनिवार ।
.... ।
हे नरतनु जरि व्यर्थ जाय तरि करिंचा गेला डाव ॥ श्रीहरी०॥ १ ॥
जरि शा[3]श्वत म्हणुनी धीर धरूं तरि तें दुःखाचें मूळ ।
तूंचि वदनपुटीं खडा लाविसी वरि लावुनियां गूळ ।
विचित्र तरि काय वदावें तव मायेचें मूळ ।
तरि बिरुदातें जतन करावें पडलें जरि अनुकूळ ।
उ[4]दरपूर्तीला मात्र समयीं देउनी पाव अदपाव ।
'तारि तारि' दुःखार्णविं बुडतों नावाड्या ! तूं नाव ॥ श्रीहरी० ॥२॥
देवदैत्य[5]मानवीं समृद्धी काळें होती भ्रष्ट ।
शास्त्रलौकिकाधारें विचार करितां दिसतो स्पष्ट ।
पद्मपत्रजलवत्क्षणभंगुर सुख, प[6]रिणामीं कष्ट ।
एक तुझें अविनाश परम पद सर्वी सर्वोत्कृष्ट ।
जनकसनकशुकनारदादि जेथिल जाणती भाव ।
यापरिचा मज दावीं कोण तुजवीण निरंजन गांव. ॥ श्रीहरी० ॥ ३ ॥
सर्व सुखें पाहतां ऐकतां न घडे चित्ता [7]नंद ।
यास्तव त्याचा करुनि अनादर सोडुनि दिधला छंद ।
कसा असों परि तुझा म्हणविला दास मूर्ख मतिमंद ।

---

१. स्त्री. जिला कामवासना फार ती कामिनी. २. वर्चस्व, सरशी. ३. कधींही नाश न पावणारें, सनातन. ४. पोट भरण्याकरितां. ५. दितीचे पुत्र. ६. शेवटीं. ७. आनंद. ['नंदनं वासवोद्याने सुते ना हर्षके त्रिपु' इति रत्नमाला].

.... ।

क्षणा क्षणा वृत्तीस तोषवुनी निजभजनातें लाव ।

कलियुगांत विठ्ठल या नामें म्हणविसि पंढरिराव ॥ श्रीहरी० ॥ ४ ॥

पद २५ वें.

कृपा करिति ते संत, तरी भगवंत अंतरे कसा ? ॥ ध्रुवपद. ॥

अमानित्व देणें । स्वात्मबोध घेणें ।

दया ज्याची भूतमात्रीं[1] वसे वैराग्य तें निजभाग्य हा मनीं ठसा॥कृपा०॥१॥

मिळती जेथें जैसे । स्वयें होती तेथें तैसे ।

नित्यानंदें पूर्ण धाले न करिती परमायास[2] खळही सहवासहीन फारसा ॥ कृपा० ॥ २ ॥

भोगिती भोगांगें । देहप्रारब्धाच्या संगें ।

भेटी होतां त्याची जैसी सुदागत कर कलंक विठ्ठलाचिया हृत्सारसा ॥ ॥ कृपा० ॥ ३ ॥

पद २६ वें.

तुझ्या नामाची तुजला लाज । विठ्ठला[3] ! समजुनी यावें आज ॥ ध्रुवपद. ॥

मशीपत्र फिरतां हृदयांतरीं । संतापे महाराज ॥ विठ्ठला० ॥ १ ॥

पतीत परि मुद्रांकित असतां । देउं तुला किति वांज ॥ विठ्ठला० ॥ २ ॥

विठ्ठल नाम विचारुनि वहिलें । तारीं गरिब नवाज ॥ विठ्ठला० ॥ ३ ॥

पद २७ वें.

तुजवांचुनि तारक सांग सख्या ! मज कोण ? दयाळा ! रामा ॥ ध्रुवपद.॥

भ्रांतीपडळ पडतां मतितें आड घालवूं काळ रिकामा, ।

जे समयीं यमकिंकर[6] वोढिति कोण म्हणे 'सया ! थांबा.' ॥ तुज० ॥१॥

---

१. सर्व प्राणिमात्रांवर. २. परम+आयास=मोठे+श्रम. ३. विठोबा, विठ्ठल, विठाई, हीं सर्व एकाच देवाचीं नांवें होत. विठोबा हा कृष्ण होय. एकदां राधा कृष्णाच्या मांडीवर बसली असतां तेथें रुक्मिणी आली, तेव्हां राधेनें तिला अभ्युत्थान दिलें नाहीं म्हणून ती आपला अपमान झाला असें समजून रागानें दिंडीरवनांत येऊन तपश्चर्या करूं लागली. जेथें हल्लीं श्रीपंढरपुर क्षेत्र आहे तेथें पूर्वी दिंडीरनामक दैत्याचें वन होतें. या वनांत रुक्मिणी असतां कृष्णानें तेथें येऊन तिची मनधरणी करून समजूत केली. नंतर त्या दोघांनीं तेथें 'विठोबा रुक्माई' हीं नांवें धारण करून अखंडवास केला—असें वर्णन ग्रंथांतरीं आहे. ४. बोभाटा. ५. तात्काळ, लवकर. ६. यमाचे चाकर.

जोंवरि संपती तोंवरी कांपती शेवटीं येती न कामा ।
कोठिल बाइल कोठिल लेंकरूं कोठिल काका मामा ॥ तुज० ॥ २ ॥
सर्व वृथा तुझिया भजनाविण, निश्चय हा सुखधामा ! ।
यास्तव विठ्ठल पाय तुझे मनीं ठेवुनि, घे तव नामा ॥ तुज० ॥ ३ ॥

पद २८ वें.

श्रीनृहरी ! हरीं भवतापा जो [1]भवकरिस त्वरित संहरी ॥ ध्रुवपद. ॥
पिता सुताप्रती छळितां प्रकटुनि [2]प्रऱ्हादाअंतरीं ।
इष्ट भजक संकष्टसमयिं काष्टांत स्पष्ट तनु धरी ॥ श्रीनृहरी० ॥ १ ॥
दनुजोदरगर्भां[3]त्रमालिका भूषण करि कं[4]धरीं ।
रमा [5]रमापतिकुमार सुर किती स्तविति नमिति अंबरीं ॥ श्रीनृहरी० ॥ २ ॥
कृपा करुनि [6]शिशु नृपासनीं बसवी अपार करीं धरि शरीं ।
जननमरणभयहरण करुणवर विठ्ठलासि उद्धरीं ॥ श्रीनृहरी० ॥ ३ ॥

पद २९ वें.

श्रीमहादेव ! देव ! सांब ! सदाशिवा ! ।
[7]नँ मनीं [8]मदपराध भवा ! ॥ ध्रुवपद. ॥
कृतकर्में जननीगर्भांतरीं । लागों दुष्कृत विभवा ॥ श्रीमहा० ॥ १ ॥
विण्मूत्रीं जठराग्नीं पचवितां । श्रम अगणित होती जीवा ॥ श्रीमहा० ॥२॥
विठ्ठलात्मया चरण[9]रजोंचा । देईं लाभ नित्य नवा ॥ श्रीमहा० ॥ ३ ॥

पद ३० वें.

संतसंग याचि देहीं लाभला भला ।
निरतिशय सुखद गा ! मला ॥ ध्रुवपद. ॥
[10]नांनायोनीं सतत श्रमतां । [11]अवचट मार्ग उमजला ॥ संत० ॥ १ ॥
निजधन माझें मज सांपडतां । दृढ परमार्थ समजला ॥ संत० ॥ २ ॥
विठ्ठलप्रियकर [12]सज्जनीं पाहतां । सहज [13]भवजलधी शमला ॥ संत० ॥ ३ ॥

---

१. संसाररूप हत्तीस. २. पृष्ठ ७९ टीप ८ पहा. ३. अंत्र=आंतडें. ४. कंठांत. ५. मदन. ६. ध्रुव. ७. मानूं नको. माझे अपराध. ९. रज=धूळ. १०. चौऱ्यायशीं लक्ष योनींत. (पृ० ११२ टी० ५ पहा). ११. 'अवचित' असा अन्य पाठ. १२. साधूंनीं, संतांनीं. १३. संसाररूपी समुद्र.

पद ३१ वें.

सांवळी विठाई[1] ! माझी । गाजी उभी विटेवर[2] भक्तकाजीं राजी ॥ध्रुवपद.॥
भजकभक्ती हृदयांत लक्षुनी । पीयाली मुखीं फळ फूल पान भाजी ॥ सांव०॥१॥
रणीं श्रांत असतां जी निरिक्षुनी । चोळी कुंतीकुमरांचे[3] वाजी[4] ॥ सांव० ॥२॥
जगत्रयीं विठ्ठल या नामें । गर्जे चंद्रभागातीरीं[5] तेथ जा जी ! ॥ सांव० ॥३॥

पद ३२ वें.

चरण तुझे दावीं रामा रे ! । पूर्णकामा ! ने स्वधामा विमलनामा ! ॥ध्रुवपद.॥
गुणग्रामा[6] ! । दे विश्रामा ।
जगीं तुजविण कोण तारक आणि सुखकारक आम्हां ॥ चरण० ॥ १ ॥

---

१. स्तवनीय देवतेचा निर्देश स्त्रीलिंगेंकरून करण्याचा संप्रदाय सर्वप्रसिद्ध आहे. तुकारामादिक कवीही विठोबास 'विठाई' 'विठाबाई' वगैरे शब्दांनीं संबोधनपूर्वक आळवितात असें त्यांच्या काव्यांवरून दिसतें. २. ही इंद्रवीट म्हणून प्रसिद्ध आहे. तिची कथा अशी:—इंद्राला गौतमानें अहल्येशीं जारकर्म केल्याबद्दल 'तुला सहस्र भगें पडतील' असा शाप दिला, परंतु इंद्र शरण आला म्हणून मुनि प्रसन्न झाला आणि 'तुझें शरीर चतुष्कोण विटेप्रमाणें पाषाणरूप होऊन दिंडीरवनांत पडेल व तेथें श्रीकृष्णचरणाचा स्पर्श होऊन तूं पूर्ववत् होशील आणि स्वपद पावशील' असा उःशाप दिला. पुढें श्रीकृष्ण विठ्ठलरूपानें पुंडलिकाच्या दर्शनास आले. तोंपर्यंत ही इंद्रवीट पुंडलिकानें नारदाच्या सांगीवरून आपणापाशीं ठेविली होती. श्रीकृष्ण आल्यावर पुंडलिकानें ती वीट पुढें केली. तिजवर श्रीकृष्ण उभे राहिले तेव्हां इंद्र शापमुक्त झाला व वीट तशीच कायम राहिली. ३. पांडवांचे. [भक्तांची मोतदारी कृष्ण करतो असें वर्णन काव्यांतून अनेक ठिकाणीं आढळतें—जसें:–(१) अर्जुनतुरंगमांतें जो स्वकरानें करी खरारा जी. (२) असा प्रभुहि सेवकां भजसि खासदारापरी. (मोरोपंत.) (३) हयदोरे धरि स्वकरें 'होरे' वदत पार्थरहंवरीं. (देवनाथ)]. ४. घोडे. ५. पंढरपुराजवळच्या भीमानदीला चंद्रभागा असें म्हणतात. हिची कथा अशी आहे:–इंद्रानें अहल्येशीं कपटवेष धारण करून जारकर्म केलें. त्या कामीं चंद्रानें इंद्रास साहाय्य केलें म्हणून गौतमानें क्रोधानें 'तुला कुष्ट होईल' असा चंद्राला शाप दिला. तेव्हां चंद्र गौतमाला शरण आला. नंतर मुनी 'भीमरथींत (भीमानदींत) स्नान कर म्हणजे तुझें कोड जाईल' असा वर दिला. चंद्रानें त्यांप्रमाणें केलें तेव्हां तो पूर्वींसारखा झाला. चंद्राच्या भागाप्रमाणें (कोरीप्रमाणें) येथें भीमरथीचा प्रवाह वक्र झालेला आहे तेथें तिला चंद्रभागा असें अन्वर्थक नांव पडलें–अशी कथा पुराणांतरीं आहे. ६. गुणांच्या समूहा. ['गुणग्रामा' हें विशेषण विठ्ठल, देवनाथ, आनंदतनय इत्यादि कवि फक्त रामासच लावतात असें त्यांच्या काव्यांवरून दिसतें. कदाचित् असा पदसमुदाय प्रासासाठींच योजीत असतील.]

घनश्यामा ! । हृदयाभिरामा !
तुझाचि भरंवसा मी तुजविण कसा लोटूं घडी पळ यामां ॥ चरण० ॥ २ ॥
दनुजविरामा ! । विबुधललामा ।
छेदीं भवलता हेचि कुशळता देईं विठ्ठल रिकामा ॥ चरण० ॥ ३ ॥

पद ३३ वें.

सख्या ! रामा ! ये दावीं पाय । दीन मी बोलुनि बोलूं काय ? ॥ ध्रुवपद. ॥
करुणा कवणा तुजवांचुनि विश्वीं । तात तूंचि माय सख्या० ॥ १ ॥
कामादिक खळशत्रूशरांचे । किति सोसावे घाय ॥ सख्या० ॥ २ ॥
स्मरण तुझें लवमात्र न घडतां । वयचि व्यर्थ हें जाय ॥ सख्या० ॥ ३ ॥
विठ्ठलात्मया कवण तुजविणें । शरण रिघाया ठाय ॥ सख्या० ॥ ४ ॥

पद ३४ वें.

सदा चित्त रंतलें रामीं ।
श्रीरामीं चित्सुखधामीं । दिवा रात्र नलगे कामीं ॥ ध्रुवपद. ॥
शोधुनी पाहतां तन्मय झालों । अकस्मात जडलों नामीं ॥ सदा० ॥ १ ॥
सावध होतां पूर्ण निवालों । नुठेचि पळ घडी काया मीं सदा० ॥ २ ॥
विठ्ठल स्मरतां द्वैतं निवालें । कसें जडलें मग ध्यान कामीं ॥ सदा०॥३॥

पद ३५ वें.

करुणाब्धे ! येईं दयाळा ! ध्रुवपद. ॥
कृपानिधे ! शरण्यासि उपेक्षिसी । उचित काय गोपाळा ! ॥ करु० ॥१॥
क्षणक्षणा तुज विनवित असतां । नये कसा कंटाळा ? ॥ करु० ॥ २ ॥
विठ्ठलात्मया तव बिरुदाची । वृथा होय कीं माळा ॥ करु० ॥ ३ ॥

पद ३६ वें.

धांवें पावें गोविंदा गोपाळा ! ॥ ध्रुवपद. ॥
दूर धरिसि तरि चूर करिती मज ।
धरिं करिं लवकर, न करितां उशीर यावें जी ! कृपाळा !॥धांव०॥१॥
कोकसदृश खळ, दीन मी दुर्बल, ।
काय बोलुं तुज पाय निकट करीं संकट बळकट फुकट ओढवुनि आलें
रे ! कृपाळा ! ॥ धांव० ॥ २ ॥

---

१. प्रहर. २. पंडितांचें भूषण. (देवांचें भूषण.) ३. जगांत. ४. जाण्यासाठीं. ५. जागा. ६, 'रंगलें' असा अन्य पाठ आहे. ७. भेदबुद्धि. ८. शरण आलेल्यास. ९. कावळ्यासारखे. १०. 'कृपाळा' असा अन्य पाठ आहे.

सद्गुणवारिधे ! हे करुणानिधे ! ।
भक्तवृंद रत हे विठ्ठलकृत परिसुनि विनवणी चरणीं आज मज ठेविं रे ! कृपाळा ! धांव० ॥ ३ ॥

पद ३७ वें.

एके भक्तिशी देव भुकेला । अहो ! जहाला. ॥ ध्रुवपद. ॥
व्याध गॅज ध्रुवबाळ अजामिळ । पुत्रमिषें हरि केला. ॥ एके० ॥ १ ॥
दैत्यसुत प्रऱ्हाद बिभीषण । स्वर्णपुरीं स्थिर केला. ॥ एके० ॥ २ ॥
गोरा चोखा रोहिदास कबीर । तया विणुंलागत सेला. ॥ एके० ॥ ३ ॥
नामदेव जनी वाणी तुका हांक । मारुनियां वर गेला. ॥ एके० ॥ ४ ॥
भक्तिनें भ्रष्टहि जो विठ्ठलीं रत । तो स्वपदाप्रति नेला. ॥ एके० ॥ ५ ॥
रमावरा ! सुंदरा ! दे उदारा ! पायीं थारा ॥ ध्रुवपद. ॥

पद ३८ वें.

कमलनाथ करि वरद हरणा । कनकवसन वनमालाभरणा ! ।
कंजध्वजवज्रांकितचरणा ! । शरणागत निरखुनि करिं करुणा. ॥ रमा० ॥१॥
जलजलोचना ! जलदाभासा ! । जलनिधिशयना ! जगन्निवासा ! ।
पाहसिल याचा काय तमासा । जलविरहित निज जन हा मासा ॥ रमा०॥२॥
मधुरमंदहासा ! कुंदरदा ! । धरिसी दीना जनांवरि बिरुदा ।
हरुनि कुमति मातंगी[2] वरदा । संरक्षीं शिशु विठ्ठल वरदा. ॥ रमा० ॥ ३ ॥

पद ३९ वें.

यादवा ! माधवा ! मला तारिं हरी ! ॥ ध्रुवपद. ॥
शरणागत दासातें रक्षुनि सुख देसि निजभजकां ।
पतीतपावन दीनानाथा ! यादवकुळदीपका ! ॥ यादवा० ॥ १ ॥
नारदतुंबर गुणगण गाती सनत्कुमार ऱ्याती ।
ब्रम्हदेवशिव आदिकरुनियां अखंड तुजला स्मरती[3] ॥ यादवा० ॥ २ ॥
गोपीनाथ गोवळवेशा गोपति गॅजउद्धारा ।
गरुडवाहना गतिप्रदा विठ्ठलभयसंहारा. ॥ यादवा० ॥ ३ ॥

---

१. मागें पृष्ठ ७९ टीप ७ पहा. २. मातंग=गज. ३. 'ध्याती' असा अन्य पाठ आहे.
४. गजेंद्राचा उद्धार करणाऱ्या.

पद ४० वें.

मज तारीं गे ! अंबे ! जगदंबे ! भवानी ! ॥ ध्रुवपद. ॥
लसत्[2]सरसिजाननारविंदनेत्रे गे ! ।
चलत्कुंडले [3]सुकुंतले सुगात्रे गे ! ।
लसन्नासिके हरप्रमोदपात्रे गे ! ।
अतिजडमति विनवुं मि किति तुज भगवति ! चलकलगति अंबे !. ॥ १ ॥
रणत्कंकणांगुलीयकाभिरामे गे ! ।
[4]तडिद्दीप्तिवर्ण किंकीणीकदामे गे ! ।
झणन्नूपुरांघ्रि निर्जरप्रणामे गे ! ।
[5]अतिहितकर बहु सुखकर धरि शिरीं कर चल लवकर अंबे !. ॥ २ ॥
धर्म अर्थ काम मोक्ष तुझ्या हातीं गे ! ।
दीनें[6] इच्छिला पदार्थ पुरुनि धाती गे ! ।
तुझीं[7] स्तोत्रें विठ्ठलादि भक्त गाती गे ! ।
[8]प्रणतजना जननी सतत करिं मज [9]नत ढकलुनि मत देईं मज गत अंबे ! ॥ ३ ॥

पद ४१ वें.

श्रीहरिचें नामगा । श्रीहरिचें नाम गा ! ॥ ध्रुवपद. ॥
सुखद गा कीं फुकट फुकट दवडिसि वय कळ कळ कसी ।
न धरिसि मनिं कांहिं कांहिं ॥ श्रीहरिचें नाम गा० ॥ १ ॥
[10]निगमविहित मळविरहित इहपरहित वदति विदित ।
मुनि मनि विवरुन वदति विवेक पाहीं पाहीं. ॥ श्रीहरिचें० ॥ २ ॥
कळुनि कळुनि विप्र [11]कवळुनि विषयीं विजित जितचि फजित ।
घडि घडि पळ पळ होसि ठाईं ठाईं ॥ श्रीहरिचें नाम० ॥ ३ ॥
स्वहितकरण करिं विवरण जनन मरण जलधितरण ।
विठ्ठलनामस्मृतिविण नाहीं नाहीं. ॥ श्रीहरिचें नाम० ॥ ४ ॥

---

१. 'त्राहीं त्राहीं' असा अन्य पाठ आहे. २. सरसिज=कमल. ३. सुकेशि ! ४. 'तडिद्दीप्तिरम्य' असा अन्य पाठ आहे. ५. 'धरीं शरिं कर, अति सुकर शशिसुवदन लवकर चल अंबे' असा अन्य पाठ आहे. ६. 'दीनें इच्छिला पदार्थ सकळ तया दाती हो !' व 'दीन इच्छिला पदार्थ बरें पाती गे' असे पाठभेद आहेत. ७. 'स्तुति स्तोत्र विठ्ठलादि भक्तवृंद गाती हो' असा अन्य पाठ आहे. ८. 'तव पदीं रत, जननी ! सतत, त्यांतचि गत करीं मज नत अंबे !' असा अन्य पाठ आहे. ९. नम्र. १०. वेदविहित. ११. भक्षून.

पद ४२ वें.

रत रे ! रत सखया ! राघवनामीं । किति रमसी कामीं ? ।
रामनाम सुख[1]धाम निरंतर सेवुनियां त्यज कुमति रिकामी. ॥ ध्रुवपद. ॥
नानाजन्मार्जित दु[2]रितें जळलीं । कृत पुण्यें फळलीं ॥
तैं या नरतनुची प्राप्ती कळली । मग मति कां चळली ? ॥
लाज लाज करिं काज स्मरुनि रघुराजपद विरम धनसुतधामीं. ॥ रत० ॥ १ ॥
दारादि विषयांचा भ्रमकृत वारा । समजुनि मनिं थारा ॥
सारा मायिकचि मोहपसारा । सारा निःसारा ॥
इष्ट मित्र कुळ गोत्र पुत्र सर्वत्र वृथा भ्रम काकी मामी. ॥ रत रे० ॥ २ ॥
करणें सत्संगें गतमळ करणें । शुद्धांतःकरणें ॥
स्मरणें हित वरणें संसृ[3]ति तरणें । सत्कर्माचरणें ॥
समज करुनि हित समज उमज । मनीं देशि[4]कवचनें कवण कसा मी ॥ रत० ३ ॥
ऐशा साधनें बहु जन तरले । शांतीनें वरिले ॥
सहज देहत्वापासुनि सरले । निजपदीं अनुसरले ॥
करिसि भजन वरि तरसि सह पितर ये विषयीं विठ्ठल हां[5]मी. ॥ रत० ॥ ४ ॥

पद ४३ वें.

मना ! कांहिं तुला नाहिं पहा लाज कसी रे ! ॥ ध्रुवपद. ॥
प[6]रकामिनी परधनासि । विविध[7] विषय साधनासि ॥
जपसि टपसि मांजरसा । न क[8]ळुनियां पडसि फसीं रे ! ॥ मना० ॥१॥
निगमविहित त्यजुनि मति । वरिसि स्वहितार्थ कुमति ॥
नेतिल भेट[9] यमसदनीं । पडसि फुकट अभरवसी रे ! ॥ मना० ॥२॥
तिळभर तरि भूतदया । बाणेना जरि हृदया ।
तरि मग कवण्याचि गुणें । श्रीहरिला आवडसी रे ! ॥मना० ॥ ३ ॥
धरुनि सदृढ संतसंग । विठ्ठल नामेंचि रंग ॥
आयुर्व्यय व्यर्थ करुनि । पावसि भलतेचि कुं[10]शी रे ! ॥ ४ ॥

---

१. सुखगृह. २. पापें. ३. संसार. ४. गुरुवचनें. ५. जामीन. ६. दुसऱ्याची स्त्री. ७. विषय 'सौख्यवासनेसी' असा अन्य पाठ. ८. 'परि शेवटीं पडशी अभरवशीं' असा अन्य पाठ आहे. ९. यमभट=यमाचे वीर. १०. रा० रा० पुरुषोत्तम भास्कर डोंगरेकृत 'जरठोद्वाह' नाटकांत पृष्ठ १०१ येथें हें पद रामदासाचें आहे असें म्हटलें आहे.

पद ४४ वें.

हरि च हे जगदंबा झाळसा । नको विसरूं मानसा ॥ ध्रुवपद ॥
जे दिशा शिवाप्रति पिसा । करुनि दशदिशा फिरवि घारसा ॥ हरि० ॥ १ ॥
सुरासुरें[1] मिळुनि समुद्र मथितां । धरी मोहिनी ठसा ॥ ह० ॥ २ ॥
उभय पंक्तिनें बसा म्हणुनि । वाढिते अमृत पसपसा ॥ हरि० ॥ ३ ॥
चंद्र सूर्य मध्यस्थ होय । खळ राहु[2] दनुज देवसा ॥ हरि० ॥ ४ ॥
जसा निरखिला तसा । तेक्षणीं उडवि चक्र तद्वसा[3] ॥ हरि० ॥ ५ ॥
मनीं अपेक्षित जसा । ते क्षणिं देह धरी तसतसा ॥ हरि० ॥ ६ ॥
असा विठ्ठलीं प्रसाद असतां । कोठुनियां वसवसा ॥ हरि० ॥ ७ ॥

पद ४५ वें.

श्रीराम राम राम । अरे । सुखकारी गा रे ! नाम ॥ ध्रुवपद. ॥
सुखकारी दुःखहारी । सुखकारी गा रे ! नाम ॥ अरे० ॥ १ ॥
दीनबंधु आनंदसिंधु हे । सुंदर मेघश्याम ॥ अरे० ॥ २ ॥
जनक सनक शुक नारदादी । सन्मुनिवृंदाचें धाम[4] ॥ अरे० ॥ ३ ॥
विठ्ठलमानससरसिजें[5]विहरण जगजनक अभिराम[6] ॥ अरे० ॥ ४ ॥

पद ४६ वें.

रामाचें नाम वदा । सदा रामाचें नाम वदा ॥ ध्रुवपद. ॥
ज्ञानाची पहाट । तेथें नरतनुहाटें[7] ॥
यांत करूनि रहाट । त्यजुनि बरा सर्वदा ॥ रामाचें० ॥ १ ॥
पहातां विचार फार । निःसार हा संसार ।
एक रामनाम सार । गार करिल भुवनें चवदा ॥ रामाचें० ॥ २ ॥
विठ्ठलदास । तत्व जाणुनी उदास ।
त्यास आस पास कासयास । भवगज हा वदा ॥ रामा० ॥ ३ ॥

---

१. देवदानव. २. मोहिनीरूप धारण करून विष्णूनें दानवांपासून अमृत आणून देवांस प्राशनास दिलें. तेव्हां राहूनें देवरूप धरून अमृतपान केलें तें त्याच्या कंठगत होत आहे इतक्यांत चंद्रसूर्यांच्या खुणेवरून विष्णूनें आपल्या चक्रानें राहूचें शिर छेदिलें. असा अमृताच्यायोगें राहूचा घात झाला. (महाभारत, आदिपर्व, अध्या १९ श्लो० ४-६.) ३ त्याचा घसा. ४. घर. ५. कमल. ६. मनोहर. ७. हाट=बाजार. ८. हा शब्द फारशी आहे.

पद ४७ वें.

हरिभक्तिविणें व्यर्थ । मना ! स्वार्थ जनीं रे ! ॥ ध्रुवपद ॥
देहगेहं[1]पुत्रमित्र । धनकलत्र[2]कुलपवित्र ।
गगनकुसुम[3]सम निगमा विलपति दिनरजनी ॥ हरि० ॥ १ ॥
कपिल दत्त जनक सनक । मुनि नारद शौनक शुक ।
जगज्जलतरंगाकृति । विवरुनि मनिं वसति वनीं ॥ हरि० ॥ २ ॥
कर्मबद्धता हरोनि हरिसि निश्चयें वरोनि ।
वदति संत सुमतिवंत । 'विठ्ठल विठ्ठल' विठ्ठलाचे वदनीं ॥ हरि० ॥ ३ ॥

पद ४८ वें.

हरिभजनीं कां रत व्हाना ? ॥ ध्रुवपद. ॥
गृह धन माना बहु माना । कां वैरजानां मनिं उमजाना ॥ ह० १ ॥
आणुनि ध्याना मन वाना सम अपमाना । माना मानुनि विषम वमाना[5] ॥ह०॥
सत्पथि जाना, समजाना वचन नमाना । गुरुसि नमाना स्वरुपिं रमाना ॥ ह० ॥
चिद्रस प्याना, सुख ल्याना । एक लहान थोर नमाना विठ्ठल नाना ॥ ह० ॥४॥

पद ४९ वें.

वद रे ! श्रीराम रविकुलोत्तंस[6], मुनिहृदय हंस सतत वदनीं गेली झरत झरत मति परत परत किति सुरतनिरत बा ! होसि दुःख मदनीं. ॥ ध्रुवपद. ॥
किति रे ! रे ! निःसंसारी हित संसारी मानसी ।
सुख म्हणुनि पुत्रदारात सपरिवारादिक मागसी ॥
पहा रे ! रे ! वय चपल झुरत निमिष पल भरत ।
घडि याम दिवस रजनी. ॥ वदरे० ॥ १ ॥
किति रे ! रे ! वपु[7] सुंदर म्हणुनि पुरंदरसा[8] नटसी ।
कीं मदन रसिक सदन भावना धरुनि तटतटसी ॥
श्रम रे ! रे ! तुज सकळ कळुनि किति तनुहि जळुनि जातां पहासी नयनीं. ॥ वद रे० ॥ २ ॥

---

१. घर. २. बायको. ३. आकाशपुष्पासारखें भासमान (असत्य, मिथ्या). ४. टाकाना, वर्जान. ५ वमणें=ओकणें. ६. सूर्यवंशभूषण. ७. देह. ८. इंद्रासारखा.

भ्रम रे ! रे ! पाहुनि पिसा होउनि कसा ठकशी ? ।
परमार्थ जित सार्थकतेपरि नेणशी वाट कशी ? ॥
हित मनीं रे ! रे ! दृढ रे ! रे ! समजुनि भावार्थ सजुनि रत रत
विठ्ठल भजनीं. ॥ वद रे० ॥ ३ ॥

पद ५० वें.

धरा हृदयिं हरि पाय । हाचि उपाय राय साजिरा ॥ ध्रुवपद. ॥
जप तप यज्ञ यागादी अमूप । केलीं जरी या शरीरीं ॥
तरि अमृत तरि तें काय जडमति गाय खाय काजा ॥ धरा० ॥ १ ॥
नारदादि योगि कृष्ण परब्रह्म भोगी ! वदति वाणी जे पुराणीं ॥
मनीं धरुनि तद्भाव । त्यांतचि ठावहि करा जरा ॥ धरा० ॥ २ ॥
विठ्ठलाचि भुक्ति । तिचे पोटीं आली मुक्ति ॥
त्यजुनि हरिगुण प्रीति । न धरी नीतिला निलाजरा ॥ धरा० ॥ ३ ॥

पद ५१ वें.

रामनाम गाईं आतां रे ! मग कोठिल भय चिंता रे ! ॥ ध्रुवपद. ॥
बहुत युगायुगीं बहुविध सोंगें । धरुनि बहुत श्रमलासी रे ! ॥
रामपदाचा मार्ग न कळतां । मोहवनीं भ्रमलासी रे ! ॥ १ ॥
वश ममता राक्षसींत होउनि । त्यजिली सन्मति माता रे ! ॥
तात विवेक हा श्रमे तिजविषयीं । क्षणही तुतें न पहातां रे ! ॥ रा०॥२॥
जननी पित्यासी सुखी करि रामीं । रंगुनि विविधोपायीं रे ! ॥
करुनि कृपा तुज देह नराचा । दिधला राम रायें रे ! ॥ रा० ॥ ३ ॥
विषय दुराशय[1] वर्जुनियां धरी । साधन सदृढ शमाचें रे ! ॥
विठ्ठल विनती परिसुनि कानीं । करिं सार्थक जन्माचें रे ! ॥ रा० ॥४॥

पद ५२ वें.

रामीं धरीं प्रीति, समया हेंचि उचित रे ! ॥ ध्रुवपद. ॥
श्रुति स्मृतिनीं मथुनि काढिलें । कां सांडिशी नवनीत[2] रे ! रा० ॥ १ ॥
विषयमदें बहु भुलुन भल्याची । कां नादरशी[3] रीत रे ! ॥ रा० ॥ २ ॥
रामकृष्ण हरि विष्णु जनार्दन । या नामें गा गीत रे ! रा० ॥ ३ ॥
विठ्ठल विनती सुखकर इहपर । कां होतोसी फजित रे ! रा० ॥ ४ ॥

---

१ दुर्+आशय=दुष्ट+हेतु. २. लोणी, सार. ३. अनादर करशी.

पद ५३ वें.

कशाला माळ गळां घालावी ? ॥ ध्रुवपद. ॥
हृदयीं काम, हरिनाम न ये मुखीं । धाम धनासी मन लावी ॥ क० ॥ १ ॥
भस्मलसित तनु[१] केश्मलजितमति ॥ होउनि चित्त न तो लावी ॥ क० ॥ २ ॥
जटाजूट पुटपूट अधरपुटीं । कुटें जनांचीं बोलावी ॥ कशा० ॥ ३ ॥
विठ्ठलभजन मनीं नसतां नर । तनू खरांशीं[३] तोलावी ॥ कशा० ॥ ४ ॥

पद ५४ वें.

राघवनाम बरें । आदरें तें गाई भव लंघुनि जाई ॥
बा ठकसि कां स्वहित विचारीं रे ! ॥ ध्रुवपद. ॥
सतत या नामाच्या श्रवणें । त्रिदशनाथ[४] विधि शिवादि तत्पर ॥रा०॥१॥
शोधुनि पाहतां सर्व पुराणें । पावन हे त्रिभुवनीं परात्पर ॥ रा० ॥ २ ॥
अति हितकर परमार्थ निदानीं । विठ्ठल मानसीं वसो निरंतर ॥ रा० ॥३

पद ५५ वें.

रसने ! रंगें या राघवाचे नामीं. ॥ ध्रुवपद. ॥
मिथ्या चाळा तूं कां पडशी रिकामी. ।
रघुपति म्हणतां तूं तरसील अंतर्यामीं वो ! ॥ ध्रुवपद. ॥
सुंदर नामें सुखधामें या रामाचीं वो ! ।
गोडी जाणे शंकर[५] राजा याची, टळेल वो ! ।
पिडा या यमदूतां दुष्टांचि वो ! ॥ रघुपति० ॥ १ ॥
आतां किती विषयांचा करिशी सोस वो ! ।
मजला तारीं तूं धर नामीं विश्वास वो ! ।
या रसनेतें[६] विनवितो विठ्ठलदास वो ! ॥ रघु० ॥ २ ॥

पद ५६ वें.

लागला चटका । हा प्रपंच अवघा लटका. ॥ ध्रुवपद. ॥
चटका लागला मिरेलॆं[७] । छळुनि विष दिधलें तिजला ।
निर्भय होउनियां मनाला । घेतला गुटका. ॥ हा प्र० ॥ १ ॥
चटका लागला कबिराला । छळूं संत आले घराला ।
बायको विकून सावकाराला । मारिला फटका ॥ हा प्र० ॥ २ ॥

---

१. देह. २. मोह. ३. खर=गाढव. ४. इंद्र. ५. शंकरानें रामनामोच्चर केला तेव्हां विषप्राशनानें झालेला त्याच्या कंठाचा दाह शांत झाला अशी पौराणिक कथा आहे. ६. जिव्हेतें. ७. 'अनेककविकृत पदसंग्रह' पृ० १३५ टीप ८ पहा.

चटका लागला जनीला । सोडून दिधलें गणगोताला ॥
वेगळें होऊन जन्ममरणाला । तोडिला तटका. ॥ हा प्र० ॥ ३ ॥
चटका लागला विठ्ठलाला । शरण ब्रह्मानंदपदाला ॥
विसर न पडे दिवानिशिला । लवपळ घटका. ॥ हा प्र० ॥ ४ ॥

उपदेशपर पदें.

पद ५७ वें.

सखया ! सुखकारक सार हरीचे गुण गा रे ! ॥ ध्रुवपद ॥
पहा हित रे ! भवदॅवनाशक एक हरीपद परिसोन गा रे ! ॥ सख० ॥ १ ॥
दारादिक रे ! जन धन साधन सकळिक ठगवुंनि देती दगा रे ! ॥ स० ॥ २ ॥
विश्वात्मक रे ! सुखमय विठ्ठल समजुनि जनिं वनिं पाहीं उगा रे ! ॥ स० ॥ ३ ॥

पद ५८ वें.

श्री रामनाम वदा वदा । वदा वदनिं सर्वदा सदा ॥ ध्रुवपद ॥
नारदादि मुनिजन अनुदिनीं स्तविति जयाच्या पदा, ।
करणि निकर तच्चरणिं निवेदुनि वरा स्वात्मसंपदा. ॥ वदा० ॥ १ ॥
प्रियारामधन धामवामनयनादि कामना मदा ।
त्यजुनि भक्ति भावाल, जरिच पावाल स्वात्मसंपदा ॥ वदा० ॥ २ ॥
कर्मसहित निज धर्मसहित पुनर्वर्म पाहा एकदा ।
विनति करुनि विनवी विठ्ठल अशी नये नरतनू कदा ॥ वदा० ॥ ३ ॥

पद ५९ वें.

अच्युता ! अनंता ! माधवा ! कृष्णा केशवा ! ॥ ध्रुवपद ॥
नामाविण नाहीं सारें रे ! तूं विचारीं रे ! सकळ शास्त्रपुराणीं, ।
व्यास वाल्मीकि महाऋषी घोर तापसी यांची नामीं शिराणी, ।
शुकसनकादिक नारद ध्यान सर्वदा नामीं रंगली वाणी. ॥ १ ॥
गणिका अजामिळ पातकी आत्मघातकी त्यांची ऐका काहणी, ।
प्रल्हाद अक्रूर उद्धवा बोध जेव्हां तेथ नामाचीं गाणीं, ।
गाउनि गोविंदें लाधली भक्तां पावली, चित्तीं ठेविली, त्यांणीं. ॥ २ ॥

---

१. संसाररूपी अरण्याचा किंवा अग्नीचा नाश करणारा. २.'फसवुनी' असा अन्य पाठ आहे ३. आराम=बाग. ४. वामयना=वामलोचना, ['अंगना भीरुःकामिनी वामलोचना' इत्यमरः । वामःकामोलोचने आलोचने नेत्रे वास्याः । यद्वा वामे सुंदरे लोचने चक्षुषी यस्याः सा ।] ५. उत्तम. ६. प्रीति. ७. वेश्या, पिंगला. (पृ. ५९ टीप २ पहा). ८. (पृ. १३४ टीप ४ पहा). ९. (पृ० ७९टीप ८ पहा).

नामाविण नाहीं धर्म रे ! नाहीं कर्म रे ! ऐसी संतघराणीं, ।
बोलतां नामचि सोय रे ! ऐक्य हें खरें मुख्य प्राणप्रयाणीं, ।
सर्वांसी तीं नामें पावलीं, उभी राहिली विठ्ठलाची निशाणी. ॥ ३ ॥

पद ६० वें.

हरीच्या गुणाची गोडी श्रवणीं ना धरितां, ।
हृदयीं ना वरितां, हित ना विचारितां बा ! ॥
अतिसुखकर नरदेह गमावुनी कळत कळत ठकसी वृथाची[1]. ॥ १ ॥
जाया[2]माया[3]काया वांयाची, सुखाची परि साची धणी घे रसाची ।
.... ।
.... ॥ २ ॥
प्राण्या पाहीं पाहीं कांहीं सोय न सुखाची, ।
घालविसी काळ कां रिताची स्तुति वाचे मुखिं विठ्ठलाची ॥ ३ ॥

पद ६१ वें.

प्राण्या ! गायीं । विठ्ठल रखुमायी ॥ ध्रुवपद. ॥
सकळ जगाचीं मातापितरें । सांडुनी जोडिसी पुढें कायी ? ॥ प्रा० ॥ १ ॥
दुर्लभ हा नरदेह गमावुनी । फुकट करिसि हायहायी. ॥ प्रा० ॥ २ ॥
विठ्ठल स्मरतां विठ्ठल होसी । हरती सकळही अपायी. ॥ प्राण्या० ॥ ३ ॥

पद ६२ वें.

वाचे बोला सतत रामनाम ॥ ध्रुवपद. ॥
स्मरणें वाल्मीक[4] झाला ऋषीवर । येतां मुखीं उफराटें नाम ॥ बो० ॥१॥
गेंज[5] गणिका[6] चांडाळी[7] अजामिळ[8] । यांला दाविलें स्वधाम. ॥ बो० ॥२॥
विठ्ठलनामस्मरणें रमतां । कुंठलें येणेजाण्याचें काम. ॥ बोला० ॥ ३ ॥

पद ६३ वें.

रामनामीं मति लागों दे प्राणिया ! ॥ ध्रुवपद. ॥
दीनजनोद्धार करुणासागर । दावी प्राण्या तुजप्रती निजधाम ॥ रा० ॥ १ ॥

---

१. फुकट. २. स्त्री. ३. देह. ४. वाल्मीकि 'राम' असा उच्चार न करितां 'मरा' असें म्हणत असे. ५. हत्ती. (पृ० ७९ टीप ७ पहा). ६. पिंगला (पृष्ठ ५९ टीप २ पहा). ७. या चांडाळीची कथा 'शिवलीलामृत' अध्याय ३ ओंव्या १४६-१८० यांत आहे. हिचें पूर्वजन्मीचें द्विजकुलांतील नांव सुमित्रा असें होतें. चांडाळ योनींतील नांव उपलब्ध नाहीं. ८. पृष्ठ १३४ टीप ४ पहा.

गंज[1] गणिका[2] चांडाळी[3] अंजामिळ[4] । पाहा पाहा पावले कीं सुखधाम[5] ॥ रा० ॥
विठ्ठलविनवणी परिसुनी बापा ! । साधीं साधीं स्वात्मसुखाचें काम ॥ रा० ॥

पद ६४ वें.

स्वहित पाहिजे तरी तुज सखया ! ऐक सांगतों मती ।
स्मर राम जानकीपती ॥ ध्रुवपद. ॥
निगम[6] शुद्धतेस्तव आद्यंतीं स्मरती सुरजन हरी ।
तो विविध[7] दोष संहरी ॥
तदुदित कर्मारंभांतीं स्मरणेंचि सांग तीं करी ।
परिहरी दुरित[8], जय करी ॥
आदिकवि वाल्मीकिप्रमुख मुनि रमले स्मरणांतरीं ।
बहुतार्थ बोलिले तरी ॥
तदनु[9] वर्तनीं यस्य[10] स्मृत्या व्यासाची वैखरी[11] ।
इतिहास भारती करी ॥
याचि लागीं सज्जनें स्मृतिपथें विमल साधिली गती ।
कसी त्यासी घडे दुर्गती ? ॥ स्वहित० ॥ १ ॥
कुरुवृद्ध शांतनु[12]गंगासुत पडतां शरपंजरीं[13] ।
निकटीं[14] असतां श्रीहरी ॥
नारदादिमुनिवर्यसमाजीं प्रश्न युधिष्ठिर[15] करी ।
वर धर्म वंद्य सुरनरीं ॥
काय कसा वदतांचि पितामह[16] वदला ते अवसरीं ।
बहु धर्मांच्या कुसरी[17] ॥
यज्ञदानतपतीर्थें असतां नानापरी ।
न करित नामाची सरी[18] ॥
यास्मरणें उच्चार घडतां नेणो तरले किती ।
कसी त्यासी घडे दुर्गती ? ॥ स्वहित० ॥ २ ॥

---

१. हत्ती. (पृष्ठ ७९ टीप ७ पहा). २. वेश्या (पृष्ठ ५९ टीप २ पहा). ३. मागच्या पदावरील टीपा पहा. ४. पृष्ठ १३४ टीप ४ पहा. ५. सुखगृह. ६. वेद. ७. अनेक. ८. पाप. ९. त्याप्रमाणेंच आचरण ठेविल्यानें. १०. ज्याच्या स्मरणानें. ११. वाणी. १२. भीष्म. १३. शारीरासभोंवतीं अनेक बाण टोचले असतां पंजराच्या (पिंजऱ्याच्या) आकारासारखें जें आवरण होतें त्यास 'शरपंजर' असें म्हणतात. १४. जवळ. १५. धर्म. १६. भीष्म. १७. कौशल्य. १८. बरोबरी.

दिवा रात्र हरि मात्रचि ठसला प्रऱ्हादाच्या[1] मनीं ।
गुरु ज्याचा नारदमुनी ॥
त्यासि खळ पिता पुसे ‘अरे ! तूं कोणाचे चिंतनीं ? ।
गुंतसी दिवस यामिनी[2]’ ॥
तो वदला बापातें ‘बापा ! वासुदेव जनिं वनीं ।
मनीं तोचि वसे त्रिभुवनीं’ ॥
‘असे काय या स्तंभीं[3] ?’ म्हणवुनी पुसतो रागेजुनी[4] ।
तो म्हणे पाहा समजुनी ॥
निकरें[5] करूनी खांबावरी मारीं गदा त्रिदश[6] पाहती ।
कसी त्यासी घडे दुर्गती ? ॥ स्वहित० ॥ ३ ॥
अति मदांध गज[7] नक्रें[8] पाय आवळीतां करकरां ।
संकटीं स्मरे श्रीकरा ॥
दुराचारिणी गणिका[9] नारी शुक पाळुनि पिंजरा ।
आळवी सहज रमावरा ॥
विमल सत्कुलोत्पन्न अजामिळ विप्रं[10] पातकी पुरा ।
पापियांत म्हणवी तुरा[11] ॥
बहुत काळ दासीच्या संगें बहुत सेविली सुरा[12] ।
जो परमार्थी निजसुरा ॥
ऐसे यांसी निजनामस्मरणीं ने वैकुंठाप्रती ।
असी विठ्ठलनाम स्मृती ॥ स्वहित० ॥ ४ ॥

---

१. पृ० ७९ टीप ८ पहा. २. रात्र. ३. स्तंभ=खांब. स्तंभ=stump. ४. रागवून. ५. जोर, बळ, नेट. ६. त्रिदश–तीन आहेत दशक ज्यांच्या संख्येंत ते ‘त्रिदश’ या रीतीनें विग्रह केला असतां तीसपासून एकूणचाळीसपर्यंत अंकांचा बोध होतो. परंतु आठ वसु, बारा आदित्य अकरा रुद्र, दोन अश्विन मिळून तेहतीस देव असल्यामुळें वरील विग्रहा वरून तेतीस देव समजावे. ‘अदित्याम् जज्ञिरे देवास्त्रयस्त्रिंशदरिंदम ॥१४॥ आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ च परंतप ॥१५॥ [वाल्मीकिरामायण–अरण्यकांड सर्ग १४; निर्णयसागर छापखान्याची आवृत्ती पृ० ४७० पहा.] ७. पृ० ७९ टीप ७ पहा. ८. पृ० ५९ टीप २ पहा. ९ पृष्ठ १३४ टीप ४ पहा. १०. ब्राह्मण. ११. श्रेष्ठ. १२. मद्य, दारू. १३. निजलेला.

पद ६५ वें.

वद वदनीं तूं रामचंद्र मापती पूर्णकाम सदय सखा ॥ ध्रुवपद. ॥
हृदय विहारी । सुखसहाकारी ।
पतितजनोद्धर नृपललाम ॥ वदनीं० ॥ १ ॥
खलकुलहंता । निवटी अहंता ।
सततसुखोद्धाम स्वसुखधाम ॥ वदनीं० ॥ २ ॥
विश्वविकासी । विविध विलासी ।
विठ्ठलहृत्कमल विमलनाम ॥ वदनीं० ॥ ३ ॥

पद ६६ वें.

कांहीं तरी करिं प्राणिया ! विचार ॥ ध्रुवपद. ॥
या नरदेहीं हिताहित जाणुनी । करिं बा ! स्वहितविचार ॥ कांहीं० ॥१॥
विठ्ठल प्रार्थितसे तुजलागुनी । करिं बा ! स्वहितविचार ॥ कांहीं० ॥ २ ॥

पद ६७ वें.

आणा ध्याना । विठ्ठल पंढरीचा राणा ॥ ध्रुवपद. ॥
निर्गुण असतां सगूण झाला स्वछंदें ।
द्वापारीं लीला केली जेणें स्वानंदें ।
नारदवाक्यें पुंडलिका दिधलें दर्शन जाणा ॥ आणा० ॥ १ ॥

---

१. तृप्तेच्छ. २. राजभूषण. ३. अहंता (मीपणा) निवटी (नष्ट करी). ४. पुंडलीक बलरामाचा अवतार होय असें समजतात. पुंडलीक हा एक देशस्थ ब्राह्मण होता. याच्या बापाचें नांव जानुदेव आणि मातेचें नांव सत्यवती. हा आपल्या पत्नीसह सुख भोगून मातापितरांस अनेकप्रसंगीं छळीत असे. तीं काशीयात्रेस जावयास निघालीं तेव्हां हाही स्वपत्नीसह त्यांच्या बरोबर निघाला. मार्गांनें यानें आपल्या वृद्ध मातापितरांस पुष्कळ त्रास दिला. काशीस आल्यावर हीं सर्वमनुष्यें कुकुटस्वामी नामक महातापसाच्या आश्रमासमीप उतरलीं होतीं. तेथें रात्रौ पुंडलिकास गंगा यमुना सरस्वती या तीर्थ देवतांचा साक्षात्कार झाला. कुकुटस्वामी हे साक्षात् मातृपितृसेवारत श्रावणाचे अवतार होत, यांची गोष्ट त्या देवतांनीं पुंडलीकास सांगून त्याचे डोळे उघडिले व त्यास शुद्धीवर आणिलें. तेव्हां त्याला आईबापांस दुःख दिलें म्हणून परम पश्चात्ताप झाला. त्याला लागलीच उपरति झाली आणि तो मातापितरांच्या आज्ञेंत राहून त्यांच्या एकनिष्ठ सेवेंत सुख मानून राहूं लागला. नंतर तो त्यांच्यासह काशीहून परत आला आणि भीमातटीं गरसळें नामक गांवीं कायावाचामनेंकरून त्यांची सेवा करीत राहिला. पुढें याला नारदाचें दर्शन झालें. 'भगवान् श्रीकृष्ण येतील तोंपर्यंत तूं असाच राहून त्या देवाचें नांव 'श्रीविठ्ठल' असें प्रसिद्ध कर' असें त्याला सांगून नारद इष्टस्थलास गेले. पुढें रुक्मिणी रुसून आली होती तिची समजूत करण्यासाठीं देव

याच स्वरूपीं येथें असणें विज्ञप्ती ।
दर्शनमात्रें सर्व जनां मोक्षप्राप्ती ।
स्वभक्तवचना मानुनी इटेसम चरणा ॥ आणा० ॥ २ ॥

पंकजनेत्रें पाहणें करुणेनें सर्व ।
[2]ईसीत हास्यें अवलोकन मस्तकीं शर्व ।
विठ्ठलमंत्रें करिजे नामामृतपाना ॥ आणा० ॥ ३ ॥

रूप सांवळें पांडुरकांती मिरवतसे ।
कटीं कर ठेउनी शांती स्वरूपीं भासतसे ।
माळा कंठीं शोभती तुळशीच्या तरुणा ॥ आणा० ॥ ४ ॥

आषाढीचे यात्रे येती जन लोक ।
संतदर्शनें पावती सुख अलौकिक ।
भक्ती करितां पाप निवारे भीमास्नाना ॥ आणा० ॥ ५ ॥

पुंडलिकाचें दर्शन क्षेत्रप्रदक्षणा ।
करूनी घ्यावें विठ्ठलदर्शन हें जाणा ॥
तुळसी बुका लावुनि टाका अभिमाना ॥ आणा० ॥ ६ ॥

पंढरी पाहतां वृत्ती सर्वहि पालटते ।
जेवीं द्विजीं नामीं बुद्धि लागते ।
सर्व भूतीं नमन करिती भगवत्खूणा ॥ आणा० ॥ ७ ॥

ऐसा महिमा वर्णित वेदही [4]थोटावे ।
विठ्ठलवाणी कैंची ती [5]बोलूं पावे ।
कांहीं बोले हे सत्ता विठ्ठलजीची ।
स्तोत्राच्या पठणीं प्रीति देवाची ॥ आणा० ॥ ८ ॥

श्रीकृष्ण तेथें आले तिची समजूत घालून तिच्यासह दिंडीरवनांत पुंडलिकाची झोंपडी होती तेथें देव येऊन उभे राहिले. त्यानें केलेली मातापितरांची सेवा पाहून देवांनीं प्रसन्न होऊन त्याला जन्ममरणबंधमुक्त केलें. 'जे कोणी चंद्रभागेंत स्नान करून श्रीविठ्ठलनामाचा जप करून देवदर्शन घेतील ते संसारपाशमुक्त होतील' असा वरहि दिला. प्रत्येक दिवसीं पुंडलिकास भेटण्यासाठीं सर्व तीर्थे येतात अशी भक्तजनांची समजूत आहे. पुंडलिकाचें सविस्तर चरित्र '**भक्तिकथामृत**' नामक ग्रंथांत दिलेलें आहे.

१. कमलनयनानें २. ईषद्=अल्प, थोडें. ३. 'तळपतअसे' असा अन्यपाठ. ४. थोटा(पंगू) होतो, थकतो. ५. बोलूंपावणें=बोलूं शकणें.

पद ६८ वें.

जपा रामंत्रराज अन्य मंत्र काय?[1] ।
हाचि तारकोपदेश शिव करी, सदैव गाय ॥ ध्रुवपद. ॥
नारायणादि येथ रादि वर्ण उणा होय ।
नारायणादि जपे तरी चुकुनी मार्ग जाय ॥ जपा० ॥ १ ॥
'नमःशिवाय' मंत्र जरी मकाररहित होय ।
अकल्याण वाक्य हें वदतां न सिवाय[2] ॥ जपा० ॥ २ ॥
हरिहराख्य मंत्र उभय रामनाम त्यासि हृदय ।
राजीवसमपदीं[3] पूर्ण ब्रह्म विठ्ठलाख्य गाय ॥ जपा० ॥ ३ ॥

पद ६९ वें.

पाहीं सख्या शोधुनी मनिं बरवें लटिका संसार ।
जशी यात्रा कीं बाजार[4] ॥
नव्हे कोणी कोणाचें रे! किती तुज विनवूं वारंवार ।
सख्या! तुज विनवूं वारंवार ॥ ध्रुवपद. ॥
परिवाराचें पोषण करितां सर्व पाठीं येती ।
कांहीं कठिण गति पडतां अवघीं सोडुनियां देती ।
पडे आपण फेऱ्यातें दुरुनि मति शिकवाया जाती ।
एक दुजा कीं बहुविध निवडाव्या जाती ।
सेखीं[5] विचारें ठसतां लटिका मायेचा बाजार[6] ।
मग मागुती भवचक्रीं[7] पडसी याचा कवण विचार. ॥ पाहिं० ॥ १ ॥
आपणातें प्रतीती[8] येतां झांकुनियां डोळे ॥
करी कर्म लौकिकार्थ परि अंतर्यामीं[9] [10]पोळे ।
विषयवासना पासोडीच्या सांपडोनी खोळे ।
वैरी षट्रण संगरकाळीं[11] आयुर्गती चोळे ।
गडी तव चरित्र लिहिती विचित्र गुप्त लिहिणार ।
त्यांतही परम कठिण यमधर्माचा करभार ॥ पाहिं० ॥ २ ॥

---

१. 'श्रीराम जय राम जय जय राम' हा राममंत्र. २. कल्याण. ३. कमलसमचरणीं. ४. 'व्यापार' असा अन्य पाठ. ५. शेवटीं. ६. 'व्यापार' असा अन्य पाठ आहे. ७. भव (संसार)-रूप चक्रीं (चक्रांत.) ८. प्रतीति, प्रत्यय, अनुभव. ९. मनांत. १०. भाजे. ११. युद्धसमयीं.

प्रपंचकष्टें वय वेंचुनियां पालटिली काया[१] ।
परि विषयवृत्ति बुडतां मूळ उखळेना वायां ।
अधिकाधिक मोहाची संतत वाढती माया ।
मनिं समजेना अंतरेन श्रीहरिच्या पायां ।
कशास मनीं बेडिवार[२] करिसी गेंडि[३] माधव करीं सकुमार ।
कुंदरदन[४] नीलांबुदनिभतनु[५] सुंदर मंद कुमार ॥ पाहिं० ॥ ३ ॥
या भवसागरीं तारणार तरि तोची एक तारी ।
परशुराम नृप रामकृष्ण पाषाणरूपधारी[६] ।
पुढें कल्की होउनि निरशिल कलिमळें[७] जगदोद्धारी ।
.... ।
तोचि पंढरीसी उभा इटेवरी विठ्ठल हा अवतार ।
नाम तयाचें त्रिभुवन व्यापुनि उरलासे विस्तार. ॥ पाहिं० ॥ ४ ॥

पद ७० वें.

श्रीराम वदनीं वद दशरथनृपकुलललाम ॥ ध्रुवपद. ॥
त्रिजगद्भर्ता सुरसहाकारी[९] ।
कुवलयदलनयन[१०] विमलभूषण तनुविजित काम ॥ श्रीरा० ॥ १ ॥
खलकुलहंता हृदयविहारी ।
श्रुतिनी गादित गुणगणजित दूषण कंठ धाम ॥ श्रीरा० ॥ २ ॥
चित्सुखदाता पतितोद्धारी ।
भव परिहरी यास्तव धरी विठ्ठल मुखीं सतत नाम ॥ श्रीरा० ॥ ३ ॥

पद ७१ वें.

आतां तरी राम बोलें । वय न हें व्यर्थ गेलें ।
विषयसंग तुज दंग करिल मति भंग करिती परि रंगसी सखया ! ॥ध्रुवपद॥
श्रुतिविचार हृत्सार विवरुनी वृथा जन्म नेले ।
साधुसंगतीसुधा परिवर्जुनी स्वहित काय केलें? ॥ आतां० ॥ १ ॥
रामनाम जनतारणार्थ विश्वीं[११] पहा उदेलें ।
विनंती विठ्ठलाची परिसुनी वद बुडविसी तपेलें. ॥ आतां० ॥ २ ॥

---

१. देह. २. डौल. ३. मित्र. ४. कुंदपुष्पासारखे शुभ्र सुंदर रदन (दांत) ज्याचे तो. ५. निळ्या मेघासारखी तनु ज्याची तो. ६. दगड, पत्थर. ७. पाप. ८. भूषण. ९. देवांचा साहाय्य करणारा. १०. कमलपत्रनेत्र. ११. जगांत.

पद ७२ वें.

मना ! रामपायीं ठेवीं सर्व [1]कामना ।
मानुनी तनुधन [2]वमना ॥ ध्रुवपद. ॥
निज विश्रांतीचें मंदिर समजुनी । वश होसी कसा शमना ॥ मना० ॥ १ ॥
सर्व [3]चराचरीं सत्यचि लक्षुनी । करीं कीं निरंतर नमना ॥ मना० ॥ २ ॥
विठ्ठलसंगती लाभली असतां । कां न भजसी [4]खलदमना ॥ मना० ॥ ३ ॥

पद ७३ वें.

रत रामीं देहीं आल्या प्राणिया ! रे ! ।
किती धरिसी सतत हेतू तव कामीं ? ॥ ध्रुवपद. ॥
मृदुतर वाचा । वैभवाचा ।
न लभसी विविध लाभ विभुनामीं ॥ रत० ॥ १ ॥
स्त्रीसुतबंधु । हाचि बंधु ।
नुमजसी धरुनी ध्यान धन धामीं ॥ रत० ॥ २ ॥
विठ्ठल प्रार्थी । हो हितार्थी ।
करीं दुरी कुमति कां मनिं रिकामी ॥ रत० ॥ ३ ॥

पद ७४ वें.

भज सांब सदाशिवपदातें ।
सांबपदकमळीं रमसिल जरि तरि पावसी सुखसंपदेतें ॥ध्रुवपद. ॥
इष्ट भक्त कष्टतां कृपेनें । विनती परिसुनी नयनें ।
स्पर्शुनी, तद्भय निरसुनी हरी [5]आपदेतें ॥ भज० ॥ १ ॥
ध्याती मुक्ती मुमुक्षु उपासक शांती निरंजन । सुरमुनिरंजन ।
रतिवरगंजन खल तापदातें ॥ भज० ॥ २ ॥
वंदी विठ्ठल ज्याचे मस्तकीं चित्सुखदायक । तो सुरनायक ।
कृत हरी सायक दावी निजपदातें ॥ भज० ॥ ३ ॥

पद ७५ वें.

निरत हो मंगीशपदीं मना ! । धरुनी सदृढ भावना ।
स्त्रीधनादि भवसाधनीं रमतां विवश पथ त्यागिना ॥ ध्रुवपद. ॥

---

१. इच्छा. २. तनु (देह) आणि धन (संपत्ति) हीं वमनासारखीं तुच्छ मानून. ३. स्थावर-जंगमीं. ४. दुष्टांचा संहार करणाऱ्या (परमेश्वराला). ५. संकटातें.

भजनीं वास कैलास त्यजुनियां कुशस्थळींच्या वना ।
भक्त मुक्त करणें हे ज्याचे हृदयीं वासना ॥ निरत० ॥ १ ॥
विरक्त परि अनुरक्त जाहला अंगनाश जीवना ।
शिरीं सुरस शशिधर[1] मांगीश पार्वती जगजीवना ॥ निरत० ॥ २ ॥
भुजगहार आधार जो गिरीश सर्व क्षत्रभूवना ।
तो महेश विठ्ठलीं कृपा करितां फळती[2] कामना ॥ निरत० ॥ ३ ॥

पद ७६ वें.

वद हरहर वदनीं भोलानाथ भवानीप्रिय[3] भूतपती[4] ॥ ध्रुवपद. ॥
त्रिपुरदहन त्रिनयन त्रिपुरारे ! त्रिदशनाथ[5] त्रिदशांसह हृदयीं जपती ॥ वद० १
गंगाधर गिरिजार्धांगीं धरी गळां गरळ[6] सर्वांगीं भुजगाधिपती[7] ॥ वद० ॥ २ ॥
दिवा रात्र[8] शिवचरणपंकजीं विठ्ठलादि भक्तवृंद भृंग तळपती ॥ वद० ॥ ३ ॥

पद ७७ वें.

जोडा रे ! जोडा जोडा । वैराग्यभाग्य जोडा ॥ ध्रुवपद ॥
या संसारीं । या निःसारीं । काय उपद्रव थोडा ॥ जोडा० ॥ १ ॥
पाहतां काची । धनकनकाची । खोटी आशा सोडा ॥ जोडा० ॥२॥
कोठिल काया । कोठिल माया । कोठें हत्ती घोडा ॥ जोडा० ॥ ३ ॥
नलगे पैका । निशिदिनीं[8] एका । विठ्ठलवार्ता गोडा ॥ जोडा० ॥ ४ ॥

पद ७८ वें.

कांहीं विचारीं रे ! । हृदयीं जप जप कृष्ण मुरारीरे ! ॥ ध्रुवपद. ॥
शाश्वत निजसुख गमलें कायसें । पाहा पाहा या संसारीं रे ! ॥ कांहीं० ॥१॥
सत्य त्यजुनी असत्य विषयसुख । घेसी नित्य विकारी रे ! ॥ कांहीं० ॥ २ ॥
विठ्ठल नामांकुश[9] करीं घेउनी । भवगजगंड[10] विदारीं रे ॥ कांहीं० ॥ ३ ॥

पद ७९ वें.

या देहाचा काय भरंवसा । भ्रमसी कसा रे ! ॥ ध्रुवपद. ॥
विविध विषय सत्यत्वें मानिसी । परि ते मृगांबु[11] सारे ॥ या० ॥ १ ॥
पूर्ण निजात्मा विठ्ठलासी रमतां । कैंचा द्वैतभाव थारे ॥ या० ॥ २ ॥
स्वप्रकाश विठ्ठलभक्ती । न अहंतेच्या वारें ॥ या० ॥ ३ ॥

---

१. चंद्रशेखर. २. कामना फळणें=इच्छा परिपूर्ण होणें. ३. पार्वतीला आवडणारा. ४. भूतेश (शंकर). ५. सर्व देवांचा स्वामी. ६. विष. ७. वासुकी. ८. रात्रंदिवस. ९. देवाचें नांव हाच अंकुश. १०. संसाररूप गजाचें गंडस्थल. ११. मृगजल.

पद ८० वें.

बहुत बोलुनी काय रे ! । धरीं सद्गुरुपाय रे ! ।
चिंतितार्थ[1] फळतील सकळ कळतीलच तरणोपाय रे ! ॥ ध्रुवपद. ॥
पूर्णकाम विश्रामधाम[2] श्रीरामरूप गुरुपाय रे ! ।
शरण दुःखभयहरण विमलमुखकरण करुण तरी माय रे ! ॥बहुत० ॥ १ ॥

प्रासंगिक पदें.

पद ८१ वें.

हरिच्या[3] वियोगें माय ! । झाली पिशी कसें बोलूं तरि काय. ॥ ध्रुवपद. ॥
मलयपवन चंदन उपवन घन सुमनशयन मृदु व्यजनपवनपरि[4] देहन[5] गमे मजला व्यर्थचि हा जीव जाय. ॥ हरि० ॥ १ ॥
कुसुमशर[6] शर विखरि मजवरि करि घरिं करकर घरधनि गुरुवर युवति निकरहितसा सुचेना सये ! उपाय. ॥ हरि० ॥ २ ॥
न करिं कपट करिं उठ खटपट, मुरलीधर नटप्रिय[7] विठ्ठलनिकट[8] हट त्यजुनि करीं सरिसा हृदयीं धरीन पाय. ॥ हरि० ॥ ३ ॥

पद ८२ वें.

गगनदीपवंशदीप[9][10] रघुवीर सुर तारी[11]. ॥ ध्रुवपद. ॥
गोदातटीं पंचवटी । वास करुनि पर्णकुटी ।
खरदूषण खरतर शरें[12] मारुनि भय वारी. ॥ गगन० ॥ १ ॥
सुगळादिक[13] मेळवुनी । उदधीवरि[14] सेतु करुनी ।
लंकापतिकुळ खळबळ मारुनि भय वारी. ॥ गगन० ॥ २ ॥
सीतेसह सुमनयानीं[15] । वन चरती उडति गगनीं ।
विठ्ठलकवि भरतनुरत भेटत परिवारी. ॥ गगन० ॥ ३ ॥

पद ८३ वें.

कमलनयन[16] हरि दावा गे । सयानो ! ॥ ध्रुवपद. ॥

---

१. तृप्तेच्छ. २. विश्रांतिगृह. ३. यांत विरही गोपीनें श्रीकृष्णाची केलेली स्तुति आहे. ४. विंझणा, पंखा. ५. अग्नि. ६. पुष्पबाण. ७. 'नट करी' असा अन्य पाठ. ८. 'विठ्ठल सुनट परीसा' असा अन्य पाठ. ९. रामानें वनवासांत असतां काय केलें त्याचें वर्णन. १०. सूर्यवंशदीप (राम). ११. देवांस तारी. १२ बाण. १३. सुग्रीवादिक. १४. समुद्रावर. १५. पुष्पक नांवाच्या विमानांत. १६. कोणी विरहातुर गोपी आपल्या सखीची प्रार्थना करते.

कोणि कावा किमपि न वदावा कपटवेष दावा किं दावुनी दावा तयाचे पायीं लावा; सयानो ! वेगीं ॥ कमल० ॥ १ ॥

दावूं बोल मी किती बोलावयाची रीती प्रीती पती रतीपती करुनि विनंती समजावा; सयानो ! वेगीं ॥ कमल० ॥ २ ॥

कितीतरि धरुं मी धीर ऐकुनि होति स्थिर नको करूं उशीर ठेविन चर्णीं शीर, करिन हृदय स्थिर, विठ्ठलवरद विसावा; सयानो ! वेगीं ॥ कमल० ३॥

पद ८४ वें.

आइकें यशोदे ! बाई ! । तुझ्या हरिपुढें उपाय नाहीं ।
करुं कसें सांग करुं कसें ? ॥ ध्रुवपद. ॥

येउनी रात्रीं आंधारीं । दगडचि दारावरि मारी ।
गेंडी घेउनी बरोबरी । युक्तीनें भिंती पोखरी ।
गृहीं शिरोनी सहपरिवारी । करी गोरसाची तस्करी ।
वांटुनि दे चोरां पोरीं । खाण्याहूनि नासाड भारी ॥

चाल ॥ हटहटें शिकीं तोडितो ।
फडफडां मडकीं फोडितो ।
मजनिकट डोळे मोडितो ॥

टीप ॥ पहातीस कायी ? । चोरटी याची चतुराई. ॥ आइकें० ॥ १ ॥

दाराची करुनि बळकटी । आंगणीं सरांटे वांटी ।
कटकां खड्याची थाटी । रुतती पायांतळवटीं ।
घरधनी धांवतां पाठी । त्यालाचि मारितो मिठी ।
.... । .... ॥

चाल ॥ त्याची लंगोटी फाडितो ।
दाढीला धरुनि ओढितो ।
मी सोडवितां फेडितो ॥

टीप ॥ वसन, यापायीं । बोलणें सुचेना कांहीं ॥ आइकें० ॥ २ ॥

कवण एके निशीचे वेळे । शिरतां सदनीं नाकळे ।
मुली माझीं केवळ बाळें । बारा वरुषांचीं कोमळें ।

---

१. गोपींनीं यशोदेला कृष्णाचीं गाऱ्हाणीं सांगितलीं तो प्रसंग. २. सोबती, मित्र. ३. दुधाची. ४. चोरी. ५. नवरा. ६. रात्रीचे. ७. घरांत.

त्यांचिया मुखीं मुख काळें। लावुनी चोळी[1] कुच बळें।
घडे विसंग घालुनी भोळे। जाचिलें बहु तया खळें॥
चाल॥ थोरले मुलीचा पती।
त्याची काल केली फजिती।
त्या गोष्टी मी सांगों किती?॥
टीप॥ रडे जांवई। मुली सखिन्न आपुले ठायीं॥ आइकें०॥ ३॥
तुज दिसे निपट[2] धाकुला। परि नव्हेचि मनिंचा भला।
विकटचि शब्द बोलिला। आज मजसीं विनोद केला।
एकाएकीं थोरसा झाला। मला[3] म्हणे मीच तुझा दादला[4]।
.....................। ....॥
चाल॥ हा लेंकरूंसा दीसतो।
माणूसपण भासतो।
परि नव्हे हृदयवासि तो॥
टीप॥ राखितो गाई। हा विठ्ठल विश्वालयीं॥ आइकें०॥ ४॥

पद ८५ वें.

हरिचा[5] वियोग मला साहेना साहेना बाई!॥ ध्रुवपद.॥
उगीच मी चुकलें बोलुनी, त्यातें फिरूनि न येसी जेव्हां आला जणों राग कायी?॥ हरिचा०॥ १॥
जाउनि विनवा त्याप्रति विनयें[6], मजलाही न्याल जरी लागेन मी त्याचे पायीं.॥ हरिचा०॥ २॥
विठ्ठलप्रभु गुंतला कोठें? जाइल हा प्राण सये! जरी येईना शेष[7]शायी.॥ हरिचा०॥ ३॥

पद ८६ वें.

हरि[8]! सर सर परता जाऊंदे सासु परोपरी गांजिल सदनीं[9].॥ध्रुवपद.॥

---

१. स्तन. २. केवळ. ३. 'मला' हा मराठी शब्द फारसी 'मरा' (मीम रे अलिफ)=To me या शब्दापासून झाला असेल काय? 'छत्तिसगडी' भाषेंतही 'मला' ह्या शब्दाबद्दल 'मोला' असें म्हणतात. तर हे 'मरा' 'मोला' 'मला' शब्द मूळांत एकच असतील काय? ४. नवरा. ५. गोपींचें पश्चात्तापपूर्वक भाषण. ६. नम्रतेनें. ७. कृष्ण. ८. गोपीप्रार्थना या पदांत आहे. ९. घरीं.

मज गृरतीतें ठेविसि नामें ।
'कुरंगाक्षि, गजगामिनि, हे शशिवदनी'. ॥ हरि० ॥ १ ॥
याचि गुणें बहु बहुतचि ठकले ।
सुरतलक्ष लक्षावधी दीक्ष सुरमुनी. ॥ हरि० ॥ २ ॥
श्रवण नको करूं तुज हे कथिती ।
विठ्ठलादि भक्तवृंद तत्पद नमुनी. ॥ हरि० ॥ ३ ॥

पद ८७ वें.

ठकविलें आजि मला श्रीहरिनें कुंजवनीं ।
बोळूं काय बोळूं माय! फोल मानिसील मनीं. ॥ ध्रुवपद.
सकळही शृंगार करुनी । पात्रीं दधिदुग्ध भरुनी ।
मथुरेचा मार्ग धरुनी । जात होतें दुरुनी ।
मातें पाहुनी, वेगीं धांवुनी, आण वाहुनी, यश ठेवी जनीं. ॥ ठक० ॥१॥
ये निकट निजांग वळून । धरिलें तनुतें कवळून ।
कंच विखरून । कुंचही धरून ।
करुनी वेडी, लावुनि गोडी, वसन फेडी, भय न मानी. ॥ ठक० ॥ २ ॥
नेलें चल चित्त हरून । गेलें मीपण विसरून ।
केलें तें जाय सरून । त्यासचि तें, सर्व मतें ।
विहित सतत तत्पदगत विठ्ठल रत तद्भजनीं. ॥ ठक० ॥ ३ ॥

पद ८८ वें.

सखिये ! धीर धरूं किती ? ।
ऐकुनी होसी बधीर तो हरि धीर धीवर दावा. ॥ ध्रुवपद. ॥
नयनचि दंश मारी । विधुमित्रचि होय तमारी ।
मालतीकुसुमकुमारी । गळां भासे भुंजगकुमारी. ॥ सखिये० ॥ १ ॥
मलयपवन करी दाहा । चंदनताप सदा हा ।
दहनचि करणें दाहा । तनुस्पर्श करुनि तरि पाहा. ॥ सखिये० ॥ २ ॥
श्रवण करीं मच्चरिता । तूं त्वप्रिये सखयेकरितां ।
जाणुनी विनवा त्वरिता । आणीं विठ्ठल श्रम परिहरता. ॥ सखिये० ॥३॥

---

१. गृहिणीतें. २. मृगाक्षी. ३. भक्तसमूह. ४. कृष्णलीलावर्णन. ५. दहीं+दूध. ६. केंस. ७. स्तन. ८. वस्त्र. ९. 'मनीं' असाही अन्य पाठ आहे. १०. विरही गोपीचें आपल्या सखीपाशीं भाषण. ११. चंद्र. १२. सूर्य. १३. मालतीच्या फुलांची माळ. १४. सर्पीण.

पद ८९ वें.

[1]सये ! जागे ! हरिला वेगीं आण. ॥ ध्रुवपद. ॥
विविध सुगंधित सुगंध न रुचती । विंधितो संनिध तो [2]पंचबाण ॥ सये०॥१॥
बहु वेदना ते मज बोलवेना । वृत्तिही निपट अजाण ॥ सये० ॥ २ ॥
वि[3]ठ्ठलवरदा घेउनि यावें । घालुनि माझ्या गळ्याची [4]आण ॥ सये० ॥ ३ ॥

पद ९० वें.

[5]कैसी वसूं मी विपिनीं एकली । करुणानिधे ! धांव रे ! सख्या ! हरी ! ॥ध्रुवपद.॥
[6]रजनी तमाची स्मर बहुताची । संकट समयीं पाव रे ! ॥ करुणा० ॥ १ ॥
पतिहि न साधा योजिल बाधा । वदुं कारण मी त्यास ठाव रे ! ॥ करुणा०॥२॥
विठ्ठलवरदा रक्षीं बिरुदा । सत्वर चरणासी लाव रे ! ॥ करुणा० ॥ ३ ॥

पद ९१ वें.

[7]दावा [8]राजीवनयन । धीर न धरी हें मन. ॥ ध्रुवपद. ॥
आणा चक्रपाणी । किती शिणवूं मी वाणी ॥ दावा० ॥ १ ॥
लावा त्याचे पायीं । चित्त माझें त्याचे ठायीं ॥ दावा० ॥ २ ॥
विठ्ठलाचा स्वामी । रत झालें त्याचे पायीं ॥ दावा० ॥ ३ ॥

पद ९२ वें.

[9]मुरली वाजविली गोविंदें । कुंजवनीं नाना छंदें. ॥ ध्रुवपद. ॥
नादें व्याघ्र गाई । स्तब्ध झालीं एके ठायीं ॥ मुरली० ॥ १ ॥
न चले ग ! निवारा । कोठुनि पक्षी इच्छिताती चारा ॥ मुरली० ॥ २ ॥
जलचरयुक्त [10]सरिता । स्तब्ध झाली प्रेमभरिता ॥ मुरली० ॥ ३ ॥
गगनीं सुरवरदाटी । ज्याच्या [11]प्रमदा त्याचे पाठीं ॥ मुरली० ॥ ४ ॥
विठ्ठलवरदें मुरली । नादें विश्वाची मति हरली ॥ मुरली० ॥ ५ ॥

पद ९३ वें.

[12]हरि आला आजि घराला गे ! ॥ ध्रुवपद. ॥
मुरलीवाला । धरि वनमाला । [13]मृगमद [14]भाला । कीं लक्षुनि त्याला ।
हा जीव निवाला ॥ हरि० ॥ १ ॥

---

१. वरील प्रसंग. २. मदन. ३. विठ्ठलकवीला वर देणाऱ्याला (कृष्णाला). ४. शपथ. ५. हें कृष्णप्रेप्सु मदनशरहत गोपीचें भाषण आहे. ६. रात्रि. ७. वरीलच प्रसंग. ८. कमल नेत्र. ९. मुरलीचा ध्वनि ऐकतांच कोणाची काय दशा झाली तिचें वर्णन. १०. नदी. ११. स्त्रिया. १२. कृष्णलीलावर्णन. १३. कस्तूरी. १४. कपाळाला.

नीलतमाला । कृतशुभगाला । निरखुनि झाला । प्रमोद[1] मनाला । विविध[2] करणाला ॥ हरि० ॥ २ ॥

पदनिरतांला । दे अमृताला । वंदुनि त्याला । विठ्ठल धाला । कीं तन्मय झाला ॥ हरि० ॥ ३ ॥

पद ९४ वें.

[3]सजण सखा राम माझा नेऊं नका वनीं ।
तुम्हा किती सांगूं समजावुनी मुनी[4] ! ॥ ध्रुवपद. ॥
श्रीरामविणें कवणें सुखातें । सांठवूं आठवूं निजमनीं. ॥ सजण० ॥ १ ॥
सहसौमित्रहि बाळक नेतां । रुसती हांसती घरीं जनीं ॥ सजण० ॥ २ ॥
न्यावी गजरथहय[5]संपत्ती । मी उदार धन जीवनीं. ॥ सजण० ॥ ३ ॥
विठ्ठलप्रिय रघुनाथीं रमलों । मी दशरथ अनुदिनीं ॥ सजण० ॥ ४ ॥

पद ९५ वें.

[6]सोडीं सोडीं हरि ! । जाऊं दे पाणिया. ॥ ध्रुवपद. ॥
सोडीं रे ! श्रीपती । गांजिल गृह[7]पती ।
किती करिसी मजसीं तरि गोडी ॥ सोडीं० ॥ १ ॥
तूं धृतषड्गुण । कवण वर्णिल गुण ।
[8]जडजगीं विठ्ठलमति तरी थोडी ॥ सोडीं० ॥ २ ॥

पद ९६ वें.

[9]यशोदे ! तुला काय गे ! । सांगों माय ! गे ! ॥ ध्रुवपद. ॥
चपल कटाक्षें भुलविति मातें । बाळ मी करूं कैसा उपाय गे ! ॥ यशोदे० ॥१॥
कठिण [10]कुंचाग्रें तनुतें रोविती । भासतें ते क्षणीं प्राण जाय गे ! यशोदे० ॥ २ ॥
विठ्ठलप्रिय मी [11]अन्यथा न वदें । माय ! तूं तुझे साक्षी पाय गे ! ॥ यशोदे० ॥३॥

पद ९७ वें.

[12]सोडीं रे ! हरि ! खोडी रे ! देईं जोडी रे ! ॥ ध्रुवपद. ॥
[13]व्रजवनिता तुजलागुनि गांजिती । सांवळ्या ! यांत कायसी गोडी रे ! ॥सोडीं०॥१॥

---

१. आनंद. २. अनेक इंद्रियांला. ३. विश्वामित्र रामलक्ष्मणांस मागण्यास आला असतां दशरथ म्हणतो. ४. हे विश्वामित्रा ! ५. अश्व. ६. गोपीप्रार्थना. ७. नवरा. ८. मूर्ख जगांत; (पक्षीं) जडांत आणि जगांत. ९. यशोदेपाशीं कृष्णाचें भाषण. १०. स्तनांचीं टोंकें. ११. खोटें. १२. यशोदेचें कृष्णापाशीं भाषण. १३. गोकुळांतील स्त्रिया.

ठक तुजला जन सकळही म्हणती । [1]पाडसा! हा ठसा आजि मोडीं रे! ॥सो०॥२
[2]विठ्ठलवरदा! शिकवूं तुला किती । वासुरा! आइकें गोष्ट थोडी रे! ॥सो० ॥३॥

पद ९८ वें.

[3]तो यदुराज साजणी । [4]राजीवनयन वाजवी पांवा ।
गरिब नवाज वाजवी पांवा. ॥ ध्रुवपद. ॥
नामोच्चरितें । कृतसंकेतें । भाव मनीं समजावा. ॥ तो यदु० ॥ १ ॥
[5]कुवलयनयना । गोकुलललना । घेति वनांतरि धांवा ॥ तो यदु० ॥ २ ॥
विठ्ठलप्रियकर । तो करुणाकर । प्रेमें हृदयीं धरावा ॥ तो यदु० ॥ ३ ॥

पद ९९ वें.

[6]पाहतें मी येईं लौकरी हरी ! ।
उशीर न लावीं, करीं धरीं ॥ ध्रुवपद. ॥
तवगुणकीर्तन पडतां श्रवणीं । कवण नवरी तुज न [7]वरी. ॥ पाहतें० ॥ १ ॥
बंधु [8]हटिता ताताज्ञा [9]न मनी । चैद्य मागधकुळविवरीं. ॥ पाहतें० ॥ २ ॥
मिळती नृपाल [10]शृगाल तयांप्रती । मथुनी हरीं मज [11]समरीं. ॥ पाहतें० ॥ ३ ॥
विठ्ठलवरदा ! तव [12]पदपंकजीं । रत [13]भीमसुताभ्रमरी. ॥ पाहतें० ॥ ४ ॥

पद १०० वें.

[14]श्रीहरिलीला । करी सुंदर धरि मुरलीला ॥ ध्रुवपद. ॥
मंदर जेणें [15]नग उचलिला । वर्णुनि ज्यातें हरिती [16]कलिला । नंदयशोदा साउलिला । [17]नंदन तो वदुं काय [18]भुलीला ॥ श्रीहरि० ॥ १ ॥
कंजन ज्याच्या पदावळीला । प्रांजल जोडीं करांगुळीला । कुंजवनीं तो एकलीला । रंजवी येउनी गोपमुलीला ॥ श्रीहरि० ॥ २ ॥
स्मरणें ज्याच्या आजि भलीला । करिती सुरनर [19]जीभलीला । तो हरि राखी गांवलीला । धरि त्या विठ्ठल साउलीला. ॥ श्रीहरि० ॥ ३ ॥

---

१. हे वत्सा ! २. विठ्ठलाला वर देणाऱ्या (कृष्णा). ३. कृष्णलीलावर्णन. ४. कमलनेत्र. ५. कमलनयना. ६. रुक्मिणीनें विवाहप्रसंगीं केलेली कृष्णस्तुति. ७. वरणें=लग्न करणें. ८. हट्टी. ९. मानीत नाहीं. १०. कोल्हे. ११. युद्धांत. १२. पदकमळीं. १३. रुक्मिणीरूप भ्रमरी. १४. कृष्णलीलावर्णन १५. पर्वत. १६. पापाला. १७. पुत्र (कृष्ण). १८. विसरला. १९. जीभलीला करणें=जिभेची लीला करणें, स्तुति करणें.

पद १०१ लें.

राजा[1] ! वेड तुझें हें काय ? । सत्वर धर जा मुनिचे[2] पाय ॥ ध्रुवपद. ॥
कथितों आजी तुज गुज एक । राया ! सावधान ऐक ।
अजि तूं म्हणशी जयासि लेंक । राम तो पूर्ण ब्रह्म देख ।
.... । .... ।
तो हा अवतरला अनपाय ॥ सत्वर धर जा० ॥ १ ॥
पूर्वी कश्यप तूं आर्या ! । अदिति हे कौसल्या भार्या ।
उभयतां करुनि तपश्चर्या । आराधुनि देवधुर्या[3] ।
प्रार्थिलें तया वरदवर्या । त्वयास्मत्सुतता[4] स्वीकार्या ।
तो हा तव गेहीं रघुराय ॥ सत्वर धर जा० ॥ २ ॥
तयाची प्रिया जगज्जननी[5] । प्रकटली असे जनकसदनीं ।
घडो उद्योग भला सुजनी । हेतु हा मुनिच्या आण मनीं ।
न धरुनि शंका किमपि मनीं । मुलें हीं अर्पी गुरुचरणीं ।
हा निज कल्याण सदुपाय ॥ सत्वर धर जा० ॥ ३ ॥
असें हें परम गुह्य वृत्त । ऐकतां राजा पंक्तिरथ[6] ।
नयनीं प्रेमाश्रु वहात । आपणा मानी कृतकृत्य[7] ।
मुनिला सानुज तो रघुनाथ । अर्पी कृपण जसें हो ! वित्त ।
हर्षें मुनिसह विठ्ठलराय ॥ सत्वर धर जा० ॥ ४ ॥

पद १०२ रें

तो रघुराज दयाळ धणी । असतां मी कवणा न गणी. ॥ ध्रुवपद. ॥
सर्वसाक्षी सर्वांतरगत अघटित ज्याची करणी ।
सर्वघटीं प्रतिबिंब दिसोनि अलिप्त जसा तरणी[8] ॥ तो० ॥ १ ॥
विश्वजन विश्वंभर तत्पर विश्वोद्धारभरणी ।
दीनबंधु मुनिवर्यनितंबिनी[9] उठविली चरणीं ॥ तो० ॥ २ ॥
चाप उचलित वदा नृपासी पडोनी चळे धरणी[10] ।
माळ करें मी भूपेशसुता गळीं घालुनियां परणीं[11] ॥ तो० ॥ ३ ॥
कीर्ति मुखें वदति मुनिवर्य महत्पतितोद्धरणी ।
लब्ध सुखें विठ्ठल याचे रतला नामस्मरणीं. ॥ तो० ॥ ४ ॥

---

१. वसिष्ठाचा दशरथास बोध. २. विश्वामित्राचे. ३. श्रेष्ठ देवाला. ४. त्वां आमची सुतता (पुत्रपणा) स्वीकारावी=तूं आमचा पुत्र व्हावेंस. ५. जगन्माता (जानकी). ६. दशरथ. ७. सफलजीवित. ८. सूर्य. ९. अहल्या. १०. पृथ्वी. ११. वरीं, विवाह करीं, परिणय करी.

पद १०३ रें.

यशोदे! गोपी महा ठकल्या ।
गोपी महा ठक लोपिति भाव निरोपिसि तूं मज ।
म्हणति घरीं जाऊं रे! चल मुला ।
गोष्टी यांच्या सांगुं मी काय तुला ॥ ध्रुवपद. ।
स्वगृहीं मज नेउनि बैसविती । सभोंवत्या आपण ही बसती ।
'होसी पति काय?' असें पुसती । आलिंगुनी उंच सुस्वरें हंसती. ॥ १ ॥
म्हणती कृष्ण शीघ्र करीं करुणा । एकांतीं होयीं प्रियतरुणा ।
क्षणोक्षणीं लागति मच्चरणा । किती वदूं जारिणी आचरणा. ॥ २ ॥
विसर्जुनी कंचुकी का लुगडीं । स्मरालया सांडुनियां उघडीं ।
धरुनी मज घाली फुगडी । म्हणती तूंच आमुचा प्राणगडी. ॥ ३ ॥
गरती जन होउनियां फिरती । कुचेष्टा दाटुनियां करिती ।
करें आपुल्या *** धरिती । विठ्ठल जाणे काय कसें करिती. ॥ ४ ॥

पद १०४ थें.

मी जोडिन हरिसहवास ।
व्रजवास त्यजुनि, वनवास करिन कवणास न पुसतां ॥ ध्रुवपद. ॥
श्रवण सतत मुरलीरव युत करि मानस हत गत मति सहित तईं पतिसहित जन शिकविति हित किती वदूं विपरीत ॥ मी जोडिन० ॥ १ ॥
गृहीं कलकल करिती सकल तनुस कल सकल मन मदन विकल मतिस पटल तम करि तरि हे विठ्ठलवरद निरंतर ॥ मी जोडिन० ॥ २ ॥

पद १०५ वें.

घातकी मोहरी[१] मन मोहरि तो हरि वो! ॥ ध्रुवपद. ॥
श्रवणीं पडतांचि शब्द स्तब्ध मन लुब्ध होय बहु परि । मजवरी कृपा[२] अंतरीं अंतरीं वो! ॥ घातकी० ॥ १ ॥
विकल गात्र दिन रात्र करित जिव मात्र तनु तव्यावरी । त्यावरि सये! गांजिती गृहकरी[३] वो! ॥ घातकी० ॥ २ ॥
सकल काज जनलाज त्यजुनि यदुराज हुंडकुं[४] चला तरि । व्रजपुरीं कवि विठ्ठलाचे घरीं वो! ॥ घातकी० ॥ ३ ॥

---

१. मुरली. २. 'स्मृति' असा अन्य पाठ आहे. ३. नवरा. ४. हुडकणें=शोध करणें.

पद १०६ वें.

सखे! मी वरिला हा यदुराज । मान करा ना वो ! ॥ ध्रुवपद. ॥

निपटकपट जिव करि खटपट मनिं चटपट कांहीं आठवेना । उठवेना वो! धरा ॥ सखे० ॥ १ ॥

विठ्ठल वरदवर वर वर स्मरशर मारि तरि धीर धरवेना । फिरवेना सांवरा ॥ सखे० ॥ २ ॥

पद १०७ वें.

धरूं नको पदरीं अरे! हरी ! । किति कपट कट करिसी निकर पूर्ण दधिघट फुटले फुटेल फुकट फुकट ॥ ध्रुवपद. ॥

जनिं तुज चाट म्हणति अचाट, त्यजुनियां हाट, सोडीं सोडीं वाट, चोरा! व्रजगवळणी विहिणी बहिणी असती साजणी, बसती जपुनि टपुनि घरीं घेरधणी ॥ अरे० ॥ १ ॥

गांजिला पति बुडविलासि विपरीतपणीं दाविसि किती तोरा तोरा न करूं, मज मदन श्रम दे कुंद विषद कोर करंद विठ्ठलवरद नमी नमी पद धरून ॥ अरे० ॥ २ ॥

पद १०८ वें.

कशि मी जाऊं, गोविंद लपुनि जपुनि टपुनि बसे वनिं, कशि मीं जाऊं ? ॥ ध्रुवपद. ॥

परि हरुनि दया लक्षुनि हृदया । नयनशर शरें ताडिता ॥
कवण करिल संरक्षण ते स्थळीं । काय म्हणुनि मज धाडितां ॥ कशि० ॥१॥
धरुनि मज करीं करिल मस्करी । तरि गरतपण गमावलें ॥
हंसति विहिणी बहिणी त्यापरि मग । सहजचि विषयीं फावलें ॥ कशि० ॥२॥
गमन परि तें विपरित गमतें । तुम्हीं तरि मनीं न पहा कसें ? ॥
विनति करित विठ्ठल वरदपदीं । न्याल तरि सवें येत असें ॥ कशि० ॥ ३ ॥

पद १०९ वें.

केवढी[3] हरि ! तुझि माया रे! । जीव जीवासी भ्रमाया रे! ॥ ध्रुवपद. ॥
शक्र[4] विरिंची[5] प्रमुख सुरांतें । लाविते नित्य नमाया रे! ॥ केवढी० ॥ १ ॥
म्हणसि दुरत्यय येते प्रत्यया । योग्य तूं ईशीं दमाया रे! ॥ केवढी० ॥ २ ॥
नारायणनामामृतलहरी । विठ्ठलीं विहित रमाया रे! ॥ केवढी० ॥ ३ ॥

---

१. बाजार. २. नवरा. ३. गोपींनीं केलेली स्तुति. ४. इंद्र. ५. ब्रह्मदेव.

पद ११० वें.

सहज हरीची मनिं मूर्ति जडतां अन्य स्फूर्ति राहिली ॥ ध्रुवपद. ॥
राहे ज्या ज्या ठायीं । चित्त माझें त्याचे पायीं ॥
देणें घेणें कांहीं नेणें स्फुरे हृदयीं तन्नाम गेली वाम काम काहिली ॥ सह० ॥१॥
जेथें जेथें पाहीं । हरीविण कांहीं नाहीं ॥
मुखीं हरी मनीं हरि होतां सकळ गृहकाजगुरुजनलाज आज वाहिली ॥ सह०॥२॥
लक्षितां लक्षितां । आलिं विठ्ठल नामें हाता ॥
भीमातटीं वाळुवंटीं उभी विटेवरि नीटशुद्ध वीट धीट पाहिली ॥ सहज० ॥३॥

पद १११ वें.

बाई! त्याला कोणी सांगा गे! । सांगा गे! सांवळियासी ॥
आंगणीं दिवसासि आंगासिं कां झोंबे ॥ ध्रुवपद. ॥
वागो नेदी मज वाटे । हाणी अंगुळिनें स्तनिं गोटे ॥
मागें मागें हिंडे जन नागर[1] पाहति लागवेगें ॥ कोणी० ॥ १ ॥
भूलवी जवळ बसुनी । कांहीं गूज बोलूं म्हणे कोणी ॥
तंव गाल चुंबुनि मम शयनीं करि चैल सैल ऐसा कैसा मूल ॥ कोणी० ॥२॥
सृष्टिंत कृत्रिम ऐसें । नाहीं चेष्टित तें वदुं कैसें? ॥
मज श्रेष्ठपणाहुनि भ्रष्टविलें यासि 'कृष्ण दैवत' म्हणे विठ्ठलदीक्षित ॥ कोणी०॥३॥

पद ११२ वें.

कोणी कांहीं म्हणा वो! ।
परि त्यासी मी रत सये! दासी होउनि हरिच्या पदीं ॥ ध्रुवपद. ॥
तो व्रजवासी । स्वामी जिवासी ।
कोण जाणे काशी । प्रयाग द्वारकेसी ॥
पुष्कर पापनाशी । शरयू प्रवरा नदी ॥ मी रत० ॥ १ ॥
सद्गुणराशी । वंद्य सुरांसी ।
प्रेमभाव पाशीं । धरुनि भुजपाशीं ॥
विठ्ठलसहवासीं । स्तविती शुक नारदीं ॥ मी रत० ॥ २ ॥

---

१. नगरवासी.

पद ११३ वें.

चल जाउं साजणी! श्रीहरिकडे ।
कां इकडे तिकडे गडे! गमसि चहुंकडे दडसि वेडे ! ॥ ध्रुवपद. ॥
मुरलीधर मुरलीच्या नादें भरि वृंदावन करि पदपावन ।
बससि काय यदुरायापाय मज माय दाखवीं चारिन मृदु पेढे ॥ चल० ॥ १ ॥
सासू काय करि नणंद जाऊ तरि, दीर मला उंदीर गमतसे ।
धीर धरुनि चल नीरंजनयने[१]! उशिर होतसे भिसी काय म्याडे! ॥चल० ॥२॥
आसपास जन हांसति म्हणुनि रासमंडळिं विलास विवर्जिसी ।
कासयासि हे चारु कुसुमशरमार फार भज नावडती विठ्ठलविभुचेडे ॥चल०॥३॥

पद ११४ वें.

आजुनि कां नये बोल सये! हरि आजुनि कां नये बोल ।
बोलिलि बोल सखोल ते बोलचि झाले सर्वहि फोल ॥ ध्रुवपद. ॥
तो तुजलागिं कदापि न सोडी सुललित वक्र कपोल ।
तूंच वदत होतीस पहा पहा तुझि आणि त्याची झोल ॥ सये! आजुनि०॥१॥
शृंगारुनि मुख सुरुचिरतर नग लेवविलेसि अमोल ।
नंदनंदन मुकुंदपदाविण गमति मला कोकोल ॥ सये ! आजुनि० ॥ २ ॥
सये! म्यां तुझिया वचनीं दिधला दृढ सर्वस्वें डोल ।
कार्य घडोनि मग कां वाजेना विठ्ठलवचनीं ढोल ॥ सये! आजुनि० ॥ ३ ॥

पद ११५ वें.

मज लावा हरिचे पायीं । पाहिं बहुत उपायीं ॥
पाहा पाहा कांहीं । आपुले ठायीं ॥ ध्रुवपद. ॥
ताप दे कुसुमचाप[३] । करूं किती विलाप ।
करिति संताप मायकीं बाप । कवण तरी आप ॥
गणुं मी किती पाप । माप नाहीं ॥ मज लावा० ॥ १ ॥
सार मुक्तमणि हार । सुमनसंभार[४], गमति मज भार ।
नका करूं फार, कपट उपचार । करुनि निर्धार ॥
होइन मी ठार । कुसुम विष खाई ॥ मज लावा० ॥ २ ॥

---

१. कमललोचने. २ कालमेचक या नांवाचें विष किंवा डोमकावळे. ३. मदन. ४. पुष्पांचा शृंगार.

नका करूं साजणी! साज निजकाज। न घडतां वाज।
देतसा राज मुकुट यदुराज। दाखवुनि लाज।
लावा माला आज। विठ्ठलपायीं. ॥ मज लावा० ॥ ३ ॥

पद ११६ वें.

माझ्या घरांत येउनि गोविंद। करि नानापरिचे छंद ॥ ध्रुवपद. ॥
गाई दोहुन पीतो दुध। याची केवळ गेली शुद्ध ॥
.... । गे! यशोदे! संभाळ आपुला गांव गे! ॥ माझ्या० ॥१॥
माझ्या सुनेस गे! धरिलें। तिला बळेंच गे! चुंबिलें ॥
पाणी आणतां बिदिसि[1] नग्न केलें। मला देखुनि झट्कर पळे गे! ॥ माझ्या०॥२॥
माझ्या गाइला सोडुन दिलें। द्वारीं गर्दभ आणुनी बांधिलें ॥
पैहांट[2] होतां दुहायाला[3] गेलें। चहुं थानांचें एकवट जालें गे! ॥ माझ्या०॥३॥
रात्रीं येउन दहिंदुध चोरी। न सांगतां पोरांस बुक्या मारी ॥
आडवा होतो यमुनातीरीं। याच्या भेणें जाऊं दिगंतरीं गे! ॥ माझ्या० ॥४॥
नानापरिचीं गाऱ्हाणीं येती। ऐकतां मति तन्मय होती ॥
विठ्ठलप्रभु येउनि काकुळती। त्याची अखंडकीर्ति मुखीं गाती गे! माझ्या०॥५॥

पद ११७ वें.

हरिला जाउन आण।
सखे! सये! माझी आण[4], माझी आण, माझी आण. ॥ ध्रुवपद. ॥
बाण धरुनि पंचबाण[5] विंधी संधि करुनि उड्डाण ॥ माझी० ॥ १ ॥
प्राणजीवन विठ्ठलविभु प्रार्थी स्वार्थी परम सुजाण. ॥ माझी० ॥ २ ॥

पद ११८ वें.

देवि! त्रिपुरसुंदरि मां पाहि सततम्।
अंब! जगदंब! दिनहृदयसदये! ॥ ध्रुवपद. ॥
चंद्रकंकणलसच्चंद्रचूडप्रभे! चंद्रमाकृतिभ्रुगुटि! मंदहसने!।
चंद्रबिंबाधरे! चंद्रवसने! शरच्चंद्रशेखर प्रिये! चंद्रवदने! ॥ देवि० ॥ १ ॥
हेमकांतिप्रभे! हेमकुंडलहेममुक्तिकामणि हेमकरकंकणे!।
हेममालाग्रीवपदककौस्तुभहेमहेमकव्याभरणहेमवसने! ॥ देवि० ॥ २ ॥

---

१. गल्लींत, रस्त्यांत. २. 'प्रभात' याचा अपभ्रंश 'पहाट' ३. दूध काढायाला. ४. शपथ. ५. मदन.

चित्रमाल्यांबरे ! चित्रजपनीकरचित्रलेपनगंध सुचित्र जघने ! ।
सारिगमपधनी संगीतवाद्यप्रिये ! विठ्ठलानंद आनंदजीवने ! देवि० ॥ ३ ॥

[१]संस्कृतपदें.

पद ११९ वें.

भज भज गजतुंडम् । मतिदं मंडितगंडम् ॥ ध्रुवपद. ॥
लीलाचालितशुंडादंडम् । करधृतरदखण्डम् ।
स्मृतिदं निजजनजाड्यतमोमार्तंडम् । दंडितपाखंडम् ।
विलसद्बाहुचतुष्टयमंडम् । भृतमोदकपिंडम् ।
द्विषदिदधानमैक्षवदंडम् । विद्यानलकुंडम् ।
सिद्धिममा[२]खुध्वजमरिदंडम् । विठ्ठलाश्रयभांडम् ॥ भज भज० ॥ १ ॥

पद १२० वें.

शुद्धं ब्रह्मपदं वंदे सीतारामम्. ॥ ध्रुवपद.
हैमवतीहरचित्तविरामम् । दिनकरवंशललामम् ॥ शुद्ध० ॥ १ ॥
पदरज उद्धृत गौतमवामम् । सजलपयोधरश्यामम् ॥ २ ॥
विग्रहविडंबितकामम् । विठ्ठलकुतुकारामम् ॥ शुद्धं० ॥ ३ ॥

पद १२१ वें.

श्रीसांबं नमाम्यहम् । कलिकृतानंतकल्मषापहम् ॥ ध्रुवपद. ॥
विधृतवामनगजास्यरुहम् । गलगलकृत्तिपन्नगावहम् ॥ श्रीसांबं० ॥ १ ॥
कलितनयनसंज्वलितहुतवहम् । मनसिंजवेष्टितासहम् ॥ श्रीसांबं० ॥ २ ॥
चरणकमलमुनिहृदयमधुलिहम् । विठ्ठलात्मसुखदकृपाहम् ॥ श्रीसांबं० ॥ ३ ॥

पद १२२ वें.

स्मर कृष्णं कृपालयम् । निजभजकहृद्भवनसुखोदयम् ॥ ध्रुवपद. ॥
निहतपूतनाशकटवृषहयम् । पशुपंगयशोदास्तनंधयम् ॥ स्मर० ॥ १ ॥
विधिपुरंदरप्रदर्शितनयम् । संदलितमित्रजा बिलेशयम् ॥ स्मर० ॥ २ ॥
मिलितबल्लवीनिकरकृतदयम् । विठ्ठलप्रकृतिचिद्गुहाशयम् ॥ स्मर० ॥ ३ ॥

---

१. हीं संस्कृत पदें फार अशुद्ध आहेत. यांची शुद्ध प्रत मिळवून कोणी दिल्यास तिचा संग्रह योग्य स्थळीं अवश्य करूं. २. आखु=उंदीर.

पद १२३ वें.

बालमते श्रीपते कपटपटु वाग्विलसितं किमिति मां वदसि मृषा हरे ॥ ध्रुवपद.
लीलाचटुलं मृगजलपटलम् । जलगताभ्रचंचलं न लज्जसि ॥ मां वद० ॥ १ ॥
माहादलविहिता मन्नविहिता । मनुजमानुवर्धनं प्रियज्जसि ॥ मां वद० ॥ २ ॥
विठ्ठलनुत चतुरावा मनुसुर । अलमनेन भाषणेन मुह्यसि ॥ मां वद० ॥ ३ ॥

पद १२४ वें.

सांबशिवहर पालय मां परमा कृपा महि देहि हर सांब शंकरंग शंकरा रवि संकटं कस कटनिवर्तय ॥ ध्रुवपद. ॥

शंबरारिदहना ! । करिटचर्माबरादिवसना ! । शाश्वतदरकंबलाहिकलना ! शाश्वतदिगंबरा ! जगदीशा ! सुरत्पंचवदना ! । त्रिनय दशकरार्थशमना ! खलबलहारका ! ध्वतारका ! सुरारि कुमारकामपूरका ! मरालय ॥ सांब० ॥१॥

मंदरादिवासा ! प्रविलसत मदरागरासा । नटविधि पुरधरात्यहासा । प्रविलय धुरंधरा वियत्केशा । प्रखर गरलकंठा प्रमित गणपति मति हत कुंठा भवभय नाशका विनाशका शकरधृतशाश पाश कोश मृन्महालय ॥ सांब ॥२॥

भूषणारिभूषा । विहित रत दोशणप्रदोषा । मुनिशमल शोषणादि सोषा । कृति तिभीषा । विश्ववंद्यचरणा । पदनत विठ्ठलादि शरणा । प्रचुरवरांग । गांग सांग गांग विमलतरंग भंग फुंग मंगलालय ॥ सांब० ॥ ३ ॥

हिंदी पदें.

पद १२५ वें.

रहियो गुरुबच्चे गुरुकदमसे । भज भज हरदमसे ॥ ध्रुवपद. ॥
भज गुरु नारायण मनमें । धूंड देख सब घट तनमें ॥
कहिये गुरु है रब सब जनमें । रहियो उदमसे ॥ रहियो० ॥१॥
अवल गुरु देख अपना । ले मनमाला जप वो जपना ॥
तनका हुवेगा सपना । मिलजा अदमसे ॥ रहियो० ॥ २ ॥
बहु दिनसे तन पायी । क्या करता कमाई ॥
गाफल मत रहना भाई ! । हुशार दमसे ॥ रहियो० ॥ ३ ॥
गुरु साहेबने मेहरकी । निर्गुण ज्योत जहरकी ॥
और प्रेम लहरकी । विठ्ठलपद्मसे ॥ रहियो० ॥ ४ ॥

पद १२६ वें.

पंचवदनका नाम लिया सो नही धोका जमकालोका ।
वक्रतुंडसे जी ले बचती सरदार बडा है भूतनका. ॥ ध्रुवपद. ॥
सिरपर गंगतरंग सुशोभत चमकजोति बिज चंदोकी ।
निटिल पटल पर जगम निगमत्रै नशा खुब भंगोकी ।
सुरत चमेली बनी अलबेली शंकर जोत मतवालनकी ।
चढे बैल खुब सहलं त्रिपुरपर सिंधन हातनकी ।
जटा मुकुट सीरा गगन लगो है कर धनु हथियार तिर सुलका ॥ वक्रतुंडसे०॥१॥
वामांगोपर गिरिजा सोभत बभूत चढावे खूब रंगकी ।
व्याघ्रांबर सायल पटली चली सवारी गिरधरकी ।
गजखालनकी बना दुसाला गले माला नररुंडनकी ।
जंगम गजगम ज्योति उजाला तिरलोचन से आगनकी ।
गगनमंडल सब धूर भरी है हरहर मेला दासनका ॥ वक्रतुंडसे० ॥ २ ॥
अगमनिगम दोड भाट पुकारत बाजतडंका डमरूका ।
नारद तुंबर कीर्ति बखान ठावठिका निर्गुनका. ।
ऐसा भोलानाथ विराजे गढ किया कैलासनका ।
साहि नामका ध्यान जपत है गुरुसाहेब है रामनका ।
उनकी पूर्ण कृपा भई बोले विठ्ठलभट जलकोटनका ॥ वक्रतुंडसे० ॥ ३ ॥

भूपाळ्या.

(१)

उठ वो ! रुक्माबाई ! सावध करिं वो ! देवाशीं ।
सनकादिकें स्नान केलें चंद्रभागेशीं ॥ ध्रुवपद. ॥
उजाडलें उजाडलें अझुनी निद्रा हो ! कैशी ।
मिळालों लेंकुरें दर्शन द्यावें आम्हाशीं ॥ उठ० ॥ १ ॥
ब्रह्मा विष्णु महेश हे सृष्टीचे अधिकारी ।
तेहतिस कोटी देव उभे तिष्ठति महाद्वारीं ॥ उठ० ॥ २ ॥
नारद तुंबर शुभगायन करी ।
टाळ विणा मृदंग हे वाजति महा गजरीं ॥ उठ० ॥ ३ ॥
निवृत्ति सोपान ज्ञानदेव मुक्ताबाई ।
नरहरी सोनार गोरा कुंभार गोणाई ॥ उठ० ॥ ४ ॥

नामदेव कबीर मिरा माझी जनाई ।
रोहिदास कूर्मदास तिसरा सेना हा न्हाई[1] ॥ उठ० ॥ ५ ॥
काशी गंगा भागिरथी अवघे तीर्थ सुंदरा ।
झारी भरुन उभे तिष्ठत असति महाद्वारा ॥ उठ० ॥ ६ ॥
'भीमकआत्मजे[2] ! आई ! करावी त्वरा ।
उठा हो ! विठोबा ! तुम्ही मुखमार्जन करा.' ॥ उठ० ॥ ७ ॥
इतकेंही ऐकुनि देव जागृत जाहला ।
डोईस टोपी आंगीं घोंगडी ऐसा हरी ल्याला. ॥ उठ० ॥ ८ ॥
उजळती नंदादीप धनीवर देखिला ।
विनविती सती सदा, नकळे माया विठ्ठला. ॥ उठ० ॥ ९ ॥

(२)

उठीं उठीं बा कान्हया ! । जाईं वनीं तान्हया ! ।
धेनु येति पान्हिया । वत्सांसाठीं. ॥ ध्रुवपद. ॥
आंगीं घालीं आंगडी । खांदीं घेईं घोंगडी ।
पाहती तुझे गडी । वाट तुझी ॥ उठीं० ॥ १ ॥
विनवूं तुतें किती । पायीं [3]ले नवीं जुंतीं[4] ।
दहींभाताची शुंती[5] । सिद्ध असे. ॥ २ ॥
विठा म्हादा गोंदा । वणजा वांकडा पेंदा ।
उभे असती गोविंदा ! । मित्र तुझे ॥ उठीं० ॥ ३ ॥

(३)

जागृती होय हनुमंता । बोले अंजनी माता ।
भेटी जाईं रघुनाथा । सीताकांता लैंवलाहीं[6] ॥ ध्रुवपद. ॥
राम शोभे सिंहासनीं । वामांकीं जानकी घेउनी ।
भरत शत्रुघ्न दोन्ही । चामरें घेउनि ढाळती ॥ जागृती० ॥ १ ॥
करद्वय जोडुन सव्य । उभा लक्ष्मण सुग्रीव ।
अंगद बिभीषणराव । जांबुवान आलासे ॥ जागृती० ॥ २ ॥
वसिष्ठ अत्रिऋषीश्वर । संतमंडळी समग्र ।
ऋक्षवानरांचे भार । जयजयकार करिताती ॥ जागृती० ॥ ३ ॥

---

१. न्हावी, हजाम. २. रुक्मिणी. ३. घाल. ४. जोडे, वहाणा, ५. शिदोरी. ६. लवकर, सत्वर.

ऐसें विनवी जननी । मारुती उठले कर जोडुनी ।
मस्तक ठेवि रामचंद्र चरणीं । विठ्ठल नयनीं विलोकी. ॥ जागृती० ॥४॥

पाळणा.

जो जो जो जो रे ! कुळभूषणा ! दशरथनंदना ! ॥
निद्रा करिं बाळा ! मनमोहना ! रामा ! लक्षुमणा ! ॥ ध्रुवपद. ॥
पाळणा लांबविला अयोध्येसीं । दशरथाचे वंशीं ।
पुत्र जन्मला हृषिकेशी[1] । कौसल्येचे कुशीं ॥ बाळा जो जो रे ! ॥ १ ॥
रत्नजडीत पालख[2] । झळके अमोलिक ।
वरतीं पहुडले[3] कुळदीपक । त्रिभुवननायक ॥ बाळा जो जो रे ! ॥ २ ॥
हालवी कौसल्या सुंदरी । धरुन ज्ञानदोरी ।
पुष्पें वर्षती सुरवरीं । गर्जति जयजयकारीं ॥ बाळा जो जो रे ! ॥ ३ ॥
विश्वव्यापका ! रघुराया ! निद्रा करि बा ! सखया ! ।
तुजवर कुरवंडी[4] करुनीयां । सांडिन अपुली काया ॥ बाळा जो जो रे ! ॥४॥
येउनि वसिष्ठ सत्वर । सांगे जन्मांतर ।
'राम परब्रह्म साचार । सातवा अवतार ॥ बाळा जो जो रे ! ॥ ५ ॥
याग रक्षुनियां अवधारा । मारुनि निशाचरां ।
जाशी सीतेचा सैंवरा । उद्धरि गौतमदारा ॥ बाळा जो जो रे ! ॥ ६ ॥
पर्णिल जानकी सुरूपा । भंगुनियां शिवचापा ।
रावण लज्जित महाकोपा । नव्हे पण हा सोपा ॥ बाळा जो जो रे !॥७॥
सिंधुजलडोहीं अवलीळा । नामें तरती शिळा ।
त्यावर उतरोनी दयाळा ! । नेसी वानरमेळा ॥ बाळा जो जो रे ! ॥८॥
समूळ मर्दूनी रावण । स्थापिल बिभीषण ।
देव हे सोडवील संपूर्ण । आनंदेल त्रिभुवन ॥ बाळा जो जो रे ! ॥ ९ ॥
ऐसीं चरित्रें अपार । करील मनोहर.' ।
इतुकें ऐकूनी उत्तर । हांसले रघुवीर ॥ बाळा जो जो रे ! ॥ १० ॥
राम भावाचा भुकेला । भक्ताधीन जाहला ।
दास विठ्ठलें ऐकिला । पाळणा गाइला. ॥ बाळा जो जो रे !

---

१ हृषिक+ईश=इंद्रिय+स्वामी=जितेंद्रिय. २. पाळणा. ३. निजले. ४. कुरवंडी करणें=ओं-वाळून टाकणें, बळी देणें.

कूटसंग्रह.

कोणे एकवनीं विचित्र पुंतळा[१] जेवावया बैसला
पात्रीं जेवण जेवितां, अतिबळें पात्रेंचि तो भक्षिला ।
त्याची जे वेनिता[२] वनांत फिरतां सूर्यास प्रार्थी सदा;
बोले विठ्ठल हा पदार्थ उमगा[३] षण्मासिंचा वायदा[४]. ॥ १

[५]पंचायूशीं नव दोन गृह नवरा त्यामाजि सोळा वधू[६]
त्यामागें रिपु[७] तीन तीन‥‥‥त्यां त्यांत केला वधू[८] ।
याचा अर्थ करा तुम्ही चतुर हो! थोडी असे आपदा[९];
बोले विठ्ठल हा पदार्थ उमगा षण्मासिंचा वायदा. ॥ २

शिरें चवदा, नेत्र तेतिस पाहा, आहे जया नेटकी
हस्तें आसति सप्तविंशति पहा भोळ्या जना हाटकी ।
शृंगें अष्ट, सुपुच्छ तीन, असती एकवीस शोभे पदा;
बोले विठ्ठल हा पदार्थ उमगा षण्मासिंचा वायदा. ॥ ३

[१०]चांरी चंद्र समान भूतळवटीं एके दिनीं देखिले
रामा सन्मुख रावणासि[११] हृदयीं सीता धरी आदरें ।
हें तो चित्र विचित्र‥‥बरवें वर्तत आसे सदा;
बोले विठ्ठल हा पदार्थ उमगा षण्मासिंचा वायदा. ॥ ४

राक्षेसां प्रिय जे तिचा श्वशुर[१२] जो तें वस्त्र भोगी सती
ती ज्यानें धरिली तये कुमरिचा शत्रू सुतेचा पती ।
त्याचा हारचि दार स्वार वनिता कल्याण हो सर्वदा;
बोले विठ्ठल हा पदार्थ उमगा षण्मासिंचा वायदा. ॥ ५

[१३]रामाचा जनिता तथा यम[१४]पिता हे दोघ बंधू कसे ?
सूर्याची[१५] भगिनी यमा[१४]चि जननी हें नातें ऐसें कसें ? ।
सूर्याचा पुतण्या यमा[१४]सि म्हणतो, मी बाप तूझा सदा;'
बोले विठ्ठल हा पदार्थ उमगा षण्मासिंचा वायदा. ॥ ६

---

१. कमल मिटतांच कमलांत कोंडलेला भ्रमर. २. स्त्री. ३. 'उगवा' असा अन्य पाठ आहे. ४. करार. ५. ८५+९+२=शाण्णव सोंगट्यांच्या पटाचीं घरें. ६. स्त्रिया, बायका. (सोंगट्या). ७. फांसे. ८. वध, ठार मारणें. ९. त्रास. १०. रामचंद्र, सीतामुखचंद्र, चंद्र, चंद्रहार. ११ रावण=पदर. १२. सासरा. १३. रामा=कोकिळा. १४. यम=कावळा. १५. सूर्या=कावळी.

ज्याचे मस्तक तीन चार कर हो सा नेत्र ज्या [1]असती
वेद स्तन चार कर्ण बरवे षट्पाद हे निश्चिती ।
ऐसा देव स्मरा, लोक अवघे देवादि ज्या वंदिती
त्याचें नाम स्वरूप सांग मजला षण्मासिंची मूद्रती. ॥ ७

अग्न काष्ठाचे उरीं जन्म झाला एका नरा ।
विठ्ठलकवि म्हणे याचा अर्थ तुम्ही करा. ॥ ८

आणखी उपलब्ध झालेलीं पदें.

पद १२७ वें.

नमो श्रीनृसिंहा ! तुझ्या चरणकमला । हाचि गमला मला लाभ विमला! ॥ ध्रुव०
जेथ निरुपाधिकानंद लक्षोनि [3]चंपलासमा राहिली स्वस्थ कमला ।
मत्प्रभावासि वर्णाक्षरें वर्णितां निगमत्रय शेषफणिसहित दमला. नमो० ॥ १ ॥
त्रिविध तापानळें परम संतप्त हा जीव विश्रांतिभंगें विरमला ।
म्हणुनि दीनावना ! शरण आलों तुला तत्क्षणीं भृंगवत्पूर्ण रमला. ॥ नमो० ॥२॥
करुनि करुणा जगद्वंद्य करुणानिधे ! दे स्वसुख चिद्घना ! विहित शमला ।
मग सहज विठ्ठलभ्रांतिचा वात संताप संजात निभ्रांत शमला ॥ नमो० ॥ ३ ॥

पद १२८ वें.

अनुदिनिं सुखद राम गा गा गा गा ॥ ध्रुवपद. ॥
जडजगीं या श्रीरामचि गावा । नाहीं तरी भासे दगा गा ! ॥ अनु० ॥ १ ॥
स्थिरतर तनु मानिसी तरि । मायामृगजळीं नवल फुगा गा ! ॥ अनु० ॥२॥
विठ्ठलचरणीं चित्त समर्पुनी । स्वसुखें बैस उगा गा ! ॥ अनु० ॥ ३ ॥

पद १२९ वें.

हरि ! मज दे रे ! पायीं थार ॥ ध्रुवपद. ॥
दुस्तरतर ममताजालांतरीं । गेलों गुंतुनि फार ॥ हरि० ॥ १ ॥
सोडूं काय धरूं काय कळेना । जालेंसे मन घार ॥ हरि० ॥ २ ॥
कठिण विषय जीवासि पदोपदीं । करुनि सोडिती ठार ॥ हरि० ॥ ३॥
विठ्ठलात्मया करुणापांगें । करिं दासातें गार. ॥ हरि० ॥ ४ ॥

---

१. 'मानिती' असा अन्य पाठ आहे. २. ह्या श्लोकांत विठ्ठलाचें नांव नाहीं तरी हा विठ्ठलकृतच असावा असें वाटतें. ३. मडकें. ४. विजेप्रमाणें. ५. दीनजनाचें रक्षण करणाऱ्या.

पद १३० वें.

सुखद हरि शयनिं आणा उदार। हारभारउपचार काय करूं सारे ? ॥ध्रुवपद.
कंजनयन कुंजविहारी। गोपवृंदसरदार ॥ सुखद० ॥ १ ॥
मदनशराहत हृदयिं स्मरति। अंगसंग परदार ॥ सुखद० ॥ २ ॥
विठ्ठलवरदाविण मज सजणी!। होय काय घरदार ॥ सुखद० ॥ ३ ॥

पद १३१ वें.

मन जडलें त्या गुरुपायीं। कोणी कांहीं म्हणो. ॥ ध्रुवपद. ॥
निशिदिनीं मजला ध्यान तयाचें। न सुचे त्याविण कांहीं. ॥ मन० ॥१॥
शोधित होत्यें त्रिभुवन सारें। सार[1] दुजें नसे कांहीं. ॥ मन० ॥ २ ॥
श्रीगुरुचरणीं विठ्ठल तरला। भेद[2] त्यजुनियां पायीं. ॥ मन० ॥ ३ ॥

पद १३२ वें.

हरि आणुनि साजणि! दावा ग! ॥ ध्रुवपद. ॥
दावा श्रीहरि मजलागुनि दावा कां मजसीं तुमचा।
दावानळ हा रतिवर मंदावा ग! ॥ हरि० ॥ १ ॥
लावा मज चरणिं तयाचे लावालावी न करुनी।
मजला वानुनियां त्यालागीं खुलावा ग! ॥ हरि० ॥ २ ॥
जा वाट मी पाहुं किति समजावा जाऊनी।
कपट गमजा वाइट मद्गुण हा नुमजावा ग! ॥ हरि० ॥ ३ ॥
गावांत सदनांत कवळुनि दगावाल सखयानो!।
व्रजिं उमजा कीं हा विठ्ठल सदनिं बघावा ग! ॥ हरि० ॥ ४ ॥

पद १३३ वें.

गा गा राघवनामातें। गारा मानुनि विषयातें।
गारासम समजुनि जगत्फुगारा परिहरिजे मनिंचा।
गान निरत किति गा नर तरले गायनकर वर गाउनि वदनीं. ॥ ध्रुवपद. ॥
गान भारती गंगा गातां निरसी दुःसंगा।
गाथा किति गात बससिल उगा थांबुनि करीं भवभंगा।
गाठावा रामचि तु जनद गाठावा पुरुष पतंगा।
गाल फुगवुनि न गाल हरिस न जगाल बगाल यम चित्सदनीं. ॥ गा० ॥१॥

---

१. उत्तम. २. द्वैत.

गातां नामातें ज्ञानी गांभीर्यें वर विज्ञानीं ।
गांगेयासम बुधवरवर गांगेया रमले ध्यानी ।
गाहानचि करुनि सुरसरिद्गाहावरिले वंद्यानीं ।
गाय सतत उरुगाय पद निरत नायक विठ्ठल सारिगमपधनी. ॥ गा० ॥२॥

द्रौपदीवस्त्रहरण

(शिखरिणीवृत्त.)

कवींद्रें राजश्रीवरदगणराजांघ्रि नमिले,
नमूनी वाग्देवी गुरुचरण भावें प्रणमिले, ।
निरूपी संक्षेपें मुनिकृत[1] सभापर्वणिकथा
मराठी मी पद्यें करुनी रचितों शुद्ध उलथा[2]. ॥ १

सभा केली दुर्योधन शकुनिमामाऽनुमतिनें
विचारी धर्माचें विभव हरिजे द्यूतगतिनें ।
तया पाचाराया गमन करवी शीघ्र विदुरा
असे आला पंडूसुतसह पुन्हां हस्तनपुरा. ॥ २

जिणे धर्मा द्यूतीं कुरुपति कुडे[3] पाश करुनी
क्रियानष्टें नेलें विभव कपटें सर्व हरुनी, ।
सभे आणी कृष्णा कच[4] धरुनि दुःशासन हटें
उभी ठाके बाळा निजवदन आच्छादुनि पटें[5]. ॥ ३

सभे भीष्मद्रोणासहित धृतराष्ट्रादि असती
तयांतें ते काळीं पिकसम[6] वदे मंजुळ सती ।
तुम्हां श्रेष्ठां सर्वांप्रति करितसें प्रश्न पहिले,
'तुम्हीं सांगा द्यूतीं मज कुरुवरें सत्य हरिलें ?' ॥ ४

न बोलेति द्रोणादिक विदुर भीष्मादि उगले
भिडेनें कोणाचें कुरुपतिपुढें वाक्य न चले; ।
विकर्णें ते काळीं स्फुटवदन सर्वांसि वदिजे,
'पुसे श्रीपांचाळी उचित वदली, उत्तर दिजे.' ॥ ५

---

१. व्यासमहामुनिकृत सभापर्वांतील कथा. २. भाषांतर. ३. खोटे. ४. केश. ५. वस्त्रानें. ६. कोकिळेप्रमाणें.

विकर्णाच्या प्रश्नाप्रति वचन कोणी वदति ना
खरें किंवा खोटें गुरुजन निवाडा करिति ना, ।
विकर्णा साहेना त्यजुनि भिड वेगें वदतसे,
'सती द्यूतीं कृष्णा किमपि कपटीं जिंकिलि नसे.' ॥ ६

सभाश्रेष्ठीं[1] त्यानें प्रतिवचन संतोष दिधला,
'विकर्णा ! तूं सानापरि वदसि सत्यार्थ विमला.' ।
न साहे कर्णातें, अनुचित विकर्णासि वदिजे,
'खऱ्याचें तूं खोटें करिसि तुज तत्काळ वधिंजे.' ॥ ७

तदा बोले कृष्णा, 'गुरुजनिं निजाज्ञा मज दिजे,
द्युतीं गांधारानें हृत तुज; सुखें दास्य करिजे. ।
मतें संबोधावें, वचन तुमचें इच्छित असें
उगे कां बोलाना ? त्यजुनि भिड वेगें, दश तसें.' ॥ ८

प्रतिज्ञेची पाळी युगुल[2] महिने द्वादश दिवा
मुनी व्यासें केलें प्रमित पहिलें बंधन जिवा, ।
प्रमाणें धर्माचे दिवस परवां पूर्ण भरले.
पुढें स्त्री भीमाची दिवस बहु आहेति उरले. ॥ ९

तये वेळे भीमें सहसि सहदेवास वदिजे
हुताशीं धर्माच्या युग मत गदा दग्ध करिजे ।
तया भ्रूसंकेतें स्थिर करि गुडाकेश[3] विनवी
नुलंघीं धर्माची किमपि गुरु मर्याद पदवी. ॥ १०

करी पृच्छा कृष्णा परि पुढति कोण्ही न वदती
जशीं चित्रीं लेपें विरचित तसे स्तब्ध दिसती ।
सभालोकीं जानू तळ दुरळ दुर्योधन तदा
महाक्रोधें पाहे पवनसुत[4] मुष्टीं धृतगदा. ॥ ११

---

१. सभेंतील श्रेष्ठजनांना. २. दोन महिने बारा दिवस. ३. अर्जुन. ४. भीम.

प्रकोपें बंधूतें कुरुपति म्हणे, '[1]नीवि धरणें.'
अविद्या दुःशीला अलगट वदे, 'नग्न करणें.' ।
युगीं द्वापारांतीं कुलदहनकृत्या प्रकटली
कुपी कंदर्पाची विरह विषवल्ली उगवली. ॥ १२
नसे लज्जा पांचांप्रति फडकली यौवनमदें
न संतोषे एकें सुरतसमरीं कामविशदें ।
सभास्थानीं आतां अवयव इचे स्पष्ट करणें
'सती' साध्वींमध्यें म्हणवित असे उन्नतपणें. ॥ १३
जसी व्याघ्रें धेनू सुरभि धरिली [2]एकट वनीं
तशी वेणी दुःशासन गिंवसितां भी निजमनीं, ।
निराशा सर्वांची मुख किविलवाणें करुनियां
म्हणे, 'श्रीगोविंदाविण कवण पावेल क्षणिं या?' ॥ १४
प्रतिज्ञेच्या पाशीं दृढ गिंवसिले पांडवबळी,
म्हणे, 'धांवें कृष्णा! बहिण तुझि मी दीन दुबळी ।
रिपूचक्रामध्यें कवण मज रक्षील [3]समयीं
जवें [4]पावें द्वारावतिपति! तुतें ध्यात हृदयीं. ॥ १५
गजेंद्रें प्रऱ्हादें दृढभजन केलें हरि! तुझें
तयांचीं त्वां विघ्नें विषम हरिलीं त्या परि [5]बुझें ।
न येतां हे लज्जा नृहरि! कवणें दूरि करणें
अनंतब्रह्मांडोदरपति! अवज्ञा न करणें. ॥ १६
अनंतब्रह्मांडें भ्रमति तुझिये रोमविवरीं
[6]अनंताचे तल्पीं पहुडसि सुधासिंधुजठरीं ।
अनंता! हे कूर्माकृति! धरणि पृष्ठीसि धरिली
अनंतात्मा रामा! त्रिभुवन गुढी त्वां उभविली. ॥ १७
जळीं तूं पाषाणीं गगनपटळीं भूतळवटीं
स्थळीं [7]दारुस्थानीं घटमठपटीं भूतविकटीं ।
बहिर् अंतर्यामीं [8]स्थिति उदय संहार करिसी
स्वरूपें तूं नाना धरुनि धरणीभार हरिसी. ॥ १८

---

१. निरी. २. एकटी. ३. संकटसमयीं. ४. वेगानें. ५. समजणें. ६. शेषाचे मस्तकावर. ७. लांकडामध्यें. ८. उत्पत्ति.

मुकुंदा ! गोविंदा ! नृहरि ! नवफुल्लारनयना !
हृषीकेशा ! लक्ष्मीवर ! यदुपती ! शेषशयना ! ।
उडी घालीं कृष्णा ! अभयवरदा सत्य करणें
चकोरी मी कृष्णा तव कर[1]मयूख प्रसवणें.' ॥ १९

ऋतुस्नाता स्त्रीतें न करि नयनोन्मीलन कदां
निमिष्यार्धे गेला स्त[2]वनगण देवाप्रति तदां ।
पुराणोक्तें द्वारावतिस हरि होता, अवसरें
उठे, जागा झाला चरण चुरितां रुक्मिणिकरें. ॥ २०

न सांभाळी पीतांबर चुकुर जूटा उकलला
स्वभक्तांचा वेळाइत भजनभाकेसि भुलला ।
गलत्पुष्पें धांवे मनपवन स[3]र्पारि न टिपी
निमिष्यें लक्षांशें द्रुपदतनयेतें हरि टिपी. ॥ २१

करी कृष्णा कृष्णस्मरण, हृदयस्थ प्रकटला
चमत्कारें ध्यानीं प्रतिति तिसिं आभास गमला, ।
नसे येणें जाणें न[4]भवत परब्रह्म वसतें
असे आला गेला कथन कथिजे लौकिकमतें. ॥ २२

नृपाज्ञेनें दुःशासन व[5]सननीवी श्ल[6]थ करी
दुजें देखे दिव्यांबर परि चमत्कार न धरी ।
बळें वोढी तेंही, तंव गवसणी भीतरि वसे
विचित्रां वस्त्रांचे ढिग उचलती पर्वत जसे. ॥ २३

जसे रं[7]भास्तंभा पदर निघती वेष्टित पुटें
तशीं कृष्णा वस्त्रें प्रसवति विचित्रें अनसुटें. ।
नितंबाचे वेढे उकलि रिपु दुःशासन सळें
छिटें नानावर्णीं न सरति किती फेडिल बळें. ॥ २४

मुगी गुंजावर्णी कदर मुकटेली सुरळिया
झुणे नाना शेले निघति जिनसी दाट सळिया ।
मिराणी पाटावें तगटि धटिया पोफळवणें
अमोलाचे पीतांबर सुभर सिंदूरवसनें. ॥ २५

१. हस्तकिरण. २. द्रौपदीनें केलेल्या स्तवांचा समूह. ३. गरुड. ४. आकाशाप्रमाणें. ५. लुगड्याची निरी. ६. शिथिल, सईल. ७. केळीच्या खांबाला.

विचित्रां वर्णांचे तटप मुगटे भैरव नवे
    रुमाली सोनेरी सखरसगरी जोठ बरवे ।
तिधारी चौधारी नव पटतटी मुक्त लतिका
    सगर्भें मेचूर्चीं निघति करळें चंद्रकळिका. ॥ २६
कुसुंबी चिंचोरी नव चुनडिया हेमखचिता
    पटें लांबें रुंदें पुरवि बहिणीलागिं उचिता ।
विशिष्टें मांजिष्टें नवकमळवर्णें परिकरें
    प्रतिष्ठानीं साड्या निघति, हरि दुःशासन करें. ॥ २७
सुवर्णाचे तारे तुटतिहि रवी कृष्णसख रे !
    अमोघा वस्त्रांचा उदधि फुटला त्या अवसरें ।
कशीद्याच्या ओळी पदर रुळती[1] भूतळवटीं
    नितंबीं विन्यासी मधुरिपु सहस्रा मणगटीं. ॥ २८
पुरें जंबुद्वीपांतिल सकल पेंठा उचलिल्या
    शरद्रात्रीं चंद्रासहित उडु जैशा उगवल्या ।
सहस्रा हस्ताब्जें करि वसनविन्यास जवनीं
    दिसों नेदी पादांगुलनख अमित्रासि[2] नयनीं. ॥ २९
स्वइच्छेचा दाता मधुरिपु सहस्रा त्रिभुवनीं
    जटाजूट ध्यानीं शतमुख विधी नित्य भजनीं ।
सुरांचा कैवारी अवतरण दासास्तव करी
    स्वभक्तां रक्षाया झंप[3] कमठरूपें[4] हरि धरी. ॥ ३०
जियेच्या व्यव्हारा मधुमथन वैकुंठपुरिचा
    अवर्ण्यो भाग्याचा अखिल महिमा अद्भुत तिचा ।
स्वयें दिंडें सोडी बहिणिस त्वरें नेसवि हरी
    नवीं पीतें रक्तें धवलित सहस्रावधि करीं. ॥ ३१
भवानी वामांगी पशुपति वृषारूढ[5] वहनी
    बिडौजा[6] इंद्राणी गज विबुध[7] दिक्पाळ वसनीं ।

---

१. लोंबती, लोळती. २. शत्रूला. ३. मासा. ४ कांसव. ५. बैलावर बसलेला. ६ इंद्र. ७. देव.

स्थलें ज्योतिर्लिंगें लखलखित मूर्ति प्रकटती
भुवेंशीं नक्षत्रें तपन[1] शशि बिंबें उगवती. ॥ ३२
ठसे श्री मुद्रांचे घवघवित संपूर्ण दिसती
अनेका रंगांचे चुबचुबित कल्लोळ निघती ।
त्रिवेणी तीर्थांचीं मुकुटमणि वेष्टी तळवटी
निघाली कालिंदी मधुरिपु कळंबातळवटीं. ॥ ३३
लघू वत्सें गाई मुरलिधरमूर्ति प्रकटती
थवे गोपाळांचे गण गवसणीचे विलसती ।
निघालें कंसाचें चरित मथुरे मल्ल मथिले,
विशाळा दैत्यांचे नग शिशु फणीचे उलथिले. ॥ ३४
पुढें होणाराचीं रणकदन चिन्हें प्रकटलीं
रणीं भीष्मद्रोणादिक सुहृद धेंडें निवटलीं[2], ।
स्वयें देखे दुर्योधन निधन[3] जानूवरि गदा
पटें फेडी दुःशासन, परि गळाले कर तदां. ॥ ३५
अधोग्रीवा[4] कृष्णा अवयव दिसों नेदिच कदां
जगत्राता दाता न गमति कदा तीस अपदा, ।
अनिष्टें दुश्चिन्हें दिसति मग दुर्योधन मुरे
प्रबोधी बंधूतें 'पटहरण आतां करिं पुरें.' ॥ ३६
म्हणे चीरें ठेवा अधिं भरुनि भांडारभुवनीं
पटें झालीं गुप्तें नवल अवघें मानिति मनीं ।
विरे[5] जैसा वातें नव जलद[6] तत्काळ गगनीं
सभे तैसा देखे कुरुपति चमत्कार नयनीं. ॥ ३७
वदे ते गांधारी विनवि, 'धृतराष्ट्रा ! परिसिजे
दुरात्मा हा दुर्योधन सुत गडारूढ करिजे ।
पुराणीं ना शास्त्रीं श्रुत नवल कोठें न वितलें
कुलांगारें केलें अघटित, कसें होइल भलें ?' ॥ ३८

१. सूर्य. २. मारिलीं. ३. मरण. ४. खालीं मान केली आहे जिनें अशी. ५. पसरे, विरळ होई. ६. मेघ.

म्हणे पांचाळीतें असुर धृतराष्ट्रप्रभुपुढें,
'सती! कष्टी केलें सदसि तुज दुःशासन मुढें ।
न कांपें कल्याणी क्षमुनि अपराधांसि मजला
स्वइच्छेचा मागें दृढवरद देईन तुजला. ॥ ३९
सति! क्षोभावें ना मजवरि दया पूर्ण करणें.'
अशा बोलें कृष्णा [1]युगलवर मागे, 'परिसणें ।
म्हणावें ना दासी मज कुरुपतीची झिडकुनी
स्वभर्ता सोडावें [2]हृत विभव द्यावें परतुनी.' ॥ ४०
'तथास्तू वो' बोले वरद तिसरा माग जननी,
न मागे पांचाळी मग वर वदे तोष वचनीं, ।
'तुझें [3]प्रातःकाळीं स्मरण करितां नासति [4]अघें
सतीसाध्वींमध्यें अखिल करिसी राज्य अववें.' ॥ ४१
तदा पंडूपुत्रा हृत विभव संपूर्ण दिधलें,
पुढें इंद्रप्रस्था गमन करितां चित्र वितलें, ।
'सभापर्वी' आहे ऋषिकृत [5]अनुद्यूतरचना
गुणज्ञीं आणावें नवरस महाभारत मना. ॥ ४२
[6]महामाघीं [7]रौद्रीं [8]दृग [9]नभ [10]कळा [11]शालिवहनें
पदें पद्यें त्रेताळिस कवि विठू अर्थगहनें ।
बिडाखालीं गौरीपुरिं कृत कथा पुण्य करणी
करू कल्याण श्री '[12]यमनसभला गः शिखरिणी.' ॥ ४३

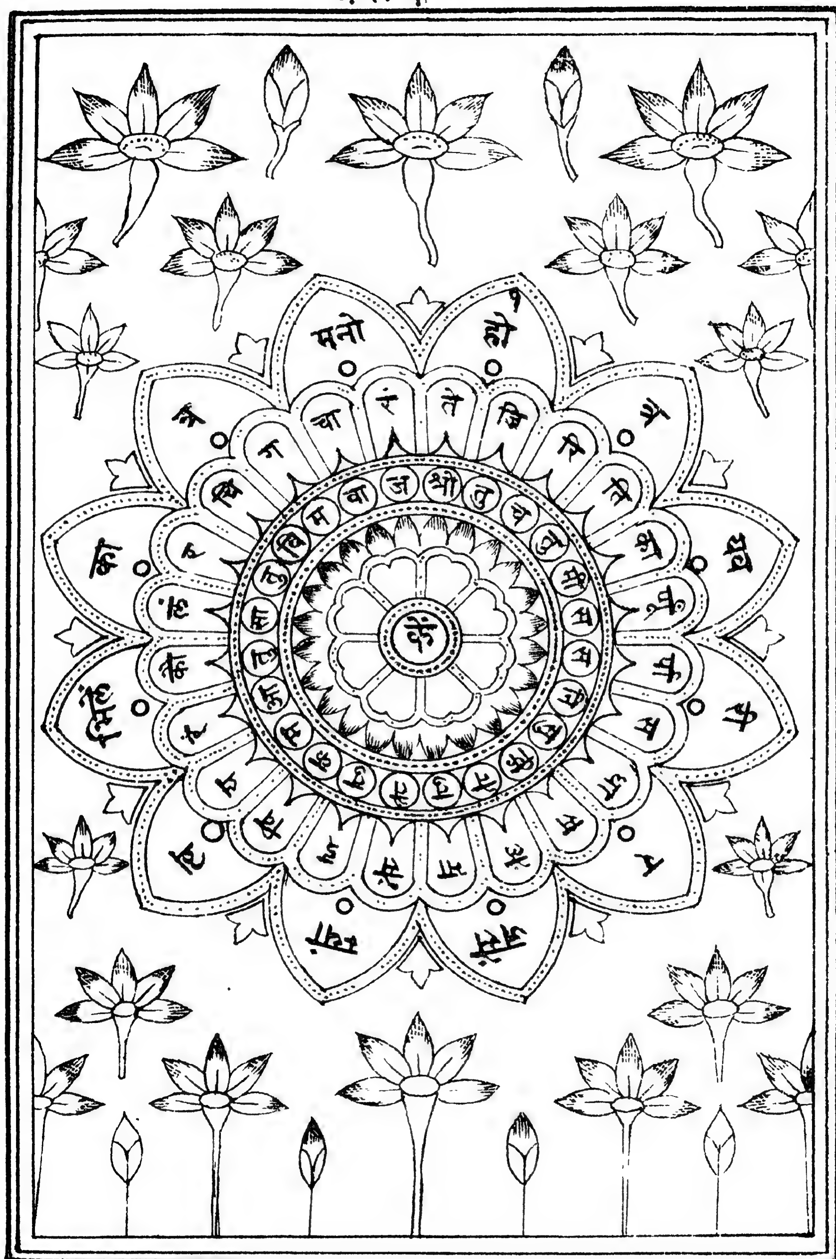
---

१. दोन वर. २. चोरलेलें. ३. 'अहल्या द्रौपदी सीता तारा मंडोदरी तथा । पञ्चकं ना स्मरेन्नित्यं महापातकनाशनम्ः ॥' इत्यादि श्लोक सुप्रसिद्ध आहे. ४. पापें. ५. सभापर्वांत 'अनुद्यूतपर्व' म्हणून पोटपर्व आहे. [अध्याय ७४-८१.] ६. माघमासीं. ७. रौद्रनाम संवत्सरांत. ८. दृग (नेत्रद्वय म्ह० दोन संख्या). ९. नभ=आकाश=शून्य. १०. कळा=षोडशकळा=१६ संख्या म्हणजे शके १६०२. ११. शालिवाहन. १२. य म न स भ लघु गुरु असे गण आहेत असें शिखरिणी नामक वृत्त.

रुक्मिणीस्वयंवरांतील बंध.

सर्ग १. श्लोक ७.

द्वादशदलकमलबंध.

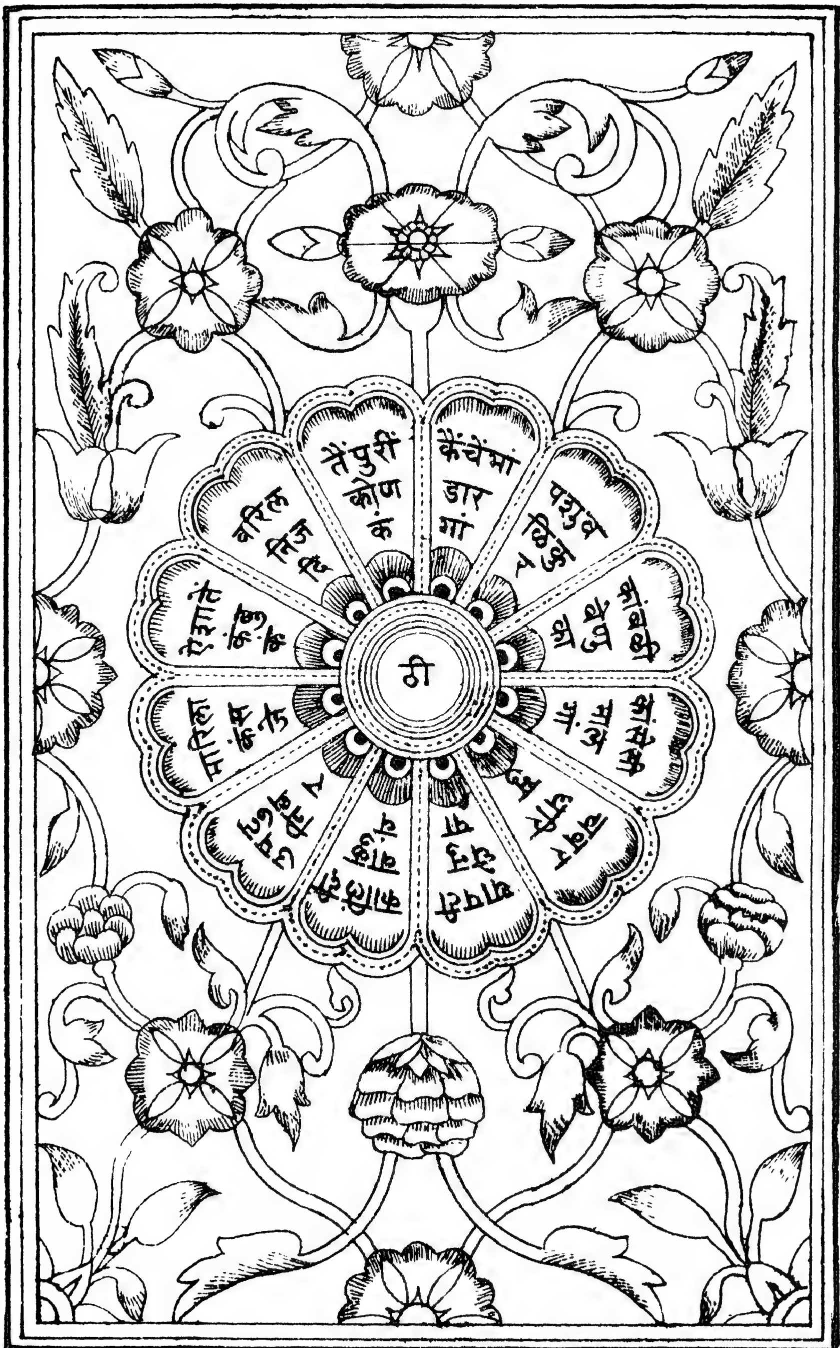

द्वादशदलकमलबंध.

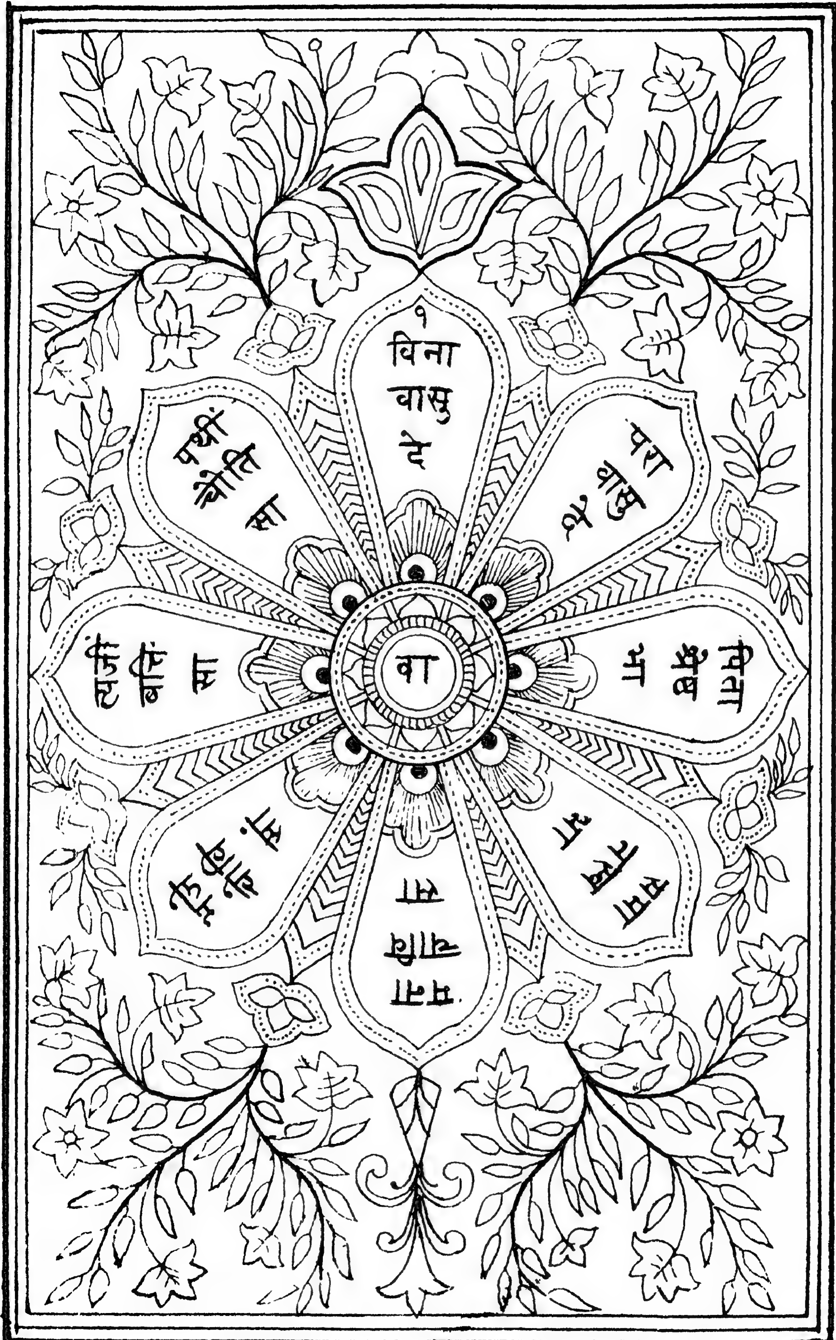
सर्ग १. श्लोक १८.

द्वादशदलकमलबंध.

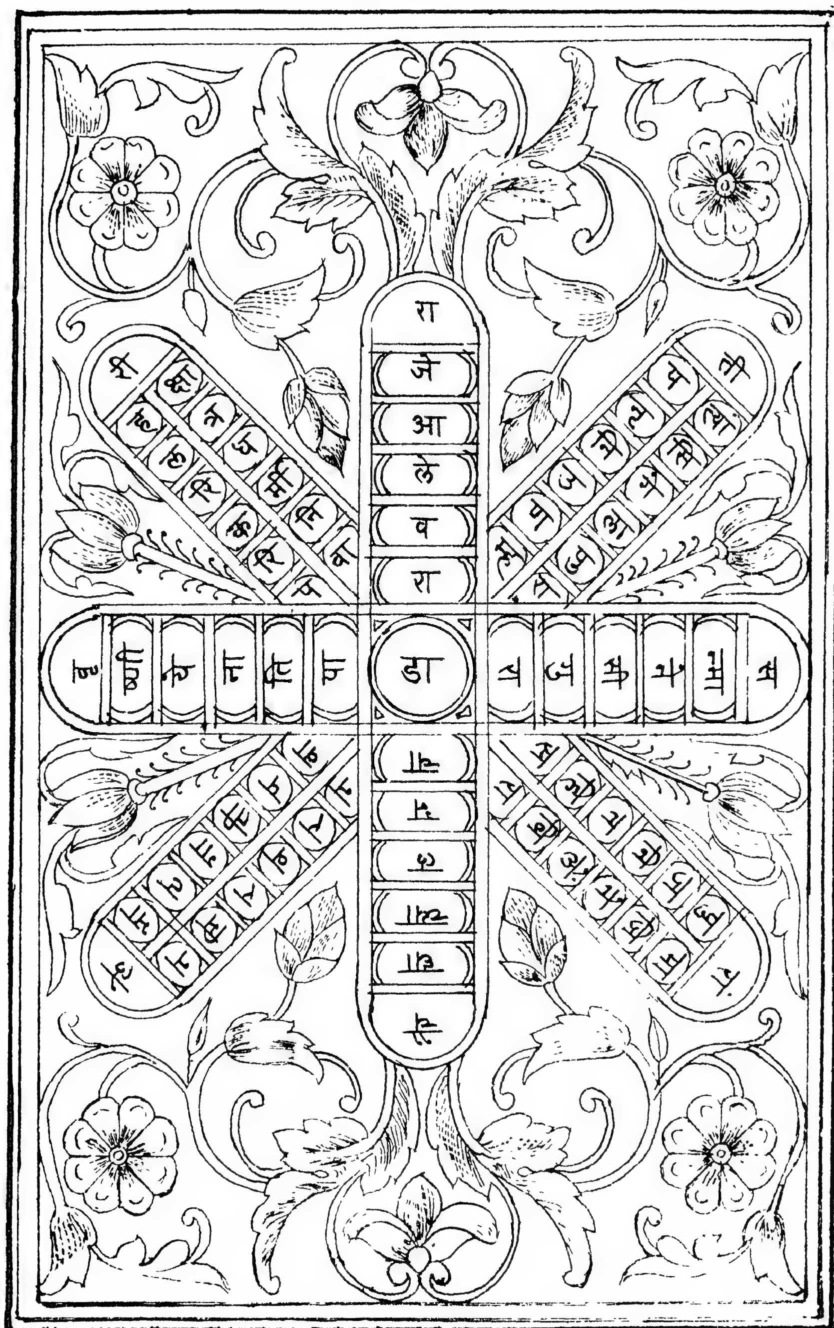
सर्ग १. श्लोक२५

अष्टदलकमलबंध.

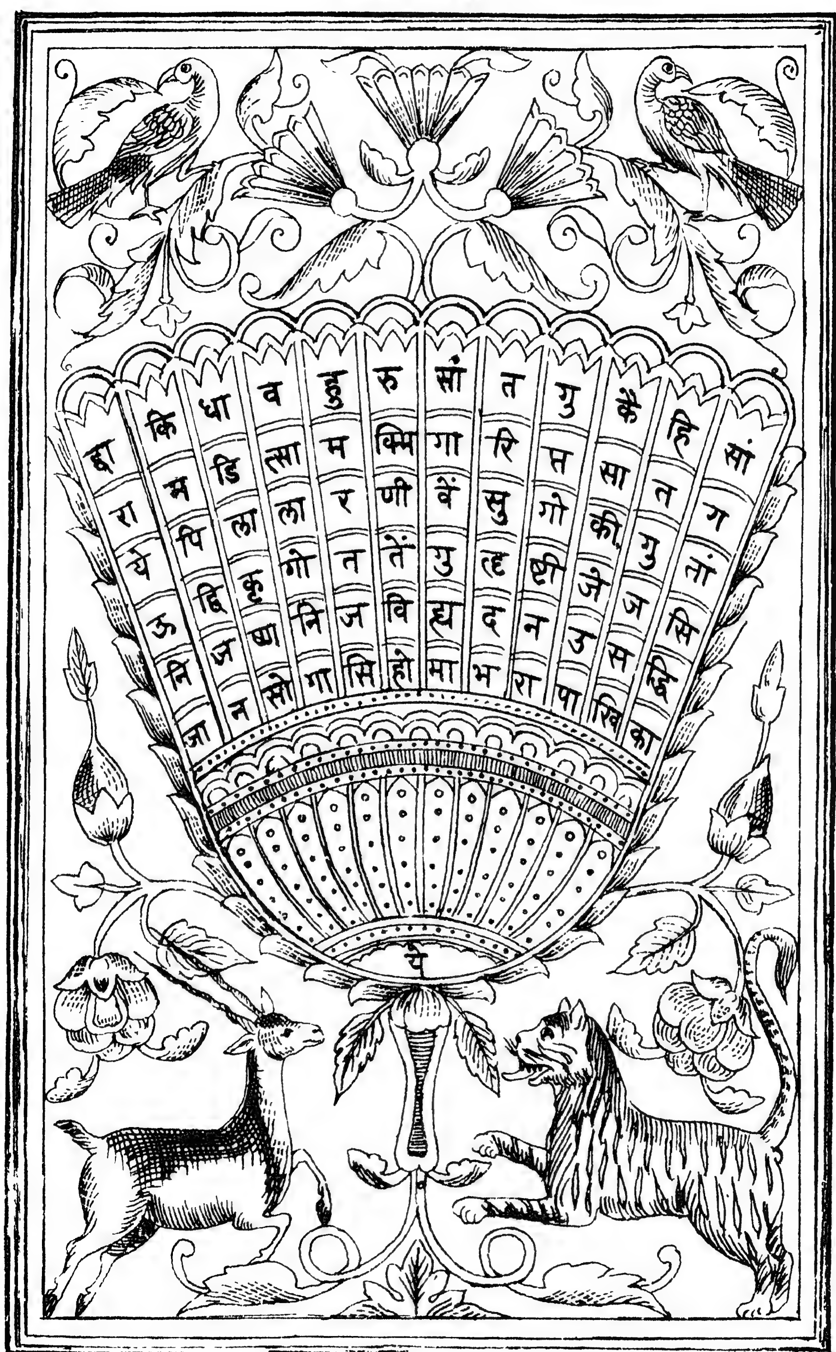
सर्ग ३ श्लोक ४

पद्विशाबंध.

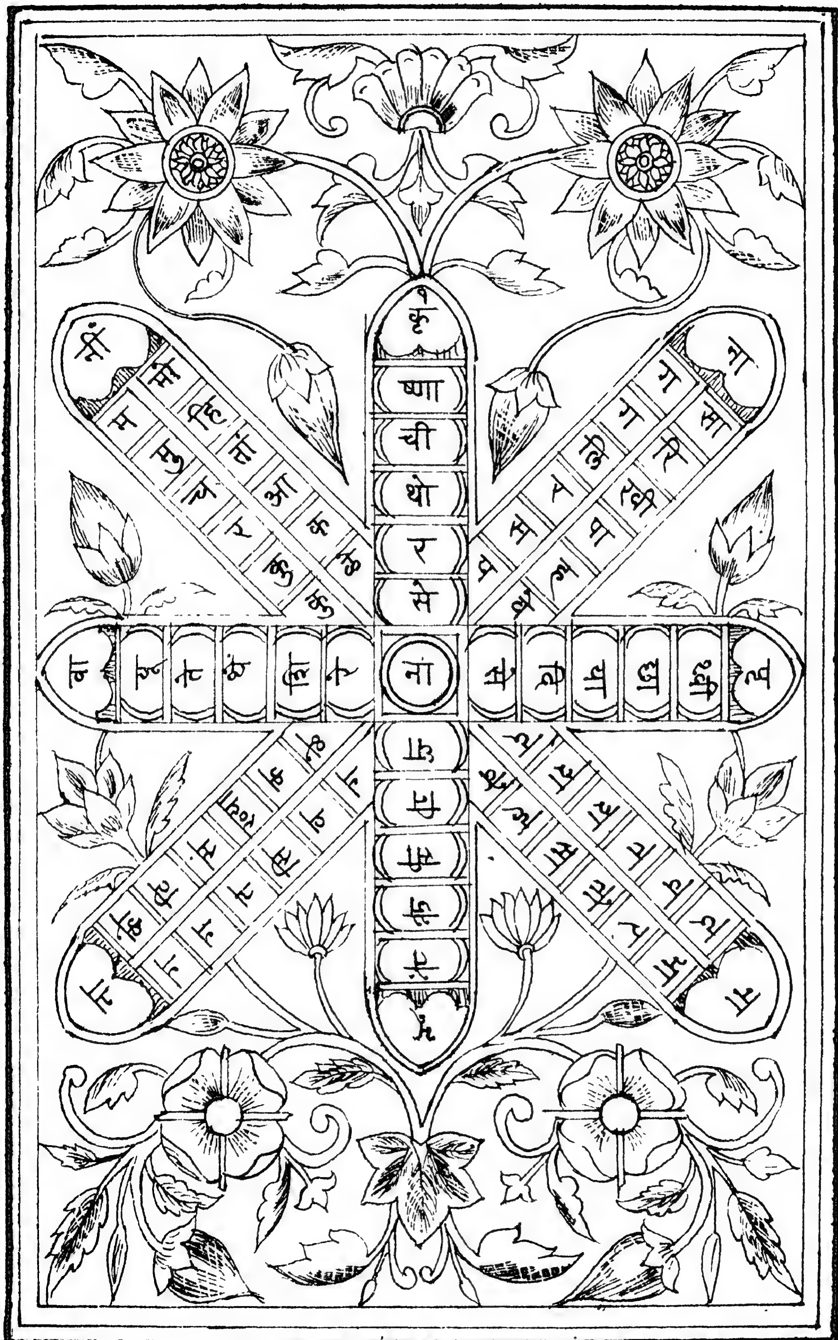

सर्ग ३ श्लोक १८

व्यंजनबंध.

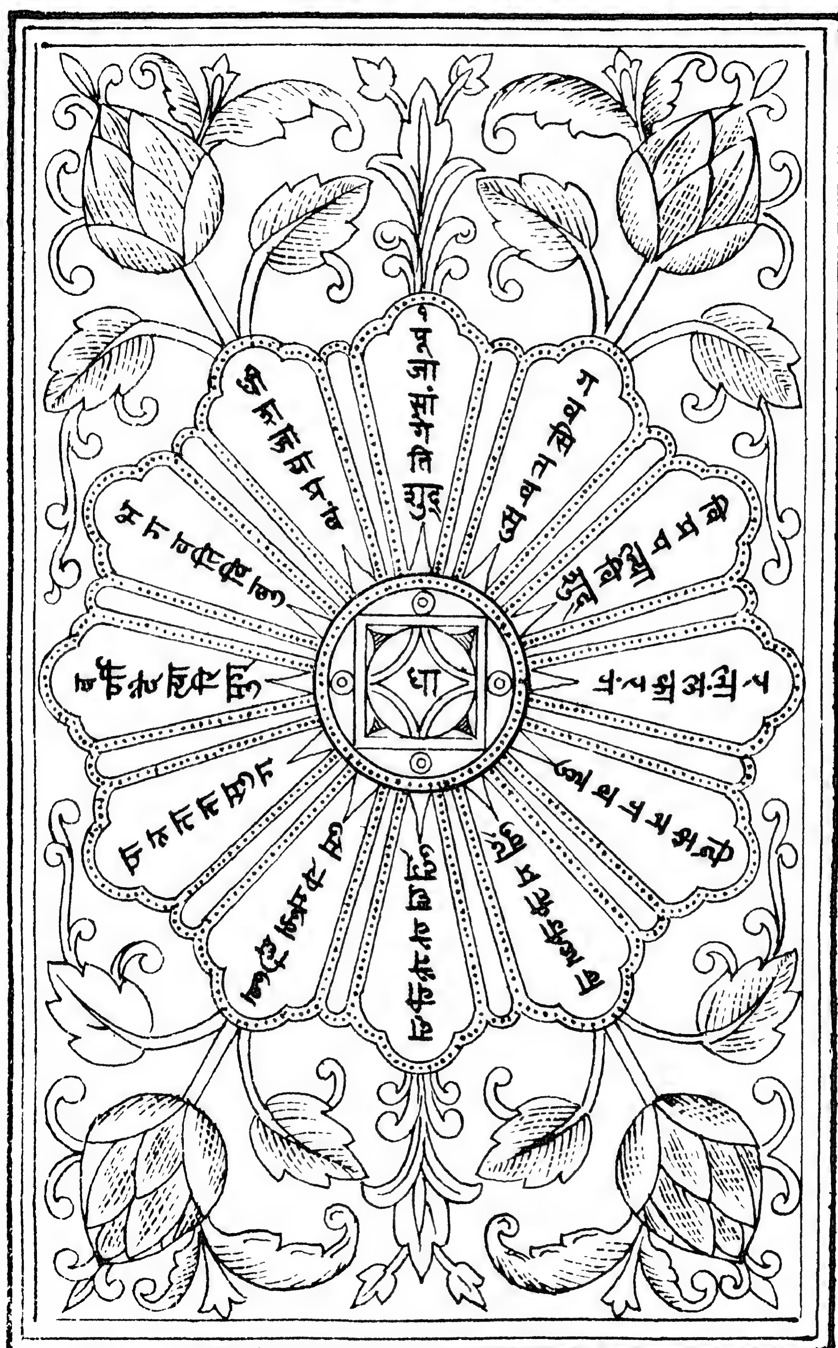

पद्दिशबंध.

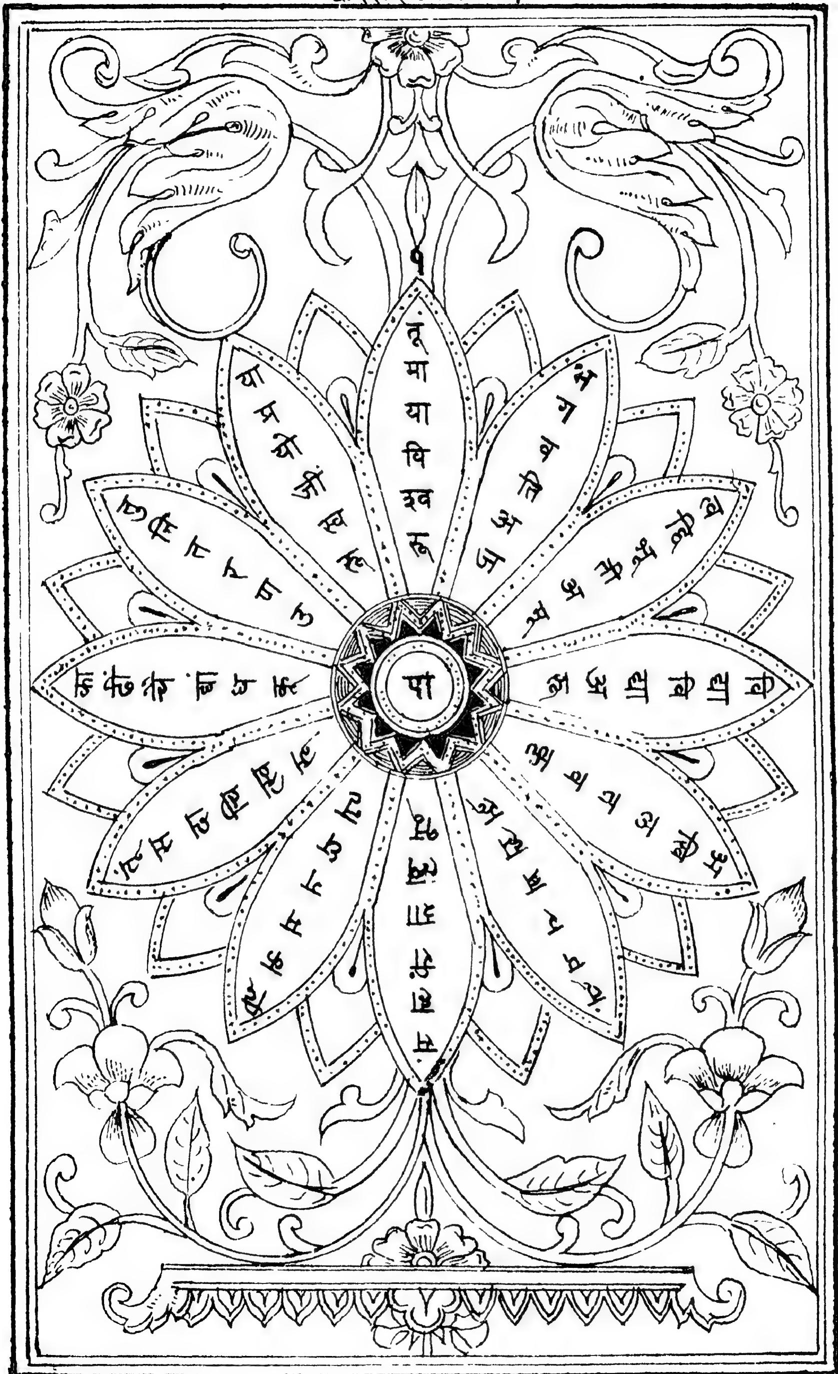
सर्ग ४ श्लोक १४

द्वादशदलकमलबंध.

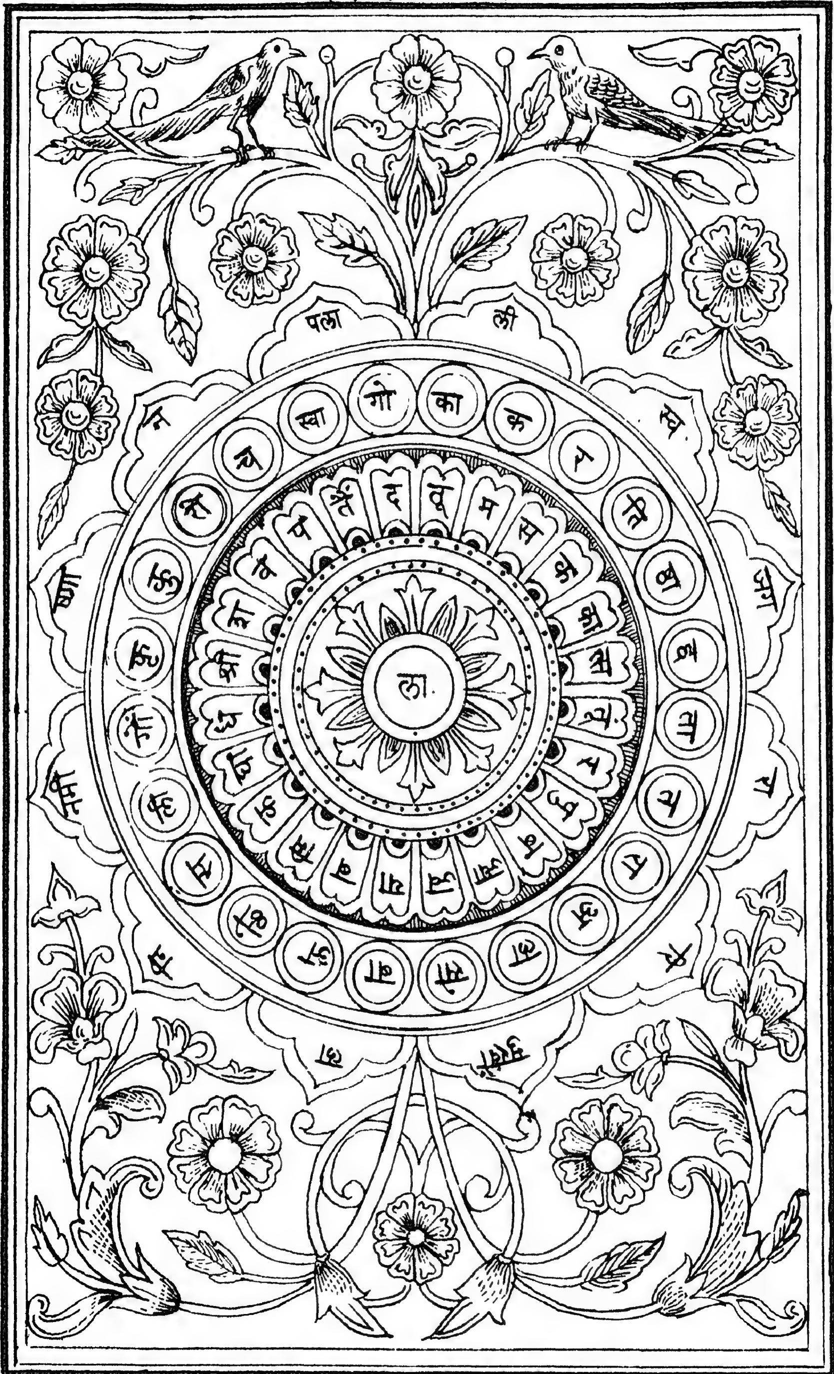
सर्ग ४ श्लोक १५

द्वादशदलकमलबंध

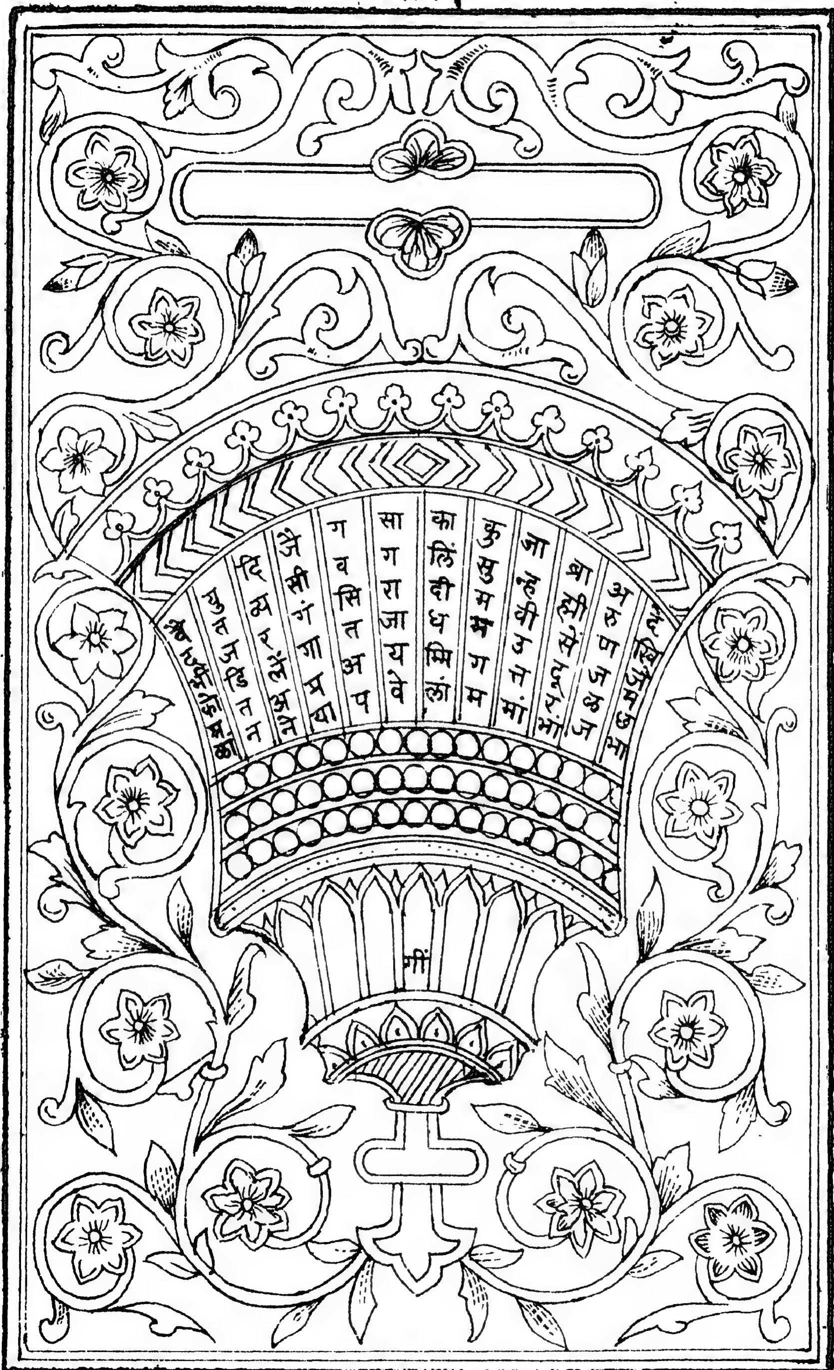

सर्ग ४ श्लोक १७

द्वादशदल कमलबंधः

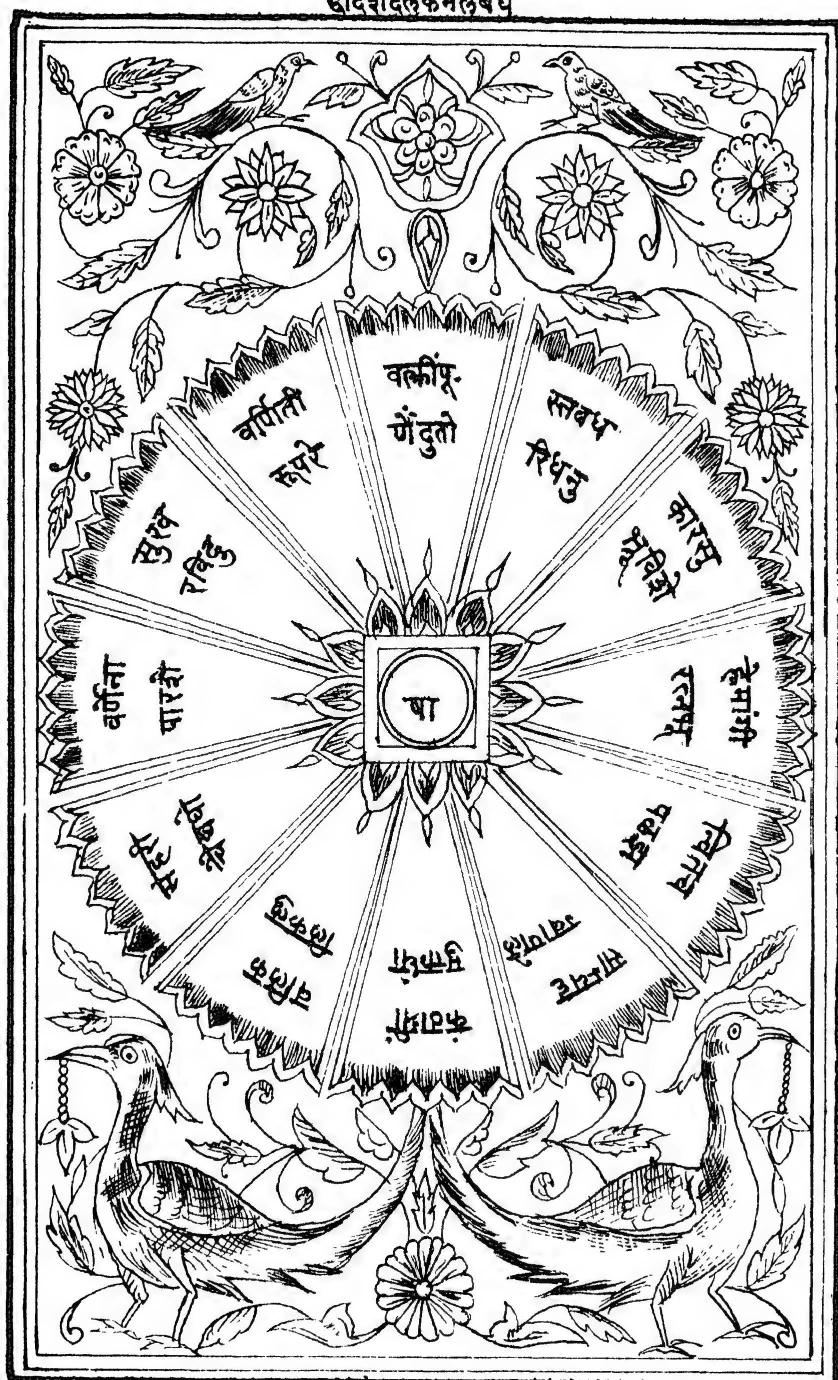

चामरबंध.

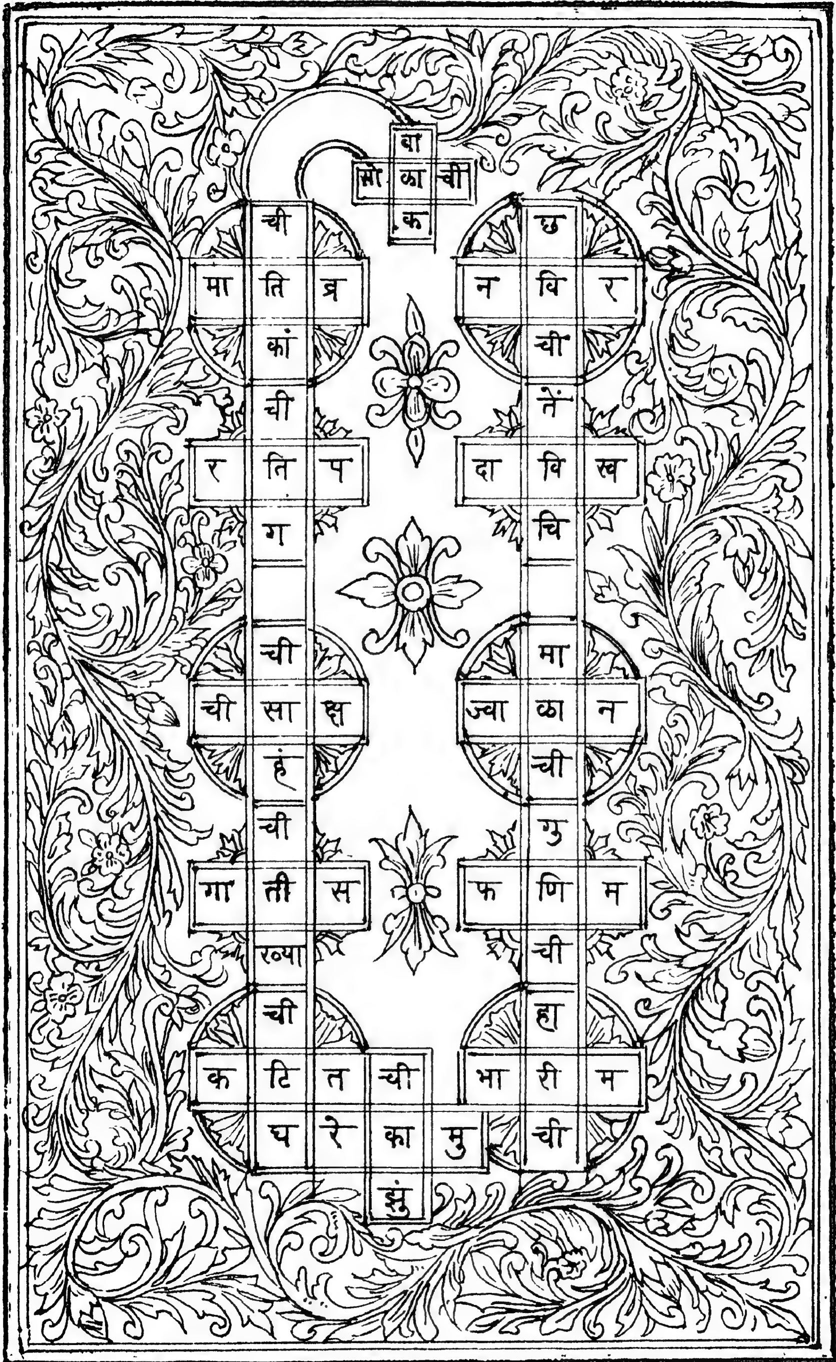

यु त ज डि त न
दि व्य र लें अ ने
जै सी गं गा प्र या
ग व सि त अ प
सा ग रा जा य वे
का लिं दी ध म्मि लां
कु सु म म्म ग म
जा न्ह वी उ तं मां
भ्रा ह्री से दू रं भां
अ ल प ज ळ ज

सर्ग ४ श्लोक २४

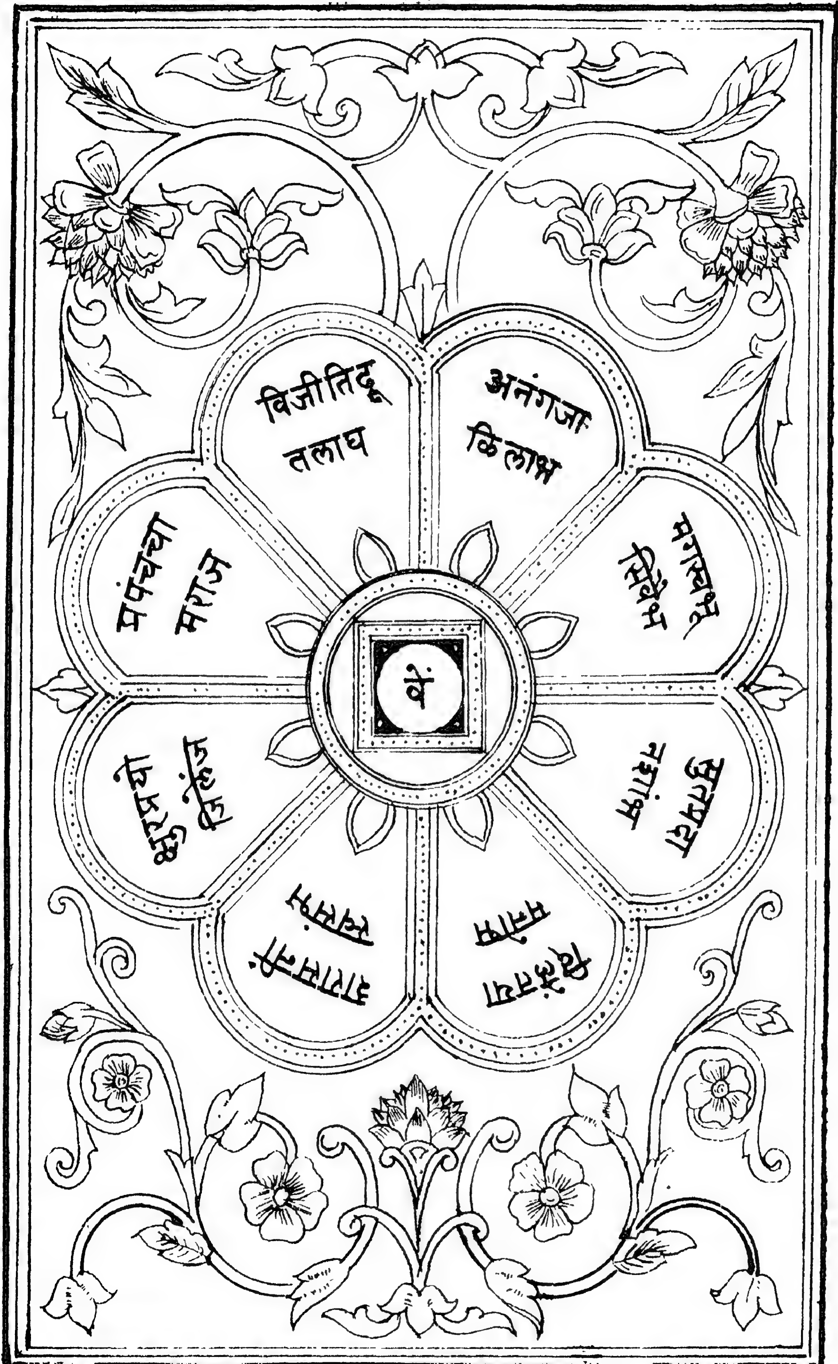
द्वादशदलकमलबंध

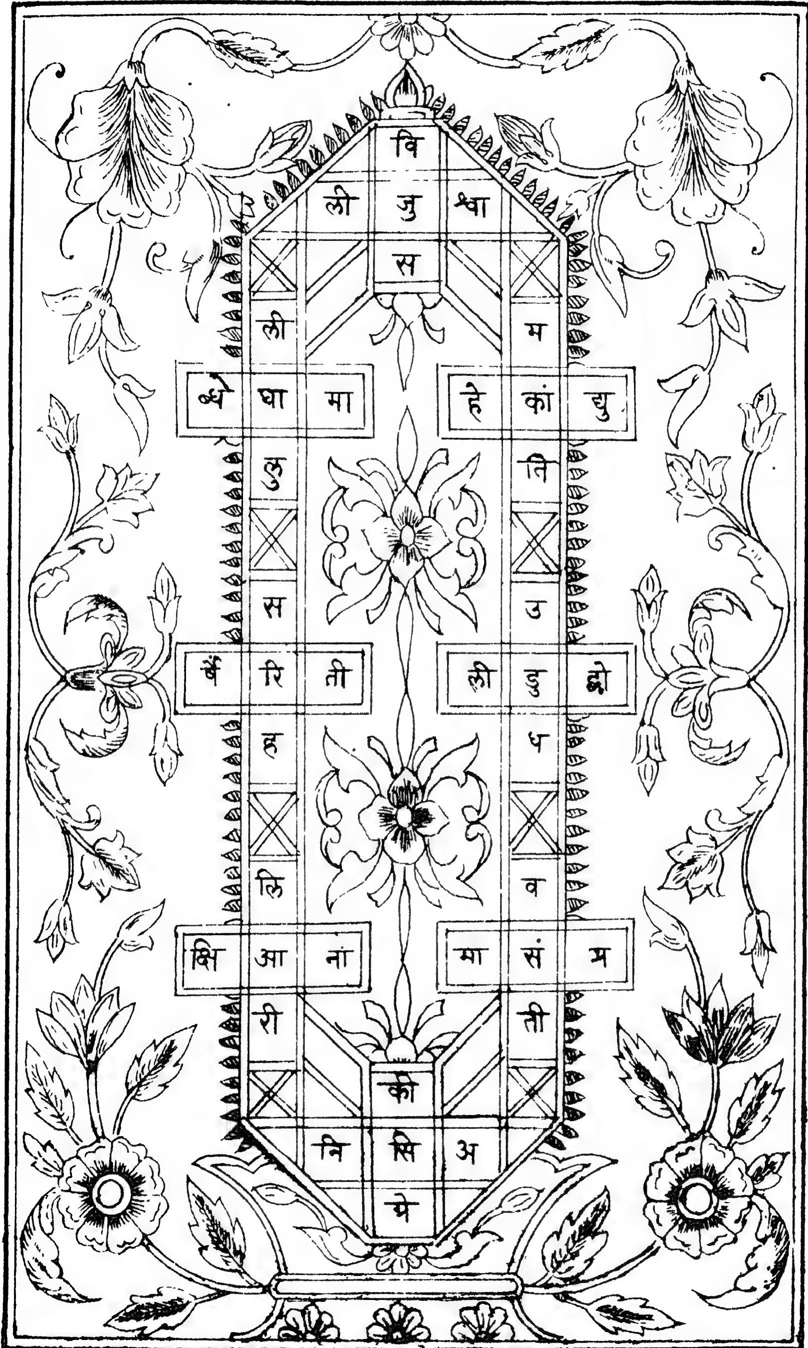
सर्ग ४ श्लोक २५
माळाबंध.

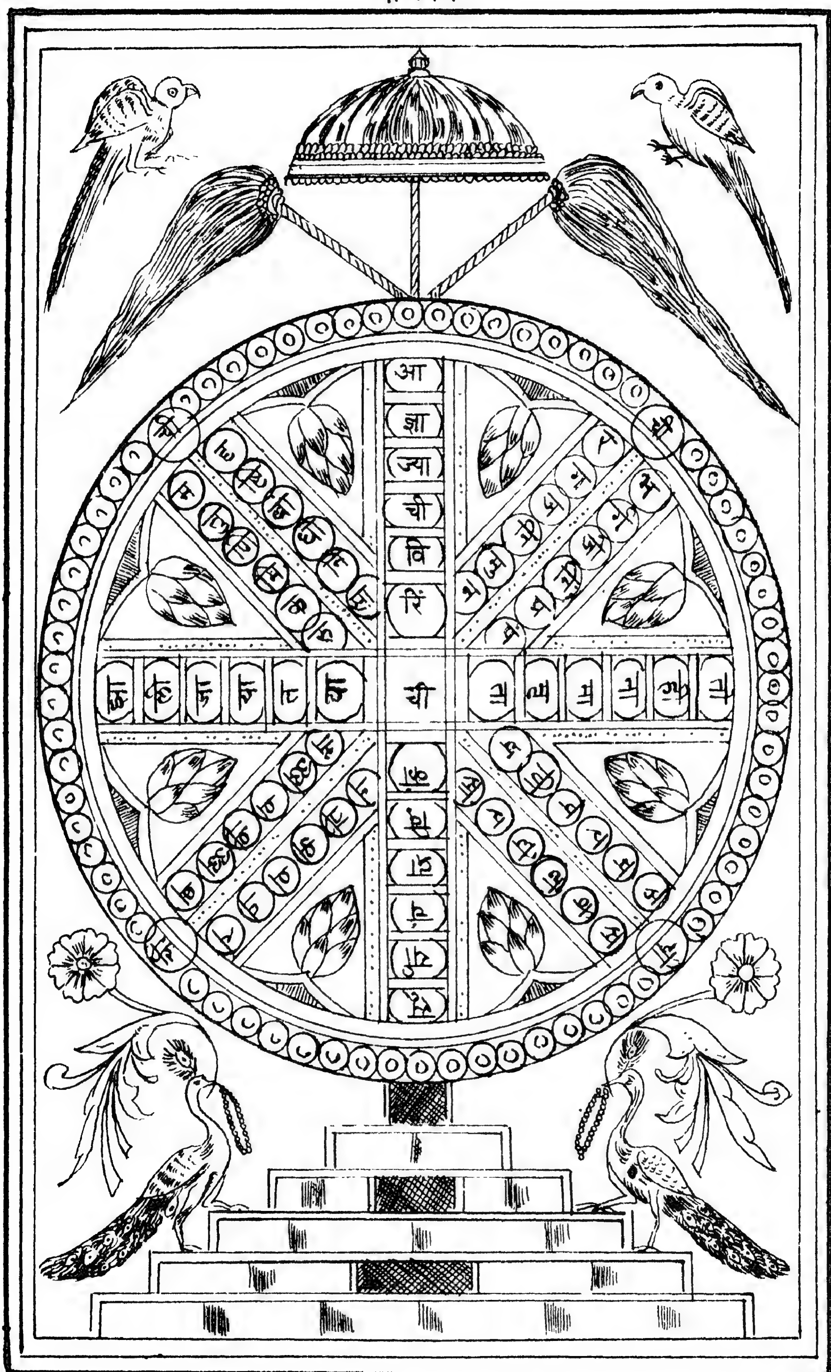
अष्टदलबंध.

मालाबंध.

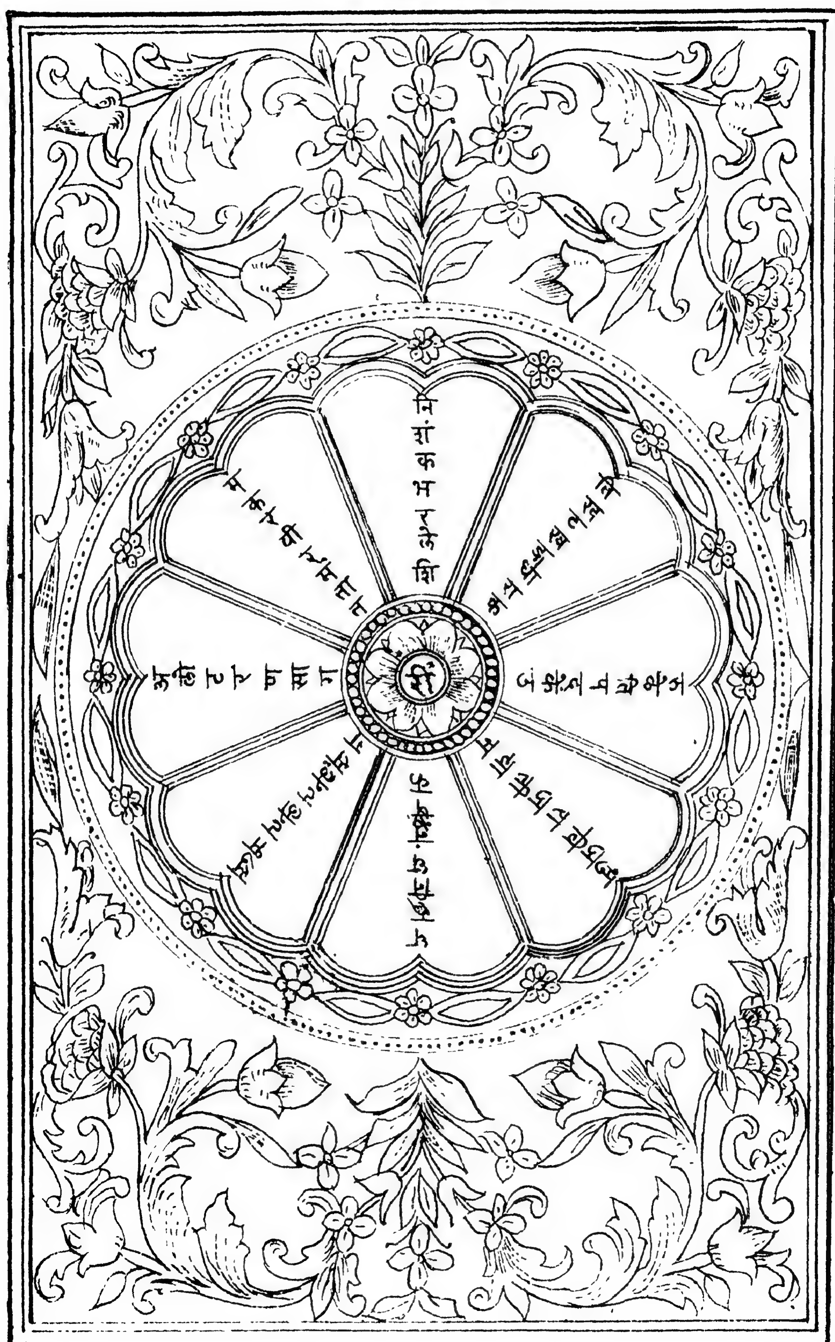
वापीबंध·

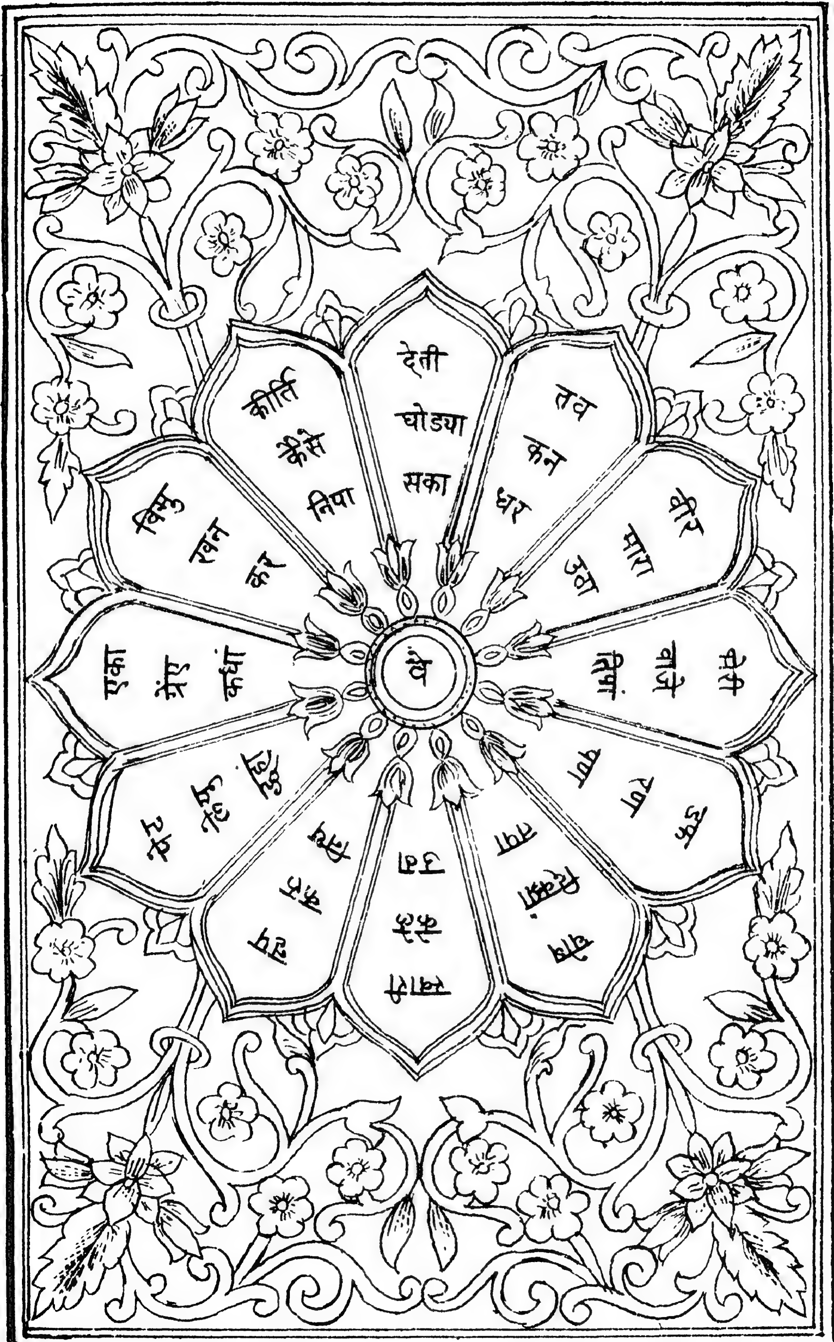
वापीबंध.

अष्टदलकमलबंध.

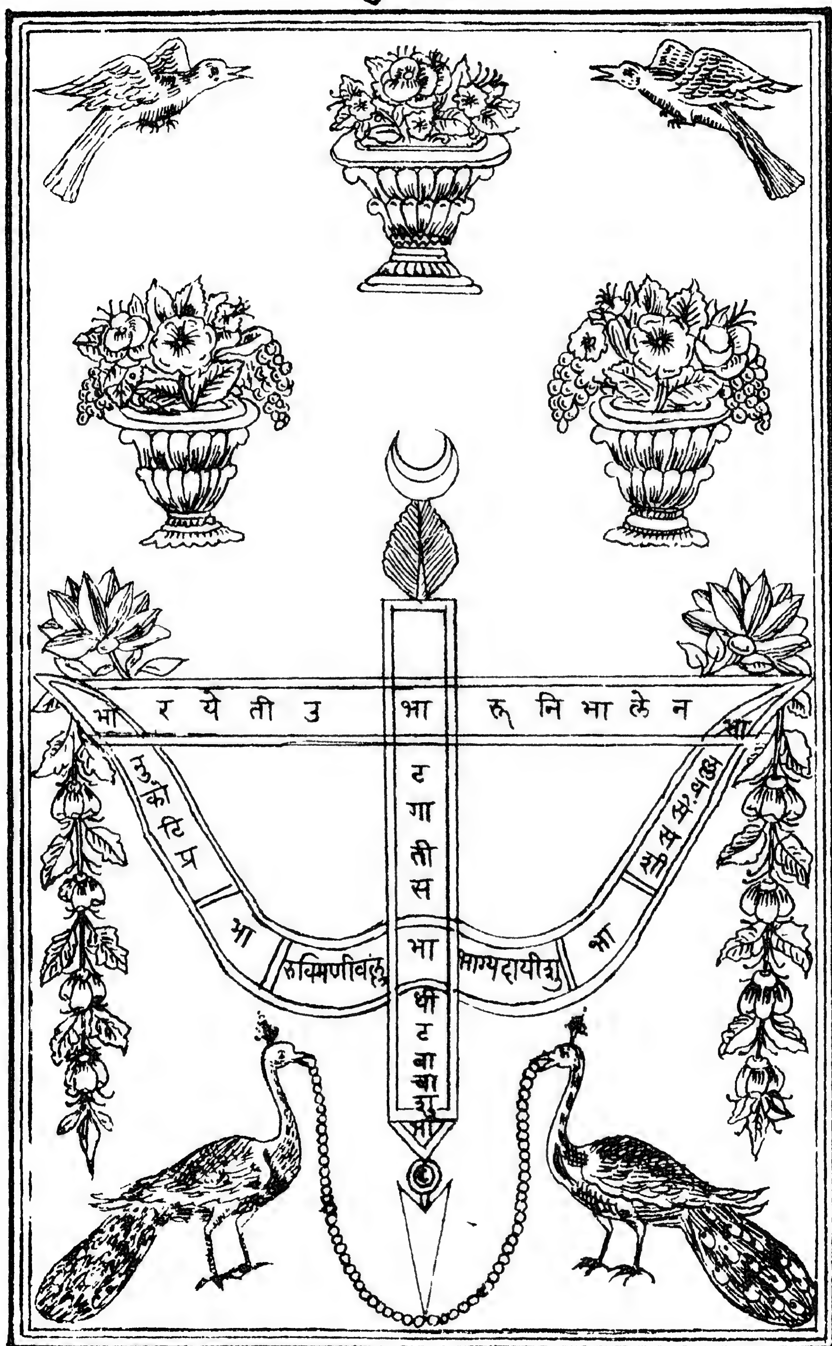

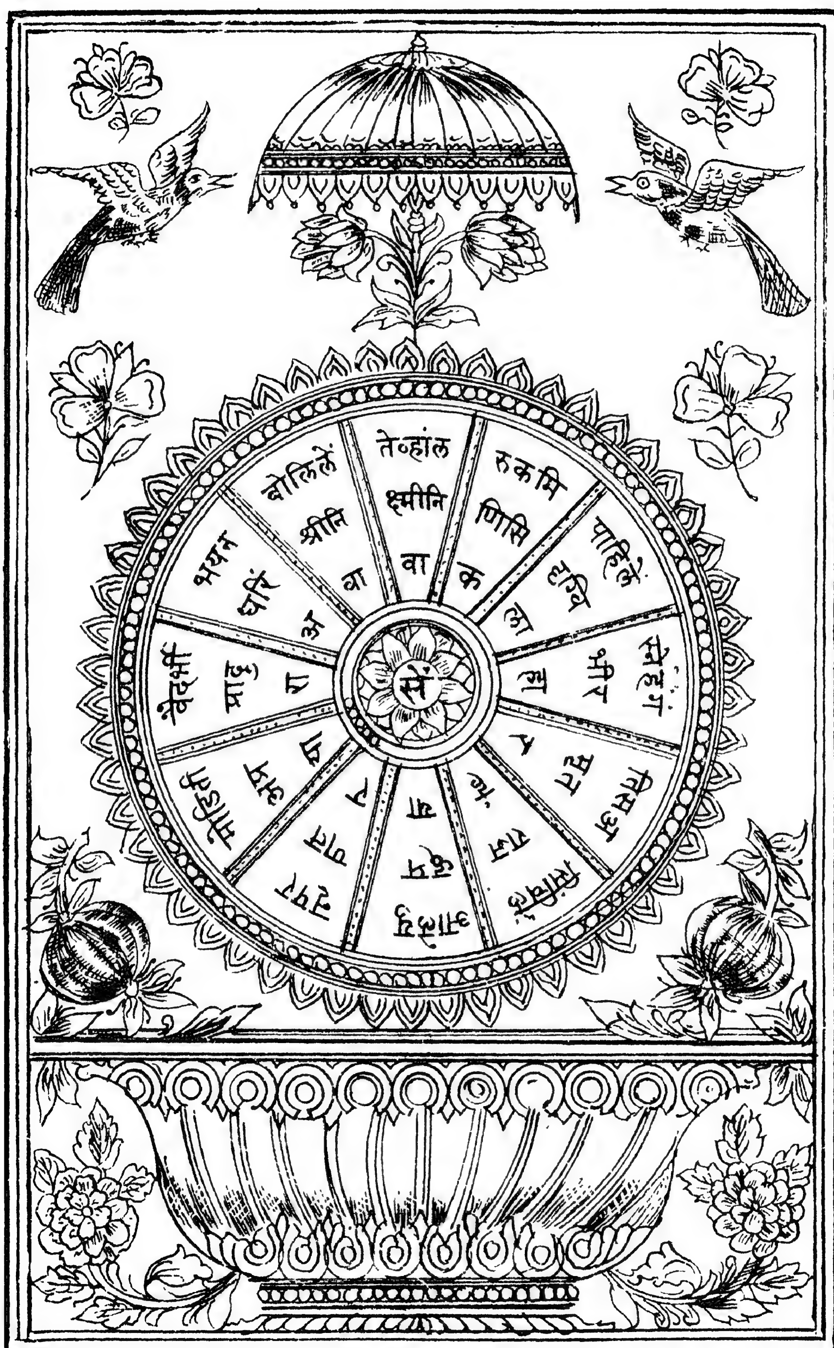
द्वादशदलकमलबंध.

सर्ग ५ श्लोक ७

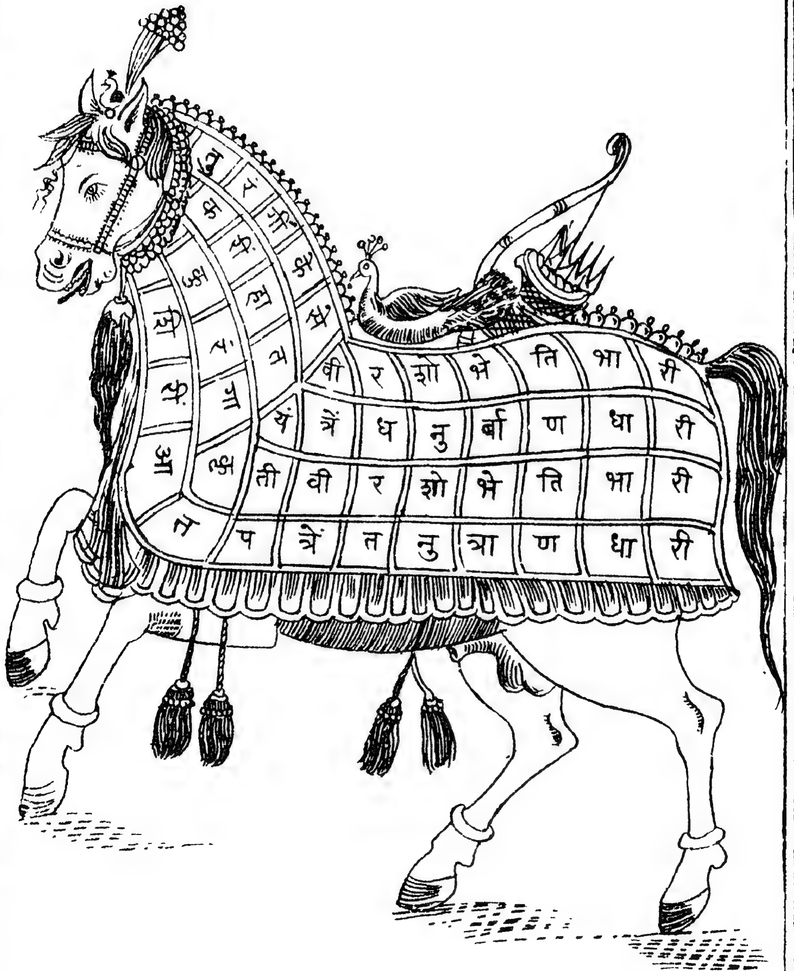
धनुर्बाणबंध.

तेव्हांल
क्ष्मीनि
वा
रुकमि
णिसि
क
पाहिलें
हवि
ओ
स्नेहांत
भरि
ल
बोलिलें
श्रीति
वा
मयन
धरिं
ल
वैदर्भी
प्राङ्
ण

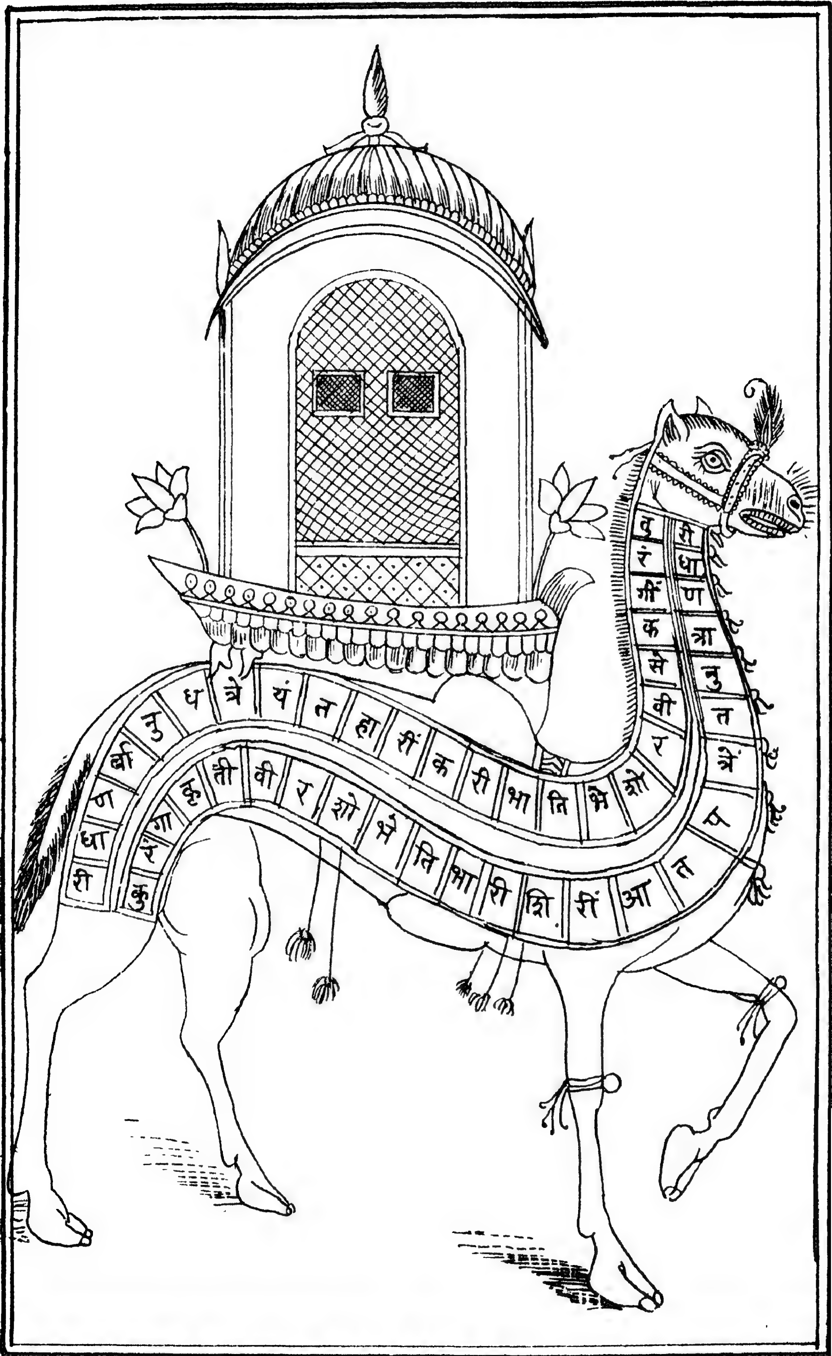
सर्ग ५ श्लोक १०

अश्वबंध.

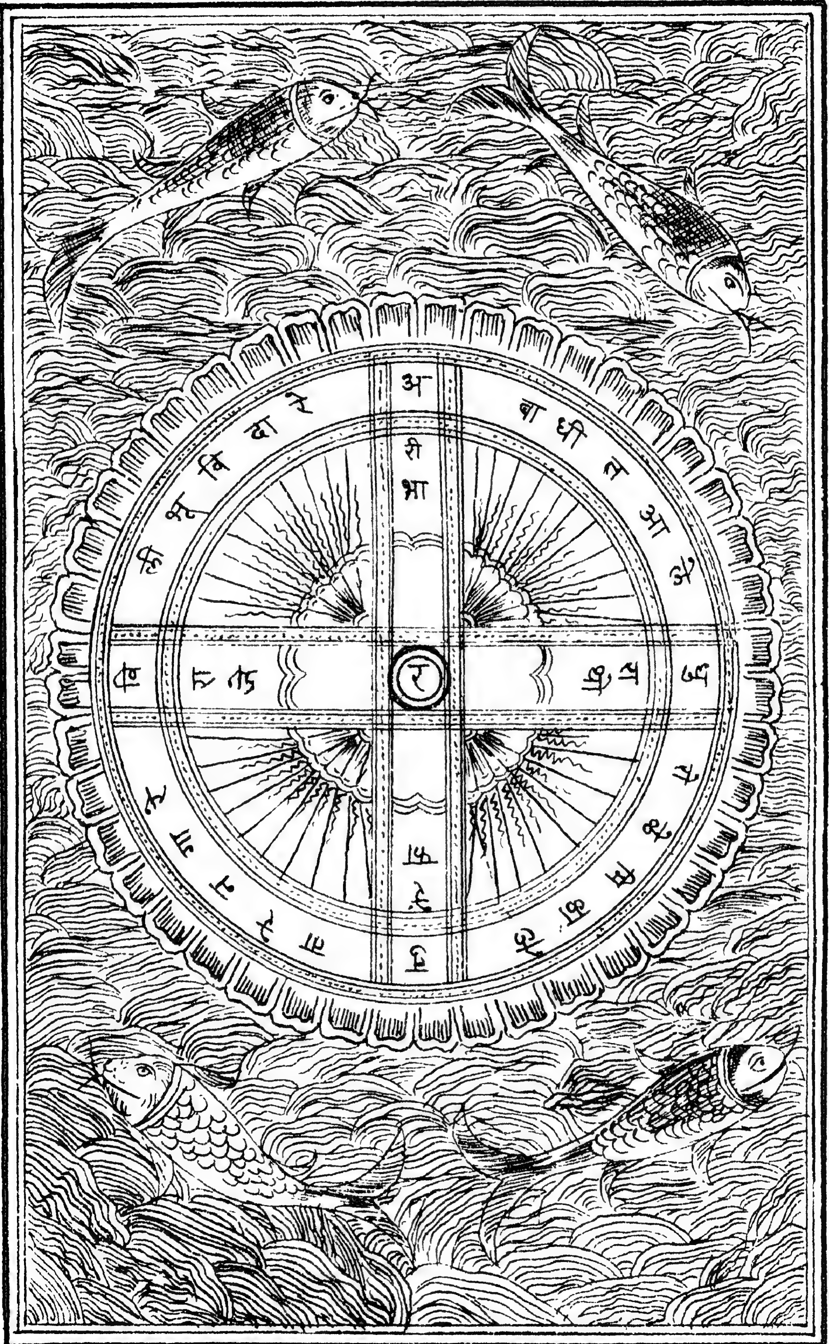
सर्ग ५ श्लोक १०

उष्ट्रबंधः

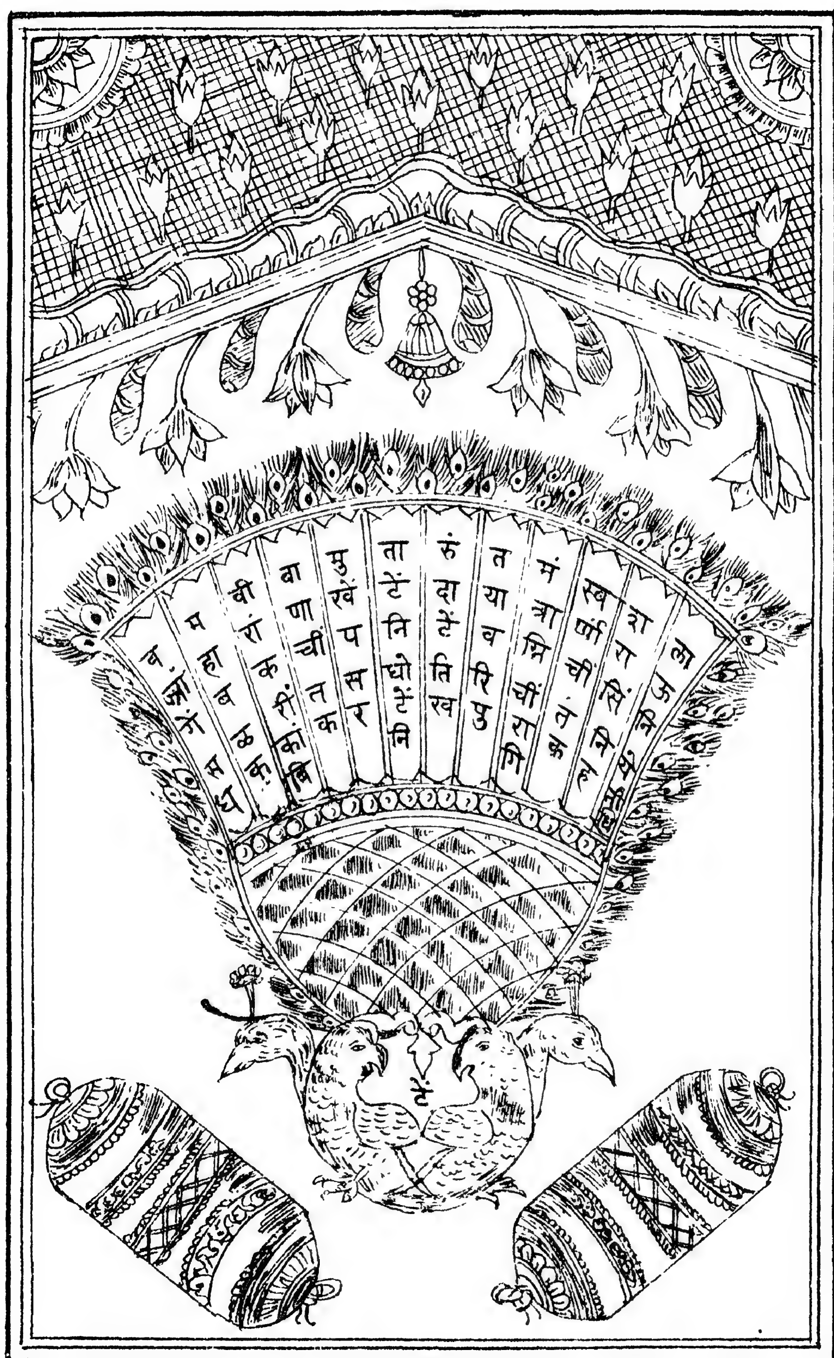

सर्ग ५ श्लोक ११

चक्रबंध.

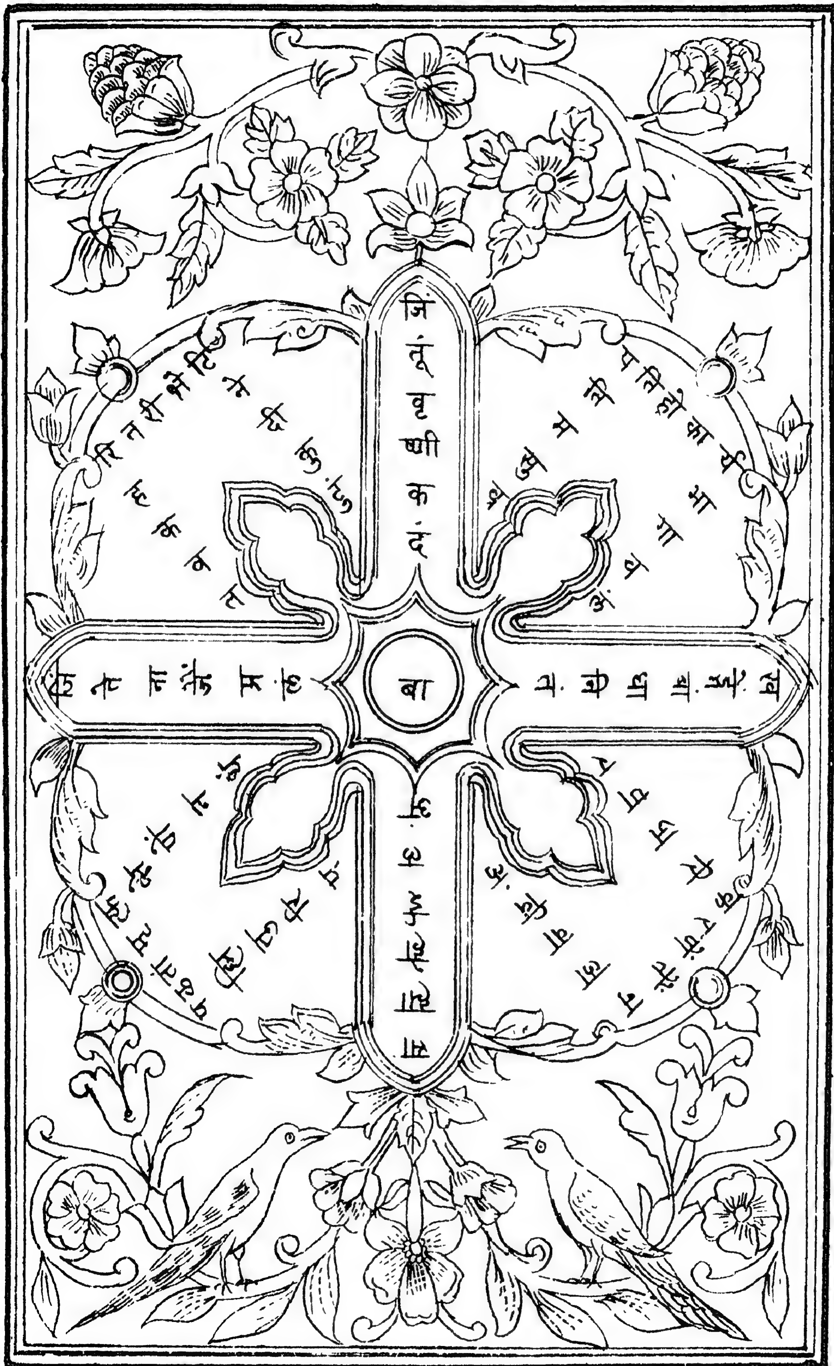
व्यजनबंध.

व ओं गं स ध
म हा ब ळ कु
वी रां क रीं कां
बा णा चीं त क बि
मु खें प स र
ता टें नि धो टें नि
रुं दा टें ति ख
त या व रि पु
मं त्रा ग्नि चीं रा गि
ख र्णा ची तं क्र ह
रा र सिं नि
लो ऊ नि
हैं

वापीबंध.

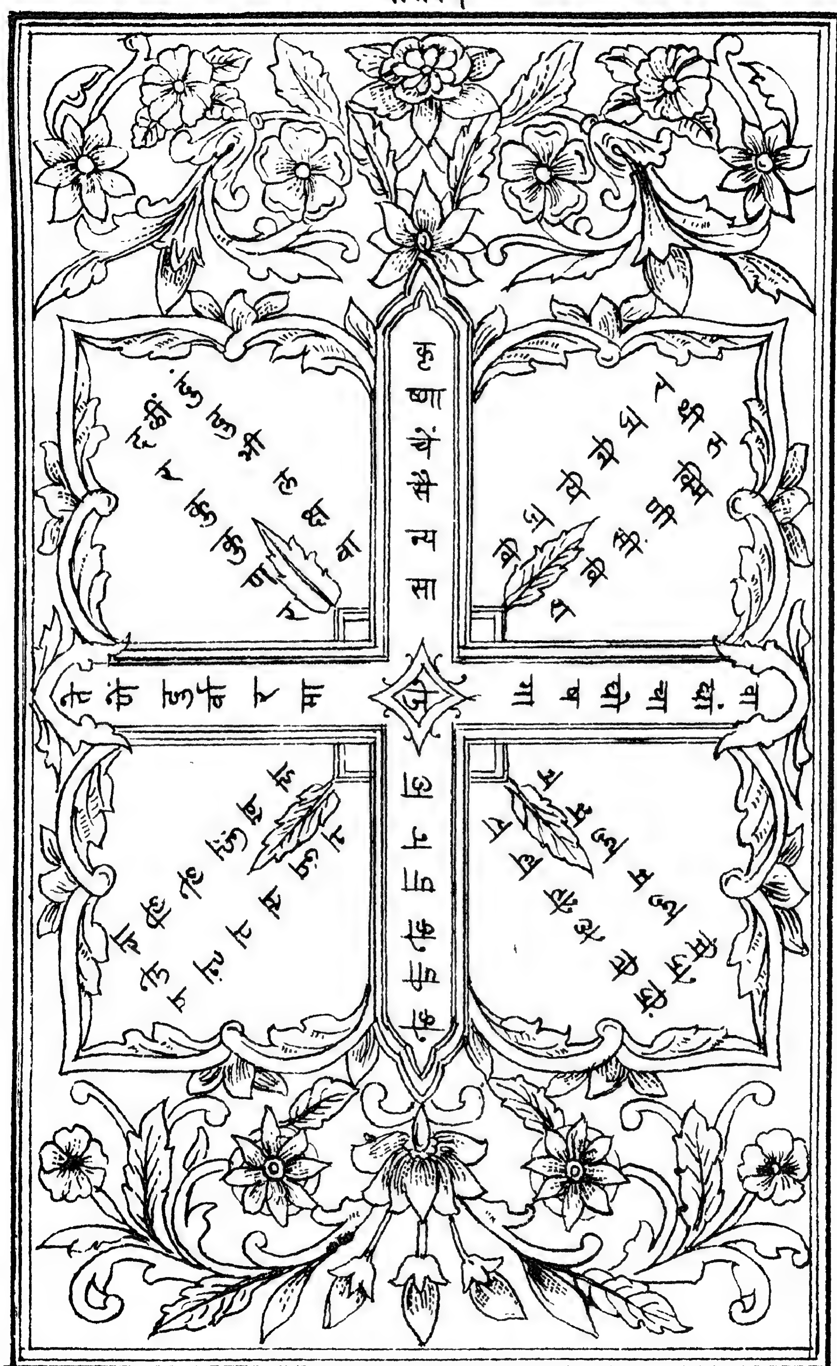
रा
जे
मा
गे
ति
आ

वापीबंध

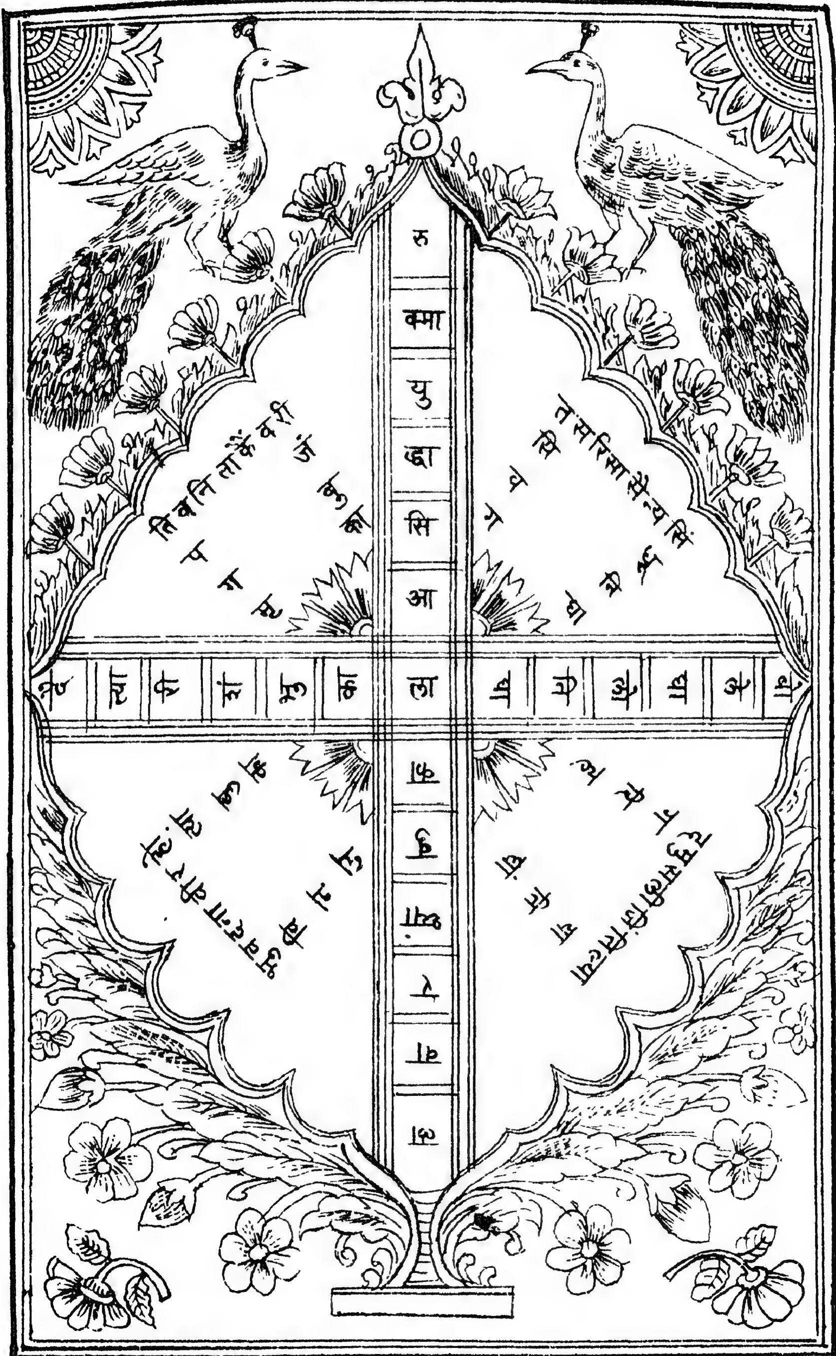
सर्ग ५ श्लोक ४५

वापीबंध

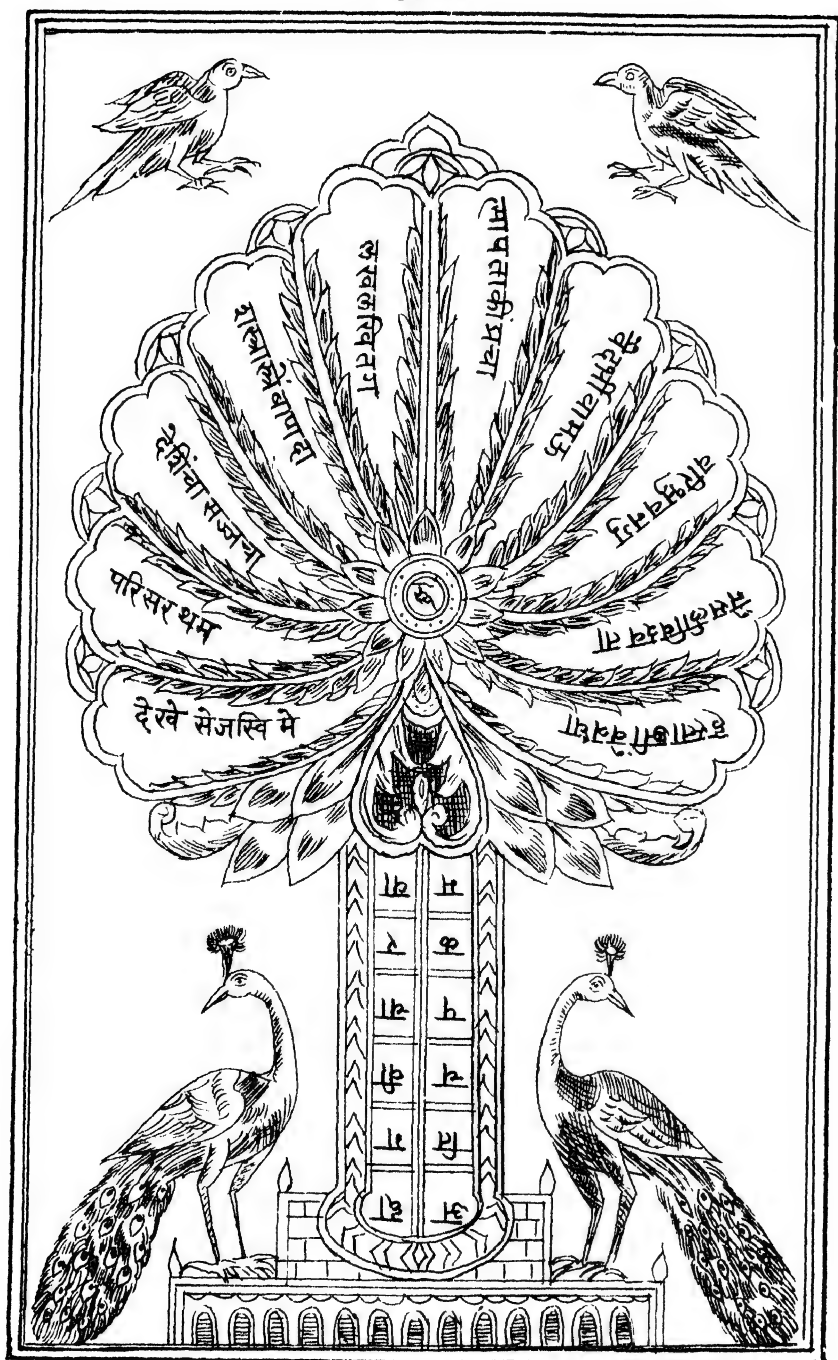

सर्ग ५ श्लोक ४८

स्वस्तिकबंध·

सर्ग ५ श्लोक ४१
वृक्षबंध.

सर्ग ५ श्लोक ५०

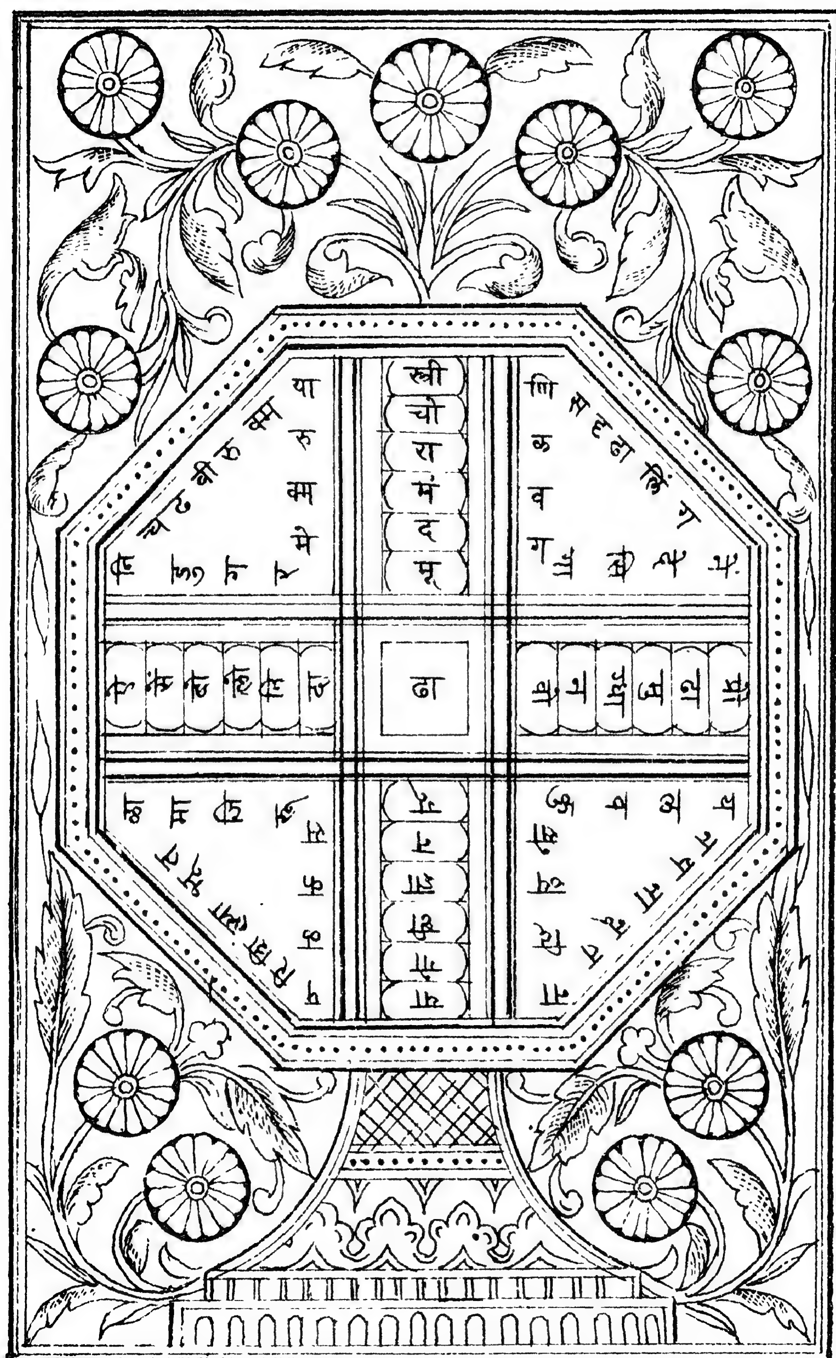
स्वस्तिकबंध.

स न्मु रवीं ति ष्ठ रा

रु क्मा कृ ष्णा सि बा हे

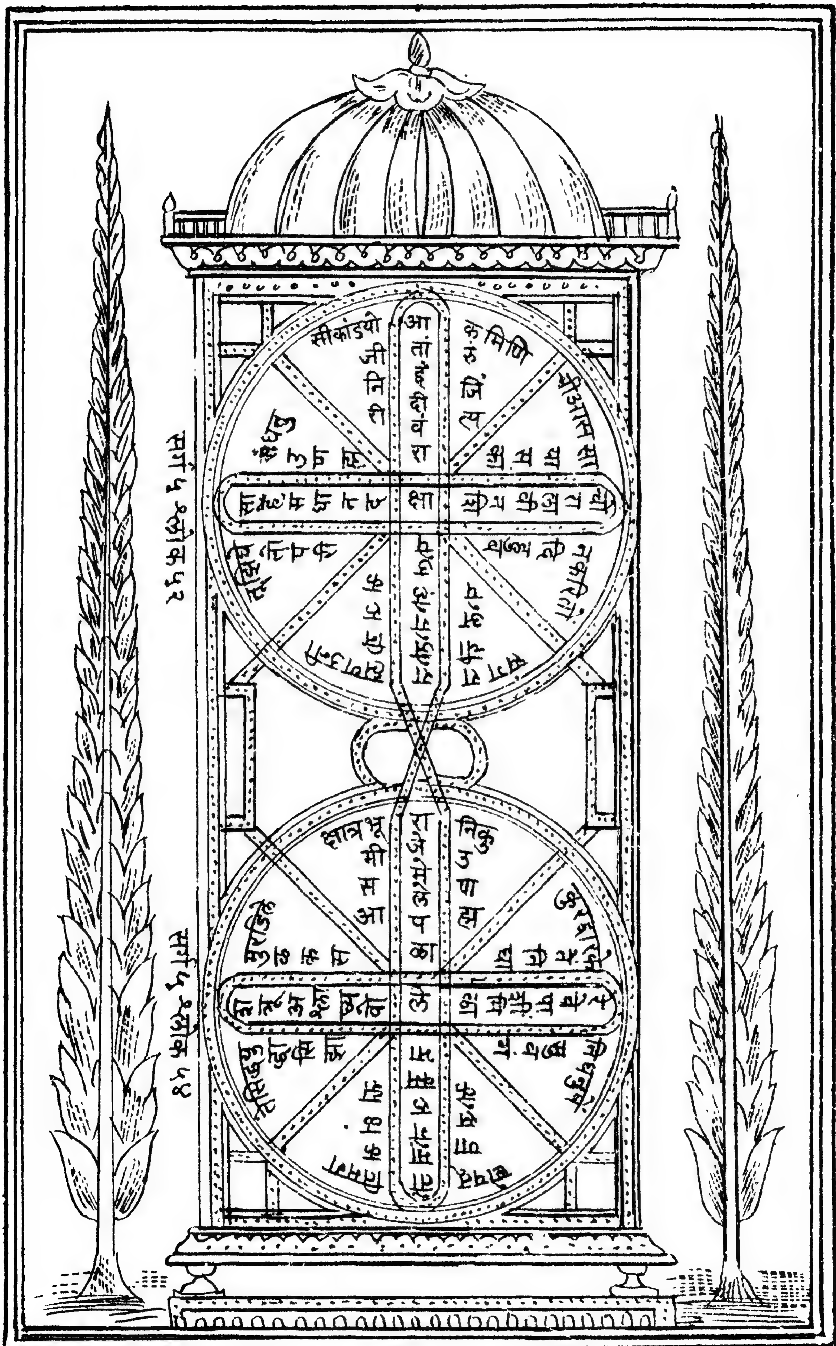
पु ज लु रि व न

स्वस्तिकबंध.

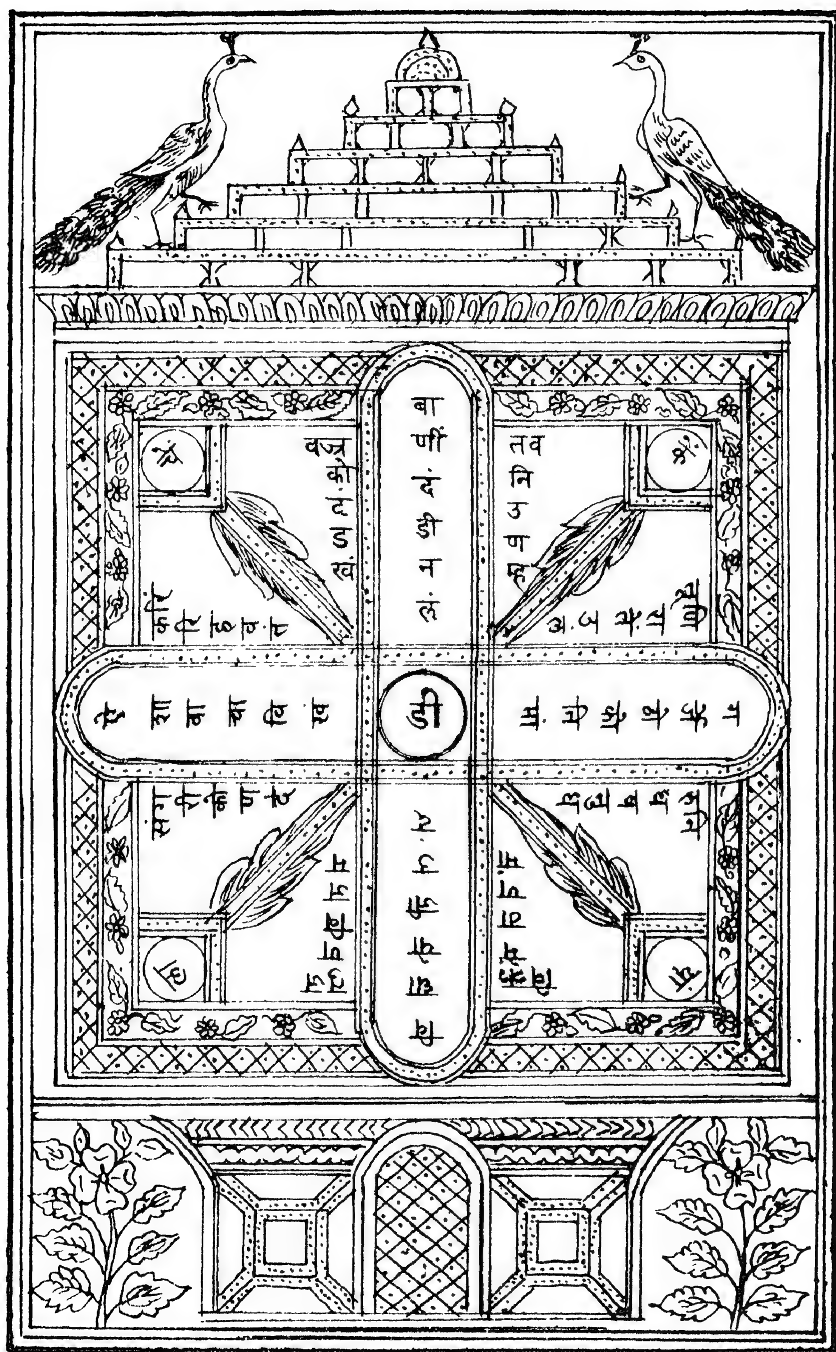
सर्ग ५ श्लोक ५२ व ५४.

चक्रबंध.

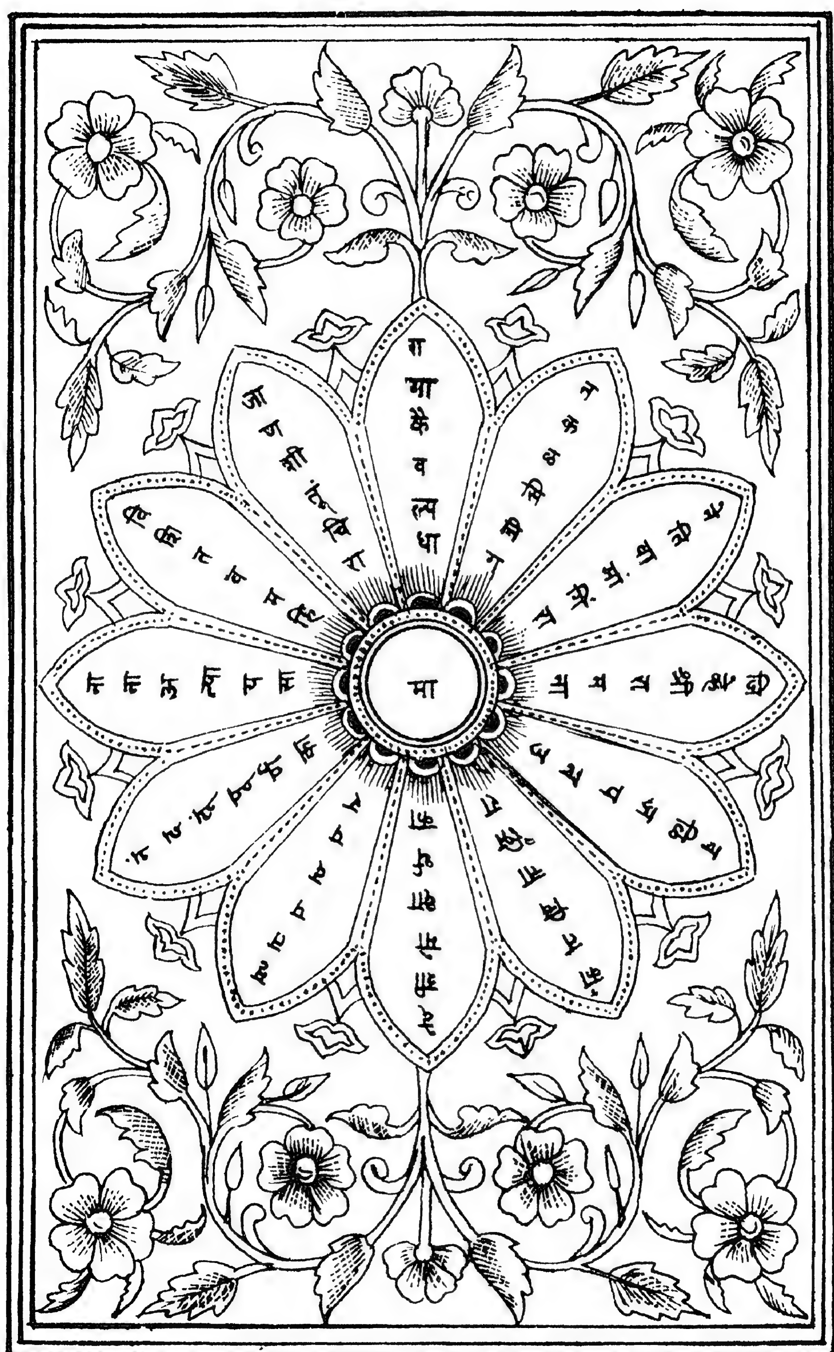

सर्ग ६ श्लोक ८

वापीबंध

द्वादशकमलबंध

द्वादशकमलबंध

